

T.C.

**ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİMDALI**

**ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİ ANAYASALARINDA
HUKUK DEVLETİ ANLAYIŞI**

Doktora Tezi

**Hazırlayan
Meiramkul İSSAYEVA**

**Danışman
Doç. Dr. İsmail KÖKÜSARI**

2023 - ERZİNCAN

T.C.

**ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİMDALI**

**ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİ ANAYASALARINDA
HUKUK DEVLETİ ANLAYIŞI**

Doktora Tezi

**Hazırlayan
Meiramkul İSSAYEVA**

**Danışman
Doç.Dr. İsmail KÖKÜSARI**

2023 - ERZİNCAN

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK

Bu çalışmadaki tüm bilgilerin, akademik ve etik kurallara uygun bir şekilde elde edildiğini beyan ederim. Aynı zamanda bu kural ve davranışların gerektirdiği gibi, bu çalışmanın özünde olmayan tüm materyal ve sonuçları tam olarak aktardığımı ve referans gösterdiğimi belirtirim.

Meiramkul İSSAYEVA

T.C.
ERZİNCAN BİNALİ YILDIRIMÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

AnabilimDalı : Kamu Hukuku
ProgramAdı : Doktora
Tez Başlığı : Orta Asya Türk Devletleri Anayasalarında
Hukuk Devleti Anlayışı

Yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının a) Giriş, b) Ana bölümler ve c) Sonuç kısımlarından oluşan (Kapak, Önsöz, Özet, İçindekiler ve Kaynakça hariç) toplam 264 sayfalık kısmına ilişkin 28/12/2022 tarihinde **IThenticate/Turnitin** intihal programından aşağıda belirtilen filtreleme uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre tezin benzerlik oranı: %6'dır.

Filtrelemeye **alıntılar dâhil** edilmiştir. Filtrelemede **yedi (7) kelimedenden daha az** örtüşme içeren metin kısımları hariç tutulmuştur.

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez İntihal Raporu Uygulama Esaslarını inceledim ve bu uygulama esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmasının herhangi bir intihal içermediğini, aksinin tespit edilmesi durumunda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini bilgilerinize arz ederim. / /

Danışman:

Doç.Dr. İsmail KÖKÜSARI

Öğrenci:

Meiramkul İSSAYEVA

KILAVUZA UYGUNLUK

“Orta Asya Türk Devletleri Anayasalarında Hukuk Devleti Anlayışı” başlıklı Doktora Tezi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Lisansüstü Tez Yazım Kılavuzuna uygun olarak hazırlanmıştır.

Hazırlayan

Meiramkul İSSAYEVA

Danışman

Doç. Dr. İsmail KÖKÜSARI

KABUL VE ONAY TUTANAĞI

Doç. Dr. İsmail KÖKÜSARI danışmanlığında **Meiramkul İSSAYEVA** tarafından hazırlanan “**Orta Asya Türk Devletleri Anayasalarında Hukuk Devleti Anlayışı**” adlı bu çalışma jürimiz tarafından Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü **Kamu Hukuku** Anabilim Dalı’nda **Doktora** tezi olarak kabul edilmiştir. 20.01.2023

JÜRİ:

Danışman : **Doç.Dr. İsmail KÖKÜSARI**
Üye : **Prof. Dr. Ayhan DÖNER**
Üye : **Prof. Dr. Yücel OĞURLU**
Üye : **Dr. Öğr. Üyesi Ahmet NAR**
Üye : **Dr. Öğr. Üyesi Ercan SARICAOĞLU**

ONAY:

Bu tezin kabulü Enstitü Yönetim Kurulu'nun / / tarih ve sayılı kararı ile onaylanmıştır.

..... / /

Prof. Dr.Necdet TOZLU

Enstitü Müdürü

ÖN SÖZ

Modern devletin gelişimiyle senkronize olarak ortaya çıkan hukuk devleti ilkesinin evriminin Orta Asya Türk Devletleri (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) özelinde karşılaştırmalı bir metotla incelendiği bu çalışmadaki temel problematik, hukuk devletinin siyasi iktidarı sınırlandıran bir işlevle yeniden tanımlanmasının temelindeki dinamikleri sorgulamak ve ilkenin gelişimini söz konusu ülkelerin anayasasının ilgili maddeleri doğrultusunda örneklemektir. Bu dinamikler Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra bağımsızlığına kavuşan Orta Asya Türk Devletlerinin anayasal gelişimini de içine alan bir olgudur.

Tezin ilk bölümlerinde hukuk devleti ilkesinin kökenleri, eski uygarlıklardan itibaren günümüze dek siyasi, hukuki yapı ve toplumsal düzen kavramlarının tanımları üzerinden sorgulanmıştır. Bu sorgulama neticesinde başta Avrupa olmak üzere modern devletin gelişimi, anayasal düzen ve hukuk devleti kavramı ile ilkeleri (hukuki güvenlik, kanun önünde eşitlik, insan haklarının korunması, erkler ayrılığı, bağımsız yargı) kavramsal gelişim süreci içinde tanımlanmıştır. Buna bağlı olarak tarihî gelişim içerisinde anayasal düzenin ve devletin oluşum aşamalarına göre (polis devleti, mülk devleti ve hukuk devleti) tanımlanma süreci ve Avrupa hukuk tarihinde ekollere (Fransız, Alman ve Kelsenci doktrinleri) göre gelişimi ele alınmıştır.

Hukuk devleti; vatandaşların, siyasi iktidarın -kısacası devleti oluşturan bütün dinamiklerin- hukuk kurallarına bağlı olduğu bir sistemdir. Bu bağlamda bu tez; belirli bir hukuki düzene işaret eden siyasi ideoloji kavramını özelde Orta Asya Türk Devletlerinin bağımsızlık sonrası hukuk devleti ideolojisine nasıl kavuştuklarını ve anayasalarında bu ilkenin görünümünü incelemeyi hedeflemektedir. İncelemeye konu olan devletler, anayasalarında bağımsızlık sonrası bütüncül veya kısmi değişiklikler gerçekleştirmek suretiyle hukuk devleti vasfını kazanmak amacıyla reforme edilmiştir. Genel olarak, bağımsızlık sonrası Orta Asya Türk Devletlerinde anayasal reform süresi olarak tanımlayabileceğimiz bu durum tezin ikinci bölümünde ele alınmıştır. Daha önce tezin birinci bölümünde ifade etmeye çalıştığımız hukuk devleti ve ilkeleri kapsamında söz konusu devletlerin anayasalarındaki ilgili maddelerin analizini içermektedir. Bu bağlamda hukuk devletinin temel ilkeleri olan (hukuki güvenlik, kanun önünde eşitlik, insan haklarının korunması, erkler ayrılığı ve bağımsız yargı) konuları ilgili anayasa

maddeleri üzerinden tasnif edilmiş ve karşılaştırılmıştır. İkinci bölümde de görüldüğü üzere bağımsızlık sonrası Orta Asya Türk Devletlerinde devletleşme süreci kuruluş ideolojisine ve sürecine atıfta bulunmaktadır. Bu anayasaların referans noktası modern hukuk devleti tanımlanmasına uygun olarak demokratik, sosyal ve hukuk devleti ilkeleridir. Bu ilkeler devletin temel organlarına, erkler ayrılığı gibi prensiplere ait yasalarla ilgili olduğu gibi insan haklarını de içine almaktadır.

Hukuk devletinin kurumsallaşmasına uzanan geniş bir zaman diliminde, Orta Asya Türk Devletlerinin anayasal gelişim sürecinin değerlendirildiği bu tezin hazırlanma sürecindeki katkılarından dolayı danışmanım sayın Doç.Dr.İsmail Köküarı hocama ve önceki danışmanım sayın Dr. Öğr. Üyesi Ömer Gedik hocama ve jüri üyeleri Prof. Dr. Ayhan Döner, Prof. Dr. Yücel Oğurlu ve Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Nar'a içtenlikle teşekkür ederim. Aynı zamanda yorum ve eleştirileriyle tezin gelişimine katkıda bulunduğu için Arş. Gör. Fuat Altuntaş hocama da minnettarım.

Meiramkul İSSAYEVA

Erzincan, 2023

ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİ ANAYASALARINDA HUKUK DEVLETİ ANLAYIŞI

Meiramkul İSSAYEVA

Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Doktora Tezi, 2023

Danışman: Doç.Dr. İsmail Köküarı

ÖZET

“Orta Asya Türk Devletleri Anayasalarında Hukuk Devleti Anlayışı” başlıklı tezde hukuk devleti kavramı ve gelişim süreci ele alınarak hukuk devletini oluşturan temel ilkeler (hukuki güvenlik, kanun önünde eşitlik, insan haklarının korunması, erkler ayrılığı ve bağımsız yargı) üzerinden bağımsızlık sonrası Orta Asya Türk Devletleri (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) anayasaları bağlamında karşılaştırmalı bir inceleme yapılmıştır. 20 yy. başlarında bağımsızlıklarını kazanan Orta Asya Türk Devletleri uluslararası siyasi haritada yeni devletler olarak konumlarını belirlerken, bir devletin en önemli unsuru olan yeni anayasalarını kabul etmiştir.

Bu devletler yeni devlet olarak iç ve dış mekanizmalarını yapılandırma sürecinde, şartlara mukabil anayasalarını birkaç kere değiştirerek hukuk sistemlerini reforme etmişlerdir. Bu değişikliklerin başka amaçları yanında, en önemli amacı da hukuk devletini geliştirmeye yönelik olduğu görülmüş ve Orta Asya Türk Devletlerinin anayasalarında, hukuk devletine yönelik bu değişim ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, Hukuk Devleti, Hukuk Devletin İlkeleri, Anayasa, Reform.

THE RULE OF LAW UNDERSTANDING IN THE CONSTITUTIONS OF CENTRAL ASIA TURKISH STATES

MEİRAMKUL İSSAYEVA

**Erzincan Binali Yıldırım University,
Graduate School of Social Sciences**

PhD Dissertation Thesis, 2023

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. İsmail Köküarı

ABSTRACT

In the thesis titled "State of Law Understanding in the Constitutions of Central Asia Turkish States"; the concept of the state of law and its development process, and the basic principles that compose the state of law (legal security, equality under the law, human rights and freedoms, separation of powers and independence of the judiciary) in the post-independence Central Asian Turkish States (Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan) are discussed comparatively according to their constitutions. While determining their position as new states on the international political map, the Central Asian Turkish States, which gained their independence at the beginning of the 20th year, adopted their new Constitution, which is the most important element of a state.

These states have reformed their legal systems by amending their Constitutions several times in response to the conditions in the process of structuring their internal and external mechanisms as new states. It has been seen that the most important purpose of these changes, among other purposes, is to develop the rule of law, and this change towards the rule of law has been revealed in the constitutions of the Central Asian Turkish States.

Keywords: Central Asian Turkic Republics, Rule of Law, Principles of Rule of Law, Constitution, Reform

İÇİNDEKİLER

ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİ ANAYASALARINDA HUKUK DEVLETİ ANLAYIŞI

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK.....	i
TEZ ÖZGÜNLÜK SAYFASI.....	ii
KILAVUZA UYGUNLUK	iii
KABUL VE ONAY TUTANAĞI	iv
ÖN SÖZ.....	v
ÖZET.....	vii
ABSTRACT	viii
İÇİNDEKİLER	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	xv
TABLolar LİSTESİ.....	xvii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

HUKUK DEVLETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI, TEORİK ÇERÇEVESİ VE GEREKLERİ

I. GENEL OLARAK HUKUK DEVLETİ	3
II. HUKUK DEVLETİ KAVRAMININ VE TERİMİNİN ORTAYA ÇIKIŞ SÜREÇLERİ	8
A. “Hukuk Devleti” Kavramının Temeli Olarak “Hukuk” ve “Devlet”.....	8
1. Hukuk ve Devlet: İçkin mi, Aşkın mı?	8
2. Tarihsel Süreç İçerisinde Hukuk Kavramının Dönüşümü	9
a. Genel Olarak Dönüşümü.....	9
b. Kanun Olgusundan Hareketle Hukuk Kavramının Ortaya Çıkışı.....	9
i. Kanun Kavramının Doğuşu: Mezopotamya.....	10
ii. Antik Yunan’a Paralel Dünya’da Hukuk: Ön Asya ve Orta Asya	11
iii. Site Kanunlarından Hukuk Kavramına: Antik Yunan Düşüncesi	12
iv. Hukuk Kavramından Devlet Hukukuna: Roma Düşüncesi.....	14

v. Devlet Hukuku ile Kilise Hukuku Birlikteliği: Orta Çağ.....	15
c. Modern Döneme Geçiş Aşaması: Britanya’da Maddi Anlamda Anayasa ve Hukuk Yoluyla Siyasal İktidarın Sınırlandırılması.....	16
d. Modern Dönem Hukuk Anlayışı	18
e. Hukukun Kökenine İlişkin Teoriler	20
3. Devlet Kavramı.....	21
a. Devlet Kavramının Etimolojik Kökeni	21
b. Kültürel Topluluklardan Modern Devletlere Devlet Olgusunun Dönüşüm Serüveni	22
i. Genel Dönüşüm	22
ii. Modern Dönem Öncesinde Devletlerin Sosyal ve Siyasal Görünümü	22
a) Devlet Öncesi İlkel Topluluklar.....	22
b) İlk Devletler	23
c) Feodal Dönem	25
iii. Modern Dönemin Devletleri	25
a) Modern Dönemde Devletin Doğuşu.....	25
b) Modern Devlet Tipleri.....	26
c. Devletin Kökeni Hakkında Siyasal Düşünceler	27
iv. Antik Yunan Düşüncesinde Devlet.....	27
a) Platon.....	27
b) Aristoteles.....	28
c) Stoacılık	28
v. Roma Dönemi.....	29
vi. Orta Çağ Düşüncesinde Devlet.....	29
vii. Yeni Stoacılık: Modern Devlet Düşüncesinin Doğuşu	30
viii. Toplum Sözleşmesi Kuramında Devlet	31
ix. Romantizm Akımında Devlet Algısı	32
c. Devlet Kavramına İlişkin Modern Dönem Tanımlamaları	32
B. Hukuk Devleti Kavramının Oluşumu	37
1. Hukuk Devletinin Doğuşu.....	37
2. Hukuk Devleti Kavramının Pozitif Hukuka Dönüşmesi.....	38
3. Hukuk Devletine İlişkin Çeşitli Düşüncülerin Görüşleri	41

C. Hukuk Devleti İlkesinin Gelişiminde Üç Ana Ekol	45
1. Genel Olarak	45
2. Alman Doktrini	45
3. Fransız Doktrini	47
4. Kelsenci Hukuk Devleti Doktrini	52
D. Hukuk Devletinin Ortaya Çıkış Süreçleri	53
1. Genel Olarak	53
2. Mülk Devleti	53
3. Polis Devleti	54
4. Hukuk Devleti	56
III. HUKUK DEVLETİNİN ÇEŞİTLERİ	57
A. Genel Olarak	57
B. Biçimsel (Şekli/Usulî) Hukuk Devleti	58
C. Maddi Hukuk Devleti	59
IV. HUKUK DEVLETİNİN GEREKLERİ	61
A. Hukuk Devletinin Gereklerine Dair Görüşler	61
1. Genel Olarak	61
2. Şekli Anlamda Hukuk Devleti Anlayışından Hareketle Hukuk Devletinin Gerekleri	62
a. Genel Olarak	62
b. Dicey	62
c. Fuller	63
d. Raz	63
e. Waldron	64
3. Çağdaş Yazarlara Göre Hukuk Devletinin Gerekleri	65
B. Hukuk Devletinin Asgari Gerekleri	75
1. Hukuki Güvenlik	75
a. Genel Olarak	75
b. Hukuki Güvenliğin Teorik Çerçevesi	76
c. Hukuki Belirlilik	78
d. Hukuki İstikrar	81
e. Hukuki Öngörülebilirlik	81

2. İnsan Haklarının Korunması.....	82
3. Kanun Önünde Eşitlik	85
4. Bağımsız Yargı	87
5. Kuvvetler Ayrılığı.....	93

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİ'NİN ANAYASALARINDA HUKUK DEVLETİ ANLAYIŞI

I. ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİ ANAYASALARINDA HUKUK DEVLETİ İLKESİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ	103
A. Kazakistan	104
B. Kırgızistan	110
C. Özbekistan	113
D. Türkmenistan.....	115
II. HUKUK DEVLETİNİN TEMEL İLKELERİNE GÖRE ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİ ANAYASALARINDA HUKUK DEVLETİ ANLAYIŞI.....	117
A. HUKUKİ GÜVENLİK İLKESİ	117
1. Kazakistan	118
a. Hukuki Belirlilik.....	118
i. Kuralların Açık ve Anlaşılır Olması	118
ii. Hukuk Kuralların İlan Edilmesi	119
iii. Hukuk Kurallarının Makul Sayıda Olması	120
b. Hukuki İstikrar	122
2. Kırgızistan	127
a. Hukuki Belirlilik.....	127
i. Kuralların Açık ve Anlaşılır Olması	127
ii. Hukuk Kuralların İlan Edilmesi	128
iii. Hukuk Kurallarının Makul Sayıda Olması	129
b. Hukuki İstikrar	130
3. Özbekistan	133
a. Hukuki Belirlilik.....	133

i. Kuralların Açık ve Anlaşılır Olması	133
ii. Hukuk Kurallarının İlan Edilmesi	134
iii. Hukuk Kurallarının Makul Sayıda Olması	135
b. Hukuki İstikrar	137
4. Türkmenistan	140
a. Hukuki Belirlilik.....	140
i. Kuralların Açık ve Anlaşılır Olması	140
ii. Hukuk Kurallarının İlan Edilmesi	141
iii. Hukuk Kurallarının Makul Sayıda Olması	142
b. Hukuki İstikrar	142
5. Değerlendirmemiz.....	145
B. İNSAN HAKLARININ KORUNMASI İLKESİ.....	151
1. Kazakistan	151
2. Kırgızistan	156
3. Özbekistan	162
4. Türkmenistan	165
5. Değerlendirmemiz.....	169
C. KANUN ÖNÜNDE EŞİTLİK İLKESİ	174
1. Kazakistan	174
2. Kırgızistan	176
3. Özbekistan	178
4. Türkmenistan	179
5. Değerlendirmemiz.....	181
D. BAĞIMSIZ YARGI.....	182
1. Kazakistan	182
2. Kırgızistan	185
3. Özbekistan	190
4. Türkmenistan	192
5. Değerlendirmemiz.....	194
E. KUVVETLER AYRILIĞI İLKESİ.....	199
1. Kazakistan	199
2. Kırgızistan	204

3. Özbekistan.....	212
4. Türkmenistan	211
5. Değerlendirmemiz.....	215
SONUÇ	219
KAYNAKÇA.....	226
EKLER.....	239
ETİK KURUL ONAYI.....	239
ÖZGEÇMİŞ	240

KISALTMALAR LİSTESİ

a.g.e.	: adı geçen eser
a.g.m.	: adı geçen makale
a.g.t.	: adı geçen tez
AB	: Avrupa Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AIHM	: Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AIHS	: Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
AK	: Avrupa Konseyi
AY	: Anayasa
bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
Bs.	: Baskı
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
dpn.	: Dipnot
E	: Esas
E.T.	: Erişim Tarihi
Ed	: Editör
f.	: Fıkra
İHEB	: İnsan Hakları Evrensel Beyanname
K.	: Karar
Kazak SSC	: Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
KHK	: Kanun Hükmünde Kararname

Kırgız SSC	: Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
KT.	: Karar Tarihi
m.	: Madde
MSK	: Merkez Seçim Kurulu
ÖZ	: Özbekistan Cumhuriyeti
Özbek SSC	: Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
RG.	: Resmi Gazete
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
SK	: Sayılı Kanun
ss.	: Sayfaları Arasında
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
t.	: Tarihli
TM	: Türkmenistan Cumhuriyeti
Türkmen SSC	: Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
vs.	: ve saire
yy.	: yüzyıl

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.1: Kazakistan Cumhuriyeti Hukuk Sistemindeki Düzenleyici İşlemlerin Yıllara Göre Dağılımı.....	121
Tablo 2.2: Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası ve Kazak SSC Anayasasındaki İnsan ve Vatandaşların Hak ve Özgürlükleri	155
Tablo 2.3: Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası ve Kırgız SSC Anayasasındaki İnsan ve Vatandaşların hak ve Özgürlükleri.....	159
Tablo 2.4: Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve Özbek SSC Anayasasındaki İnsan ve Vatandaşların Hak ve Özgürlükleri	164
Tablo 2.5: Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasası ve Türkmen SSC Anayasasındaki İnsan ve Vatandaşların Hak ve Özgürlükleri	167

GİRİŞ

Bağımsızlığına yeni kavuşmuş olan Orta Asya Türk Devletleri üzerine karşılaştırmalı çalışma sayısı oldukça azdır. Bu ülkelerin anayasalarındaki hukuk devleti ilkeleri anlayışının, aynı zamanda adı geçen ülkelerin kendine özel iç faktörlerden (geçmiş siyasi tarihi, etnik yapısı, nüfus yapısı, sosyo-ekonomik durumu, yönetim şekli v.d.) de etkilendiği tartışılmaz bir gerçektir. Söz konusu bu çalışmayla SSCB dönemi ve bağımsızlık sonrası Orta Asya Türk Devletlerinin hukuk devleti anlayışı, özellikle anayasa hükümleri çerçevesinde değerlendirilecektir.

Önceleri Sovyetler Birliğine bağlı olan Orta Asya Cumhuriyetleri'nin bağımsızlıklarını kazandıktan sonra yeni anayasa yapımı süreçlerindeki hukuk devleti ilkelerini nasıl düzenlediklerini ve uyguladıklarını açıklamak, çalışmanın temel amacıdır. Bu kapsamda demokrasiye yeni geçmekte olan ülkelerin anayasalarını özellikle reforme etmek amacıyla yapılan değişimleri incelemenin önemli olduğu görülmektedir. Ayrıca bu devletlerin hukuk devletinin gereksinimlerini karşılama çabaları ve akabinde demokrasiye geçiş süreçleri ile bu çaba sonrasında elde ettikleri kazanımların ortaya konulması da önem arz etmektedir.

“Orta Asya Türk Devletleri Anayasalarında Hukuk Devleti Anlayışı” adlı çalışmamız, “hukuk devletinin teorik çerçevesi, ortaya çıkışı ve gerekleri” ve “Orta Asya Türk Devletlerinin anayasalarında hukuk devleti anlayışı” başlıklı iki ana bölümden oluşmaktadır. Hukuk devleti kavramının ortaya çıkış süreçleri, hukuk devleti anlayışının çeşitleri ve hukuk devletinin gerekleri gibi alt başlıkları içeren birinci bölümde; genel olarak “hukuk devleti” kavramının temelini oluşturan “hukuk” ve “devlet” tanımlarına, hukuk devletinin temel ilkeleri ve gerektirdikleri açıklanmaya çalışılmıştır. Tezin bu bölümünde “hukuk devleti” kavramını oluşturan ikinci bir unsur olan “devlet” kavramı çeşitli devlet teorileri bağlamında ele alınmıştır. Ayrıca, modern dönem öncesi devletler (ilkel toplumlar, kent devletleri, imparatorluklar) ve modern dönem devletler (monarşiler ve ulus devletler) olarak bilinen devlet tipleri sınıflandırılarak devletin oluşum süreci tarihi açısından değerlendirilmiştir. Bu bağlamda, devletin kökeni hakkında siyasal düşünceler, Antik Yunan, Roma, Orta Çağ, Modern dönemdeki toplum sözleşmesine göre devlet gibi başlıklar bağlamında incelenmiştir.

Hukuk devletinin gerekleri konulu bölüm, hukuk devletinin gereklerine dair görüşler ve hukuk devletinin asgari gerekleri gibi alt başlıklardan oluşmaktadır. Bir devletin hukuk devleti sıfatını taşıması için olmazsa olmaz unsurları ve ek unsurlar tezimizin bu kısmında yer almaktadır. 19. yüzyıla kadar hukuk devletin gereklileri hakkında düşünürler tarafından farklı ilkeler sunulmuştur ve hukuk devleti ilkelerinin kavramsal çerçevesi ilk olarak 19. yüzyılda Almanya’da belirlenmiştir. Hukuk devletinin gerekleri farklı düşünürlere göre farklı içeriğe sahiptir. Bir kısım düşünürlerce bazı ilkeler ek ilkeyken, bazı ilkeler temel ilkeler arasındadır. Hatta bazı ilkeler, örneğin demokrasi gibi, kapsam dışındadır. Bu sebepten dolayı çalışmamızın başlangıcında hukuk devletinin alt ilkelerinin kanaatimizce neler olduğunu tespit edip, anayasaları bu kapsamda değerlendirdik. Neticede tezimizde hukuk devletinin asgari gerekleri olarak; “hukuki güvenlik, insan haklarının korunması, kanun önünde eşitlik, kuvvetler ayrılığı ve bağımsız yargı” olarak beş başlıkta ele alınmıştır.

Orta Asya Türk Devletleri’nin anayasalarında hukuk devlet anlayışı başlıklı ikinci bölüm, Orta Asya Türk Devletleri anayasalarında hukuk devleti ilkesinin genel görünümü ve hukuk devletinin temel ilkelerine göre Orta Asya Türk Devletleri anayasalarında hukuk devleti anlayışı konularından oluşmaktadır. Çalışmanın bu kısmında, bağımsızlık sonrası dönemdeki Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri’nin yürürlükteki Anayasaları ve SSCB dönemi Anayasalarındaki hukuk devleti ilkesiyle ilgili maddeler karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

HUKUK DEVLETİNİN ORTAYA ÇIKIŞI, TEORİK ÇERÇEVESİ VE GEREKLERİ

I. GENEL OLARAK HUKUK DEVLETİ

Hukuk devleti dünyada farklı isim ve kavramlarla ifade edilen bir ilkedir. Ortaya çıkışı itibariyle Almanya’da hukuk devleti olarak kullanılmakla birlikte, İngiltere’de hukukun üstünlüğü olarak geçmektedir. Fakat aşağıda da ayrıntılı olarak anlatıldığı gibi, nihayetinde bu iki terimin kavramsal karşılığı birbiri yerine kullanılacak kadar yakındır.

Hukukun üstünlüğü özü itibariyle hem yönetilenlerin ve hem de yönetenlerin hukuka uyması zorunluluğunu ortaya koyar. Hukukun üstünlüğü ilkesi, hesap verilebilirlik ve siyaseten sorumlu hükümetin yanı sıra demokratik siyasi hayatın temel unsurlarından biridir. Hukukun üstünlüğü (rule of law) kavramının, Alman “*Rechtsstaat*” kavramından farklı bir anlamı vardır. Ancak, çoğu zaman bu iki kavram eş anlamlı olarak kullanılmaktadır.¹ Hukukun üstünlüğü, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararlarının

¹ Devlet otoritesinin yasalarla yönetildiği bir sistemi ifade eden ve temeli, devletin meşruiyetinin kaynağını doğal hukuk gören Rasyonellik Teorisi (Vernunftstheorie) ile on sekizinci yüzyılın sonlarında Kral Frederick’in Prusya devletinin “aydınlatılmış mülkiyetçiliğine” dayanan Rechtsstaat kavramından farklı olarak, hukukun üstünlüğü kavramı devlet fikri ile ilişkilendirilmemiş; “kuvvetler ayrılığı”, “parlamentonun yasama üstünlüğü” ilkeleri ile birlikte İngiliz anayasasının üç kapsayıcı ilkesinden biri olarak görülmüştür. Parlamentonun üstünlüğü ilkesi, parlamentonun herhangi bir yasayı çıkarıp çıkarmama ve bu yasayı herhangi bir norma dayanmaksızın yürürlükten kaldırma hakkına sahip olduğu anlamına gelir. Öte yandan, 23 Mayıs 1949 tarihinde Federal Alman Anayasası; kuvvetler ayrılığı, temel haklara saygı, yargısal korunma, devletin sorumluluğa sahip olması, bütün idari işlemlerin yasal dayanağının gerekli olması, orantılılık ilkesi ve ceza hukukunun temel ilkelerini kapsar. ABD’de ise Birleşik Krallık’taki parlamenter sistemden farklı bir anayasal model ortaya çıkmıştır. Bu modelde parlamento “egemen” (sovereign) veya “üstün” (supreme) olamaz. Zira parlamentonun oluşturduğu mevzuat, anayasaya uygun olmak zorundadır. Bunun denetimini ise parlamento değil yargı erki yapar. Bu yüzden, anayasal sistemin özü yargısal denetimdir. Bir mahkeme bir kanunun anayasaya aykırı olduğuna karar verirse, o kanun ihmal

dayanağını oluşturan temel kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Mahkeme kararlarında, devlet egemenliğine karşı hukuk egemenliği kavramı ortaya çıkmaktadır.²

Kant, devletin sadece hukuka bağlı olarak faaliyetlerde bulunması gerektiğini, aksi hâlde vatandaşların devlete karşı saygı ve güvenlerini kaybedeceklerini vurgulamaktadır.³ Gerven'e göre, hukukun üstünlüğünün en önemli bileşenleri; tüm kamu otoritelerinin bağımsız yargıçlarca adli incelemeye tabi kılınması, insan hakları ve temel özgürlüklere saygı, kamu otoritesinin kullanılması için bir yasal dayanağın varlığı ve yüksek kalitede mevzuat gereksinimidir.⁴ Hukukun üstünlüğü, hukuk devletinin önemli ilkelerinden biridir. Hukukun üstünlüğü ilkesi; anayasa, kanun ve kanun hükmündeki düzenlemelerin yapımı, kabul edilmesi ve yürürlüğe girişinin her aşamasında hukuk ilkelerine bağlı olunmasını gerektirmektedir.⁵ Öyle ki hukukun üstünlüğü, günümüz modern anayasal demokrasilerinin temel taşlarından biri olarak kabul edilebilir. Dolayısıyla, hukukun üstünlüğü ilkesinin yokluğunda, demokratik bir rejimin varlığı tasavvur dahi edilemez.⁶ Temel hak ve özgürlüklerin korunması ile hukuk devleti arasındaki bağlantı yadsınamaz. Vatandaşlar tarafından hukuk kurallarına ve siyasal iktidarın politikalarına karşı en azından anayasa hukukuna müracaat edilebildiği ölçüde hukukun üstünlüğü ilkesi vatandaşların tarafında yer alır.⁷ İkinci Dünya Savaşı sonrasında Faşist ve Nazist rejim deneyimlerinden çıkarılan acı dersler sonucunda “*demokratik olarak seçilseler bile siyasi kurumlara olan güven azalmıştır*”. Bu sebeple dünyada pek çok devlet Amerikan anayasal sistemini ve özellikle de anayasa mahkemesi tarafından kanunların yargısal denetiminin yapıldığı sistemi uygulamaya başladı. İkinci Dünya Savaşı sonrası kabul edilen Federal Almanya Anayasası buna en iyi örnektir. Hatta parlamenter sistemin uygulanmaya devam edildiği Birleşik Krallık'ta bile her türlü yasa yapımı ve uygulamaya rehberlik eden “kurumsal ahlak ilkesi” ortaya çıkmıştır.⁸

edilir ve artık uygulanmaz. Bkz. Valter Van Gerven, *The European Union, A polity of States and Peoples*, (California: Stanford University Press, 2005), 104 – 109.

² Hüseyin Turan, “Adil Yargılanma Hakkının İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ndeki Yeri ve Önemi”, *TBB Dergisi*, 84, (2009), 220.

³ İlyas İsmayilov, *Hukuk Devleti* (İstanbul: Yayın evi, 2015), 43.

⁴ Gerven, *The European Union, A Polity of States and Peoples*, 104.

⁵ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 47.

⁶ Michel Rosenfeld, “Hukukun Üstünlüğü ve Anayasal Demokrasinin Meşruiyeti”, Çev. Volkan Aslan, *Hukuk Kuramı*, 1/2 (Mart-Nisan 2014), 31.

⁷ Michel Rosenfeld, “Hukukun Üstünlüğü ve Anayasal Demokrasinin Meşruiyeti”, 32.

⁸ Gerven, *The European Union, A Polity of States and Peoples*, 106; Bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 177; Bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 363-366.

Hukukun üstünlüğü hukuk kurallarının en üstünde yer alan anayasanın üstünlüğü fikrini de barındırır. Anayasanın üstünlüğü, hukuk devletinin özelliklerinden biridir. Diğer bir ifadeyle hukuk devletinin temel şartlarından biri kanunların anayasaya uygunluğunun yargısal denetimidir. Böyle bir denetimin olmadığı bir sistemde anayasalar sembolik hâlde kalır.⁹ *Anayasa'nın üstünlüğü ve bağlayıcılığı; Anayasa'ya uygunluk denetimini, yani Anayasa yargısını gerektirmiş ve bunu sağlamak üzere bağlayıcı kararlar alabilen Anayasa Mahkemesi müessesesi kurulmuştur*".¹⁰

Demokratik rejimlerde¹¹ hukuk devletinin önemli bir rolü vardır. Hukuk devleti ile demokrasi ilkesi arasındaki ilişki konusunda iki farklı görüş vardır. Birinci görüşe göre demokrasi hukuk devletinin temel şartları arasında yer almaktadır. İkinci görüş ise demokrasiyi hukuk devletini oluşturan ek şartlardan biri olarak görmektedir. Yani, ikinci görüşe göre, demokrasi olmadan da hukuk devleti oluşturulabilir. İkinci görüşü savunanların düşüncesine göre, hukuk devleti ve demokrasi terimi eş anlamlı değildir, demokrasi olmadan da hukuk devleti olabilir, yani demokrasi hukuk devletinin temel ilkelerinden değildir.¹²

Demokrasi rejiminde devletin önemli kararlarını alma yetkisi halk tarafından seçilmiş temsilcilere verilir. Halkı temsil eden temsilcilerin halk adına kabul ettiği yasaların halk tarafından seçilmiş olmayan yargıçlardan oluşan atanmış bir organ tarafından reddedilebilme durumu demokrasiye aykırıdır. Demokratik bir rejimde, seçilmişlerin atanmışlardan üstünlüğü kabul görülür. Dolayısıyla, atanmışlardan oluşan mahkemelerin kararları "çoğunluk karşıtı" kararlar niteliğindedir. Bu da çoğunluğun

⁹ Jacques Chevallier, *Hukuk Devleti*, Çev. Ertuğrul Cenk Gürçan (Ankara: İmaj Yayınevi, 2010), 79.

¹⁰ Ömer Gedik, "Anayasa Mahkemesi Kararlarının Yorum Yöntemleri Açısından İncelenmesi", Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, İstanbul, 2013, s.101.

¹¹ "Demos" ve "kratos" olarak iki sözcükten oluşan "demokrasi" teriminin karşılığı halk iktidarındır (İbrahim Ö. Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)* (İstanbul: Legal Yayıncılık, 2016), 179). Demokrasi kavramı Antik Yunan düşünürlerinin eserlerinde yer almıştır. Devlet rejimleri Platon'a göre, oligarşi, demokrasi ve tiranik olarak; Aristo'ya göre ise, meşru (monarşi, aristokrasi, politeia) ve meşru olmayan (tiranlık, oligarşi, demokrasi) rejimler olarak türlere ayrılmaktadır. Antik Yunan'da "demos" olarak helenler, yani 20 yaşını doldurmuş yurttaş erkekler sayılabiliyordu. Helen olmayanlar, yani, yabancılar, kadınlar, köleler demos (halk) olamıyordu. Günümüzde ise, halk kavramına dâhil olmayanlar; yabancılar, mahkûmlar, akıl hastaları ve 18 yaşını doldurmayan vatandaşlardır. Eski Yunan'da demos toplam nüfusun %10'unu oluşturduğu için bu rejim türünün demokrasi değil de aristokrasi olduğunu ileri süren görüşler de vardır (M.Emin Ruhi, *Doğrudan Demokrasi, (e-Demokrasi)*, Ankara: Seçkin Yayınevi, 2005, 16, 40 – 49); Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 97-100; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 87-88; Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 78-90.

¹² Atilla Yayla, "Demokrasinin Kavramsal ve Kurumsal Temelleri", içinde İnsan Hakları ve Demokratikleşme Süreci", Ed. İhsan Dağı, Emre Gökalp (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014), 193.

yönetim hakkının ihlali anlamına gelmektedir.¹³ Anayasa mahkemesi demokratik rejimin koruyucusu olarak bilinmektedir ve faaliyetleri meşrulaştırılmıştır. Bu açıdan demokrasi ve hukuk devleti arasında hem gerginlik hem de işbirliğinden söz edilebilir.¹⁴ Demokrasi ve hukuk devleti arasındaki gerilim, egemenliğin halka ait olduğu ve iktidarın mutlak ve sınırsız olarak algılandığı bir yönetim biçimi olarak düşünülmesinden kaynaklanmaktadır. Kuşkusuz bu anlayış Fransız Devriminden sonra demokrasiyi çoğunlukçu olarak algılamaktan kaynaklanmaktadır. Bu klasik anlayış, sınırlandırılmış demokratik devlet fikrinin, kendi içinde bir çelişkiyi barındırdığını anlatır. Çoğunlukçu demokrasi anlayışında demokrasinin anayasal bir yönetim biçimi olup olmadığı tartışması anlamsızdır. Bu sorunun sorulabilmesi, ancak çoğulcu demokrasinin kabulünde mümkündür. 1958 Anayasasına kadar Fransız geleneğinde temsilcilerin temsil edilenlerin tüm yetkilerine sahip egemenler olduğu düşüncesinden hareketle bunların iktidarının sınırlandırılması gerektiği kabul edilmekteydi.¹⁵ Fransız düşünürü Sieyès'e göre, temsilcilerin görevi “seçmenlerin özel iradesini savunmak değil, ulus için genel bir irade ortaya koymaktır”.¹⁶ Bu düşünce 1791 Fransa Anayasası'nda “egemenlik sadece ulusa ait” denilerek ifade edilmiştir.¹⁷ Oysa Amerikan geleneği tam aksi yönde gelişmiştir. Hukuk devleti teorisi, demokrasi teorisi ile liberal değerler arasında bir uzlaşma olarak kabul edilebilir.¹⁸

Kaboğlu, demokrasiyi hukuk devletinin ana unsurlarından biri olarak görmektedir. Kaboğlu'na göre, insan haklarının korunması, devletin anayasaya göre yapılanması ve demokrasi hukuk devletinin temel ilkelerindendir.¹⁹ Demokrasi rejimi insan haklarının korunmasının güvencesidir ve demokrasi rejimi sayesinde siyasal toplum ile sivil toplum arasında bağ kurulur. Bunun neticesinde sivil toplumun gelişmesine katkıda bulunulur. Bu gelişme de hukuk devletinin oluşumunu sağlar.²⁰ Kaboğlu'na göre

¹³ Gedik, “Anayasa Mahkemesi Kararlarının Yorum Yöntemleri Açısından İncelenmesi”, 101.

¹⁴ Gedik, “Anayasa Mahkemesi Kararlarının Yorum Yöntemleri Açısından İncelenmesi”, 103; Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 495-496.

¹⁵ Michel Trofer, “Sınırlı İktidar, Hukuk Devleti ve Demokrasi”, içinde *Demokrasi ve Yargı Sempozyumu*, Ed. Ozan Ergül, Ankara 04-05-06 Ocak, 2005, 12.

¹⁶ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 54.

¹⁷ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 54; Bkz. Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, (21. Baskı, Bursa: Ekin Yayınevi, Eylül, 2017),

¹⁸ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 53; Bkz. Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 88.

¹⁹ Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*, 15.

²⁰ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku*, 16

demokratik rejim, özgürlüklerin ve hakların korunduğu bir rejimdir.²¹ İlyas İsmailov’a göre, demokrasinin uygulandığı toplumda hukuk devleti oluşur.²² “*Demokrasinin geliştirilmesi için, vatandaşların milliyeti, inancı ve diğer sosyal ve bireysel özelliklerinden dolayı ayırım yapılmaksızın, herkesin kanun ve mahkeme karşısında eşitliği*” sağlanmalıdır.²³

Temsili demokraside, egemenliğin sahibi millettir ve temsilciler, egemenliği millet adına kullanır. Millet, sahip olduğu bu egemenliği seçimler yolu ile kullanılır.²⁴ Temsilciler sadece kendilerini seçen seçmenlerin değil bütün milletin temsilcileridir.²⁵ Son zamanlarda temsili demokrasi “sahne demokrasisi” olarak da isimlendirilmektedir. “*Sahne demokrasisi, devletin oyunu sahneye koymak için belli başlı yöneticileri aktör yaptığı, halkı da sadece oy verme sırası gelince sahneye çıkardığı bir demokrasi anlayışını ifade eder*”.²⁶

Demokrasinin unsurları konusunda doktrinde görüş birliği yoktur. Örneğin Sartori’ye göre, modern dünyada demokrasinin üç unsuru vardır:²⁷

- Sınırlı çoğunluk yönetimi,
- Seçimler,
- İktidarın temsil yoluyla devredilmesi

Öğretide İba, hukuk devletini demokrasinin içinde bir ilke olarak görmüş ve demokrasinin ilkelerini şu şekilde sıralamıştır:²⁸ 1. Çok partili sistemin varoluşu ve belli bir sürede partilerin katılımıyla seçimlerin gerçekleşmesi, 2. din özgürlüğü, 3. siyasi plüralizm ve siyasi rekabet, 4. insan hakları, 5. özel teşebbüsün gelişiminde devletin müdahalesinin asgariye indirilmesi, 6. hukuk devletinin unsurlarının varoluşu.

Bu ilkeler hukuk devletinin asgari koşulları çerçevesinde değerlendirildiğinde hukuk devleti ile demokrasi arasında bir iç içe geçmişliğin var olduğu söylenebilir.

²¹ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku*, 217.

²² İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 57.

²³ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 65.

²⁴ Şeref İba, *Türk Anayasa Hukuku* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2018), 123.

²⁵ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 123. Demokrasinin içerisinde, hukuk devletini doğrudan bir unsur olarak görmemekle birlikte hukuk devletinin bazı unsurlarının dolaylı olarak hukuk devleti ile de ilgili olduğunu söyleyenler vardır. Örneğin yargı bağımsızlığı olmadan, seçimlerin serbestliği olumsuz etkilenebilir.

²⁶ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 123.

²⁷ Ruhi, *Doğrudan Demokrasi, (e-Demokrasi)*, 54.

²⁸ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 120.

Amerika’da faaliyet gösteren bir araştırma kurumu tarafından, bir ülkenin yönetiminin demokratik kriterlere ne kadar yaklaştığını belirlemek amacıyla “demokrasimetre” isimli yeni bir terim ortaya konulmuştur. “Demokrasimetre” sınıflandırmasına göre, ülkeler üç ana gruba ayrılmaktadır:²⁹

- Özgür (free)
- Kısmen özgür (partly free)
- Özgür değil (not free)

“Demokrasimetre” ye göre, “demokrasi; genelay hakkına dayanan serbest ve düzenli seçim, çoğulculuk ve siyasi katılım, inanç ve ifade özgürlüğü, toplanma ve örgütlenme hakkı, hukukun üstünlüğü, kişisel özerklik ve bireysel hakların” olduğu bir rejim olarak tanımlanmıştır.³⁰ Görüldüğü gibi hukuk devletiyle demokrasi arasında önemli bir bağ bulunmaktadır.

II. HUKUK DEVLETİ KAVRAMININ VE TERİMİNİN ORTAYA ÇIKIŞ SÜREÇLERİ

A. “Hukuk Devleti” Kavramının Temeli Olarak “Hukuk” ve “Devlet”

1. Hukuk ve Devlet: İçkin mi, Aşkın mı?

Günümüzde sosyolojik, siyasi ve hukuki açıdan değerlendirildiğinde, “hukuk” ve “devlet” kelimeleri nadiren birbirinden ayrıştırılarak kullanılmaktadır. Biraz daha açık bir ifadeyle hukuk kavramı için devletin “mütemmim cüzü” veya “alamet-i farikası” denilebilir. Bununla birlikte, tarihsel dönemlere ve coğrafyalara göre bu kavramın farklı şekillerde izah edildiğini görmekteyiz. Hukuk ve devlet adı verilen kavramlar arasındaki bağlantının zorunlu olup olmadığı, hatta mevcutta bağlamsal bir ilişkiden ziyade her ikisi arasında kavramsal bir bağlamın bulunup bulunmadığı konusu da tartışmalıdır. Bu tartışmalar daha çok içerik analizleri ile ilgili görünmektedir. Daha açık bir ifadeyle, ilgili hipotezlerin kaynağı “Hukuk devleti veya hukukun üstünlüğü aynı anlama gelmekte midir?” sorusu ile alakalıdır.³¹

²⁹ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 120.

³⁰ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 120.

³¹ Martin Krygier, “Rule of Law (and Rechtsstaat)”, *International Encyclopedia of the Social&Behavioral Sciences*, (2nd edition, Volume 20, Oxford 2015), 780–787.

Bu soruya cevap verebilmek için kavramın çeşitli dillerdeki kullanımını incelemek gerekmektedir. Özellikle, İngilizcede kullanılan “hukukun üstünlüğü” (ing. rule of law) terimi ile aynı konuyla ilişkili Avrupa dillerinde bulunan birçok terim arasında bariz bir anlam farkı bulunmaktadır. Ancak bu terimlerde terminolojinin içine yaygın olarak yerleştirilmiş ve İngilizcede eksik olan bir kavram bulunmaktadır. Bu kavram, “devlet” kavramıdır: rechtsstaat (alm. hukuk devleti), état de droit (fr. hukuk devleti), stattdiritto (ital. hukuk devleti), estado de derecho (isp. hukuk devleti), panstwoprawa (leh. hukuk devleti) veya pravovoe gosudarstvo (rus. hukuk devleti). Görüldüğü gibi farklı dillerde karşılıkları verilen, İngiliz terminolojisi dışında, hukuk ve devlet kavramları birlikte anılmaktadır. İngiliz terminolojinde ise hukukun üstünlüğü devletten bahsetmez.³² Birçok toplumda hukuk kavramının devletle içkin bir görünüm arz ettiği söylenebilir. Bu durumda hukuk ve devlet arasında bu yakın ilişkinin çözümlenmesi gerekmektedir.

2. Tarihsel Süreç İçerisinde Hukuk Kavramının Dönüşümü

a. Genel Olarak Dönüşümü

Hukuk Devleti, en yalın ifadesiyle, “*hukuk kurallarına bağlı devleti*” ifade etmektedir³³. Geçmişten günümüze hukuk devleti düşüncesinin geçirdiği aşamalar hesaba katıldığında, bu tanımlamanın oldukça yetersiz olduğu anlaşılabacaktır. Kavram günümüzde demokratik devletler için vazgeçilmezdir. Ancak vazgeçilmez hâle gelinceye kadar bu olgu toplumların gelişim sürecine bağlı olarak çok önemli merhaleler kat etmiştir. İlk önce insanlar toplu hâlde yaşamaya başlayınca kurallara ihtiyaç duymuşlar ve kanun kavramı bu şekilde ortaya çıkmıştır. Kuralları uygulayacak bir mekanizma söz konusu olmaz ise, kanun kavramının bir anlam ifade etmeyeceği oldukça açıktır. Hangisinin önceliği tartışmasını bir tarafa bırakacak olursak, hukuk kurallarının ancak bir devletin varlığı hâlinde uygulama kabiliyeti kazanacağı şüphesizdir.

Bütün bu süreci anlayabilmek için hukuk devleti kavramına geçmeden önce “hukuk” ve “devlet” terimlerinin izah edilmesi gerekmektedir.

b. Kanun Olgusundan Hareketle Hukuk Kavramının Ortaya Çıkışı

³² Krygier, “Rule of Law (and Rechtsstaat)”, 781.

³³ Ayhan Döner, *Türk Anayasa Hukuku* (2. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları, 2022), 138-139.

i. Kanun Kavramının Doğuşu: Mezopotamya

İnsanlık tarihinde ilk kanun Antik Sümer Dönemi'nde Urukagina yönetimi (M.Ö. 2375) zamanında ortaya çıkmıştır. Eski Mezopotamya'da uygulanan kanunlar Sümerce ve Akadca yazılı kanunlar olmak üzere iki gruptan oluşmaktadır. Sümerce yazılı kanunları; Urukagina, Ur-Nammu, Ana Littu, Lipit-İştar adlarıyla bilinmektedir. Akadca yazılı kanunları ise; Eşnunna, Hamurabi ve Orta Assur Kanunları adlarını taşımaktadır.³⁴

Bu kanunlar; önsöz (prolog), maddeler, netice (epilog) olarak üç kısımdan oluşmaktadır. Sümer kanunları daha ılımlı; Akad kanunları ise, Talion yani kısasa kısas ilkesine dayalı, ağır cezalardan mürekkeptir.³⁵

Urukagina Kanunu, mülkiyet ve aile hukuku ağırlıklıdır. Lagaş kentinin yöneticisi Urukagina'nın yeni bir hukuk sistemi kurmak istemesine bağlı olarak ortaya çıkmıştır. Urukagina, insanlık tarihindeki ilk kanun olarak bilinmektedir. Ur-Nammu Kanunu, Ur şehrin yöneticisi Ur-Nammu tarafından uygulanmıştır ve genelde bu kanunlar küçük para cezalarından oluşmaktadır. Ana-İttişu Kanunu tarihte iki dilde yazılmış ilk kanun olarak bilinmektedir. Bu kanun Sümerce ve Akadca yazılmıştır. Ana-İttişu, vadesi gelene kadar anlamına gelmektedir ve aile hukukuyla ilgili maddeler içermektedir. Lipit-İştar ise, Kral Lipit-İştar tarafından düzenlenmiş, Sümerce yazılı kanunlardır. Bu kanun gemi, tarla, hayvan ve mülkiyet kiralama, kölelik, vergi ihmali suçları ve aile hukukuna ilişkin maddeler içermektedir.³⁶

Eşnunna şehrinin kralı tarafından uygulanan kanunlarda ise; ceza hukuku, medeni hukuk, borçlar hukuku, işçi ve hayvan kiralama, gıda ve sanayi maddelerinin fiyatları, yaralama suçları gibi konular mevcuttur. Eşnunna kanununun temeli Sümerce yazılı kanunlara dayanan Akadca yazılı bir kanundur. Antik çağda; kapsamı, içeriği ve şekli bakımından modern kanunlara daha yakın olan kanun ise, Hammurabi kanunlarıdır. Hammurabi yönetimi zamanında düzenlenen bu kanun Akad dilinde yazılmıştır ve 282 maddeden oluşmaktadır. Hammurabi kanunlarında dikkat çeken bir diğer husus da “eğer” kelimesinin çok kullanılmasıdır. Hammurabi kanununun özelliği cezalandırma

³⁴ Sivas Taciser, *Uygarlık Tarihi*, ed. Taciser Sivas, (Anadolu Üniversitesi, 4. Baskı, Eskişehir, Şubat 2015), 34.

³⁵ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 34.

³⁶ Âdem Işık, “İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş”, *Mavi Atlas*, 6/2 (2018): 60 – 61. İlgili makalenin 29-74. sayfalarına bakınız.

usulünün eşitliğe dayanmamasıdır. Bir başka deyişle cezalandırma sınıflara göre farklıdır ve bu kanun sert bir kanun olarak bilinmektedir.³⁷

ii. Antik Yunan’a Paralel Dünya’da Hukuk: Ön Asya ve Orta Asya

M.Ö. 2000 yılının başlarında Elam Devleti’nde hukuk kuralları, kralın gözetiminde kurulan ve kralın başkanlık ettiği bir meclis olan Dörtler Kurulu’nda onaylanırdı.³⁸

M.Ö. 559 yılında kurulan Pers İmparatorluğu’ndaki hukuk anlayışında ise, adaleti en yüksek tanrıları olan Ahuramazda uyguluyordu ve bu görev tanrı tarafından hâkimlik görevini de üstlenen krala aitti. Kral, devletle ilgili suçlara karşı kararı kendisi verirdi. Diğer suçların cezalandırılmasını ise yargıçlara devretmişti.³⁹

Asya’da M.Ö. 220 yıllarında kurulan Hun Devleti’nde toplumsal yaşamı düzenleyen yazısız hukuk kuralları olarak “töre” uygulanmıştır.⁴⁰ Bu kurallar, Hun Devleti’nin yöneticisi kağan tarafından konur ve devlet meclisinde, yani toyda (Kurultay’da) onaylanırdı.⁴¹ Kurultay, yılda üç kez toplanırdı. Birinci kurultay Ocak ayında, Büyük Kurultay Mayıs ayında, Savaş ve Sayım Kurultayı ise Eylül ayında gerçekleştirilirdi.⁴² Töreye göre; ordudan kaçan, vatana ihanet eden, adam öldüren, zina eden ve hırsızlık suçlarının cezası ölümdü. Diğer suçlar ise hapisle cezalandırıldı. Hun Devleti’nde toplumdaki törelerin uygulanmasını denetleyen, adaletin yürütülmesini sağlayan *könilik* adında bir kurum da mevcuttu.⁴³

³⁷ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 35-36.

³⁸ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 129.

³⁹ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 136.

⁴⁰ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 125.

⁴¹ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 124.

⁴² Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, (Ankara: Yayınevi, 2015), 23-24; Halil Cin, Gül Akylmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, (Konya: Yayınevi, 2017), 26-27; Mustafa Avcı, *Türk Hukuk Tarihi*, (Konya: Yayınevi, 2018), 15; Aybars Pamir, “Eski Orta-Asya Türk Hukuku’nda Kurultay Müessesesi”, *Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 3 (2015), 366.

⁴³ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 127.

iii. Site Kanunlarından Hukuk Kavramına: Antik Yunan Düşüncesi

Devlet ve hukuk kavramlarının tarihî gelişimi M.Ö. 6. yüzyıla dek uzanmaktadır.⁴⁴ Antik Yunan filozoflarından Heraklitos’a göre yasalar bir tanrısal gücün ürünüdür ve halkların kanunları savunması gerekmektedir.⁴⁵ Homeros, İlyada Destanı’nda yönetme ve yargılama yetkisinin insana bahşedildiği düşüncesindedir. Destanın kahramanlarından Nestor’un ağzından “*Kanunları Zeus verdi senin eline/yönetesin, çekip çeviresin, diye halkı*” ifadelerini kullanarak yargılama yetkisinin Tanrı tarafından verildiğini belirtmektedir.⁴⁶ Ayrıca İlyada’da hâkimlerin tabiatüstü bir yetkiyle hak ve adaleti ellerinde tuttuklarını görürüz.⁴⁷

Spartalı Chilon’a göre kanunlara itaat eden devlet, en iyi devlettir. Takriben aynı çağlarda demokrasinin temelini oluşturan Antik Yunanlı filozof ve şair Solon’a göre de kanunların herkes için eşit ve adil olduğu toplumda yaşam daha güvenilirdir. Bir başka Yunanlı filozof Pisagor ise insanların tanrıdan sonra anne-babaya ve kanunlara boyun eğmesi gerektiğini söylemiştir.⁴⁸ Diyojen ise devleti bir kültür ürünü olarak görmekte ve devletin kanunsuz olmayacağını iddia etmektedir.⁴⁹ Denilebilir ki; kanun ve devlet kavramları Antik Yunan’ın en özgün felsefî konularından biridir.

Platon, Herodot, Aristoteles başta olmak üzere Antik Yunan’ın önemli tarihçileri ve filozofları; ideal bir hukuk düzeninin hayalini kurmuşlardır. Bu yazarlar eserlerinde mutlaka Sparta’dan bahsetmişler, Likurgos Kanunlarını “*kaybedilmiş güzellikler*” olarak idealize etmişlerdir.⁵⁰ Öyle ki; 18. yüzyılda Likurgos, Rousseau için bile model kanun koyucu olarak karşımıza çıkmaktadır.⁵¹ Platon, “Yasalar” isimli kitabında potansiyel despotları dizginlemek için hukukun hükümetin efendisi olması gerektiğini açıkça belirtmesine rağmen, o dönemde Antik Yunan’daki tartışmalarda temel vurgu, erdemli bir toplumda erdemli vatandaşlar üretilmesi üzerineydi. Diğer bir deyişle, hukuk kuralı sınırlama aracı olmaktan ziyade yönetim aracı olarak görülüyordu. Ancak antik

⁴⁴ Mehmet Akad, “Hukuk ve Devlet”, *Kadir Has Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2/2 (2014): s 13-17. İlgili makalenin 13. sayfasına bakınız.

⁴⁵ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 28.

⁴⁶ Homeros, *İlyada IX.*, Çev. A. Erhat - A. Kadir, (İstanbul: Can Yayınları, 2005), 98

⁴⁷ Homeros, *İlyada IX.*, 109.

⁴⁸ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 29.

⁴⁹ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 30.

⁵⁰ H. Argun Bozkurt, “Antik Yunan’da Hukuk ve Mitoloji”, *Hukuk Gündemi*, February 4, 2017, s71-75. İlgili metnin 73. sayfasına bakınız.

⁵¹ Fatma Dore, “Lykurgos: Rousseau’nun Model Yasacısı”, *Felsefelog*, 61 (2016/2): s 129-147.

uygarlıkların olağanüstü uzun ve karmaşık yasaları olsa da bu tartışmalar siyasi pratikte pek bir anlam ifade etmiyordu.

M.Ö. VI. yüzyılın ortalarından itibaren Antik Yunan'da Atina'daki sosyal yaşamı hukukla düzenlemek için tesmotetler (gr. thesmothetai) adını taşıyan hukuk koruyucuları görev yapmaya başladılar.⁵²

Antik Yunan'da çeşitli hukuk reformları gerçekleştirilmiştir.⁵³ Bunlardan ilki yönetici elitlerin egemenliğini bastırmayı ve ortaya çıkan özel mülkiyeti korumayı amaçlayan M.Ö. 7. yüzyılda kabul edilen “*Drakon*” reformlarıdır. Antik Yunan'da Soylu Drakon, Atina halkının gelenek ve göreneklerini yazılı kanunlara dönüştürerek toplumda düzen kurmaya çalışmıştır. Drakon Yasaları (M.Ö. 621) olarak adlandırılan yeni kurallar ilkel geleneklerden şekillenmiş çok katı kurallardan oluşuyordu.⁵⁴

İkincisi aşiret ilişkilerini kaldırmayı ve tüm yurttaşların yaşam koşullarına göre kategorilere ayrılmasını öneren M.Ö. 594 tarihli “Solon Reformu”dur. Tiranlığın sona ermesinden sonra Solon (M.Ö. 594) iktidara gelmiştir. Solon, aynı zamanda şair, kanun yapıcı ve devlet yöneticisi olarak bilinmektedir.⁵⁵ Nomos adıyla tanınmış olan Solon Kanunları, ilk olarak oy verme hakkını tesis etmiştir. Bu kanunda, toplumun sınıfları ve her sınıfın kendine özgü siyasi hak ve askeri görevleri belirlenmiştir. Solon Kanunları sosyal, ekonomik ve politik alanlarda reformlar getirmiştir. Örneğin; çiftçilerin durumu geliştirilmiş, tarlalar üzerinde ipotekler iptal edilmiş, borçlar silinmiş, borç için köle haline getirilenler serbest bırakılmış, genel af ilan edilmiş, şehir dışına köle olarak satılan Atinalılar satın alınarak özgür bırakılmıştır. Köle emeğine dayanan üretim yöntemi, sadece ülke dışından getirilen kölelerle gerçekleştirilmiştir. Tüm vatandaşların yasama faaliyeti bakımından Halk Meclisi'ne ve yargılama faaliyeti için Halk Mahkemesi'ne katılımı sağlanmıştır. Vatandaşların siyasal hayata katılımı kökenlere göre değil, maddi duruma göre dört kategoriye ayrılmıştır.⁵⁶

⁵² Ayşen Sina, “Eski Yunan Yargı Sistemi: MÖ IV. Yüzyılda Atina'da Yargıçlar ve Mahkemeler”, *TBB Dergisi*, 123 (2016): 430.

⁵³ Agdarbekov T.A., Agdarbekova Z.T., Danişbayeva M.S, *Memleket Jane Hukuk Teoriyası* (Turan Baspası, Türkistan 2012), 17.

⁵⁴ Oktay Uygun, *Devlet Teorisi*, (İstanbul: Onikilevha, 2017), 76.

⁵⁵ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 153.

⁵⁶ Uygun, *Devlet Teorisi*, 76-77.

Sonuncusu ise; toprakların bölgesel bölünmesini ve kabilecilik yerine siyasi olarak yeniden yapılanmayı gerçekleştiren M.Ö. 509. yüzyılda yürürlüğe giren “Kleisthenes Reformu”dur. Solon Kanunları Kleisthenes Reformları ile (M.Ö. 506) demokratikleştirilmiştir. Bu reforma göre, on sekiz yaşın üzerindeki her erkek iki yıllık bir eğitim almak ve eğitimlerini tamamlamak suretiyle vatandaşlık hakkını kazanabiliyordu.⁵⁷ Kleisthenes Reformları sonucunda aristokratik sınıfın egemenliğine son verilmiş bulunmaktadır.⁵⁸

iv. Hukuk Kavramından Devlet Hukukuna: Roma Düşüncesi

Hukuk devleti düşüncesinin gelişiminde Antik Yunan düşünürlerinin yanı sıra, Antik Roma düşünürlerinin de önemli katkıları vardır. Antik Roma’nın ünlü düşünürü Çicero’ya göre, “*ortak işin hukuki biçimi devlettir*” ve “*herkes kanunun etkisi altında bulunmalıdır*.”⁵⁹ Eski Roma’da kanunun üstünlüğüyle ilgili; “*Özgür olmak için kanunun kölesi olmak gerekir*” ve “*Dünya yıkılsa bile kanun yıkılmasın*” gibi ünlü birtakım sözler bulunmaktadır.⁶⁰

Roma’da patriciuslardan, yani aristokratlardan oluşan Comita Curiata ve pleplerden, yani aşağı sınıflardan oluşan Comita Tributa adında iki meclis bulunmaktadır. İlk olarak Comita Curiata Meclisi kurulmuştu. Bu meclis kanunlar çıkarmakla görevlendirilmişti. Daha sonraki dönemlerde kurulmuş olan Comita Tributa ise M.Ö. 450 yılında On İki Levha Kanunu’nu çıkarmıştı. Bu kanunların muhtevasında; aile, borçlar, ceza ve miras hukukları bulunmaktaydı.⁶¹ Roma’da “lex” kelimesi kanun kelimesinin karşılığı için kullanılıyordu.⁶² M.Ö. 3. yüzyılda Romanın iki meclisini oluşturan patriciusların çıkardığı lex ve pleplerin çıkardığı plebiscitum yasaları eşit hukuki etkili olarak kabul edilmiştir.⁶³ Avukatlık mesleği ilk olarak Roma Cumhuriyeti’nde sanıkların kendilerini savunabilmesi için ortaya çıkmıştı. Roma’da yargıçlık görevini praetorlar üstlenmişti. M.Ö. 27’den itibaren Roma’da, imparator emirleri kanun hükmünde sayılmış

⁵⁷ Uygun, *Devlet Teorisi*, 77.

⁵⁸ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 154.

⁵⁹ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 31.

⁶⁰ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 31.

⁶¹ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 175-176.

⁶² Eşref Küçük, “Eski Roma’da Cumhuriyet Dönemi Halk Meclisleri ve Yasa Yapım Süreçleri”, *Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 1, Y. 2017, 207. İlgili makalenin 199-214 arası sayfalarına bakınız.

⁶³ Eşref Küçük, “Eski Roma’da Cumhuriyet Dönemi Halk Meclisleri ve Yasa Yapım Süreçleri”, 213.

ve Constitutio olarak isimlendirilmiştir.⁶⁴ Kodex ise, Geç Roma Döneminde (M.S. 4. yüzyıl) ortaya çıkan imparatorun emir-nâmeleri olarak bilinmektedir.⁶⁵

v. Devlet Hukuku ile Kilise Hukuku Birlikteliği: Orta Çağ

Doğu Roma İmparatorluğu'nun hukuk bağlamında kabul ettiği önemli bir belge M.S. 313 yılında kabul edilen Milano Fermanı'dır. Milano Fermanı, din özgürlüğünü savunan bir belgedir. Vatandaşların Hristiyanlığı veya diğer inançları seçmede ve seçtiği inançlarına göre yaşamada engelleri kaldıran kararlardır.⁶⁶ Doğu Roma İmparatorluğu'nun 726 yılında kabul edilen kanunlar derlemesi olarak bilinen Ecloga'nın da hukuk tarihinde önemli rolü vardır. Yunan dilinde yazılan Ecloga, kanundaki karmaşık hususları düzenlemeyi ve daha anlaşılabilir hâle getirmeyi hedeflemiştir. Geç Roma döneminde krallar hukukun üstünde bir güç olarak görülmekteydi.⁶⁷

Orta çağda ise, krallar tanrıdan aşağıda, ancak diğer tüm insanların üstünde görülmeye başlandı. Yasalar, genelde insanî ilişkileri düzenlemek ve vatandaşların işledikleri suçların cezalarını ödemelerini sağlamak için ihdas ediliyordu. Orta çağa kadar kralların kanunlara bağlı olduğunu gösteren herhangi bir örnek bulmak zordur. Bu dönemde, hükümdarların yasalara uymasının yalnızca ahlaki yükümlülükle bağlı olduğu düşünülmekteydi. Yani hiçbir yargıcın hükümdarı yasalara uymaya zorlaması mümkün değildi.⁶⁸

Ortaçağ Avrupa'sında Kilise kanonu adıyla, Roma kilisesi kuralları uygulanıyordu. Bu kurallar, kilise meclislerinde sunulan problemleri çözmek amacıyla kullanılan kararlardır.⁶⁹

7.-11. yüzyıllar Roma hukukunun gelişiminde önemli bir dönüm noktasıdır. Doğu Roma'nın Bizans İmparatoru I. Justinianus (527-565) döneminde Roma hukuku ile ilgili kapsamlı ve detaylı bir bilgiler ihtiva eden Corpus Iuris Civilis kabul edilmiştir.⁷⁰

⁶⁴ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 190.

⁶⁵ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 191.

⁶⁶ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 105.

⁶⁷ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 110.

⁶⁸ David Clark, *The Many Meanings of the Rule of Law*, Law, Capitalism and Power in Asia, the Rule of Law and Legal Institutions, Edited by, Kanishka Jayasuriya, (Routledge, London, 1999), 24-25.

⁶⁹ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 205.

⁷⁰ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 216.

Aquinolu Thomas’a göre bir kanunun adil olup olmadığı üç aşamada belirlenir. Öncelikle, kanunun amacı yöneticinin kişisel menfaati değil, kamu menfaati olmalıdır. İkincisi, kanun koyucu yetkilerinin sınırını aşmamalıdır. Üçüncü olarak, kanun içeriğinin insanlar üzerinde haksız bir etkisi olmamalıdır. Aquinolu Thomas’a göre dört tür kanun vardır: “ölümsüz kanun”, “doğal kanun”, “kutsal kanun” ve “pozitif kanun”.⁷¹

Ölümsüz kanun, dünyayı tanrının yönettiğini belirtir. Bu kanun, tüm canlılar için geçerli olmak üzere tanrıdan kaynaklanmaktadır. Tüm yasal kanunların kaynağı ölümsüz kanundur. Diğer üç kategoride adlandırılan kanun ise ölümsüz kanunun farklı yönleridir. “İyilik yap, kötülükten kaçın” ilkesiyle nitelendirilen doğal kanun, ölümsüz kanunun temel ilkeleri çerçevesinde oluşmaktadır. İlahi akıldan kaynaklandığı için iyiyi kötüden ayırt etme yeteneğine sahip olan kişi bu kanunu farkedebilir ve eylemlerini buna göre ayarlar. Kutsal kanunda, kişinin zihniyle ölümsüz kanunun ilkelerini “doğal hukuk” şeklinde kavrayabilmesi mümkün ise de, eylemlerinde hata yapma olasılığı göz önünde bulundurulur. Kişiyi hatalardan koruyan ve ilahi emirlerin ne olduğunu açıkça gösteren bir kaynağa gereksinimi vardır. İşte ihtiyaç duyulan bu kaynak kutsal bir kanundur. Kutsal kanun, doğal kanundan farklı olarak akılla anlaşılmaz. Ancak vahiy ve iman ile anlaşılabilir. İnsan ve tanrı arasındaki ilişkiyi yöneten kutsal kanunu anlatmak kiliseye kalmıştır. Netice olarak ölümsüz kanun, doğal kanun ve kutsal kanun ilkeleri soyut ve genellenebilir niteliklere haizdir. Ancak sosyal düzen, insanlar arasındaki belirli ilişkileri ayarlayan detaylı kuralları gerektirir. İşte insan yapımı pozitif kanunlar bu gereksinimi karşılar. Pozitif kanunların yaratıcısı insan olsa da, bu kanunların meşruiyeti ölümsüz kanuna (doğa ve kutsal kanuna) uygunluğuna bağlıdır.⁷²

c. Modern Döneme Geçiş Aşaması: Britanya’da Maddi Anlamda Anayasa ve Hukuk Yoluyla Siyasal İktidarın Sınırlandırılması

Hukuk tarihindeki önemli değişimlerden biri 1215 yılında İngiltere’de Magna Carta’nın, yani Büyük Sözleşmenin, kabul edilmesidir. Bu Sözleşme, Kral John’nun keyfi işlerine karşı koyulan bir sınırlamadır.⁷³ Magna Carta belgesi, merkezi yönetimi güçlendirerek, can ve mal düzenini sağlayarak kamu düzenini kurmayı amaçlamaktadır.⁷⁴

⁷¹ Uygun, *Devlet Teorisi*, 158.

⁷² Uygun, *Devlet Teorisi*, 158-159.

⁷³ Taciser, *Uygurluk Tarihi*, 209.

⁷⁴ Halil Kalabalık, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, Ed. Nazmiye Özenbaş Boydağ, (Anadolu Üniversitesi, Eskişehir, 2018), 33.

Magna Carta ile kişiye keyfi tutuklanmadan korunma ve cezai kovuşturma gibi belirli haklar verilmiştir. Bununla birlikte, Magna Carta, kralın gücünü sınırlandırma ve kişisel özgürlüğün sınırlarını genişletme yolunda ilk adım olduğu için insan hakları alanındaki ilk önemli belge olarak kabul edilmektedir.⁷⁵ Magna Carta, aristokratik, rubhan ve kentsel nüfusun haklarını monarşiye karşı savunmuştur.⁷⁶ Magna Carta ile monarşi eski sınırsız gücünü kaybetmiştir. Magna Carta, kanunların kraldan üstün olduğunu ve gerektiğinde kralın bu kurallara itaat etmek zorunda kalabileceğini göstermiştir. Dolayısıyla Magna Carta, modern İngiliz hukukunun temelini oluşturmaktadır.⁷⁷ Magna Carta'nın dışındaki önemli İngiliz insan hakları belgeleri ise şunlardır: Petition of Rights (1628), Habeas Corpus Act (1679), Bill of Rights (1689).⁷⁸ Dünyadaki hiçbir kişi ya da kuruluşun monarşinin üstünde olamayacağı fikrinin benimsendiği; *"...on altıncı yüzyıl İngiltere'sinde bile krallar kanun ve politikalarda büyük değişiklikler yapmaları için yaşamaya güveniyorlardı. Bundan sonra, vergi ve harcama tedbirleri başta olmak üzere önemli politika değişikliklerinin yasal düzenlemeye tabi tutulması için parlamentoların düzenli olarak toplanması, bu düzenlemelerin buralarda tartışılacağı beklentisi oluşturmuştur"*.⁷⁹

İngiltere'de hukukun üstünlüğünü tesis etme mücadelesi 17. yüzyılda da devam etti. Mücadele, özellikle krallarla halk temsilcileri olan parlamento arasında yaşandı. 1215 yılından beri kralın yetkilerinin sınırlandırıldığı İngiltere'de Fransa'daki gibi mutlakiyetçi uygulamalar peşinde koşan I. James, aristokrasinin de aralarında bulunduğu toplumun tüm kesimlerinin itirazları ile karşılaştı. Kralın vergileri artırma isteğinin parlamento tarafından kabul edilmemesi üzerine, I. James parlamentoyu kapattı. 1614 yılında tekrar açtı ama kralın istediği yasaları çıkarmayan parlamento tekrar kapatıldı. Vergi kanunlarını yeniden çıkarmak için 1621 yılında tekrar açtığı parlamento krala kendi haklarını hatırlattı. Parlamentoyu tekrar kapattı ve 1625 yılında ölene kadar kapalı tuttu. Onun yerine taç giyen oğlu I. Charles da babası gibi parlamentoyla çatıştı. Almanya'daki Protestanlara yardım amaçlı Otuz Yıl savaşlarına giren I. Charles, savaşın devamı bakımından vergilere ihtiyaç duyunca parlamentoyu yeniden topladı. Parlamento, 1628

⁷⁵ Kalabalık, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, 20.

⁷⁶ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 209.

⁷⁷ Taciser, *Uygarlık Tarihi*, 209.

⁷⁸ Kalabalık, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, 22.

⁷⁹ Clark, *The Many Meanings of the Rule of Law*, 25-26.

yılında Hak Dilekçesi (ing. Petition of Rights) isimli belgeyi yayınladı.⁸⁰ Kralın yetkilerinin sınırının tekrar hatırlatıldığı belgede parlamentonun onayı olmadan yeni vergiler koyamaması, sivil yurttaşların evlerine zorla girilmemesi ve keyfi tutuklamaların yasaklanması gibi önemli haklar yer aldı.⁸¹ Parlamentonun desteğine ihtiyaç duyan kral, Hak Dilekçesi'ni onaylamak zorunda kaldı. 1629 yılında tekrar kapattı ve 1640 yılına kadar kapalı tuttu. 1640 yılında İskoçya ile yapılan savaşta yeni vergilere ihtiyaç duyan kral, parlamentoyu yeniden açtı ve mücadele kaldığı yerden devam etti.⁸²

1640'lı yıllarda yaşanan iç savaşta 1649'da I. Charles'ın idam edilmesi, son Katolik Kral II. James'in Fransa'ya gönderilmesiyle yaşanan Şanlı Devrim (ing. Glorious Revolution) de dâhil olmak üzere önemli mücadeleler sonucunda İngilizler kral üzerinde hak iddia eden yeni bir anayasal düzeni yerleştirmeyi başardılar.⁸³ 1688 yılında İngiliz soyluları ve Anglikan Kilisesi mensubu din adamlarının Hollanda'daki Orange Prensi William'ı tahta çıkarmaları üzerine adı geçen prens en önemli anayasal belgelerden biri olan Haklar Yasası'nı (ing. Bill of Rights) parlamentoya kabul ettirdi. Kralın yetkileri sınırlandırıldı.⁸⁴ Kralın yetkilerinin tanrıdan değil, ulusun iradesinden kaynaklandığının altını çizen Haklar Yasası, hukukun üstünlüğünün tesis edilmesinde önemli bir kilometre taşı oldu. Bundan sonra, İngiltere, kral ve parlamento tarafından birlikte yönetilmeye başlandı.⁸⁵

d. Modern Dönem Hukuk Anlayışı

Modern hukuk kurallarının oluşturulmasına kadar ki süreçte sosyal yaşamı düzenleyen kurallar⁸⁶ şöyle sayılabilir:⁸⁷ örf ve adet kuralları, ahlak ve görgü kuralları⁸⁸, din kuralları ve hukuk kuralları.

⁸⁰ Mehmet Akad, Bihterin Vural Dinçkol, Nihat Bulut, *Genel Kamu Hukuku* (Der Yayınları, 16. Baskı, İstanbul, 2020), 271.

⁸¹ Akad, Dinçkol ve Bulut, *Genel Kamu Hukuku*, 271-272.

⁸² Çağrı Erhan, "Siyasi Tarih-I", (Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 2012), Eskişehir, 52-54.

⁸³ Clark, *The Many Meanings of the Rule of Law*, 25-26.

⁸⁴ Akad, Dinçkol, & Bulut, *Genel Kamu Hukuku*, 273.

⁸⁵ Çağrı Erhan, "Siyasi Tarih-I", 55.

⁸⁶ Doktrinde bunlara beşeri davranış kuralları adı da verilmektedir: Kemal Gözler, *Hukuka Giriş* (6. bs., Bursa, 2009), 20.

⁸⁷ Adnan Güriz, *Hukuk Başlangıcı* (15.bs., Ankara 2013) 7-19; Bkz. İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 1.

⁸⁸ Doktrinde ahlak kurallarını ve görgü kurallarını ayrı ayrı inceleyen yazarlar da mevcuttur: Güriz, 14-17; Gözler, *Hukuka Giriş*, 37-42.

Örf ve âdet; toplumda kabul edilen ve nesilden nesile aktarılan yazılı olmayan kurallardır.⁸⁹ Kişinin kendisine ve başkalarına karşı iyi davranışlarını yansıtan nezaket kurallarına ise görgü kuralları denir.⁹⁰ Dinî kurallar, ilahi kaynaklı ve daha çok manevi yaptırıma bağlıdır. Bunlar örf ve âdet kurallarından ve görgü kurallarından daha güçlüdür. Dinî kurallarda cezalandırmanın ahirete kalacağına dair tanrı korkusu vardır.⁹¹ Hukuk kuralları ise sosyal yaşamı maddi yaptırımlarla düzenleyen kurallar sistemidir.⁹²

Bir hukuk sisteminde normlar rastgele bir düzende bulunmamaktadır. Normlar önceliğine göre sıralanmaktadır. Buna “normlar hiyerarşisi” veya “hukuk düzeni piramidi” adı verilmektedir. Normlar hiyerarşisine göre normlar şöyle sıralanır: Anayasa, Kanun, Tüzük, Yönetmelik. Piramitte alt basamakta bulunan norm geçerliğini bir üst basamaktan alır. Bunun doğal bir sonucu olarak her normun üst basamakta bulunan normlara uygun olması gerekmektedir.⁹³

Fransız düşünürü Carre de Malberg’e göre, hem hukukun tek kaynağı hem de devlet iktidarını sınırlandırmanın kaynağı devlettir.⁹⁴ Fransız hukukçusu Duguit’ye göre ise hukuk devletten önce oluşmaktadır.⁹⁵

Yukarıda bahsedilen hukukun üstünlüğüne yönelik görüşlere rağmen, uygulamada hükümdarların hukuka tabi olmaları, hükümetlerin yasalar yoluyla yönetmeleri, yasalara uymaları ve yasalarla sınırlanması, diğer bir deyişle, hukukun üstünlüğü ilkesinin ilk olarak ortaya çıktığı İngiliz ve Amerikan hukuk sistemlerinde hayata geçirilmesi ve sonrasında diğer pek çok ülkede de uygulanmaya başlanması yüzyıllar süren bir mücadelenin sonunda mümkün olabilmektedir. Bu kapsamda, hukukun üstünlüğü, özellikle İngiltere’de “hem fikir hem de anayasal uygulama olarak” sanayi devriminden ve demokratik siyasetin ortaya çıkmasından önceye dayanmaktadır. Bu kapsamda yapılan tartışmalar, “*siyasal katılımın nüfusun çok küçük bir bölümüyle sınırlı tutulduğu dönemde yaşanmıştır*”.⁹⁶

⁸⁹ Güriz, *Hukuk Başlangıcı*, 9-11; Gözler, *Hukuka Giriş*, 43.

⁹⁰ Güriz, *Hukuk Başlangıcı*, 14-15; Gözler, *Hukuka Giriş*, 37.

⁹¹ Güriz, *Hukuk Başlangıcı*, 7-9; Gözler, *Hukuka Giriş*, 34.

⁹² Güriz, *Hukuk Başlangıcı*, 26; Gözler, *Hukuka Giriş*, 31; İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 3-4.

⁹³ Kemal Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları* (Ders Kitabı, 1. Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, Eylül, 2010), 51.

⁹⁴ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 29.

⁹⁵ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 34.

⁹⁶ Clark, *The Many Meanings of the Rule of Law*, 25.

Modern dönemde kuralların hukuki olarak kabul edilebilmesi için birtakım özelliklere sahip olması gerekmektedir:

a) Sistemlilik. Hukuk, belirli bir düzende ilişkili normlardan ve davranış kurallarından oluşur.

b) Genel yükümlülük. Hukuk; cinsiyet, yaş, milliyet, mülk vb. ne olursa olsun tüm konular için gereklidir.

c) Resmî kesinlik. Resmî kanunlar ve diğer kanunlar biçiminde ifade edilir;

d) Devlet ile iletişim.

e) Güçlü iradeli karakter. Hukuk; her zaman toplumun, devletin, belirli bir sınıfın iradesini ifade eder.

e) Düzenlilik. Hukuk, öznelerin yasal ve yasadışı, resmi ve olası davranışlarının ölçütüdür.⁹⁷

e. Hukukun Kökenine İlişkin Teoriler

Hukukun kökenine ilişkin teoriler, pek çok özellikli unsurlar içermelerine rağmen, genellikle devletin kökeni kavramlarıyla yakından ilgilidir. Hukukun temel teorileri şöyledir:

“Teolojik teori”, hukukun ilahi kökeninden tanrının iradesini ifade eder. Pek çok dinî düşünür, hukukun tanrı tarafından verilmiş bir iyilik ve adalet sanatı olduğunu savunmuştur. Teolojik teori bilimsel kanıtlara ve argümanlara değil, inanca dayanmaktadır. Doğal hukuk insanların doğasında bulunan ebedi adaletten, ahlaki ilkelerden türetilmiştir. Ama her durumda, doğal hukuk insanlar tarafından yaratılmaz, kendiliğinden ortaya çıkar; insanlar bir şekilde onu sadece bir tür ideal, evrensel bir adalet standardı olarak kavrar. Doğal hukuk teorisinde, hukukun antropolojik açıklaması ve ortaya çıkış nedenleri hâkim muhteva unsurudur. Hukuk, insanın değişmeyen doğası tarafından yaratılmışsa, o zaman insan var olduğu sürece ebedidir ve değiştirilemez. Bununla birlikte, bu sonucun bilimsel olarak kanıtlanmış olduğu kabul edilemez. 18.-19. yüzyıllarda Almanya’da “tarihî hukuk ekolü” kurulmuştur. Öncüleri ise G. Hugo, F. Savigny, G. Puchta olarak sıralanabilir. Bu ekole göre; hukuk, bir yasa koyucu tarafından

⁹⁷ İbarayeva A. S., *Teoriya Gosudarsva i Prava* (Almatı, 1995), 40.

karar verilmesinden ziyade, tarihte bir dil olarak ortaya çıkar ve gelişir. Bu doktrinde, hukuk halk bilincinden kaynaklanır ve dinî görüşlerle de birleşir. “Normatif hukuk teorisi”nin temsilcisi Kelsen, hukuku hukukun kendisinden almıştır. Hukukun nedensellik ilkesine tabi olmadığını, kendi içinde güç ve etkililik taşıdığını savunmuştur. “Hukukun psikolojik teorisi”nin en büyük öncülerinden sayılan L. Petrazhitsky ve takipçilerine göre; hukuk eğitiminin nedenlerini insanların ruhunda, "zorunlu olarak atfedilen yasal deneyimler" içinde görülmektedir. Hukuk, bireyin ruhunun alanında meydana gelen özel bir karmaşık duygusal-entelektüel zihinsel süreçtir. “Marksist doktrinin” kökeni ise materyalizmdir. Marksizme göre, hukukun kökeni ekonomidir. Hukuk, ekonomiden daha yüksek olamaz. Marksizm hukukun oluşumunu sınıflar ve sınıfsal ilişki biçimleriyle katı bir şekilde ilişkilendirdiği gibi, hukukta da yalnızca ekonomik olarak yönetici sınıfın iradesini görmektedir.⁹⁸

3. Devlet Kavramı

a. Devlet Kavramının Etimolojik Kökeni

“Devlet” sözcüğünün etimolojik kökeni Arapçaya dayanmaktadır. Baht, talih, saadet anlamına gelmektedir.⁹⁹ Devletin günümüz tanımıyla anlaşılmasına başlaması ise yaklaşık beş yüz yıl öncesine dayanmaktadır.¹⁰⁰ Devlet terimi için ortak bir açıklama bulmak ise oldukça zordur. 16. yüzyıla kadar Batı dillerinde devlet sözcüğü yerine “stato”, “state”, “stat”, “estat”, “etat” terimleri kullanılmıştır. “Status” kelimesi Latince'den türetilmiş olup, bir durumu, tutumu, ayakta duruşu ve dengelilik ve sürekliliği ifade etmektedir.¹⁰¹

Antik Yunan’da devlet “site” olarak, antik Roma’da ise, “sivitas” veya “respublika” olarak bilinmektedir.¹⁰² Devlet sözcüğü modern anlamda “stato” terimiyle Machiavelli’nin *Prens* isimli eserinde kullanılmıştır.¹⁰³

⁹⁸ Alekseev S. S., *Teoriya Gosudarsva i Prava* (3-e izdanie, İzdatelstvo Norma, 2009), 31.

⁹⁹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî* (Çağrı Yayınları, İstanbul, 2017), 632.

¹⁰⁰ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 134.

¹⁰¹ Erdoğan Teziç, *Anayasa Hukuku* (13. Baskı, Beta Yayınevi, İstanbul, Ağustos, 2009), 114.

¹⁰² İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 133.

¹⁰³ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 133.

Devlet, Alman modeline göre, dil ve ulustan sonra oluşur ve devlet milletin, yani ulusun sıfatıdır. Fransız modeline göre ise, devlet ilk olarak ortaya çıktıktan sonra okul, ordu vb. aracılığıyla ulusu oluşturan yegane bir kavramdır.¹⁰⁴

b. Kültürel Topluluklardan Modern Devletlere: Devlet Olgusunun Dönüşüm Serüveni

i. Genel Dönüşüm

Antropolojik çalışmalar, tarihî süreçler içerisinde çeşitli toplumsal yapıların varlığını ortaya koymaktadır. Tarihsel toplumların genel sınıflandırmasının şu şekilde olduğu ileri sürülebilir. İlki; modern dönem öncesinde, ilkel toplumlar, ilk devletler (kent devletleri, imparatorluklar) ve feodal devletler ile ilgilidir. İkincisi ise modern dönemdir. Bu dönemin toplulukları, mutlak monarşiler ve ulus devletler şeklinde örgütlenmişlerdir. Bu yapılan sıralamanın tarihî gelişmeye paralel yapıldığını belirtmek gerekmektedir. Başka bir husus da bu sıralamalarda yer alan modeller kimi zaman iç içe geçmiş bulunmaktadır.

ii. Modern Dönem Öncesinde Devletlerin Sosyal ve Siyasal Görünümü

a) Devlet Öncesi İlkel Topluluklar

İlkel toplumların özelliklerinden biri bu toplumlarda özel mülkiyet ve sosyal sınıflar olmamasıdır. Özel mülkiyet, kölelik, sınıflar ve kabileler şehir devletlerinde oluşturulmuştu. Avcılık ve toplayıcılıkla yaşamını sürdüren ilkel toplum belli bir süre sonra kan bağından yer (toprak-ülke) bağına dönüşmüştür.¹⁰⁵ İlkel toplumlarda da akrabalık temelinde kurulmuş siyasi bir iktidar vardı. Ancak genel olarak kabul edilen görüşlere binaen; siyaset, örgütlenmiş toplumlara özgüdür. Yani iktidar akrabalık dışı ilişkilere dayanmaktadır. Siyaset, ulusal ilişkiler anlamına gelir ve bu ilişkilerden doğan güç “*siyasal iktidar*” olarak tanımlanabilir.¹⁰⁶ İlkel toplumlarda piyasa bulunmamaktadır. Bunun sebebi ihtiyaç duyulmaması ve fazla üretimin olmamasıydı. Zira herkesin ihtiyacı kadar ürettiği bir toplumda pazar gereksinimi ortaya çıkmamaktadır.¹⁰⁷ İlkel toplumun

¹⁰⁴ Pierre Bourdieu, *Devlet Üzerine, Goleege De Franse Dersleri (1989-1992)*, Çev. Aslı Sümer, (İletişim Yayınevi, 2. Baskı, İstanbul, 2016), 412.

¹⁰⁵ Uygun, *Devlet Teorisi*, 4.

¹⁰⁶ Uygun, *Devlet Teorisi*, 6

¹⁰⁷ Uygun, *Devlet Teorisi*, 15.

temel özelliği, aşiret üyelerinin eşitliğidir.¹⁰⁸ İlkel toplumlarda devlet yapısı yoktur. Yöneten ve yönetilen sınıfın yokluğu, devletsiz toplumun belirtileridir; devletin yokluğu ise ilkel toplumun temel özelliklerinden biridir.¹⁰⁹ İlkel toplumda insanlar 30-40 civarında kişiden 200 kişiye kadar gruplaşarak eşitlik ilkesine göre yaşıyorlardı ve bu toplumu tarihçiler “ilk refah toplumu” olarak isimlendirmişlerdi.¹¹⁰ Genellikle, ilkel devletler, şeflik aşamasıyla ortaya çıkmıştır. Yönetimin babadan oğluna geçtiği bu sistemde şef; toprağı bölmede, ordu kurmada, vergi tahsisinde yüksek otorite olabilir ve şeflik babadan oğluna geçer. Beyliklerin, yani, şefliklerin biriktirdiği servetin çoğu onu üreten ve çoğaltan insanlar arasında paylaştırılmalıdır. Devletlerde ise, yöneticiler gelirin sadece küçük bir kısmını halka iade etmektedir. Devletler ile beylikler arasındaki fark; bütün alanlarda merkezi planlamanın söz konusu olması, bunun güçlü bir bürokrasinin yardımıyla uygulanması ve toplumun -akrabalık ilişkilerinin dışında- keskin sınıflara bölünmesidir.¹¹¹ İlkel toplumların devlete dönüşmesindeki önemli faktörlerden biri de toplumsal farklılıklardır. Yani, toplumun göçebeler ile yerleşik yaşamı tercih edenler, hayvan besleyenler ile tarımla uğraşanlar, yönetenler ve yönetilenler olarak çeşitli sınıflara ayrılmasıdır.¹¹² Bu ayrımlar toplum içerisinde bir iş bölümü gereğini doğurmuştur. İş bölümü uzmanlaşmayı ve devlet denilen mekanizmayı zorunlu kılmıştır.

b) İlk Devletler

İnsanlık tarihinde ilk devletlerin ortaya çıktığı coğrafyalar; Mezopotamya, Mısır, Hindistan, Çin, Peru ve Orta Amerika olarak bilinmektedir. Bu bölgelerin nehirlerle ve sulak alanlara sahip olmaları nedeniyle toprakları oldukça verimliydi. İlkel toplumlarda zaman geçtikçe artan nüfusla ekonomik eşitsizlik ortaya çıkmış ve tarımsal üretimi arttırmaya ihtiyaç duyulmuştur. Bu süreçte tarımsal üretimi arttıran kişiler devletin yönetici sınıflarının temelini oluşturmuştur.¹¹³ Tarihte ilk şehir devletleri M.Ö. 3500’lerde Sümerler tarafından kurulmuştur.¹¹⁴ Erken İmparatorluk olarak bilinen Akad

¹⁰⁸ Uygun, *Devlet Teorisi*, 23.

¹⁰⁹ Serhat Düvenci, “Devletin Köken Teorileri Açısından Devleti Doğuran Etmenler: Çeşitli Uygarlıklar ve Topluluklar Üzerinden Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı:2, Ağustos 2018, 77.

¹¹⁰ Serhat Düvenci, *Devletin Köken Teorileri Açısından Devleti Doğuran Etmenler: Çeşitli Uygarlıklar ve Topluluklar Üzerinden Bir Değerlendirme*, 74.

¹¹¹ Uygun, *Devlet Teorisi*, 62-63.

¹¹² Serhat Düvenci, *Devletin Köken Teorileri Açısından Devleti Doğuran Etmenler: Çeşitli Uygarlıklar ve Topluluklar Üzerinden Bir Değerlendirme*, n67.

¹¹³ Uygun, *Devlet Teorisi*, 52-53.

¹¹⁴ Uygun, *Devlet Teorisi*, 63.

İmparatorluğu, tarihteki ilk imparatorluktur. 140 yıllık geçmişe sahip bu İmparatorlukta profesyonel olmayan bir ordu ve zayıf bir bürokrasi vardı ve bu yüzden de göçebe aşiretlerin saldırısına karşı koyamadılar.¹¹⁵

Şehir devletleri, imparatorluklardan farklı olarak, siyasi hayata ve tüm ortak faaliyetlere katılan küçük siyasi birimlerdir.¹¹⁶ Şehir devletlerinin coğrafi alanlarını genişletmeleri ve diğer toplulukları ele geçirmeleri mümkün olmamıştı. Şehir devletleri birleşerek gelişir ve neticesinde imparatorluğun ilk çekirdeğini oluşturur.¹¹⁷

İlk dönem ilkel topluluklardan farklı olarak devletli toplumlarda ortaya çıkan merkezi otoritenin dört önemli fonksiyonu vardır. Bu fonksiyonlar devlet kurmamış ilkel toplumlarda değil kurumsallaşmış toplumlarda geçerlidir. Merkezi otorite; ülkenin coğrafi sınırlarını ve yurttaşlarının sayısını tanımlar, hukuk normlarını uygulayacak gelişmiş bir yargı sistemi ve bürokrasi kurar, iç ve dış tehditlere karşı daimi asker ve polis gücüne sahiptir ve devlet harcamaları için vatandaşlarını vergilendirir".¹¹⁸ Merkezi otorite bütün bunları siyasal iktidar olgusu çerçevesinde gerçekleştirir.¹¹⁹

Siyasi iktidarın beş temel özelliğinden söz edilebilir. Birinci özellik, iktidarsız toplumun olmamasıdır. İkinci özelliği ise; aile, dernek veya şirket gibi kurumlarda ortaya çıkan diğer tüm sosyal güçlerin üzerinde yer almasıdır. Üçüncü özellik ilk ikisinden farklı olarak siyasi otoritenin, ekonomik, dinî vb. hükümetlerin aksine, bazı alanlarda değil, her alanda yetkili makamda olmasıdır. Dördüncü özellik; tek iktidardır. Buna göre bir toplumda bir veya daha fazla dinî veya ekonomik güç olabilir. Ancak tek bir siyasi güç vardır. Beşinci özellik ise, siyasi otoritenin güç kullanması ve kararlarını uygulamasının toplumun çoğunluğu tarafından yasal kabul edilmesidir.¹²⁰

¹¹⁵ Uygun, *Devlet Teorisi*, 67-68.

¹¹⁶ Bourdieu, *Devlet Üzerine, Goleege De Franse Dersleri (1989-1992)*, 228.

¹¹⁷ Bourdieu, *Devlet Üzerine, Goleege De Franse Dersleri (1989-1992)*, 229.

¹¹⁸ Uygun, *Devlet Teorisi*, 61.

¹¹⁹ Devlet de aynı özellikleri taşımasına rağmen, devlet ve siyasi iktidar aynı kavramlar değildir. Siyasi iktidar kavramı, devlet kavramından daha kapsamlıdır. Siyasi iktidar nasıl iktidar biçimlerinden biri ise devlet de siyasi iktidar biçimlerinden biridir. Yani, devlet hâline gelmemiş siyasi güç olabilir. Tarihsel olarak, devlet iktidarı, ilkel toplumdan sonraki aşama şehir toplumlarda, şehir devleti şeklinde oluşturulmuştu. Şehir devletinden sonraki devletin gelişme aşamaları feodal devlet, modern (ulus) devlet olarak devam etmektedir. Bkz. Uygun, *Devlet Teorisi*, 9.

¹²⁰ Uygun, *Devlet Teorisi*, 7.

c) Feodal Dönem

Feodalizm, topraklara sahip olma temeline dayanan bir yönetim biçimidir.¹²¹ Feodalizm, ekonomik olarak kapalı bir tarım ekonomisini esas almaktadır. Feodalizmin; soylular (feodal beyler), din adamları, serfler ve özgür köylülerden oluşan bir sosyal yapısı vardır. Feodalizme kadar ki süreçlerde soyluluk unvanı soylu bir ailede doğumla elde edilebilirdi. Daha sonraları ise bu soyluluk sıfatı toprak sahibi olmakla kazanılabilir hâle geldi. Feodalizmde feodal beyler ekonomik ve politik bir güç kazandı.¹²² Feodal anlaşmalarla kurulan ilişkinin zirvesinde teorik olarak tüm topraklara sahip olan kral bulunmaktadır. Uzun bir süre krallar eşitler arasında birinci kaldılar. Kralın feodal beylerin yüce gücüne yükselişi, askeri teknolojinin geliştirmesiyle ilişkilidir.¹²³ Feodal toplumda kral tam anlamıyla hükümdar değildi. Şöyle ki yetkiler kral, lord ve vassal arasında bölünmekteydi.¹²⁴ Avrupa’da Kilise, feodal ilişkiler zinciri içindedir. Kilise, insanları günahlarından temizlemek ve öldükten sonra cennete gitmelerini sağlamak için sahip olduklarını bağışlamaya davet etmekteydi. Bu durum da kiliseyi en büyük feodal güçlerden biri yapmıştır. Orta çağ’da kilise, devlete ait tüm arazinin üçte birine sahipti. Kilise, Orta çağ siyasal düşüncesine rehberlik eden “*Her türlü iktidar Tanrı’dan gelir*” ilkesini ortaya koydu.¹²⁵ Bu görüşün en önemli temsilcileri ise Aziz Agustinus, Aquinolu Thomas’tır”.¹²⁶

iii. Modern Dönemin Devletleri

a) Modern Dönemde Devletin Doğuşu

16. ve 17. yüzyıllarda Avrupa büyük değişimlere uğradı. Bu radikal değişimler, yeni otoriteyi tanımlamak için Ulus devlet veya Modern Devlet kavramlarının kullanılmasını beraberinde getirdi. Modern devletin temel belirtilerinden biri, yerel birimler arasındaki üstünlük mücadelesine son vererek birçok yerel birimi bir siyasi otorite çevresinde toplamasıdır. Böylece kral, kendi üstünlüğünü kiliseye, feodal beylere ve özerk kentlere dayatarak egemen güç hâline geldi. Kralların öznelere, homojenleştirme politikası nedeniyle daha sonra vatandaşlar kendilerini bütünün parçası olarak görmeye

¹²¹ Pınar Ülgen, “Ortaçağ Avrupa’sında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış”, *Mukaddime*, Sayı 1, 2010, 1.

¹²² Uygun, *Devlet Teorisi*, 150-151.

¹²³ Uygun, *Devlet Teorisi*, 153.

¹²⁴ Pınar Ülgen, “Ortaçağ Avrupa’sında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış”, 14.

¹²⁵ Uygun, *Devlet Teorisi*, 154.

¹²⁶ Uygun, *Devlet Teorisi*, 156.

başladılar. Ulus olarak tanımlanan bu sosyal bütün, tarihte yeni bir küresel toplum türü olarak ortaya çıkacaktır.¹²⁷ Feodalizmin tarıma dayalı bir ekonomisi vardı, kapitalizm ise ticarete dayalı bir ekonomiydi ve sonraları endüstriyel üretimle gelişti.¹²⁸ Feodal sistemin asıl özelliklerinden biri; iktidarın yetkilerle bölünmüş olmasıdır, yani, kral, kilise ve beylerin merkezi bir iktidarı paylaşmasıdır.¹²⁹

Modern devletin önceki devlet şekillerinden farkı, laik bir yönetim biçimine sahip olmasıdır.¹³⁰ Hukukçulara göre, devlet kavramı, insan, ülke ve iktidar unsurlarıyla bağlantılıdır. Egemenlik, bu üç unsur tarafından belirlenir. Modern devlet “insan” unsurunu “ulus” olarak adlandırır. Devletin üçüncü unsuru olan ülkeye, vatan denir. Vatan, kutsal bir yer olarak kabul edilir ve devlet iktidarı (egemenlik) alanını ifade eder.¹³¹ Devleti oluşturan aşiretler, yasal olarak yaşadıkları devletin egemenliğinin bir parçası olsalar da, gerçekte herhangi bir birimin otoritesinden uzaktırlar.¹³²

Klasik egemenlik kavramı dört ilkeyle sınırlanmaktadır: kuvvetler ayrılığı ilkesi, hukuk devleti ilkesi, insan hakları ilkesi ile ulus üstü örgütler ve sözleşmeler.¹³³ Bodin’in, “*Egemenlik yurttaşların, uyrukların ve hukukun üstündeki bir kuvvettir*” ifadesi, hukukun üstünde başka bir güç kabul etmeyen, hukukun üstünlüğüne dayanan modern çağdaş demokrasi ve hukuk devleti anlayışıyla açıkça çelişmektedir.¹³⁴ Çünkü egemen bir devletin belirtileri; aile, ailelerin ortak mülkiyeti, egemen güç ve adalettir.¹³⁵

b) Modern Devlet Tipleri

Devletin farklı tipleri vardır: liberal devlet, refah devleti ve laik devlet.¹³⁶ Liberal devlet veya jandarma devlet, iç ve dış güvenliği sağlamaktan başka bir fonksiyon yüklenmez. Yani devletin hiçbir alanda müdahalesi yoktur. Liberal devlet anlayışındaki devletin hiçbir şeye karışmaması devleti büyük ekonomik krizlere sürüklemiştir. İkinci

¹²⁷ Uygun, *Devlet Teorisi*, 185-186.

¹²⁸ Uygun, *Devlet Teorisi*, 186.

¹²⁹ Hayri Keser, “Türk Anayasa Yargısında Hukuk Devleti İlkesi”, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Konya, 2005, 17.

¹³⁰ Uygun, *Devlet Teorisi*, 187.

¹³¹ Uygun, *Devlet Teorisi*, 10; Bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 38.

¹³² Uygun, *Devlet Teorisi*, 11.

¹³³ Uygun, *Devlet Teorisi*, 262.

¹³⁴ Uygun, *Devlet Teorisi*, 263.

¹³⁵ Uygun, *Devlet Teorisi*, 196.

¹³⁶ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 135-137.

Dünya savaşından 1980'li yıllara kadar ekonomik krizlerle boğuşan liberal ülkeler keynesyan politikasını benimseyen refah devletine kaymaya başlamıştır.¹³⁷

Refah devleti, toplumun ekonomik açıdan güçsüz olan kesimini korumaya yönelik tedbirlere dayanan ve bu amaçla ekonomiye müdahale eden devlettir. Çok geçmeden sosyal ve sağlık alanındaki harcamaların çoğalmasından dolayı refah devletinde de krizler başlamıştır ve bunun neticesinde liberal devlet anlayışı yeniden gündeme gelmeye başlamıştır.¹³⁸ Sosyal devlet, genelde refah devlet ile eş anlamlı olarak kullanılır. Sosyal devlet, insanların minimum hayat standartlarında yaşamasını amaçlayan devlettir.¹³⁹

Laik devlet ise, inanç ve ibadet özgürlüğünün olduğu ve güvence altına alındığı, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrı olduğu devlettir.¹⁴⁰

c. Devletin Kökeni Hakkında Siyasal Düşünceler

iv. Antik Yunan Düşüncesinde Devlet

a) Platon

Devlet hakkındaki görüşlerin tarihi Antik çağa kadar uzanmaktadır. Platon, devlet teorisini çalışan ilk düşünürlerdendir. Platon, en iyi devleti değil, “ülkü” (ideal) devleti aramaktadır.¹⁴¹ Platon’a göre adalet, geometrik bir eşitliktir. Ona göre, devlette herkesin bir payı vardır, ancak bu pay eşit değildir. Platon’a göre devlet, tüm sosyal tabakaların ortak çalışmalarına paylarını verir. Diğer taraftan devletteki bireylerin ve sosyal sınıfların hakları ve yükümlülükleri tamamen farklıdır.¹⁴² Platon’a göre, devlet, bütün güzellikler arasındaki en güzel şeylerden biri değil, güzelliğin ta kendisidir. Bunu “*Herkes kendi payını vermiş ve böylece bütünü güzel kılmış bulunuyoruz*” şeklinde ifade etmiştir. Yani Platon’a göre, birey doğuştan marangoz ya da kunduracı olur, bu görevlerine göre de

¹³⁷ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 135.

¹³⁸ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 135.

¹³⁹ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 137; Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 120-124; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 138; Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 115-116.

¹⁴⁰ Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 105; Bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 79; Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 71-72.

¹⁴¹ Ernst Cassirer, *Devlet Efsanesi* (Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1993), 79.

¹⁴² Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 105.

kendi sorumlulukları vardır ve karşılığında da devletten alacakları kendine ait payları vardır.¹⁴³ Platon'da devlet, adil kanunlarla vardır.¹⁴⁴

Platon devletin kökenleri konusunda “biyolojik teori”yi savunmaktadır. Biyolojik teori, organizmacı teori olarak da bilinmektedir. Bu yaklaşıma göre, devlet, canlı bir varlık gibi kendiliğinden oluşur, büyür, gelişir sonra da devletin varlığı son bulur. Bu teori, insan organizması ile devlet yapısını özdeş olarak görür. Bu teoriye göre insanın organizmasını organlar oluşturuyorsa, devlet de birkaç organın birleşimiyle oluşur.¹⁴⁵

b) Aristoteles

Aristoteles bir topluluk olan devletin ilk çıkış noktasının aile olduğunu düşünmektedir. Aile üç grup insandan oluşur: erkekler, kadınlar ve köleler. Bu teoriye göre, devletin ortaya çıkış nedeni ailedir ve ailenin büyümesiyle aileden bir üst birlik olan gens (sülale) ortaya çıkar, gensler genişleyince “tribüler”e (kabile, aşiret) dönüşür ve sonunda tribülerin birleşmesiyle devlet ortaya çıkar.¹⁴⁶

Aristoteles, devlette hukukun üstünlüğünün savunulmasının ve kanun hâkimiyeti olmasının gerektiğini ifade etmektedir.¹⁴⁷ Aristoteles *Politika* adlı eserinde, doğuştan köle olanlardan bahsetmektedir. İnsanlar doğal yetenekleri ve doğası bakımından farklıdır. Dolayısıyla köleliğin gerekli olduğunu kabul eder. Aynı zamanda kölelik, doğadan gelmektedir. Aristoteles’e göre, kendini nasıl yöneteceğini bilmeyen birçok insan vardır ve bu insanlar kendi hak ve sorumlulukları olmadığı için devletin üyesi olamazlar. Bu yüzden kendilerinden daha yüksek insanlar tarafından yönetilmelidirler.¹⁴⁸

c) Stoacılık

Düşüncelerini Heraklitos, Platon ve Aristoteles’in eserlerinden ilham alarak ortaya koyan Stoacı düşünürler de devlet hakkında görüş beyan etmişlerdir. Stoacılık ile yeni bir düşünsel ve ahlaki güç ortaya çıkmıştır. Bu ekolün önerdikleri ilke, ahlaki, siyasi ve dinî düşüncede bir dönüm noktasıdır. Bu ilkenin ortaya çıkmasıyla Platon’un ve Aristoteles’in adalet idealinden tamamen farklı yeni bir yaklaşım, yani insan eşitliği

¹⁴³ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 115.

¹⁴⁴ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 29.

¹⁴⁵ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 145.

¹⁴⁶ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 143.

¹⁴⁷ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 31.

¹⁴⁸ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 106.

görüşü söz konusu olmuştur.¹⁴⁹ Stoa felsefesinin babası Antik Yunan düşünürü Zenon’a (M.Ö. 330-260) göre; ideal bir devlet demek, vatandaşların düşmanlıktan uzak olup barış içinde yaşamasına bağlıdır. Stoa düşüncesi, bütün evreni birbirine bağlı bir makine halinde nitelendirir. Bu düşüncede tanrı evrenin kendisidir. Yaşamın özü maddi varlıklarda değil, iyiliğin ve bilgeliğin ruhsal tatmininde yatar.¹⁵⁰ Stoacı düşünürler, doğal hukuk doktrininin kurucularıdır.¹⁵¹

v. Roma Dönemi

Stoacı ekolünün temsilcisi, Yunan kültürünün hayranı Panaetius’un öğrencisi Scipio ve arkadaşları Roma’nın yükselmesi için çalışmıştır. Hümanizm ideali, ilk olarak Roma’da oluşturulmuş ve Roma kültüründe bu terime özellikle Scipio’nun aristokratik çevresi önem kazandırmıştır. Hümanizm idealini, daha sonra Cicero ve Seneca gibi filozoflar tarafından Roma felsefesinde ve Latin edebiyatında da görmek mümkündür.¹⁵² Ancak Cicero, Seneca ya da Marcus Aurelius gibi düşünürler bireysel ve siyasal alanlar arasında fark görmemiştir ve kararlı bireyci olan Stoacı idealleri kabul etmemişlerdir. Çünkü hem fiziksel gerçekliğin hem de ahlaksal yaşamın bir bütün olarak algılanmasında gerçekliği büyük bir “devlet” (republic) olarak görüyorlardı. Bu durum, tanrılar ve insanlar için de ve tüm uluslar için de aynıydı. Tüm ulusal kuruluşlar tek bir devletin üyeleri idi. Kölelik, Stoacılara göre, doğadan değil de şans kaynaklıydı.¹⁵³

vi. Orta Çağ Düşüncesinde Devlet

Ortaçağ düşüncesinde devlet teorisi iki ilkeye dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, Hristiyan ilham; ikincisi ise, -Stoacı düşüncenin ileri sürdüğü- insanların doğal eşitliğine dair bir görüştür.¹⁵⁴ Bu görüşler, toplumsal sözleşmeye yol açan bir doktrindir.¹⁵⁵ Rousseau’nun *Toplum Sözleşmesi* (ing. Social Contract) eseri doğal özgürlük görüşüne bir örnek teşkil etmektedir.¹⁵⁶

¹⁴⁹ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 107.

¹⁵⁰ Tacier, *Uygarlık Tarihi*, 162.

¹⁵¹ Hasan Tahsin Fendoğlu, “Roma İmparatorluğunun Devlet Felsefesi ve Osmanlı Devleti (Stoa’cı Seneca ve Önceki Kamu Hukukumuz Açısından)”, *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, Mayıs 1993, 185.

¹⁵² Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 108.

¹⁵³ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 109.

¹⁵⁴ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 113.

¹⁵⁵ Hasan Tahsin Fendoğlu, “Roma İmparatorluğunun Devlet Felsefesi ve Osmanlı Devleti (Stoa’cı Seneca ve Önceki Kamu Hukukumuz Açısından)”, 185.

¹⁵⁶ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 13.

Cumhuriyet adlı eserinde Cicero, Augustinus'ten alıntı yaparak, hukukun ve düzenli bir toplumu oluşturan şeyin adalet olduğunu ve adaletin olmadığı bir toplumda asla bir devlet, yani cumhuriyetin oluşmayacağını belirtmiştir.¹⁵⁷ Dante'nin düşüncesine göre ise, güvenli ve refahın olduğu bir dünya için devlet gereklidir.¹⁵⁸ Machiavelli'nin *Prens* eseri ise, Orta Çağ devlet kuramında en önemli değişiklere neden olmuştur. Machiavelli bu eserinde, egemenliği kurmak ve sürdürmek isteyen bir hükümdarın devleti yönetmesi için ne tür yöntem ve araçları kullanması gerektiği hakkında bilgiler vermiştir.¹⁵⁹ Machiavelli'ye göre, yalnızca geleneğe ve yasaya uygunluk ilkesine dayanan devletlere göre dinsel ilkelere dayanan kilise ile ilişkili beylikler, yani, prenslikler daha çok şanslıdır.¹⁶⁰ Machiavelli, siyaseti dinden ayırmaya çalışmamış, dinin insanın sosyal hayatının en önemli unsurlarından biri olduğunu öne sürmüştür. Machiavelli, “*din, iyi düzen sağlandığı yerde iyidir*” düşüncesindedir.¹⁶¹ Ortaçağ felsefesinde bir yöneticiye karşı açıktan açığa direnme hakkına izin verilmezdi. Eğer prens yetkisini doğrudan doğruya Tanrı'dan alıyorsa ona karşı yapılan her direniş, Tanrı'ya karşı açık bir ayaklanma ve bu yüzden de öldürücü bir günah hâline gelmekteydi. Adaletsiz bir yönetici bile Tanrı'nın temsilcisi olmaktan çıkmazdı.¹⁶² Ortaçağ felsefesinde önemli yere sahip Hellenizm düşüncesi, Yunan kültürü ile Doğu kültürünün sentezi yeni bir kültürdür.¹⁶³ Ortaçağ felsefecisi Augustinus, düşüncelerini Platon'un eserlerine göre temellendirmiş ve benzer görüşlere *De magistro* adlı eserinde yer vermiştir.¹⁶⁴

vii. Yeni Stoacılık: Modern Devlet Düşüncesinin Doğuşu

Yeniden Doğuş (Rönesans) dönemi, devlet teorisinin gelişiminde bir sonraki süreçtir. Bu dönem, yani, 15. yüzyıl Avrupa'da skolâstik ve Orta çağ kültürüyle ilişkilidir.¹⁶⁵ Rönesans'ta antik çağa olan ilgi, Stoacı düşüncelerin hatırlanmaya başlamasına yol açtı. Daha sonra 16. yüzyıla gelindiğinde, Hıristiyanlık düşüncesine Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonraki en köklü eleştirinin Reformla yapıldığı

¹⁵⁷ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 104.

¹⁵⁸ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 114-115

¹⁵⁹ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 125.

¹⁶⁰ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 139

¹⁶¹ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 142.

¹⁶² Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 111.

¹⁶³ Taciser, *Uygurluk Tarihi*, 160.

¹⁶⁴ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 91-92.

¹⁶⁵ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 135.

görülmektedir. Dinsel hareketlere gelen köklü eleştiriler, antik çağ eserlerine olan ilgiyi arttırmış, Stoacı felsefenin yeniden canlanmasına ve yoğun bir ilgiyle araştırılmasına neden olmuştur.¹⁶⁶ Yeni Stoacılığın önemli düşünürlerinden birisi olan Lipsius, mezhep savaşlarının yol açtığı bölünmüşlük ve kargaşalar üzerine Stoacılığın birleştiriciliğine sarılmıştır. Lipsius etkili bir devlet yönetimi vurgusunu dile getirirken oldukça merkezî ve mutlakiyetçi denilebilecek bir yönetim biçiminin taraftarı hâlini almıştır. Böylece hikmet-i hükümet (fr. *raison d'être*) olarak ifade edilen anlayışın en önde gelen temsilcilerinden olmuştur.¹⁶⁷ Modern devletin ilk görüldüğü evre, mutlak monarşilerin hâkim olduğu çağ, Yeni Çağ'dır.

17. yüzyılda ilk başta İtalya'da, sonra Avrupa'da Stoacı fikirler yeniden canlanmaya başlamıştır. İtalya'dan Fransa'ya, Fransa'dan Hollanda'ya ve İngiltere ve Amerikan kolonilerinde Neo-Stoizm hızla gelişmiştir. 1776 yılında Amerikan Bağımsızlık Bildirisi'nin hazırlaması sırasında Thomas Jefferson şu meşhur sözleri sarf etmiştir: *“Tüm insanların eşit yaratılmış ve onlara yaratılışları tarafından belli bazı dokunulmaz haklar bağışlanmış olduğunu, yaşama, özgürlük ve mutluluğu izleme haklarının bu haklar arasında bulunduğunu, bu hakları güvence altına almak için, insanlar arasında gücünü yönetilenlerin onayından alan hükümetlerin kurulduğunu kendiliğinden apaçık hakikatler olarak kabul ediyoruz”*.¹⁶⁸

viii. Toplum Sözleşmesi Kuramında Devlet

Rönesans döneminin tüm siyasi düşünürleri, doğal hukuk teorisi taraftarlarıydı. Grotius, Puseudorf, Rousseau, Locke gibi düşünürler devleti bir amaç değil, bir araç olarak tanımlamışlardı. Bu düşünürler (Hobbes) Yeni Stoacıların aksine otoriter ve totaliter devlet kavramını benimsememiştir.¹⁶⁹

Sosyal sözleşme teorisi, devletin kaynağını insan aklına ve idaresine dayandıran teori olarak da bilinmektedir ve önemli temsilcileri ise Thomas Hobbes, John Locke ve Jean-Jacques Rousseau'dur. Bu düşünürlere göre, devlet öncesi dönem (doğal yaşam dönemi) ve devlet dönemi olmak üzere iki dönem mevcuttur. İnsanların, devlet öncesi

¹⁶⁶ M. Burak Özdemir, Fatih Durgun, “Antikitenin Öğrettikleri: Yeni Çağ Avrupa Düşüncesinde Yeni Stoacılık”, İnsan ve Toplum, C.1, S. 1, Y. 2011, 27.

¹⁶⁷ Özdemir, Durgun, “Antikitenin Öğrettikleri: Yeni Çağ Avrupa Düşüncesinde Yeni Stoacılık”, 34.

¹⁶⁸ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 168.

¹⁶⁹ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 145.

dönemden devlet dönemine geçmek için kendi aralarında yaptıkları sözleşmeye “sosyal sözleşme” adı verilir. İşte devleti oluşturan temel sebep bu sözleşmedir.¹⁷⁰ Doğal durumdan devlet durumuna geçme sebepleri üç düşünüre göre de farklılık arz etmektedir. Düşünürlerin görüşlerinin ortak noktası ise insanların devleti sözleşme yaparak kurmasıdır.

ix. Romantizm Akımında Devlet Algısı

18 ve 19. yüzyıllarında varlığını sürdüren, İngiltere, Almanya, Fransa, İtalya ve İspanya’da gelişen ve duygu ve hayal gücünün üstünlüğünü savunan görüşler romantizm olarak bilinmektedir.¹⁷¹ Romantiklere göre, insan iradesinin bir ürünü olmadıkları için hukuk ve devlet insanlar tarafından yaratılamazdı. Romantikler metafizik görüştedirler. Yani, insanlar dil veya din yaratmadıkları gibi hukuku da yaratamazlardı.¹⁷² Romantizm, çoğu düşünürlere göre, “totaliter” bir devlet fikrini ortaya çıkarmış ve böylece saldırgan bir emperyalizm biçimlerinin temelini oluşturmuştur. Anlam ve kökeni bakımından Romantik düşünürlerin benimsediği “totaliter” devlet politik bir görüş değil de, doğası gereği kültürel idi. Romantizmin Schlegel, Shelling, Goethe, Schleiermacher gibi temsilcileri dünyayı siyasallaştırmayı değil, aksine şiirsel yapmayı amaçlamışlardır.¹⁷³ Romantikler, aşırı milliyetçiliklerinde bile, insan kültürünün evrensel ideallerini inkâr etmemişlerdir.¹⁷⁴

c. Devlet Kavramına İlişkin Modern Dönem Tanımlamaları

Tarihte devlet kavramıyla ilgili farklı tanımlamalar vardır. Örneğin; Fransa Kralı XIV. Louis’in “Devlet benim!” şeklindeki ifadesine karşın Hegel’e göre devlet, tanrının yeryüzündeki yürüyüşü, Machiavelli’ye göre devlet, “santor”, yani, yarı insan yarı at şeklindeki yaratıktır. Hobbes’e göre ise, devlet bir Leviathan, yani dev bir canavardır.¹⁷⁵ Hayek’e göre de devlet, “sorun çözücü bir araç değil, sorunların ta kendisidir”.¹⁷⁶ Fransız düşünürü L.Duguit’e göre, devlet, siyasi güce sahip olan yöneticiler ile yönetilenler arasındaki farklılaşmanın bir neticesidir. Alman hukukçusu Jellinek, devlet ile hukuk

¹⁷⁰ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 151.

¹⁷¹ Mustafa Talat Kutlu, “Hukuksal Romantizm”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 97, Kasım 2011, 78.

¹⁷² Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 182.

¹⁷³ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 184-185.

¹⁷⁴ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 186.

¹⁷⁵ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 133.

¹⁷⁶ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 135.

temeli problemlerinin aynı olduğunu belirtmiştir. Fransız hukukçusu Carre de Malberg ise, bir devletin varlığını o devlette anayasanın yapılmasına dayandırmaktadır.¹⁷⁷

Hukuk ve siyasi bilimler literatürlerinde devlet kavramının tanımlamasında Jellinek'e ait "üç unsur teorisi" çok kullanılmaktadır.¹⁷⁸ Bu teoriye göre devletin en önemli unsurları: insan, toprak ve egemenliktir.¹⁷⁹ Aynı zamanda, "*Devlet, belli bir ülke üzerinde yaşayan insan topluluğun, zorlayıcı yetkiye sahip kurumsallaşmış bir iktidar tarafından yönetildiği siyasal kurum*"dur.¹⁸⁰

Devleti, "kurumlar kurumu" olarak değerlendiren M. Hauriou, bütün kurumların ortak dayanağının devlet olduğu ve devletin bütün kurumların en yücesi olduğunu ifade etmektedir.¹⁸¹ Hauriou'ya göre devlet, tarihsel bir gerçeklik olarak uzun bir siyasi sürecin nihayetinde gelişen bir kurumdur. Devletin kişilik kazandığı bu tarihsel süreç "kaynaşma"

¹⁷⁷ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 115.

¹⁷⁸ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 134.

¹⁷⁹ Devletin kendi varlığını sürdürmek için olmazsa olmaz üç unsuru vardır: ülke, insan topluluğu ile siyasi ve hukuki teşkilatlanma. Devlet ancak ve ancak bu üçünün bir arada bulunduğu koşullarda varlığını sürdürebilir. Bir arazisiz, topraksız ülke düşünülemez, yani ülke devletin temel unsurlarındandır. İnsan topluluğu kavramına millet de denilmektedir. Millet kavramı, bireylerin maddi ve manevi bağlarla birleşmiş insan topluluğudur. Millet oluşumuna dair iki görüş vardır. İlki, objektif görüş ve "ortak yaşama isteği" görüşüdür. Objektif görüşe göre millet, dört unsurdan (kan, dil, din ve kültür birliği) oluşur. Bu görüş Almanlara ait olsa da ırkla ilgili fikirler ilk olarak Fransız düşünürü Joseph Arthur Gobineau ve İngiliz asıllı Houston Stewart Chamberlain tarafından ileri sürülmüştür.¹⁷⁹ Millet oluşumuyla ilgili ikinci bir görüş Fransızların "ortak yaşama isteği" yaklaşımının temsilcileri olan Fransız düşünürleri Ernest Renan ve Bergson'dan gelmiştir. Renan'a göre, "*Ulus bir ruhtur, manevi bir prensiptir*" ve ulusun varlığı halk oylamasına bağlıdır. Gelişme aşamalarından geçen topluluklarda milletin devletten önce oluşması sosyolojik bir gerçektir. Eğer, devlet millettten önce oluşuyorsa, bu durum devletin emperyalist çıkarlar sonucu oluştuğunu göstermektedir. Üçüncü Dünya ülkelerinde "millet" ve "ulusçuluk" -milleti oluşturma sürecinde- sömürgecilğe karşı ideolojik bir araçtır. Çok milletli ama ulusal olmayan bir devlette, millet kavramı ırkla veya dinle değil, vatandaşlık tanımıyla eşanlamlıdır. Devletin varlığını sürdüren üçüncü bir koşul, örgütlenme şeklinin ve belli kurallara bağlılığın olmasıdır. Devletin üçüncü önemli unsuru egemenlik veya iktidardır. Egemenlik, dış bağımsızlık ve ülke içi meşru otorite demektir. 16. yüzyılda ortaya çıkan egemenlik kavramı kilise yönetimi yerine kral/devlet yönetimini getirmek amacıyla kullanılmıştır. Jean Bodin'e göre, "*Egemenlik, yurttaşlar üstündeki en yüksek, mutlak ve en sürekli güçtür*". Egemenlik kavramının gelişim tarihinde teokratik egemenlik ve demokratik egemenlik anlayışı vardır. Teokratik egemenlik anlayışına göre, egemenlik sahibi Tanrı'dır. "Doğa-Üstü ilahi Hukuk" doktrinine göre egemenlik Tanrı tarafından belirlenir. İktidarı kimin kullanacağını Tanrı tarafından belirlenmemesi ise "providansiyel ilahi hukuk" doktrindir. Demokratik egemenlik teorisinin iki tipi vardır: ulusal/millî egemenlik ve halk egemenliği. Ulusal egemenlik teorisi, temsili demokrasinin; halk egemenliği teorisi ise, doğrudan/katılımcı veya yarı-doğrudan demokrasinin oluşumunu sağlamıştır. Halk egemenliğinde kuvvetler ayrılığı değil kuvvetler birliği uygulanır. Yani meclis hükümeti sistemi mevcuttur.. Halk egemenliğinde tek meclis vardır ve halk iradesinin engellenmemesi amacıyla anayasa denetimi ve anayasa yargısı yoktur. (Teziç, *Anayasa Hukuku*, 119 -123; İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 139-141; Sezai Çağlayan, Muharrem Doğan, "Egemenlik Üzerine Politik ve Hukuki Açından Bir İnceleme: "Devlet Egemenliği" mi, "Birey Egemenliği" mi?", *Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 5, Sayı: 10, Temmuz 2014, 58.); Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 77.

¹⁸⁰ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 134.

¹⁸¹ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 116.

ve “şahıslanma” şeklinde iki temel aşamadan oluşur. Kaynaşma, topluluğu oluşturan bireylerin devleti oluşturacakları fikrinin yerleştiği aşamadır. Şahıslanma ise kaynaşma aşamasının akabinde bireylerin devleti ortaya koyarak manevi bir kişiliğe sahip bu yapının hukuki bir kişilik kazanmasını sağladıkları aşamadır. Dolayısıyla devlet hukuki ve manevi kişiliğe sahiptir.¹⁸²

Devlet kavramının çoğu zaman ikili bir anlam taşıdığına ilişkin görüşler de mevcuttur. Robert’e göre, ilk olarak devlet bir ulusun yönetim, merkezi iktidar gibi bütün kamu hizmetleri, yani belirli bir toprak parçasının üzerinde yaşayan halkın tamamının üzerindeki egemen bir iktidardır. İkinci olarak ise devlet belli bir toprak parçası üzerinde yerleşik, tek bir otoriteye tabii olan ulus, ülke gibi insan grubudur. Lalande’nin görüşüne göre de devlet iki şekilde tanımlanır. İlk olarak devlet, başka bir iktidara karşı bağımlı olmayan, denkliliğindeki toplumlar karışışında tüzel kişilik statüsü olan örgütlü bir toplumdur. İkinci olarak devlet, temel kamu hizmetlerinin tümü, hükümet, kamu idaresidir.¹⁸³

Hegel’e göre, devlet; birey, aile ve toplum hakkını savunan, gelişmiş hukuk sistemidir.¹⁸⁴ Hegel’e göre devlet, “organik” bir birliktir. Kant’ta devlet, “*Hukuki kanunlara bağlı birçok insanın birliğidir*” ve Kant vatandaşların kanuna başını eğmelerini önermiştir.¹⁸⁵ Aristoteles’in tanımına göre devlet, böyle bir organizmada diğer tüm parçalardan öncelikli konumdadır.¹⁸⁶ Totaliter bir devletin ana hedeflerinden ve temel koşullarından biri eşdüzenleme (alm. Gleichhaltung) ilkesidir. Devletin ayakta kalabilmesi için diğer tüm sosyal ve kültürel yaşam biçimlerini ve tüm bölünmeleri ortadan kaldırması gerekir. Böyle bir uygulama neticesinde “soyut” bir birlik ortaya çıkacaktır. Hegel, devleti yüceltip tanrısallaşmıştır. Ancak Hegel’in devlet iktidarını idealleştirmesi ile modern totaliter sistemlerin putperestliği arasında açık bir fark vardır.¹⁸⁷

¹⁸² Recai Galip Okandan, “Devletin Şahsiyetinin Müessese Fikriyle İzahı”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 2011, C. 16, S. 1-2, 91.

¹⁸³ Bourdieu, *Devlet Üzerine, Goleege De Franse Dersleri (1989-1992)*, 51.

¹⁸⁴ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 43.

¹⁸⁵ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 42.

¹⁸⁶ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 268.

¹⁸⁷ Cassirer, *Devlet Efsanesi*, 277-278.

Durkheim’e göre devlet, “toplumsal dünyanın aynı düşünce ve algı gibi öznelinin mantıksal, belirli değerlerin ise ahlaki bütünleşmesidir.”¹⁸⁸ Pierre Bourdieu’ye göre ise; devlet, arkasında sosyal bir fikir birliğine, kamu yararı hakkında ortak bir görüşe sahip olan, yani toplum için neyin iyi olduğunu belirlemekten sorumlu bir organdır.¹⁸⁹ Pierre Bourdieu’da, devlet; farklı sermaye türlerinin -ekonomik sermaye, fiziksel güç sermayesi, sembolik sermaye, kültürel sermaye ve bilgi sermayesi- aşamalı birikiminin neticesidir.¹⁹⁰ Ona göre dar anlamıyla devlet, idare devlettir. Geniş anlamıyla devlet, ulusun ülkesi ve aynı dili konuşan, ulus kavramının bir parçası olan vatandaşlar grubudur, yani, ülke devlettir.¹⁹¹

Franz Oppenheimer’a göre “Devlet, oluşumu sırasında tümüyle, varlığının ilk aşamalarında ise özünde ve neredeyse tümüyle, zafer kazanmış bir insan grubunun, yendikleri üzerindeki egemenliğini bir düzene bağlamak ve kendini içten gelecek ayaklanmalarla dıştan gelecek saldırılara karşı güvenceye almak amacıyla, yendiği gruba zorla kabul ettirdiği bir toplumsal kurumdur.”¹⁹² Bu görüşler kuvvet ve mücadele teorisini anlatmaktadır. Bu teoriye göre zayıf bir topluluğun güçlü bir topluluk tarafından güç kullanılarak ele geçirilmesi ve bunların birleşmesi neticesinde daha büyük bir topluluk ortaya çıkar ki bu topluluk, devlettir.¹⁹³

Teziç’e göre devlet iki anlamda, yani geniş ve sınırlı anlamda tanımlanabilir. Geniş anlamda devlet, tarihi geçmişi ile din, dil ve etnik gruplar gibi belli bir birliğe özgünleşen millî bir topluluktur. Sınırlı anlamda devlet ise, topluluğu farklı zorlama araçları ile yöneten bir sistemdir.¹⁹⁴

Devlet teorileri arasında devlete karşı görüşler de bulunmaktadır. Örneğin, anarşistlere göre, insanlığın en önemli kötülük kaynağı devlettir ve insanlar bir an önce bu kötülükten kurtulmayı amaçlamalıdır.

Marksist görüşe göre de, insanın devlete ihtiyacı yoktur. Devletin ortaya çıkışını ekonomik teoriye bağlayan görüşlere göre, siyasi ilişkilerden önce ekonomik ilişki ortaya

¹⁸⁸ Bourdieu, *Devlet Üzerine, Goleege De Franse Dersleri (1989-1992)*, 18.

¹⁸⁹ Bourdieu, *Devlet Üzerine, Goleege De Franse Dersleri (1989-1992)*, 111.

¹⁹⁰ Bourdieu, *Devlet Üzerine, Goleege De Franse Dersleri (1989-1992)*, 226.

¹⁹¹ Bourdieu, *Devlet Üzerine, Goleege De Franse Dersleri (1989-1992)*, 155.

¹⁹² Serhat Düvenci, “Devletin Köken Teorileri Açısından Devleti Doğuran Etmenler: Çeşitli Uygarlıklar ve Topluluklar Üzerinden Bir Değerlendirme”, 69.

¹⁹³ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 146.

¹⁹⁴ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 115.

çıkar. Bu ilişkilerin bir uzantısı olarak siyasi ve diğer ilişkiler gelişir. Bunlar da devletin temelini oluşturur. Marksist görüşe göre alt yapı konumunda yer alan ekonomi, üst yapı konumundaki devleti yönlendirir.¹⁹⁵ Marksist görüşe göre devlet, egemen sınıfın proletarya sınıfını yönetmek için kullandığı bir baskı aracıdır.¹⁹⁶ Dolayısıyla devletsiz bir toplumu elde etmek için çaba gösterilmelidir.¹⁹⁷ Marksist düşünceye göre, devlet, kamu yararına yönelik bir araç değil, kamusal düzenin ancak yöneticilerin lehine korunmasının aracıdır.¹⁹⁸

Evans-Pritchard ve Fortes'e göre, tüm toplumlar siyasi örgütlenme bakımından devletli toplum ve devletsiz toplum olarak iki gruba ayrılmışlardır. Devletli toplumların temel özellikleri bir toprak bütünlüğünün mevcut olması ve sosyal yaşamın merkezi bir otoriteye bağlı olmasıdır. Devletsiz toplumlar ise, merkezi bir siyasi gücün olmamasıyla ve kanun kurumlarının olmamasıyla nitelendirilir. Devletsiz toplumlar, segmentler, yani bölünmemiş, parçalar hâlinde yaşayan toplumlardır. Segmentler, ancak belirli bir ortak iş için ve dış tehlikeyle mücadele etmek için kısa bir süre için birleşirler, sonra dağılırlar. Bu toplum "başsız" bir toplum olarak nitelendirilir. Ama başsız toplumlarda bile kısa süre de olsa dönem dönem toplum için önemli olaylar sırasında -örneğin toplumu dış tehlikelerden korumada- bu toplumların itaat ettikleri bir makam mevcut olmaktadır. Bu topluluklarda ataların ruhuna veya tanrısallaşmış figürlerin emirlerine boyun eğme geleneği vardır. Bunun yanında bu emirlere itaat edilmediği zaman bu ruhların kendilerini cezalandıracağına dair inançlar da vardır. Böylece, devletsiz, yani örgütlenmemiş toplumlarda bile, kurumsallaşmamış bir siyasetin yürütüldüğüne dair görüşler mevcuttur.¹⁹⁹

P. Clastres'in araştırmasında devletsiz toplumlarda bir şef vardır ama bu şefin görevi toplumu yönetmek değildir. Onun görevi kabilenin dinî inançlarıyla ilgili destanları okumak ve mitleri anlatmaktır. Yani, devletsiz bir toplum herkesin eşit, hiyerarşisiz, şiddetsiz ve baskısız olduğu bir toplumdur. P. Clastres'e göre, devletli toplumların temel özelliği baskı gücünü kullanabilmesidir.²⁰⁰

¹⁹⁵ Gözler, *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*, 148.

¹⁹⁶ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 116.

¹⁹⁷ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 134.

¹⁹⁸ Bourdieu, *Devlet Üzerine, Golege De Franse Dersleri (1989-1992)*, 20.

¹⁹⁹ Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi* (Altan Basım Ltd., İstanbul 2008), 37-38.

²⁰⁰ Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, 39.

Devletsiz toplumların özelliklerinden biri İbn Haldun'un asabiye tanımıdır. Yani, kabile-işî dayanışmanın mevcut olmasıdır. Bu toplumlarda erkekler savaşçı yönelimlidir ve kendi toplumlarını savunmak için her an savaşa hazır vaziyettedirler. Devletsiz toplumların özelliklerinden biri de toplumun kendi üyelerini toplumsal sorumluluklarla terbiye etmesi ve onlara toplumun kurallarını kabul ettirmesidir.²⁰¹

B. Hukuk Devleti Kavramının Oluşumu

1. Hukuk Devletinin Doğuşu

Devlet iktidarının sınırlanması 18. ve 19. yüzyıllardan itibaren üzerinde en çok durulan konu olsa da bu konunun kökleri Antik çağa dayanmaktadır.²⁰² Hukuk devletinin oluşumundaki ilk adımlar Antik Yunan Atina'sında M.Ö. 511-510 yıllarında Kleisthenes'in kullandığı "İsonomia" kavramında yer bulmuştur. İsonomia kavramı ilk defa Samos adasında kullanılmış olup kanun önünde eşitlik anlamına gelmektedir.²⁰³

Hukuk devleti kavramı, İngiltere'de "the rule of law", Almanya'da "Rechtsstaat", Amerika'da "due process" olarak geçmektedir²⁰⁴. Adı geçen kavram İngiliz-Amerikan hukuk dilinde "state of law"²⁰⁵ ve Fransızcada ise, "état de droit" terimiyle bilinmektedir.²⁰⁶ "The rule of law", liberalizm ilkelerine dayanırken, "Rechtsstaat", devletin hukuka dayanarak örgütlenmesini savunmaktadır.²⁰⁷ "Rechtsstaat" kavramında, "ex post facto" durumu, yani meşruluk önemlidir.²⁰⁸ İngilizlerin "the rule of law" uygulamasında, hukuk kurallarına yasama yoluyla ağırlık vermek yerine daha çok bireyin haklarına öncelik verilir. Daha geniş ifadesiyle iyi toplum ve iyi yönetim biçimi vizyonunu karşılayan "the rule of law" demokratik kurumlar, serbest piyasa ve insan haklarına saygı gibi önemli unsurların mevcut olmasını gerektirir.²⁰⁹ Almanların "Rechtsstaat" düzeninde ise, bunun tam tersine yaşamaya ağırlık verilerek toplumun refahı amaçlanır.²¹⁰ "Rechtsstaat" kavramı, siyasal alanda arka planda kalsa da ekonomik

²⁰¹ Nur Vergin, *Siyasetin Sosyolojisi*, 42.

²⁰² Mithat Sancar, *Devlet Akli Kısıncısında Hukuk Devleti* (8. Baskı, İletişim Yayını, İstanbul, 2016), 33.

²⁰³ Mehmet Tevfik Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti* (2. Baskı, Tekin Yayınevi, İstanbul, 2017), 193.

²⁰⁴ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 198.

²⁰⁵ Sancar, *Devlet Akli Kısıncısında Hukuk Devleti*, 32.

²⁰⁶ Sancar, *Devlet Akli Kısıncısında Hukuk Devleti*, 32.

²⁰⁷ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 359.

²⁰⁸ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 361.

²⁰⁹ Krygier, "Rule of Law (and Rechtsstaat)", 783.

²¹⁰ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 227.

alandanda yükselen burjuvaziye ait bir kavramdır.²¹¹ ABD’de kullanılan “due process” kavramının karşılığı, üç doğal hakkın (yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarının) herkese eşit şekilde kullandırılmasıdır.²¹²

Hukuk devletinin gelişim süreçleri birçok düşünürün eserinde yer almıştır. E. P. Thompson, hukuk devletinin oluşumunu, temeli hukuki eşitlik olan 1723 yılında Kral I. George tarafından uygulanmış “The Waltham Blac Act” adında bir ceza yasasına bağlamaktadır. Dicey ise, hukuk devletinin karşılığı olarak “the rule of law” kavramını kullanmaktadır.²¹³

2. Hukuk Devleti Kavramının Pozitif Hukuka Dönüşmesi

II. Dünya Savaşı’ndan sonra hukuk devleti kavramı doktrinden pozitif hukuka dönüşecektir. Hukuk devleti kavramını anayasasında ilk kullanan ülke Almanya’dır. 23 Mayıs 1949 yılındaki Almanya Anayasası’nın 23. maddesinde “*Landerler’in anayasal düzeni, bu temel yasadaki anlamıyla cumhuriyetçi, demokratik ve sosyal bir hukuk devletinin ilkelerine aykırı olmaz*” denilerek hukuk devleti ilk defa bir anayasa metninde yer almıştır.²¹⁴ Bir başka örnek olarak, 1978 İspanya Anayasası’nın 1. maddesi hukukun üstünlüğüne vurgu yapar: “*Bu Anayasa, İspanya’yı, hukukun üstünlüğüne bağlı, kanun düzeni, özgürlük, adalet, eşitlik ve siyasi çoğulculuğun en yüksek değerlerini savunan sosyal ve demokratik bir Devlet olarak kurar*”.²¹⁵

1958 Fransız Cumhuriyeti Anayasası’nda açıkça hukuk devleti kavramına yer verilmemekle birlikte Anayasa’nın 1. maddesinde devletin “*Tüm vatandaşların kanun önünde eşitliğini garanti*”²¹⁶ ettiğini ifade etmektedir. Benzer biçimde 1947 İtalyan Anayasası’nın 3. maddesine göre de “*Bütün vatandaşlar, cinsiyet, ırk, dil, din, siyasi görüş, kişisel ve sosyal şartlar açısından ayırım gözetmeksizin eşit sosyal derecededir ve*

²¹¹ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 227.

²¹² Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 199.

²¹³ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 195.

²¹⁴ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 67.

²¹⁵ İspanya Anayasası, (Erişim Tarihi 20.11.2022), https://mahmudcelaleddinoktenaihl.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/44/10/761717/dosyalar/2019_10/13124433_Yspanya_AnayasasY.pdf

²¹⁶ Fransız Cumhuriyeti Anayasa, (Erişim Tarihi 22.11.2022), https://mahmudcelaleddinoktenaihl.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/44/10/761717/dosyalar/2019_10/13124433_Fransa_AnayasasY.pdf

kanun önünde eşittir".²¹⁷ Bununla birlikte bölgesel ve evrensel belgelerde ise hukuk devleti ilkesine gönderme yapılmaktadır.

Avrupa Konseyi Statüsü bunlardan biridir. Statünün Başlangıç kısmında, hukukun üstünlüğü, kişisel ve siyasal özgürlüklerle birlikte, gerçek demokrasilerin dayandığı unsurlardan biri olarak belirtilmiş ve bu unsurların kaynağı olarak da halkların ortak mirasını oluşturan manevi ve ahlaki değerlere gönderme yapılmıştır. Statü'nün 3. maddesine göre, "*Avrupa Konseyinin her üyesi, hukukun üstünlüğü ilkesiyle yargı yetkisi içindeki herkesin insan hakları ve temel özgürlüklerden yararlanması ilkesini kabul eder ve 1. Bölümde belirlenen Konsey amacının gerçekleşmesinde içten ve etkin bir biçimde işbirliği yapmayı üstlenir*".²¹⁸ 4. maddeye göre ise, "*3. maddenin hükümlerini yerine getirmede yeterli ve istekli olduğu görülen herhangi bir Avrupa devleti, Bakanlar Komitesi tarafından Avrupa Konseyi üyesi olmaya çağrılabilir. Bu yolla çağrılan bir devlet, bu Statüye katılma belgesini Genel Sekretere vermesi üzerine üye sıfatını kazanır*".²¹⁹ Görüldüğü gibi Statüde, Konseye üye her devletin hukukun üstünlüğü ilkesini kabul etmiş sayılacağı ve bunun insan haklarının korunması ilkesi ile birlikte Konsey'e üyeliğin bir koşulu olduğu belirtilmiştir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi de tıpkı Avrupa Konseyi Statüsü gibi hukukun üstünlüğü ilkesine Başlangıç kısmında yer verilmiştir. Buna göre, Sözleşme'yi imzalayarak İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nde yer alan bazı hakların ortak bir güvenceye bağlanması yolunda bir araya gelen devletler, siyasal gelenekler, idealler, özgürlüklere saygı ve hukukun üstünlüğü bakımından ortak bir mirası paylaşır ve aynı inancı taşır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de, Amuur&Fransa kararında hukukun üstünlüğü ilkesinin Sözleşme'nin bütün maddelerine içkin olduğunu belirtmiştir.²²⁰ Aynı şekilde Brumărescu&Romanya kararında mahkeme, adil yargılanma hakkının Sözleşme'nin Başlangıç kısmında ilan edilen ve sözleşmecî devletlerin ortak mirasını oluşturan hukukun üstünlüğü ilkesi çerçevesinde yorumlanması gerektiğine vurgu yapmıştır.²²¹

²¹⁷ İtalyan Anayasası, (Erişim Tarihi 22.11.2022), <https://hukukbook.com/italya-cumhuriyeti-anayasasi>

²¹⁸ Avrupa Konseyi Statüsü, (Erişim Tarihi 22.11.2021), https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2712020093815001_tur.pdf,

²¹⁹ Avrupa Konseyi Statüsü

²²⁰ AİHM, Amuur&Fransa Kararı, 19776/92, 25.06.1996, par. 50.

²²¹ AİHM, Büyük Daire, Brumărescu&Romanya, 28342/95, 28.10.1999, par. 61.

Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı Başlangıç kısmında da, AB'nin “*demokrasi ve hukuk devleti ilkeleri üzerine kurulu olduğu*” ifade edilmektedir.²²²

Soft Law nitelikte de olsa kendinden sonraki metinler için bir ideal çizen “İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi” de hukuk kurallarından bahsetmektedir. Bildirge’de hukukun üstünlüğü yerine “hukuk rejimi” terimine gönderme yapılmıştır.²²³

Türkiye’de ilk defa 1961 Anayasasında hukuk devleti ilkesi Anayasa’da yer almıştır. Anayasa’nın “Cumhuriyetin Nitelikleri” başlıklı 2. maddesine göre, “*Türkiye Cumhuriyeti, insan haklarına ve başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, milli, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk devletidir*” 1982 Anayasası’nda da hukuk devletine açıkça yer verilmiştir. 1961 Anayasasına paralel bir biçimde “Cumhuriyetin Nitelikleri” başlıklı 2. maddesinde hukuk devleti düzenlenmiştir. Buna göre; “*Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, laik ve sosyal bir hukuk Devletidir*”. Bu kuraldan hareketle Türkiye Cumhuriyeti’nin anayasal düzeni içerisinde yargı, yasama ve yürütmeyi fonksiyonlarını yerine getirirken “hukuk” ile sınırlamak ve hukuka aykırılıkları önlemek işlevini üstlenmiştir.²²⁴

Türk Anayasa Mahkemesi de kararlarında Hukuk Devleti ilkesini 2. maddeden hareketle değerlendirmiştir. Anayasa Mahkemesine göre hukuk devleti, “*İnsan haklarına saygı gösteren, bu hakları koruyucu adaletli bir hukuk düzeni kurup sürdürmekle kendisini yükümlü sayan, bütün etkinliklerinde hukuka ve anayasaya uyan, işlem ve eylemleri bağımsız yargının denetimine bağlı olan devlet demektir. Böyle bir düzenin kurulması yasama, yürütme ve yargı alanına giren tüm işlem ve eylemlerin hukuk kuralları içinde kalması, temel hak ve özgürlüklerin, anayasal güvenceye bağlanması ile olanaklıdır*”.²²⁵ Anayasa Mahkemesi’nin bu tanımından başlıca iki unsurun ön plana

²²² Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi, (Erişim Tarihi 28.11.2022), <https://www.avrupa.info.tr/tr/avrupa-birligi-temel-haklar-bildirgesi-708#:~:text=Avrupa%20halklar%C4%B1%2C%20aralar%C4%B1nda%20daha%20yak%C4%B1n,ve%20dayan%C4%B1%C5%9Fma%20%C3%BCzerine%20in%C5%9Fa%20edilmi%C5%9Ftir.>

²²³ İnsan Haklarının Evrensel Bildirgesi, (Erişim Tarihi 25.01.2023), <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf>

²²⁴ Nuri Alan, “(Demokratik) Hukuk Devleti ve Anayasa, Ankara Üniversitesi”, *SBF Dergisi*, C. 58, S. 1, Y. 2003, 3.

²²⁵ Aktaran Alan, “(Demokratik) Hukuk Devleti ve Anayasa, Ankara Üniversitesi”, 1. Ayrıca bu çerçevede bakınız E.1963/124, K.1963/243, k.t. 11.10.1963, AMKD, S. 1, 428-429. E.1976/1, K.1976/28, k.t. 25.5.1976, AMKD, S. 14, 189.

çıkacağı ileri sürülebilir. İlki, yargı organı da dâhil olmak üzere kamusal alandaki tüm eylem ve işlemler gerçekleştirilirken hukuk kuralları çerçevesinde hareket edilmesi gereğidir. Diğer de yürütme ve yasama işlemlerinin bağımsız yargı organlarınca, önceden belirlenmiş usullere uygun olarak denetlenebilmesidir.²²⁶

Hukuk devleti her eylem ve işlemleri hukuka uygun hareket eden, insan haklarına saygı gösteren ve bu çerçevede temel hak ve özgürlükleri koruyup güçlendiren, her alanda adaletli bir hukuk düzeni kurup bunu geliştirerek sürdüren devlettir. Devlet Anayasa'ya aykırı durum ve davranışlardan kaçınırken, hukuku tüm devlet ve organlarına egemen kılarak, Anayasa ve hukukun üstün kurallarıyla kendini bağlı sayar. Yargı denetimine açık olan devlet, yasaların üstünde yasa koyucunun da bozamayacağı temel hukuk ilkeleri ve Anayasa bulunduğu bilincinde olur.²²⁷

3. Hukuk Devletine İlişkin Çeşitli Düşünürlerin Görüşleri

Hukuk devletinin oluşumu, tarihçesi ve türlerini inceleyen çalışmalar olduğu gibi hukuk devletinin ne olup olmadığını da inceleyen çalışmalar da vardır. Eleştirel hukuk çalışmalarına göre, hukuk devleti bir mittir.²²⁸ Bu yaklaşımlarda hâkimlerin daha önceki kurallara göre karar vermediği örnek gösterilerek bunlar hukuk devletine aykırı olgular olarak değerlendirilmektedir.²²⁹ Eleştirel çalışmalar, hukuk devleti ilkelerinin sadece üst sınıfı/üstünleri korumak için bir maske olduğunu ifade etmektedir.²³⁰ Bu yaklaşıma göre, istikrarın ve hukuki öngörülebilirlik durumunun mevcut olması hukuki güvenliğin olduğu anlamında gelmez.²³¹

Hukuk devleti kavramı, Batı ülkelerinde farklı şekillerde ifade edilmektedir. Almanya'da hukuk devleti, İngiltere ve ABD'de hukuk egemenliği ve Fransa'da ise hukukun üstünlüğü olarak geçmektedir.²³² Hukuk devleti kavramının farklı ifade şekillerinden bazıları şu şekildedir:

²²⁶ Alan, “(Demokratik) Hukuk Devleti ve Anayasa, Ankara Üniversitesi”, 1-2.

²²⁷ Utkan Araslı, *Anayasa Mahkemesi İptal Kararları Açısından Anayasal Temel İlke ve Kavramlar*, (Türkiye Barolar Birliği Yayınları, Ankara 2015), 47-48.

²²⁸ İsmail Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi* (Adalet Yayınevi, Ankara, 2015), 66.

²²⁹ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 66.

²³⁰ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 66.

²³¹ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 66.

²³² Oğuzhan Özalın, “Türkiye’de Kamu Yönetimi Açısından Hukuk Devleti Algısının Ölçümü”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(4), Y. 2019, 1748. İlgili makalede bakınız 1746-1774.

- i.Özgürlüğü, hukuk kurallarıyla koruyan devlet, hukuk devleti anlamına gelmektedir.²³³
- ii.Bir veya birkaç kişinin keyfiliği değil, yasaların egemen olduğu sistem hukuk devletidir.²³⁴
- iii.Hukuk devleti, bireylerin özgürlüğünün korunması, hukuk kurallarının genel, açık ve hesaplanabilir olmasıdır.²³⁵
- iv.Hukuk devletinde, hukuk kuralları kesin ve vazgeçilmez özelliklere sahip olmalıdır.²³⁶
- v.Hukuk devleti, devletin bizzat kendisinin, tüm sosyal toplulukların ve bireylerin yasaya saygı duyduğu bir devlet örgütlenmesi tipidir. Hukuk devletinde hukuk; devlet, toplum ve birey arasında bağlantı kurmanın bir yoludur. Hukukun üstünlüğü ilkesi, bütün yasaların ve hukuk kurallarının Anayasaya uygun olmasıdır. Hukuk devletinde devlet ve bireyler, eylemlerinden eşit derecede sorumludurlar.²³⁷
- vi.Hukuk devleti, bireylerin hak ve özgürlüklerini saldırgan bireylere karşı korur, hatta gerekirse bireyi devlete karşı da korur.²³⁸
- vii.Hukuk devleti, bireylerin güvenliğini ve toplumsal meşruluğunu hedefler.²³⁹

Tüm bu tanımlamalara müteakip belli başlı düşünürlerin hukuk ilkesi ile ilgili genel tanımlamaları ise şu şekilde sıralanabilir:

- i.Kreigel’de hukuk devleti, temeli insan özgürlüğünden oluşan Judeo-Hellenik uygarlığının batılı uygarlıkla kurumsallaşmasıdır.²⁴⁰
- ii.Waldron’a göre, hukuk devleti, toplumu yasalarla yönetilen ve aynı zamanda dini kurallara dayanan bir devlet yapılanmasıdır.²⁴¹

²³³ Sancar, *Devlet Aklı Kısıkcında Hukuk Devleti*, 34.

²³⁴ Sancar, *Devlet Aklı Kısıkcında Hukuk Devleti*, 33; Hüseyin Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi* (İşaret Yayınevi, İstanbul, 1989), 18.

²³⁵ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 201.

²³⁶ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 311.

²³⁷ Muhayev R.T., Zemshov A.V., *Politologiya v Shemah*, Konspekt Leksii, (Prior-İzdat, Moskva 2003,) 109.

²³⁸ Atilla Yayla, “Demokrasinin Kavramsal ve Kurumsal Temelleri”, 194.

²³⁹ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 207.

²⁴⁰ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 217.

²⁴¹ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 198.

iii.Liberalizmin kurucusu J.Locke’e göre, hukuk devleti; yaşam, özgürlük ve mülkiyetten oluşan üç doğal hakkın yani “ratiodecidendi”nin korunmasıdır.²⁴²

iv.Stern’e göre, “Hukuk devleti, devlet iktidarının, ancak ve ancak, insan onurunu, özgürlüğü, adaleti ve hukuka güvenirliliği güvence altına almak amacıyla ve bir anayasa yoluyla, biçimsel ve maddi açıdan bu anayasaya aykırı olmayan yasalara dayanılarak kullanılabileceği anlamına gelir”.²⁴³

v.Hegel’e göre, hukuk sisteminin yükselişi hukuk devletini oluşturur.²⁴⁴

i. Jacgues Chevallier’a göre, hukuk devleti iki temele dayanmaktadır: liberal temel ve hukuksal akıl. Düşünür, hukuk devletini oluşturan liberal temeli üç ana başlık altında anlatmaktadır: özgürlük anlayışı, demokrasi anlayışı ve devlet rolüne ilişkin kavrayış. Hukuk devletini oluşturan ikinci temel hukuksal akıl da iki yönden (hukuk kültü ve iktidarın meşrulaştırılması yönünden) anlatmaktadır.²⁴⁵

ii. Habermas’a göre, “Hukuk devleti, liberal demokrasi ilkelerinin uygulamasını amaçlayan bir siyasal toplumdur”.²⁴⁶ 17. ve 18. yüzyıllarda Avrupa’da hukuk alanında “Doğal Hukuk Okulunun” düşüncesi yaygındı. Bu okulun savunduğu görüşe göre, insanın toplum öncesi dönemlerde doğal ve daimi hakları vardır ve insanlar bu haklarını korumak için “toplumsal sözleşme” yaparak örgütlenmişlerdir.²⁴⁷ Doğal ve daimi hakları savunan liberal düşünceler Bildirge’ye yansımıştır ve daha sonra 3. Cumhuriyet döneminde liberal yasalar olarak güçlendirilmiştir.²⁴⁸ Hukuk devletinin toplumsal yaşamda taşıdığı belli bir rolü vardır. Kamu ve özel alan olarak bilinen toplumu oluşturan iki alanda da devletin toplum üzerindeki hâkimiyeti sınırlandırılmıştır.²⁴⁹ “Hukuk devleti, meşru yetkilerinin çerçevesini aşmayarak toplumsalın özerkliğine saygı gösteren bir minimal devlettir”.²⁵⁰ “Hukuk kültü, hukuk alanı ile siyasal alan arasındaki kopuşla

²⁴² Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 198.

²⁴³ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 68.

²⁴⁴ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 43.

²⁴⁵ Chevallier, *Hukuk Devleti*, iii.

²⁴⁶ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 49.

²⁴⁷ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 51-52.

²⁴⁸ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 52.

²⁴⁹ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 56.

²⁵⁰ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 57.

somut bir şekilde ortaya çıkar”.²⁵¹ Hukukun ortaya çıkışı sadece akla dayanmamakta, derin inançlardan köklerini almaktadır ve “kutsal boyut” a da sahiptir.²⁵²

iii. Mithat Sancar’a göre, hukuk devletin meşruiyeti, yasallık ve insan haklarının korunmasını sağlayan iki aşamadan oluşmaktadır. Devlet iktidarının sınırlanması iki başlık altında anlatılmaktadır. Birincisi, hukuk devletin biçimsel yanı; yani devletin üstün bir güce sahip anayasasının olması, devlet iktidarının kuvvetler arasında paylaştırılması, devlet işlemlerinin hukuk kurallarına bağlanması ve bu bağlılığın yargısal denetime tabii olmasıdır. İkincisi ise, hukuk devletin maddi yanı; yani yürürlükteki hukukun nitelikli içeriği ve hukukun üstünlüğüdür.²⁵³

iv. Mehmet Tevfik Özcan’a göre, hukuk devleti kapitalist toplumun ürünüdür ve iki yönü vardır.²⁵⁴ Birincisi, kapitalist bir sistemde emeğin ücretli olması halinde liberal özgürlüğün korumasıdır. İkinci yönü ise, özgürleşen insanların isteklerini hukuk üzerinde ararken hukuk devleti modelini kabul etmeleridir.

v. G.Sapargaliyev’e göre, hukuk devleti, devletin bütün kurumlarının yasaların gerekliliklerine uyma zorunluluğudur. Hukuk devletin özelliklerinden birisi de, devletin bütün organlarının ve tüm devlet memurlarının faaliyetlerini hukuk kurallarına göre yürütmesi ve hukuk kurallarının ihlaliyle mücadele etmesidir. Hukuk devletinde hukuk kurallarının ihlalinin olması söz konusu olamaz. Bir devlette hukuk kurallarının ihlali yaygınsa ve devletin bu konuda mücadelesi zayıfsa, o toplum hakkında hukuk devletinden söz edilemez.²⁵⁵

Hukuk devleti demek, devletin işlem ve icraatlarında kişilere değil, hukuk kurallarına uyması demektir. Hukuk devletinde, devletin egemenliği ve zor kullanma tekeli minimize edilir ve böylelikle devletin bahsi geçen bu faaliyeti hukukla sınırlandırılır.²⁵⁶

²⁵¹ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 59.

²⁵² Chevallier, *Hukuk Devleti*, 58.

²⁵³ Sancar, *Devlet Aklı Kısılcancında Hukuk Devleti*, 33.

²⁵⁴ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 362-363.

²⁵⁵ Sapargaliyev, G., *Kazakistan Respublikasının Konstitusyalık Hukuku* (Jeti Jargı, Almatı, 2013), 191.

²⁵⁶ Atilla Yayla, “Demokrasinin Kavramsal ve Kurumsal Temelleri”, 193.

C. Hukuk Devleti İlkesinin Gelişiminde Üç Ana Ekol

1. Genel Olarak

Hukuk devleti ilkesinin gelişiminde üç ana ekol vardır: Alman hukuk devleti teorisi, Fransız hukuk devleti teorisi ve Kelsenci hukuk devleti teorisi. Alman hukukunda, “özsınırlama (otolimitasyon)” teorisi, Fransız hukukunda, “dışsal sınırlama” teorisi mevcuttur. “Özsınırlama (otolimitasyon)” teorisi, devlet-öncesi ve devlete-üstün bir hukukun olmayacağını savunan baskın bir teoridir. “Dışsal sınırlama” teorisi ise, hukukun temelini devlet dışına yerleştiren çok yaygın kullanılan bir teoridir.²⁵⁷ Fransa’nın hukuk devleti teorisi, Almanların “Rechtsstaat” doktrinini eleştirmektedir. Fransız tezine göre, “Rechtsstaat” teorisi, emperyalist rejimi meşrulaştırmada bir araçtır ve ulus-devlet kavramına aykırı olarak düşünülmüştür. “Rechtsstaat” doktrininin dayandığı “özsınırlama” teorisi Fransız düşünürlerine göre, devletin sınırlandırmasını engellemektedir.²⁵⁸ Alman doktrininde, ulus, sadece devletin kurucu bir unsuru iken Fransız doktrininde ise, devlet, ulusun bir ifadesidir ve ulusun “hukuksal isimlendirmesidir”.²⁵⁹ Yani Alman düşüncesinde devlete öncelik verilmekte iken Fransız düşüncesinde ulus, devletten önceliklidir. Kelsenci teori ise, “özgürlüğün üstünlüğünü” değil de “otorite ve düzenin üstünlüğünü” savunmaktadır.²⁶⁰

2. Alman Doktrini

Hukuk devleti kavramının ilk defa Alman bilim insanları tarafından, 18. yüzyılın sonu ve 19. yüzyılın başında kullanılmaya başlandığını görmekteyiz.²⁶¹ “Rechtsstaat” kavramı, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Alman hukuk dalında çok araştırılan bir konu hâline gelmişti. Hukuk devleti kavramını ilk kullananlardan birisinin Alman hukukçusu J. W. Placius olduğuna dair görüşler vardır. Placius, 1798 yılında yayınlanan “Liteatur der Staatlehre” adlı eserinde hukuk devleti terimini kullanmıştır. 1813 yılında Karl Theodor Welcker tarafından yayınlanan “Dieletzetten Gründe von Recht, Staat und Strafe” adlı eserinde de hukuk devleti kavramı kullanılmıştır.²⁶²

²⁵⁷ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 8.

²⁵⁸ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 17.

²⁵⁹ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 54.

²⁶⁰ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 45.

²⁶¹ Sancar, *Devlet Akli Kısıncısında Hukuk Devleti*, 33.

²⁶² Sancar, *Devlet Akli Kısıncısında Hukuk Devleti*, 33.

Almanya’da hukuk devleti teorisi kurucuları Robert von Mohl ve Rudolf von Gneist olarak bilinmektedir.²⁶³ Rudolph Gneist, Robert von Mohl ve Lorenz von Stein gibi Alman düşünürleri, hukukun bulunmadığı bir toplumda “Rechtsstaat” düzeninin uygulanamayacağı görüşündedirler.²⁶⁴ Bu terimi daha sonra birçok Alman bilim adamı araştırma konusu yapmıştır. J. W. Placidius, Adam Müller C. Th. Welcker, J. Ch. Fehr von Aretin, R. Von Mohl, Rudolph Gneist ve Lorenz von Stein.²⁶⁵

“Rechtsstaat” doktrininin Almanya’daki temsilcisi ve kurucusu Otto Mayer’dir.²⁶⁶ Mayer’e göre, “Hukuk devleti, iyi düzenlenmiş bir idare hukuku devletidir”.²⁶⁷ “Rechtsstaat” teorisi, devleti “özsınırlama” fikrine bağlayarak idare hukukun temelini oluşturmuştur.²⁶⁸

“Rechtsstaat” doktrininin temelinde birçok Alman düşünürün emeği vardır. Kant’a göre, gerçek hukuk “doğal hukuktur” ve devletten (siyasal deneyimden) önce gelir. Fichte ve Hegel ise, hukuk devletten kaynaklanır diyerek doğal hukuku reddederler. Bu düşünülere göre, hukuksal ilişkiler ancak topluluk içerisinde ve devlet örgütlenmesinde gerçekleşir.²⁶⁹ Öte yandan Kant’a göre hukuk, ancak hak temelinde dizayn edilmişse meşrudur ve siyasi iktidarın ödevi, kişilerin özgürlüklerinin sınırını belirtmek ve haklar arasında çatışma durumunda düzeni sağlamaktır.²⁷⁰ Öyleyse devletin görevi fertlerin mutluluğunu sağlamak değil, sadece hak ve özgürlükleri güvence altına almaktır.²⁷¹

“Rechtsstaat”, bireylerin özgürlüklerinin korunduğu, mülkiyet haklarının savunulduğu ve güvenliklerinin de güvence altına alındığı bir devlettir.²⁷² “Rechtsstaat” doktrini, hukukun üstünlüğünü savunur, yani, idare yasaya dayanarak hareket etmelidir ve contralegem olarak bilinen yasa dışı hareketleri yapmamalıdır. “Rechtsstaat”, idarenin

²⁶³ Sancar, *Devlet Akli Kısıncısında Hukuk Devleti*, 44.

²⁶⁴ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 227.

²⁶⁵ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 195.

²⁶⁶ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 16.

²⁶⁷ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 11.

²⁶⁸ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 16.

²⁶⁹ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 13.

²⁷⁰ Ali Akyıldız, *Hukuk Devleti, Yargı Bağımsızlığı ve Danıştay* (Anıttepe Yayıncılık, Ankara, 2009), 15.

²⁷¹ Adnan Güriz, *Hukuk Felsefesi* (Siyasal Kitabevi, On Birinci Baskı, Ankara 2015), 205.

²⁷² Chevallier, *Hukuk Devleti*, 9.

faaliyetlerinin yasalarla sınırlanması ve idarenin kendiliğinden bireylere hukuksal yükümlülük getirmemesi gerektiğini ifade eder.²⁷³

Jhering, Laband ve Jellinek gibi büyük Alman düşünürlerine göre, “*Devlet hukukun tek kaynağıdır*” ve hukuk, kaynağını doğadan alsa da ancak devlette uygulanır. Bu düşünürlere göre, devlette hukuku yalnız devlet belirler ve devlet-öncesi veya devlete-üstün bir hukuk olamaz.²⁷⁴ “Rechtsstaat” doktrinini, Jhering ve Jellinek, “kendi kendini sınırlama” (alm. Selbstbindung/ing. auto-limitation) şeklinde ifade etmiştir.²⁷⁵ “Özsınırlandırma” ilkesine göre, hukuk devletle beraber oluşan bir norm iken, “devlet-öncesi” ve “devlete-üstün” ilkelerde hukukun, yani doğal hukukun devlet öncesinden var olduğu savunulmaktadır.²⁷⁶

Alman hukuk devleti anlayışına göre, devlet iktidarı dışarıdan değil içeriden sınırlanmalıdır. Yani, devlet organizasyon özelliklerine dayalı olarak sınırlandırılmalıdır.²⁷⁷ Kendi içinden sınırlanan hukuk devleti modelinin temel ilkeleri; özgürlüklerin ve mülkiyetle ilgili hakların yasalara bağlı olması, devlet işlemlerinin öngörülebilir ve hesaplanabilir olması ve devlet fonksiyonlarının denetim altına alınmasıdır.²⁷⁸

“Rechtsstaat” doktrinine göre, devlet, örgütlenme faaliyetleriyle ilgili kuralları kendisi koyar ve kendisi kabul ettirir. Devletin bu işlemleri üstlenmesi iktidarın sınırsız olduğu anlamına gelmemektedir, ancak devletin lazım olduğunda bu kuralları değiştirebilme ve iktidarın çerçevesini belirleyerek sınırlandırma yetkisine sahip olduğu anlamına gelmektedir.²⁷⁹

3. Fransız Doktrini

20. yüzyılın başlarında yeni bir hukuk alanı olarak ortaya çıkan Fransız anayasal hukukunun temelini oluşturan temsilciler; Esmein, Duguit, Hauriou ve Carre de Malberg’dir.²⁸⁰ Fransız devriminden sonra ortaya çıkan insan hakları, özgürlük ve

²⁷³ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 12.

²⁷⁴ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 15.

²⁷⁵ Michel Troper, *Hukuki Devlet Kuramı Üstüne, Devlet Kuramı*, (Derleyen Cemal Bali Akal, *Bir Devlet Kuramı İçin Giriş*), (Dost Kitabevi, Ankara 2005), 345.

²⁷⁶ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 31.

²⁷⁷ Sancar, *Devlet Aklı Kısılcancında Hukuk Devleti*, 43.

²⁷⁸ Sancar, *Devlet Aklı Kısılcancında Hukuk Devleti*, 34.

²⁷⁹ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 16.

²⁸⁰ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 61.

demokrasi kavramları Fransa hukuk devleti doktrininin unsuru hâline gelmiş ve hukuk devletinin oluşumunu sağlamıştır.²⁸¹ Dolayısıyla Fransız hukuk devleti anlayışının demokrasi ve insan hakları temelli olduğu ileri sürülebilir.

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Fransa’da Almanlar’ın “Rechtsstaat” doktrini bilinmeye başlamıştır. Kendi çalışmalarında “Rechtsstaat” doktrinine gönderme yapan Fransız hukukçuları Leon Duguit, Maurice Hauriou ve Leon Michoud, hukuk devleti kavramını “l’Etat de droit” olarak isimlendirmiştir.²⁸² Duguit’in, 1910 yılında kullandığı “l’Etat de droit” terimine, daha sonraki dönemlerde Maurice Hauriou ve Leon Michoud de kendi çalışmalarında yer vermiştir. Fransızlara göre de Almanların hukuk devleti doktrini, devlet ve hukuk üzerinde teorilerle anlatılmaktadır.²⁸³ Fransız hukuk devleti doktrini, devlet alanının sınırlanmasından daha çok temel hak ve hürriyetlerin ve bireysel hakların korunmasını sağlamayı amaçlamaktadır.²⁸⁴

Fransa’da hukuk devleti doktrini 1789 Fransız Devriminin eseridir. Kuşkusuz devrim sonrası ele alınan Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi insan haklarının tanınması ve güvence altına alınmasına yönelik girişimlerde dönüm noktası olarak kabul edilmektedir. Dolayısıyla, Fransız hukuk devleti ilkesinin oluşumuna da büyük katkı yapmıştır.²⁸⁵ Bildirge, en üstün hukuk kuralı olarak kabul edilmektedir. Anayasa ve kanunların beyannameye aykırı hükümler içermemesi esası kabul edilmektedir.²⁸⁶ Dolayısıyla kurallar hiyerarşisinin en başında İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirgesi gelmektedir. Bundan sonraki sırada Anayasa, bir sonraki sırada ise, yasama organından sadır olan yasalar gelmektedir. Kurallar piramidinin en altında, kural koyma iktidarına sahip olmayan ama yasaların uygulanması için düzenleyici işlem yapma imkânına sahip olan yürütme organının işlemleri bulunmaktadır.²⁸⁷ Devrimciler tarafından yapılan Bildirge’nin zayıflıkları da vardı. Bildirge’de yer alan bazı hakların hangi şartlarda

²⁸¹ Selim Çin, *Demokrasi ve Hukuk Devleti İkilemi* (1. Baskı, Astana Yayınları, Ankara, 2019), 58.

²⁸² Chevallier, *Hukuk Devleti*, 17.

²⁸³ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 18.

²⁸⁴ Çin, *Demokrasi ve Hukuk Devleti*, 58.

²⁸⁵ Ender Ethem Atay, “İnsan Haklarının Gerçekleştirilme Şartı Olarak Hukuk Devleti”, *Polis Dergisi*, Y. 9, S. 36, 2003, 3.

²⁸⁶ Sıddık Sami Onar, *İdare Hukukunun Umumi Esasları*, (İstanbul, İsmail Akgün Matbaası, Üçüncü Baskı, 1967), 141.

²⁸⁷ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 20-21.

kullanılacağı belirlenmediği için yasalara gönderme yapılmıştı ve bu sebeple hakların korunması sözde kalıyordu.²⁸⁸

Fransız düşünürleri Duguit ve Hauriou, İnsan Hakları Bildirgesi'ni kurallar hiyerarşinde Anayasadan üstün bir konumda görmektedir. Esmein ve Carre de Malberg ise, Bildirge'deki hukuki normların önemini kaybetmemeleri için Anayasaya dâhil edilmesini önermektedir.²⁸⁹

Bildirge'yi üstün bir konumda gören Duguit, toplumsal dayanışmayı; Hauriou ise toplumsal anayasayı savunuyordu. Esmein ve Carre de Malberg ise, Bildirge'nin hukuki değerini kaybettiği görüşünü savunarak *“egemen devletin sadece kendisinin yaptığı düzenlemeler yoluyla sınırlandırabileceği”* düşüncesiyle devrimci bir yaklaşım sunmaktadır.²⁹⁰

Fransız Devrimi neticesinde ortaya çıkan normlar hiyerarşinin en önemli zayıflıklarından biri, güvencelerin eksikliği idi. Bu eksiklikleri kapatmak için Fransız hukukçusu Sieyes bir “anayasal jüri” oluşturulmasını önermişti. Zira bu normlarda, idarenin eylem özgürlüğü güvence altına alınmamıştı ve yasa da yargıçların müdahalelerinden korunmuş değildi. Bu eksikliklerden bazıları 19. yüzyılda kısmen giderilmiştir.²⁹¹

Fransa hukuk devleti rejimini Carre de Malberg “yasal devlet sistemi” olarak isimlendirmişti. Bir başka ifadeyle Carre de Malberg hukuk devletiyle yasa devletini ayırmakta Fransa'nın hukuk devleti aşamasına geçemediğini düşünmektedir. Yazara göre yasa devletinin hukuk devletinden iki farkı vardır. Birincisi, yasa devletinde yasanın, idari işlemlerin sadece sınırı olmakla kalmayıp aynı zamanda gerekli şartı olmasıdır. İkinci farklılık ise, yasa devletinde yasalara karşı denetim olmadığı için anayasanın üstünlüğünün güvence altına alınmamış olmasıdır. Kısaca, hukuk devleti, *“Yurttaşların çıkarı ve korunması için vardır”*, yasa devleti ise, *“iktidarın temel örgütlenmesiyle ilgili bir siyasal anlayışla”* bağlantılıdır ve *“yalnızca yasama organının üstünlüğünü güvence altına almayı amaçlamaktadır”*.²⁹² Carre de Malberg'e göre, Fransa'daki yasa devleti, -

²⁸⁸ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 21.

²⁸⁹ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 26-27.

²⁹⁰ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 29.

²⁹¹ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 23.

²⁹² Chevallier, *Hukuk Devleti*, 25.

yasalara karşı yargı yoluna gidilmesi mümkün olmadığı için- hukuk devletinin mükemmelleştiği aşamaya yükselememiştir.²⁹³ Ancak günümüzde yazarın bu eleştirilerini ortadan kaldıran gelişmeler yaşanmıştır. İlk kurulduğunda Fransız Anayasa Konseyi'nin siyasal niteliğinin ağır bastığı kuşku götürmez. Ancak son değişikliklerle birlikte artık Fransız Anayasa Konseyi'nin tam anlamıyla yargısal bir nitelik kazandığı söylenebilir.

“Rechtsstaat”tan farklı olarak Fransa’da yasalar maddi değil biçimsel olarak oluşturulmuştur.²⁹⁴ Carre de Malberg’e göre, Fransa’da yasa gücü, içeriğiyle veya buyrukların içkin niteliğiyle değil de, devletin bütün diğer organlarına uygulanan etki gücüyle ve iktidara sahip olmasıyla belirlenir. Hiyerarşik bir hukuk düzeninin mevcut olması, kral iktidarının üstün kurallara boyun eğmesini sağlayacak ve neticesinde de toplumda monarşik mutlaklığa karşı bir tepki oluşacaktır.²⁹⁵

Duguit, hukukun üretilişini “toplumsal hukuk devleti” açısından anlatırken, Hauriou, hukukun ortaya çıkışını “kamusal hukuk devleti” açısından ele almaktadır. Hauriou’ya göre devlet tüm iktidarın sahibidir ve devlet iktidarı rızaya dayanırsa devam eder. Bu sebepten de devlet hukukun tek kaynağı olarak kabul edilemez.²⁹⁶ Hauriou, hukukun devletin iktidarına sınır oluşturabilecek özelliklerinden bahsetmektedir.²⁹⁷

Fransız düşünürleri yasaların denetimi konusunda iki farklı görüşü savunmaktadır. Hauriou, Amerikan modelini savunmuştu, yani, mahkemelerin yasaların anayasallığını denetlemesinde hiçbir yasal engel bulunmuyordu. Diğer Fransız düşünürleri ise Avusturya modeli yandaşlarıydı. Yani, yasaların anayasaya uygunluğunun özel bir mahkeme tarafından denetlenmesi gerektiği görüşündeydiler.²⁹⁸

Fransız hukuk devleti tezi, normlar hiyerarşisi düzenine boyun eğen ve hukuk kuralları ile yönetilen bir devletin oluşumunu savunmaktadır.²⁹⁹ Fransız hukuk devleti

²⁹³ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 25.

²⁹⁴ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 27.

²⁹⁵ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 27.

²⁹⁶ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 34.

²⁹⁷ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 35.

²⁹⁸ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 27.

²⁹⁹ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 38.

doktrininin özelliği, idareye sahip özerk bir devlet anlayışının tersine, ulusla kaynaştırılmış bir devlet görüşünü savunur.³⁰⁰

³⁰⁰ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 28.

4. Kelsenci Hukuk Devleti Doktrini

Kelsenci hukuk devleti teorisinde, “hukuk devleti” kavramı “hukuk düzeni” kavramıyla özdeştir.³⁰¹ Kelsen’in savunduğu özdeşlik tezine göre her devlet hukuk devleti olmak zorundadır.³⁰² Hukukun üstünlüğü devletin en önemli özelliğidir.³⁰³ Kelsen’e göre, devlet ve hukuk özdeştir, yani, devletin var olması için hukuk önemli bir unsurdur.³⁰⁴

Biçimsel hukuk devleti, alt-üst ilişkiye dayanan normlar hiyerarşisinden oluşmaktadır. Normlar hiyerarşisinde alt düzeydeki bir normun üst düzeydeki norma uyması gerekmektedir. Hukuk devletine “hiyerarşik hukuk düzeni” açısından bakan Adolf Merkel ve Hans Kelsen’dir.³⁰⁵

Hans Kelsen’e göre, hukuk düzeni, devleti oluşturur ve hukuk normlarını düzenler.³⁰⁶ Hans Kelsen’e göre, teoride her devlet bir “hukuk devleti” olsa da, pratikte bu kavram belli bir devlet türünü belirtmek için kullanılır. Kelsen’de hukuk devletinin özellikleri şunlardır: Yargı ve idarenin yasalara bağlılığı, hükümetin işlemlerinden sorumluluğu, mahkemelerin bağımsızlığı, yurttaşların bazı haklarının güvence altına alınmasıdır.³⁰⁷

Kelsen’in görüşüne göre, devlet kurumlarının fonksiyonlarını yerine getirebilmesi için hukuka uygun olması ve devlet otoritesinin hukuka dayanması gerekmektedir. Kelsen’e göre, hukuk devletle özdeştir ve bu özdeşlik teorisi Anglo-Amerikan hukuk devleti anlayışının temelini oluşturmuştur.³⁰⁸

³⁰¹ Kelsen’in makalelerinden birinin adı “Saf Hukuk Kuramı: Devlet ve Hukuk Özdeşliği”dir. Bu bile başlı başına Kelsen’in hukuk devleti ile devlet arasında nasıl bir bağ kurduğunu göstermektedir.

³⁰² “*Hukuku tabii hukuk olarak mutlaklaştırmayan pozitivist bir bakış açısından devlet, el attığı her şeyi hukuka dönüştüren bir Kral Midas’tır. Bu nedenle, hukuksal pozitivizmin bakış açısında, her devlet, bir hukuk devletidir; şu anlamda ki, devletin bütün işlemleri hukuksal işlemlerdir ve hukuk düzeni olarak nitelenen bir düzeni icra ederler... Devlet, her zaman bir egemenlik devletidir; egemenlik, her zaman mevcuttur ve devlet de, egemenliğin nasıl icra edileceğini ve kimin emredip kimin itaat edeceğini belirleyen bir hukuk düzeni olması anlamında da hukuk devletidir*”, Aktaran: Sancar, 55.

³⁰³ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 38.

³⁰⁴ Mustafa Bayram Mısırlı, “Hukuk ve Devlet Özdeşliğinin Ötesinde Kamu Hukuku”, *Ankara Barosu Dergisi*, 2013/3, 213.

³⁰⁵ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 39.

³⁰⁶ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 42.

³⁰⁷ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 48.

³⁰⁸ Onur Sır, “Hukuk Devleti Açısından Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi”, *Doktora Tezi*, DEU, 2010, 10.

Hukuki pozitivist olan Kelsen'in hukuk devleti fikrinin önemli özelliklerinden en önemlisi, hukukun biçimsel olarak normlar hiyerarşisinden oluşmasıdır. Kelsen, hukukun temelinde değerler ve ilkeler bütününden oluşan maddi içeriği barındırmasını zorunlu görmemiştir³⁰⁹

D. Hukuk Devletinin Ortaya Çıkış Süreçleri

1. Genel Olarak

Hukuk devletinin ortaya çıkışı ve gelişimi belli süreçlerle gerçekleştirilmiştir. İlk önce, “Mülk Devleti” kavramıyla bilinen orta çağdaki bir süreç, daha sonra “Polis Devleti” kavramıyla bilinen yeni bir süreç, sonra da “Hazine Teorisi”nin geliştirildiği süreç ortaya çıkmıştır.³¹⁰ Mülk devleti ve polis devleti şekilleri, hukuk devletinden önceki aşamalardır.³¹¹ Polis devletinde ortaya çıkan “hazine teorisi” hukuk devletinin oluşumuna yol açan sebeplerden biridir. Hukuk devleti polis devletinin karşısı olarak ortaya çıkmıştır.³¹²

2. Mülk Devleti

Mülk; Türk Dil Kurumu Sözlüğü'ne göre devletin egemenliği altındaki toprakların tümüne verilen addır.³¹³ Mülk Devleti şekli Orta çağ dönemine aittir ve bu dönemde devlet kralın mülkü olarak sayılmaktadır. Yani ülke toprakları kralın çiftliği olarak bilinmektedir. Orta çağdaki feodal topluluklarda feodal beyler de sahip oldukları mülkiyetlere göre nüfuzlarını kullanıyorlardı. Bu dönemlerde yani mülk devletinde, kralın ve feodal beylerin yetkilerini sınırlayan bir hukuk kuralı yoktu.³¹⁴

Mülk kelimesi Arapçadan türetilmiş olup sahip olunan şey veya tasarruf edilen şey anlamını vermektedir.³¹⁵ Mülk kelimesinin devletle ilgili kullanıldığı toplumlarda hukuk devletinin zayıf olduğu, bireylerin haklarının savunulmadığı ve demokrasi

³⁰⁹ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 90.

³¹⁰ Kemal Gözler, Gürsel Kaplan, *Kısa İdare Hukuku* (Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, 1.Baskı, Kasım, 2011), 25.

³¹¹ Kemal Gözler, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş* (8. Baskı, Ekin Basım Yayın Dağıtım, Bursa, Ağustos, 2013), 79

³¹² Gözler, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, 79.

³¹³ Güncel Türkçe Sözlük, (Erişim Tarihi 08.08.2020). <https://sozluk.gov.tr/>

³¹⁴ Gözler, Kaplan, *Kısa İdare Hukuku*, 25.

³¹⁵ Kemal Gözler, “'Devlet' Kelimesi Üzerine İkinci Deneme: 'Mülk', 'Dirjava' ve 'Gosudarstvo' Kelimeleri Hakkında Bazı Düşünceler”, *Türkiye Günlüğü*, Sayı 130, Bahar 2017, s 41-45. Bakınız 42. sayfa.

kültürünün gelişmediği görülür. Ama hukuk devletinin gelişmemesinin temel nedenini “mülk” kelimesine bağlamak da doğru değildir.³¹⁶

Devletin sınırlarında bulunan her şeyin (toprak ve onun üzerinde yaşayanlar, denizler, dağlar) hükümdarın malı olarak değerlendirildiği devlet şekline “mülk devleti” denir. Mülk devletinde hükümdarın yetkisinin kaynağı sahip olduğu mülktür.³¹⁷ Mülk devletinde, hükümdar (kral, kraliçe) devleti kendi mülkü gibi yönetir.³¹⁸

Orta çağda, “Etatpatrimonial” ve “Petrimonialstaat” olarak bilinen mülk devleti derebeylik sistemine dayanmıştır.³¹⁹ En büyük derebey de kraldır. Bu dönemde devlet toprakları kral ve feodal beyler tarafından paylaşılmıştı ve bu paylaşılan toprak üzerindeki canlı-cansız her şey toprak sahibinin mülkü sayılıyordu.³²⁰ Bu dönemde yetki, sahip olunan mülkiyete bağlıydı. Mülkün sahibi bu yetkiyi kullanabilir, sözleşmeyle başka birisine aktarabilir veya miras yoluyla mirasçısına bırakabilirdi. Bu dönemde kralın, yani hükümdarın yetki alanının sınırlarından bahsedilemez. Ama istisnai durumlarda, yani, hükümdarın yetki alanına kilise ve imtiyazlı şehirler (kendi yönetimini kuran şehirler) dâhil ise, kralın yetkisi sınırlıdır.³²¹ Bu dönemde hükümdarın maddi gücü olmadığından büyük toprak sahipleri; derebeyleri, kilise ve imtiyazlı şehirlerle paylaşmak zorundaydı. Bununla birlikte mutlak güç kralın elinde toplanırdı. Zamanla, yetkilerin derebeyler ile kral tarafından paylaşıldığı mülk devleti sona ermiş ve bunun yerini güçlü merkezi otoriteye sahip olan polis devleti almıştır.

3. Polis Devleti

Polis devleti, 17. ve 18. yüzyıllarda Almanya’da ortaya çıkan, devlete öncelik veren, devlet çıkarı için bireylerin hak ve özgürlüklerini sınırlandıran ve devlet işlemlerinin yasaya bağlı olmadığı bir mekanizmadır.³²² Polis devleti hukuk devletinin

³¹⁶ Kemal Gözler, “‘Devlet’ Kelimesi Üzerine İkinci Deneme: ‘Mülk’, ‘Dirjava’ ve ‘Gosudarstvo’ Kelimeleri Hakkında Bazı Düşünceler”, 42.

³¹⁷ Başar Yaltı, “Hukuk Devleti Perspektifinden Avukatların “Adil Yargılama” Algısı”, Doktora Tezi, İÜ, 2018, 45.

³¹⁸ Betül Karagöz, “Mutlakiyetçi Devletten Hukuk Devleti’ne Hukuk Devleti’nden Dünya-Sistemi’Ne: Sivil Uygarlığın Kurumsallaşma Süreci”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2008, 46.

³¹⁹ Hayrettin Yıldız, “Hukuk Devletinin Gelişim Sürecinde Mülk Devleti ve Polis Devleti”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.15, S. 2, Y. 2013, s 211-230. Bakınız 212. sayfa.

³²⁰ Hayrettin Yıldız, “Hukuk Devletinin Gelişim Sürecinde Mülk Devleti ve Polis Devleti”, 213.

³²¹ Hayrettin Yıldız, “Hukuk Devletinin Gelişim Sürecinde Mülk Devleti ve Polis Devleti”, 215.

³²² Gözler, Kaplan, *Kısa İdare Hukuku*, 25.

zıttıdır. Polis devleti, yöneticilerin hukuk kurallarına bağlı olmadan keyfi davranışlarına göre yönettiği devleti ifade eder.³²³

Polis devletinin etimolojik kökeni “polizeistaat” sözcüğünden türemekte olup, devlet tarafından kamu refahı için yapılan tüm işlemler anlamına gelmektedir.³²⁴

Polis devletinden sonraki süreç “Hazine Teorisi”nin geliştiği dönemdir. Hazine Teorisi 18. yüzyılın ortalarında Almanya’da uygulanmaya başlamıştır.³²⁵ Hazine teorisi, o dönemde özel mülkiyete karşı yolsuzlukları engellemek için geliştirilen bir uygulamadır. Bu teoriye göre, idarenin faaliyetleri sırasında hakları ihlal edilen kişiler yargı yoluyla haklarını arayabileceklerdi. Bu dönemde, hukuk kurallarına bağlı olmayan devlet ile hukuk kurallarına bağlı olan özel alan birbirinden ayrılmaya başlamıştır.

Polis devletindeki hukuk, idarenin mutlak hâkimiyeti altında olan, idareyi sınırlandırmayan araçsal bir hukuktur. Polis devletinde hukuk prensin keyfine dayalıdır, yurttaşlar iktidara karşı korunmazlar ve bu tür devlette hukuk bir eylem aracıdır.³²⁶

Polis (Polizeistaat) devletinde kuralları hükümdar belirler ve hükümdarın kendisi kurallarla bağlı değildir.³²⁷ Memurlar ve yönetilenler ise hükümdarın emirleri karşısında sorumludur. Hükümdarın bu yetkisinin yol açtığı hak ihlallerinin ortadan kaldırılması için “Hazine teorisi” ortaya atılmıştır. Hazine teorisine (Fiscutheorie) göre, hakları ihlal edilen vatandaşlar hazineye başvurarak hak ihlallerinin tazmin edilmesini isteyebilirler.³²⁸ “Hazine teorisi”ne göre, hükümdarın şahsi hazinesi dışında, bir devlet hazinesi oluşturulur ve hükümdar sınırsız yetkilerinden dolayı vatandaşların maruz kaldığı maddi zararları devlet hazinesinden tazmin edebilirdi. Devlet hazinesi özel hukuk hükümlerine tabiydi ve devletten kurumsal bakımdan ayrıydı. “Hazine Teorisi”nin uyguladığı yöntem en doğru yöntem olmamakla birlikte vatandaşların zararlarının tazmini için hak arama hürriyetlerinin olması hukuk devletinin oluşumunda önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir. “Böylece hukuk kurallarına bağlı olmayan ve yargı denetimine de tabii olmayan devlet ile özel hukuk hükümlerine tabi olan ve aleyhinde dava açılabilen

³²³ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 145; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 124.

³²⁴ Gözler, Kaplan, *Kısa İdare Hukuku*, 25; Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 137-139.

³²⁵ Gözler, Kaplan, *Kısa İdare Hukuku*, 26.

³²⁶ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 11.

³²⁷ Sır, “Hukuk Devleti Açısından Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi”, 8.

³²⁸ Sır, “Hukuk Devleti Açısından Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi”, 9.

hazine birbirinden ayırt edilmiş oluyordu".³²⁹ "Hazine Teorisi"nin uygulanması hukuk devletinin oluşumunda çok önemli bir role sahiptir.

Mülk devleti, hükümdarın sahip olduğu mülkiyet hakkına dayanan bir yönetim iken polis devleti, kuralları/hukuku hükümdarın belirlediği ve kendisinin bu kurallarla bağlı olmadığı bir yönetimdir.³³⁰ Chapman'a göre, Hitler Almanya'sı, polis devletinin bir örneğidir.³³¹ Polis devletinde yetkinin kaynağı mülk değil ilahi bir güçtür, yani, hükümdar ancak tanrı tarafından konulan ve kendi koyduğu kurallarla bağlıdır. Polis devletinde hükümdarın kendi kurallarına aykırı da davranabilmesi ihtimal dâhilinde olduğu için bu kurallar "hukuk kuralları" sıfatını taşııyordu.³³²

Polis devleti kavramındaki polis sözcüğü zabıta anlamını değil Yunancadan çevrildiğinde devlet veya kamu gücü anlamını taşımaktadır.³³³

4. Hukuk Devleti

Hukuk devletinin oluşum sürecinin temeli ilk olarak Almanya'da atılmıştı. Daha sonra Fransa'da oluşmaya başlayan hukuk devlet süreci, ilerleyen dönemlerde tüm Avrupa ülkelerine yayılmaya başlamıştır.³³⁴

Fransa'da polis devletinden sonra hukuk devletine geçme süreci kanun devletinin oluşum aşamasıyla gerçekleşmişti.³³⁵ Kanun devleti, kanun koyucu meclisin kayıtsız ve şartsız kanun yapabilmesini ifade eder.³³⁶

Hukuk devletinin sadece batı toplumuna ait bir gelenek olduğunu öne süren Harold Berman'ın düşüncesini Mehmet Tefik Özcan kabul etmemektedir. Özcan'a göre, 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Devletinde uygulanan şeriatta hukuk devletinin unsurları bulunmaktadır. Osmanlı Devleti'nde uygulanan İslam hukuku kurallarını bazı açılardan hukuk devletiyle özdeşleştirmektedir.³³⁷

³²⁹ Metin Günday, *İdare Hukuku* (Ankara, İmaj Yayınları, 1997), 24.

³³⁰ Sır, "Hukuk Devleti Açısından Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi", 8.

³³¹ Sır, "Hukuk Devleti Açısından Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi", 9.

³³² Yaltı, "Hukuk Devleti Perspektifinden Avukatların 'Adil Yargılama' Algısı", 45.

³³³ Yaltı, "Hukuk Devleti Perspektifinden Avukatların 'Adil Yargılama' Algısı", 45.

³³⁴ Gözler, Kaplan, *Kısa İdare Hukuku*, 26.

³³⁵ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 102.

³³⁶ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 102.

³³⁷ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 192.

Kimi hukuk literatürlerinde hukuk devletinin eş anlamlısı olarak “anayasal devlet” ibaresine de yer verilmektedir. “Anayasal devlet” ile “anayasalı devlet” kavramlarını karıştırmamak lazımdır. Teziç’e göre, her devletin anayasası olabilir, ama her devlet anayasal olmayabilir. Buradaki anayasa kavramı sadece hukuk kurallarının sistematüğini değil, aynı zamanda devletteki siyasi iktidarın hukuki statüsünü de belirleyici niteliktedir.³³⁸ Anayasalı devlet hukuki niteliğın belirtisidir, anayasal devlet sıfatı ise siyasi nitelikte kullanılır.³³⁹ “Anayasal devlet”, keyfi kurallara göre değil hukuk kurallarına göre yönetilen devlettir.³⁴⁰ Bir devletin anayasal devlet olmasına savaş, sıkıyönetim ve olağanüstü hâl gibi anormal dönemler engel olabilir.³⁴¹

Hukuk devleti, 18. ve 19. yy.da Almanya’da polis devletinın karşıtı olarak ortaya çıkmıştır.³⁴² Devlette keyfiliğın önlenmesi, vatandaşların özgürlüklerinin ön planda olduğı bir toplumsal düzene duyulan ihtiyaç hukuk devletinin özelliklerindendir.³⁴³

III. HUKUK DEVLETİNİN ÇEŞİTLERİ

A. Genel Olarak

Bir grup hukukçu, hukuk devletini maddi ve şekli hukuk devleti olarak ikiye ayırmaktadır. Maddi anlamda hukuk devletini, doğal hukukçular; şekli anlamda hukuk devletini, pozitivist hukukçular benimsemektedir.³⁴⁴

Pozitivist hukukçulara göre, hukuk devleti, şekli hukuk devleti veya kanun devleti ile eşanlamlıdır.³⁴⁵ Şekli hukuk devletini savunan bazı hukukçu teorisyenler (Hayek, Raz, Fuller) maddi bir hukuk devletinin olamayacağı görüşündedir. Demokratik bir toplumda şekli hukuk devleti mevcuttur, ama kuralları çoğunluk belirlediğı için azınlık haklarına dikkat edilmemektir.³⁴⁶

Bununla birlikte hukuk devletinin çeşitleri konusunda da düşünürler arasında farklı görüşler vardır:

³³⁸ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 4.

³³⁹ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 144.

³⁴⁰ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 131.

³⁴¹ İba, *Türk Anayasa Hukuku*, 131; Bkz: Yavuz Atar, *Türk Anayasa Hukuku* (12. Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara, Eylül, 2017), 24.

³⁴² Sır, “Hukuk Devleti Açısından Kanunların Anayasaya Uygunluğının Yargısal Denetimi”, 8.

³⁴³ Yaltı, “Hukuk Devleti Perspektifinden Avukatların ‘Adil Yargılama’ Algısı”, 61.

³⁴⁴ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 23.

³⁴⁵ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 22.

³⁴⁶ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 24.

Jacques Chevallier, “Hukuk Devleti” isimli çalışmasında hukuk devletinin (çeşitli siyasal sonuçlar taşıyan) üç versiyonundan bahsetmektedir: biçimsel, maddi ve özel hukuk devleti.³⁴⁷

Locke’a göre ise, hukuk devleti iki ana gruba ayrılmaktadır: maddi hukuk devleti ve liberal (prösedürel) hukuk devleti.³⁴⁸ Liberal hukuk devletinde, siyasi iktidar, iktisadi iktidar tarafından minimize edilmektedir.³⁴⁹ Liberal hukuk devleti, sadece bireylerin hak ve özgürlüklerini güvence altına alan prosedürel araçlara sahiptir.³⁵⁰ Locke’a göre, liberal hukuk devleti, doğal haklarla tanımlanmış, iktidarın sınırlanmış olduğu bir ulus devletidir.³⁵¹ Maddi hukuk devletinde ise, yasama üstünlüğü vardır.³⁵² Köküsarı, hukuk hukuki güvenlik ilkesini şekli hukuk devletinin bir unsuru olarak görmüş ve ayrıca, hukuk devletinin maddi ve şekli iki yönünün olduğunu kabul etmiştir.³⁵³

B. Biçimsel (Şekli/Usulî) Hukuk Devleti

Biçimsel hukuk devleti, devletin belli bir hareket tarzını ortaya koymaktadır. Dolayısıyla şekli hukuk devletinde kurallar normlar hiyerarşisine göre konumlanırken, kurumlar kuvvetler ayrılığına göre dizayn edilir. Biçimsel hukuk devletinde, devlet, organlarını normlar hiyerarşisinde mevcut olan üstün hukuk kurallarına uyarlamakla yükümlüdür; maddi hukuk devleti ise, hukuka boyun eğen bir devlettir, yani hukuk, mahkemelerin yargısal denetimi ile güvence altına alınmaktadır.³⁵⁴ Öte yandan Tiedemann, şekli hukuk devletinin, gücü dağıtarak orantısızlığı önlemeye yardımcı olduğunu belirtmektedir.³⁵⁵ Bu da kurumların kuvvetler ayrılığı prensibiyle oluşturulmasıyla mümkündür.

Tiedemann’a göre kanunlar belli şekli niteliklere sahip olmalıdır. Kanunlar genellik, soyutluk, süreklilik özelliklerine sahip olmalı ve geçmişe yürümemelidir. Ayrıca idare kanuna uygun eylem ve işlemlerde bulunmalı, temel hakların sınırlandırılması gerektiğinde önceden belirlenmiş kurallar çerçevesinde kanunla yapılmalıdır. Hukuka

³⁴⁷ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 5.

³⁴⁸ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 207.

³⁴⁹ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 235.

³⁵⁰ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 207.

³⁵¹ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 263.

³⁵² Özcan *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 263.

³⁵³ Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 18.

³⁵⁴ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 5.

³⁵⁵ Paul Tiedemann, “*Almanya’da Şekli Hukuk Devleti İlkesi*”, (çev. Erdal Yerdelen), *Hukuk Köprüsü*, C. 6, S. 11, Y. 2016, 29.

aykırı eylemlerinden dolayı idarenin sorumluluğu kabul edilmelidir. Yargı organı bağımsız ve tarafsız bir şekilde uyuşmazlıkları çözme yetkisine sahip olmalıdır.³⁵⁶ Görüldüğü gibi biçimsel hukuk devleti, formellik, objektiflik ve öngörülebilirlik gibi özellikleriyle bireylerin özgürlüğünü güvence altına almaktadır.

Fuller'e göre, aşağıda yer verilen özellikler, hukuk devletinin gereklilikleridir ve bu gereklilikler bir devletin şekli hukuk devleti olmasını sağlar.³⁵⁷ Bunlar: “*Kanunların genel olması, Kanunların yayınlanması, Kanunların geçmişe yürümemesi, Kanunların açık olması, Kanunların arasında çelişki olmaması, Kanunların gerçekleştirilmesi imkânsız talep etmemesi, Kanunların zaman açısından belli bir sürekliliğe sahip olması, Kanunlar ile resmi eylemlerin birbirine uyumlu olması.*” olması şeklinde sıralanabilir.³⁵⁸

Şekli hukuk devleti anlayışında idare ön plana çıkar. Yürütme fonksiyonunun yerine getirilebilmesi için her devletin çeşitli idari görevleri vardır. Kuşkusuz bu görevleri yerine getirmek için bir idari teşkilatlanmaya ihtiyaç duyulur. İdare, kendisine verilen görevleri, kamu yararını sağlamak amacıyla kamu hizmeti adı altında gerçekleştirir. Hukuk devleti, idarenin yasaya tabi olduğu, eylem ve işlemlerinin adli yargı veya ayrı bir yargı kolu olarak karşımıza çıkan idari yargının denetimi altında olduğu bir devlettir. İdare, yasaya aykırı eylemlerde bulunmaktan kaçınmalı, aynı zamanda yasanın kendisini yetkilendirmesiyle (yasa rezervi) hareket etmelidir.³⁵⁹

C. Maddi Hukuk Devleti

İngiltere’de biçimsel (prosedürel) hukuk devletinden sonra maddi hukuk devleti süreci devreye girmiştir.³⁶⁰ Maddi hukuk devleti prosedürel hukuk devletinin sona ermesiyle ortaya çıkar.³⁶¹ Maddi hukuk devleti, devlet fonksiyonlarının yayılmasıyla iktidarın güçlenmesini sağlar.³⁶² Maddi hukuk devleti, yeniden paylaşımın ve sosyal adaletin bulunduğu bir toplumdur ve kalın (thick) teorisi açısından ele alınmalıdır.

³⁵⁶ Tiedemann, *Almanya’da Şekli Hukuk Devleti İlkesi*, 29-34.

³⁵⁷ Çin, *Demokrasi ve Hukuk Devleti*, 34.

³⁵⁸ Çin, *Demokrasi ve Hukuk Devleti*, 34.

³⁵⁹ Friedrich A., Hayek V., “*Siyasi Bir İdeal Olarak Hukuk Devleti*”, *Hukuk Devleti Hukuki Bir İlke Siyasi Bir İdeal*, (der: Ali Rıza Çoban, Bilal Canatan ve Adnan Küçük), (Ankara, Adres Yayınları, 2008), 68.

³⁶⁰ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 219.

³⁶¹ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 219.

³⁶² Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 236.

Mehmet Tevfik Özcan’a göre, maddi hukuk devleti, refah devletinin bir sonraki aşaması olarak betimlenir.³⁶³

Maddi hukuk kuralları, Locke’de doğal hukuk, Hayek’te ise “kendiliğinden düzene ilişkin kurallardır”.³⁶⁴ Sampford’a göre, maddi hukuk devletinin eş anlamlısı olan hukuk devleti “kalın (thick) teorisi” olarak geçmektedir. Sampford’a göre, kalın (thick) teorisi farklı değerler yaratabilir ve değerler çatışmasına neden olabilir.³⁶⁵

Kaboğlu da maddi hukuk devletinden bahsetmektedir. Kaboğlu, hukuki güvenliğin üç ilkesi olarak gördüğü öngörülebilir, ulaşılabilir ve etkili olma niteliklerini maddi hukuk devletinin içerikleri olarak değerlendirmektedir.³⁶⁶ Maddi hukuk devletinin ilkelerini Raz şu şekilde sıralamıştır: “*Kanunlar geleceğe yönelik, açık ve anlaşılabilir olmalıdır, Kanunlar nispeten istikrarlı olmalıdır, Spesifik (idari) düzenlemeler; şeffaf, açık, istikrarlı ve genel kurallara uygun olmalıdır. Yargı bağımsızlığı sağlanmalıdır, Doğal adalet ilkeleri gözetilmelidir, Mahkemelere diğer ilkelerin uygulanmasıyla ilgili denetim yetkisi tanınmalıdır, Yargıya kolaylıkla erişilebilmelidir, Suçu önlemekle görevli kurumların takdir yetkisinin hukuku yozlaştırmasına izin verilmemelidir*”.³⁶⁷

Maddi (içeriksel) hukuk devletinin özellikleri; hukukun niteliği, yani, kanunların demokratik gerekçelere uyması, kanunların belli başlı ilkeler temelinde yürütülmesi ve insan haklarının varlığıdır.³⁶⁸ Neuman’ın maddi hukuk devleti anlayışında, şekli hukuk devleti anlayışına benzer olarak birtakım şekli sınırlamalarla birlikte insan hakları gibi yine devletin sınırlandırılmasını esas alan bazı unsurlara da yer verilir. Dolayısıyla maddi hukuk devleti geniş bir insan hakları listesi içerir. Kaldı ki yazar, şekli hukuk devleti anlayışı ile maddi hukuk devleti anlayışı arasında keskin bir ayrım yapılmasının mümkün olmadığı kanaatindedir.³⁶⁹

Atay’a göre de, hukuk devletinin gerçekleşmesi için hem şekli boyutun hem de maddi boyutun her ikisinin de birlikte varlığı gereklidir. Yazara göre normlar hiyerarşisi

³⁶³ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 204.

³⁶⁴ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 218.

³⁶⁵ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 219.

³⁶⁶ Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 24-26; İbrahim Kaboğlu, “Sosyal Haklar: Torbala ve Öğüt”, *Birgün*, 23.12.2010.

³⁶⁷ Çin, *Demokrasi ve Hukuk Devleti*, 35.

³⁶⁸ Çin, *Demokrasi ve Hukuk Devleti*, 34.

³⁶⁹ Gerald L. Neuman, *Rule of Law ve Rechtsstaat İlkeleri*, *Hukuk Devleti Hukuki Bir İlke Siyasi Bir İdeal*, (der. Ali Rıza Çoban, Bilal Canatan ve Adnan Küçük), Adres Yayınları, Ankara, 2008, 559.

ve yargısal denetim boyutlarıyla kabul edilen “şekli hukuk devleti anlayışı” ile insan haklarına öncelik tanınan “maddi hukuk devleti anlayışı”nın birlikte mevcut olması gerçek anlamda hukuk devletinin oluşumu için şarttır.³⁷⁰

IV. HUKUK DEVLETİNİN GEREKLERİ

A. Hukuk Devletinin Gereklerine Dair Görüşler

1. Genel Olarak

Hukuk devleti kavramı kendisine sıkça başvurulmuş, hem hukuk biliminde ve hem de mahkeme kararlarında ele alınan temel ölçütlerden biridir. Kant, 1797’de “Hukuk Öğretisinin Metafizik Etkileri” adlı eserinde ilk kez hukuk devleti kavramını “hukuk zemininde duran devlet” diyerek tanımlamıştır. Ayrıca Kant, devleti “hukuki kurallara bağlı olarak yaşayan bir insan çokluğunun birleşmesi” şeklinde belirlemiştir.³⁷¹

Bu kavram başka muhtevalarla karşımıza çıkabilmektedir. Hukuk devleti kavramını kullananlar, idealize ettikleri hukuk devletine göre değerlendirmelerini yaparlar.³⁷² Görüldüğü gibi hukuk devleti ulaşılması gereken bir idealdir.³⁷³ Örneğin Hayek, hukuk devletini, “hukuku aşan bir öğreti veya siyasi bir ideal” şeklinde ifade eder.³⁷⁴ Raz da benzer düşüncelerle hukuk devletini bir hukuk sisteminin az veya çok sahip olabileceği siyasi bir ideal olarak görmektedir.³⁷⁵

Bir ideal olarak hukuk devletinin elbette birtakım koşulları bulunmaktadır. Bir devletin hukuk devleti olarak kabul edilebilmesi için bu koşulların sağlanması yolunda yoğun çabaların sarf edilmesi gerekmektedir.

Bir devletin hukuk devleti olarak sıfatlandırılması için o sıfatı tamamlayan özellik, ilke ve gerekçelerin mevcut olması gerekmektedir.³⁷⁶ Hukuk devleti ilkelerinin oluşturulması 19. yüzyıla değin devam etmiştir. 19. yüzyıla gelindiğinde Alman hukukçuları, hukuk devleti uygulamasına ilişkin bir kavramsal çerçevenin belirlenmesi konusunda fikirler beyan etmişlerdir. Doehring, “akıl devleti” adı altında “despotluk veya

³⁷⁰ Ender Ethem Atay, *İdare Hukuku* (6. Baskı, Ankara, Turhan Kitabevi, 2018), 90.

³⁷¹ Meltem Dikmen Caniklioğlu, “Hukuk Devletinde Siyasi İktidar ve Yargının Karşılıklı Konumu-İlişkileri”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, Y. 2008, 14, 9-5.

³⁷² Sururi Aktaş, “Hukuk Devleti İdealine Felsefi Bir Bakış”, *YBHD*, Y. 5, Sayı 2020/1, 1-32.

³⁷³ Sururi Aktaş, “Hukuk Devleti İdealine Felsefi Bir Bakış”, 6; Bkz: Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 105-111.

³⁷⁴ Friedrich August von Hayek, *The Constitution of Liberty* Routledge (London 1990), 206.

³⁷⁵ Aktaran: Aktaş (2020), 6.

³⁷⁶ Gözler, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, 80.

teokrasinin karşıtı” olarak hukuk devleti kavramını kullanır. Ona göre 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu kavram, “*sadece hukukla hareket eden ve sadece onunla uğraşan devlet*” şekline dönüşmüştür.³⁷⁷ Böylece hukuk devletinin maddi özünden ziyade şekli içeriğinin bu dönemde öne çıktığı ileri sürülebilir.

2. Şekli Anlamda Hukuk Devleti Anlayışından Hareketle Hukuk Devletinin Gerekleri

a. Genel Olarak

Şekli anlamda hukuk devleti teorisi, hukuk devletinin varlığı için hukuk kurallarının içeriklerine yönelik ahlaki bir sorgulama yapmadan, ya hukuk kuralların üstlenmesi gereken bazı özellikleri ya da yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin izlemesi gereken bir takım usulleri şart olarak belirler. Örneğin yürütme organının düzenleyici işlem yaparken “genellik” ilkesine uygun hareket etmesi ya da kazanılmış haklara saygı ilkesi çerçevesinde faaliyet göstermesi hukuk devleti ilkelerindendir. Öyleyse şekli anlamda hukuk devleti düşüncesi, egemenliği yansıması olan ve devletin üç fonksiyonunu kullanan üç kuvvete yönelik şekli ilkeler öngörerek iktidarı sınırlamayı amaçlar.³⁷⁸

Kanunların belirli şekli özelliklere sahip olması, hukuk devletinin gereklerini yansıtır. Özellikle “iyi kanun yapıcılığı” hukuk devletinin şekli şartlarının başında gelir. Hukuk devletini şekli özelliklerinden hareket ederek tanımlayan düşünürler, hukuk devleti kavramı için, hukuk kuralların sahip olması gereken birtakım şekli şartlar ileri sürerek, hukuk kurallarının içeriğini dikkate almaz.³⁷⁹ Dicey, Fuller ve Raz bu çerçevede hukuk devletinin gereklerini tespit eden önemli yazarlardan bazılarıdır.

b. Dicey

19. yüzyılın sonlarında Dicey, İngiltere anayasal düzeninin meşruluğunu hukuk devletine bağlılığa dayandırmıştır. Ayrıca İngiltere’de hukuk devleti ilkelerinin mevcut olduğunu vurgulamıştır. Dicey’e göre, hukuk devletinin üç temel ilkesi vardır.³⁸⁰ Bunlar;

³⁷⁷ Caniklioğlu, *Hukuk Devletinde Siyasal İktidar ve Yargının Karşılıklı Konumu-İlişkileri*, 14; Bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 124.

³⁷⁸ Aktaş, “Hukuk Devleti İdealine Felsefi Bir Bakış”, 9.

³⁷⁹ Sururi Aktaş, “Hukuk Devleti İdealine Felsefi Bir Bakış”, 11.

³⁸⁰ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 196-197.

- Hiç kimseye, mahkeme yargılaması dışında fiziki ve maddi kısıtlamalarda bulunulamaz.
- Herkes ülkenin kanunları önünde eşittir. Bu durum, “Yetkililerin ve diğer kimselerin hukuka itaat etmelerine ve olağan mahkemelerde yargılanmalarına muafiyet getirmeyi engelleyecek olan ‘yasa önünde eşitlik veya olağan mahkemeler tarafından uygulanan, ülkenin olağan hukukuna tüm sınıfların eşit olarak tabi olması.’” konusu ile ilgilidir.³⁸¹
- Toplumda hukuki ruha öncelik verilmelidir.

c. Fuller

Fuller’e göre, “hukukun ahlaksızlığı” olarak isimlendirilen kavram yedi unsurdan oluşmaktadır ve bu unsurlar aynı zamanda hukuk devleti kavramının da içeriğini oluşturmaktadır.³⁸² Bunlar:

- “Hukuk kurallarının geleceğe dönük olması,
- Hukuk kurallarının açık olması,
- Hukuk kurallarının kesin olması,
- Doğal adalet ilkesinin olması,
- Yargı bağımsızlığının güvence altına alınmış olması,
- Mahkemelere ulaşılabilir olması,
- Mahkemelerinin kararlarının uygulanabilir olması”.

Görüldüğü gibi Fuller bir doğal hukukçu olmakla birlikte hukuk devleti tanımı için şekli ölçütlerden hareket etmiştir.³⁸³ Kendisi bu vesile ile hukuk devletinin nitelikleriyle hukuk kavramı arasında zorunlu ilişki kurmuştur.³⁸⁴ Bununla birlikte Fuller’in hukukun içsel ahlakı olarak tanımladığı bu ilkeler içerisinde kuvvetler ayrılığı ilkesinin olmaması şekli açıdan hukuk devleti idealinin eksik olduğu ileri sürülebilir.³⁸⁵

d. Raz

³⁸¹ Sururi Aktaş, “Hukuk Devleti İdealine Felsefi Bir Bakış”, 12.

³⁸² Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 202.

³⁸³ Sururi Aktaş, “Hukuk Devleti İdealine Felsefi Bir Bakış”, 5.

³⁸⁴ Sururi Aktaş, “Hukuk Devleti İdealine Felsefi Bir Bakış”, 7.

³⁸⁵ Sururi Aktaş, “Hukuk Devleti İdealine Felsefi Bir Bakış”, 14.

Fuller'in ahlak ile hukuk arasında zorunlu bir ilişki kurmasını eleştiren Liberal düşünür Raz'a göre ise, hukuk devleti sekiz ilkeden oluşmaktadır.³⁸⁶ Bunlar:

- Yasaların geleceğe dönük, belirli ve açık olması,
- Yasaların istikrarlı olması,
- Tekil yasaların istikrarlı yasalara yön verebilir nitelikte olması,
- Yargı bağımsızlığının güvence altına alınması,
- Doğal adalet ilkesinin korunması,
- Mahkemelerin yasama ve yürütme gücünü denetleyebilmesi,
- Mahkemelere ulaşmada kolaylık sağlanması,
- Yasaların ihlal edilmemesi.

Raz bakımından bu ilkelerin yerine getirilmemesi, hukuk devletinin olmadığı anlamına gelir. Ancak bu durum ilgili hukuk kuralının geçersizliği sonucunu doğurmaz. Bu fark aslında Fuller'in doğal hukukçu, Raz'ın ise pozitivist hukukçu olmasından kaynaklanmaktadır.³⁸⁷

e. Waldron

Waldron'a göre hukuk bir sosyal düzenleme modelidir. Bu fikirden hareketle hukuka ilişkin üç durum ortaya çıkar. Bir kere hukuk, sadece kurallardan ibaret değildir. Aynı zamanda birtakım standartlardan oluşur. Öyleyse bireylerin karşısında her an onlara ne yapmalarını veya ne yapmamalarını anlatan sarıh kuralların varlığından söz edilemez. İkincisi, genel kurallar her zaman uygulanamayabilir. Zira uygulama konusunda bir uyuşmazlık çıkabilir. Ya da hukuk kurallarının uygulaması yetkili bir kişi aracılığıyla mümkündür. Dolayısıyla doğrudan uygulama mümkün olmayabilir. Üçüncüsü hukukun zorlayıcı bir karakteri bulunmaktadır. Ancak, hukukun kurallar vasıtasıyla belirlediği talepler, her ne kadar yerine getirilmesi zorunlu olsa da, kişilerin kuralı kendi davranışlarına uygulama ve izleme kabiliyetine bir alan bırakmaktadır.³⁸⁸ Dolayısıyla

³⁸⁶ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 203; Sururi Aktaş, "Hukuk Devleti İdealine Felsefi Bir Bakış", 15.

³⁸⁷ Sururi Aktaş, "Hukuk Devleti İdealine Felsefi Bir Bakış", 14.

³⁸⁸ E. İrem Akı, "Hukukun İç Ahlâkı: Lon L. Fuller'in Görüşleri Çerçevesinde Bir İnceleme", *AÜHFD*, C. 64, S. 1, Y. 2015, 22 ve 23. 1-35.

Waldron yukarıdaki gerekçelerden hareketle hukuk devletinin gerekleri olarak Fuller'in ilkelerini şekli şartlar olarak sayarken, adil yargılanma kuralları olarak nitelenebilecek on adet ilke daha ekler. Yazar, Fuller'in görüşlerine aşağıdaki ilkeleri eklemiştir.³⁸⁹ Bunlar:

- Hukuka uygun delillerle çerçevesinde tarafsız mahkemelerde yargılanma,
- Hukuk eğitiminden geçmiş bağımsızlığı yargıçların oluşturduğu mahkemelerde yargılanma hakkı,
- Avukat tarafından temsil edilme ve davaya hazırlanma zaman ve imkânına sahip olma hakkı,
- Yargılamanın önemli safahatlarında duruşmada hazır bulunma hakkı,
- Gerektiğinde tanıklarla yüzleşebilme hakkı,
- Hukuka uygun delillere dayanılarak yargılanmanın garanti altına alınmasını talep edebilme hakkı,
- Kişilerin kendi lehlerine delil sunabilme hakkı,
- Delillerin ve davaya ilişkin hukuk kurallarının etkinliğine karşı hukuki gerekçeleri ileri sunabilme hakkı,
- Mahkemelerin vermiş olduğu kararların gerekçelerini öğrenme hakkı,
- Temyiz ve/veya istinafa başvurabilme hakkı.

Fuller'in sekiz ilkesine Waldron'un eklediği bu şekli ilkeler görece daha güçlü bir hukuk devleti kavramının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Dolayısıyla Waldron'ın şekli ilkeler üzerinde ısrar etmesinin yerinde bir yaklaşım olduğu ileri sürülebilir. Zira hukuk devleti için kanunların sahip olması gereken özellikler yanında, onların uygulanma kabiliyeti kazanması da önemli bir zorunluluktur. Öyle ki yargının tarafsızlığı, bağımsızlığı ve adil yargılanmaya ilişkin öteki usuller, hukuk devleti kavramının oluşturulmasında göz ardı edilemez gerekliliklerdir. Üzerinde uzlaşmış yargılama usulleri uygulanmıyorsa, hukuk kurallarının şekli ve maddi özellikleri ne olursa olsun hukuk devletinin inşası eksik olur.³⁹⁰

3. Çağdaş Yazarlara Göre Hukuk Devletinin Gerekleri

20. Yüzyılın ilk yarısında Hans Kelsen, klasik egemenlik düşüncesi ve hukuk devleti idealini yeniden düşünmeye zorlayan yeni bir görüş ileri sürmüştür. Devlele

³⁸⁹ Sururi Aktaş, "Hukuk Devleti İdeali Felsefi Bir Bakış", 16.

³⁹⁰ Sururi Aktaş, "Hukuk Devleti İdeali Felsefi Bir Bakış", 17.

hukuku özdeşleştiren bu düşüncede, devlet kendini kanun şeklinde ifade ettiği sürece kanunların koyucusu ve kanunda anlamını bulan güç olacaktır. Böylece devlet, kuralı oluşturan bir faaliyet olarak hukuk, hukuk da kurala bağlanmış bir faaliyet olarak devletin kendisidir. Dolayısıyla Kelsen'e göre devlet etkili bir hukuk düzeninin adıdır.³⁹¹

Fransız yazar Jacques Chevallier de hukuk devletinin gereklerini ele almıştır. Chevallier'e göre, hukuk devletinin üç ana unsuru vardır:

- Bireysel özgürlüklerin korunması,
- Ulusa boyun eğmesi,
- Sınırlı bir etki alanının tahsis edilmesi.³⁹²

İngiliz hukukçu Martin Loughlin'in tanımındaki hukuk devleti ise beş koşuldan oluşmaktadır. Bunlar:³⁹³

- Yargının hâkimiyeti,
- “Kanun” hâkimiyeti,
- Hukuk yoluyla yönetim,
- Siyasi anayasacılık teorisinin ifadesi,
- Bir devlet inşa tekniği olarak hukuk devleti.

İngiliz Lord Bindham'a göre, hukuk devletinin temel unsurları aşağıdakilerdir:³⁹⁴

- Hukuka, herkes ulaşabilir ve hukuk anlaşılabilir olmalı,
- Sorunların, takdir hakkı uygulamasına değil, hukuka müracaatla çözülmesi gerekmektedir,
- Yasalar herkese eşit uygulanmalıdır,
- Hukuk insan haklarını korumayı hedeflemelidir,
- Bir uyuşmazlığın taraflarının sorunlarını kendileri çözemediği hâlde bu sorunların aşırı maliyet olmaksızın ve çok gecikmeksizin çözülmesi gerekmektedir,

³⁹¹ Caniklioğlu, *Hukuk Devletinde Siyasal İktidar ve Yargının Karşılıklı Konumu-İlişkileri*, 36.

³⁹² Chevallier, *Hukuk Devleti*, 50.

³⁹³ “Hukuk Devleti Akademisi”, (Erişim Tarihi 20.03.2021), <http://www.stgm.org.tr/tr/icerik/detay/hukuk-devleti-akademisi> (Erişim Tarihi 20.03.2021).

³⁹⁴ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 259.

- Hukuk devleti, akıl yoluyla da oluşturulur (kamu görevlilerinin kendi statülerini amaca uygun ve sınırlarını aşmadan kullanması) düşüncesi olmalıdır,
- Yargılama adil olmalıdır,
- Uluslararası hukuka devletin saygı göstermesi gerekmektedir.

Hukuk devletinin gereklerini Gözler aşağıda belirtildiği üzere ifade etmiştir:

- Devletin hukuka bağlılığı olarak bilinen “hukuk devletinin genel gereklilikleri”,
- “Hukuk devletinin özel gereklilikleri”, yani, idarenin hukuka bağlılığıdır.

Devletin hukuka bağlılığı, devletin organlarının hukuka bağlılığı demektir. Diğer bir ifadeyle, yasama, yürütme ve yargı organlarının hukuka bağlılığı hukuk devletinin temel gerekliliği olarak sayılmaktadır.³⁹⁵

Gözler’e göre, hukuk devletinin temel gerekleri; yasama, yürütme ve yargı organlarının hukuka bağlılığıdır. Yasama organının hukuka bağlı olması onun başta Anayasaya olmak üzere hukuk kurallarına bağlı olması anlamına gelmektedir.³⁹⁶ Dolayısıyla yasama organı, kanun koyarken, hükümeti denetlerken, bütçeyi yapar veya onaylarken, temsil görevini yerine getirirken ve farklı siyasal görüşler bakımından müzakere organı fonksiyonunu üstlenirken anayasaya, içtüzüğe ve kanunlara uygun hareket etmek zorundadır. Yürütme organının hukuka bağlı olması da hukuk devletinin temel şartlarından birisidir. İdare her türlü eylem ve işlemlerini yerine getirirken hukuk kuralları çerçevesinde hareket etmelidir. Dolayısıyla hukuk devleti, önceden bilinebilir, genel, soyut kurallar koyarak kişilere siyasal iktidara karşı hukuksal güvence sağlamaktadır. Hukuku devletinde siyasal iktidar, bir yandan “kanunların yapılması” diğer yandan “kanunların uygulanması” sürecinde hukuk kurallarına bağlı kalarak, bağımsız yargı organı tarafından yargısal denetime tabi tutulur.³⁹⁷

Hukuk devleti tanımlamasını Yücel Oğrurlu şu şekilde ifade etmektedir: “Hukuk Devleti, hukuk güvenliği (legal security, sécurité juridique) ve hukukî belirlilik (legal certainty), idarî istikrar gibi ilkelerle ilişki içerisinde değerlendirilmesi gereken kavram

³⁹⁵ Gözler, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, 80.

³⁹⁶ Gözler, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, 81; Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 139-145.

³⁹⁷ Semih Batur Kaya, “Hukuk Devleti, Demokrasi ve Anayasacılık Ekseninde Anayasa Yargısı ve Yargısal Aktivizm”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XIX, S. 3, Y. 2015, 361.

ve kurumlardır”.³⁹⁸ Yücel Oğurlu’ya göre, hukuk devletinin en önemli ilkeleri, hukuk güvenliği, hukuki belirlilik ve idari istikrardır. Hukuk devletinin temel amacı, hukukun üstünlüğünü, hukuk kurallarının herkesi ve her kuruluşu bağladığı, vatandaşların kendilerini hukuken güvende hissettikleri bir düzeni kurmaktır. Yani hukuk devleti, devletin tüm organlarının hukuk kurallarına bağlı olmasıdır.³⁹⁹

Gözler’e göre, hukuk devletinin özel gereklilikleri, devletin faaliyetlerinin önceden bilinebilir olması, hukuki güvenlik ilkesinin mevcut olması, idarenin mali sorumluluğunun mevcut olması ve diğer gereklilikler şeklinde sıralanabilir.⁴⁰⁰

- İdarenin hukuka bağlılığının gerekliliklerinden ilki idarenin yargısal denetime tabi olmasıdır,
- İkincisi hâkimlerin bağımsız ve teminatlı olmasıdır,
- Üçüncüsü idari faaliyetlerin önceden bilinebilir olması. (Kemal Gözler bu ilkeye “düzenli idare ilkesi” ismini vermektedir. “Hukuk devletinde “kazanılmış haklara” saygı gösterilmelidir ve idare yetkisini tüzük ve yönetmelik gibi genel kurallarla düzenlemeli ve bunlara kendisi de uymalıdır.⁴⁰¹),
- Dördüncüsü hukuki güvenlik ilkesinin mevcut olması ve “geçmişe etki yasağı” ilkesi,

³⁹⁸ Yücel Oğurlu, *İdare Hukukunda Kazanılmış Haklara Saygı ve Haklı Beklentiler Sorunu* (Birinci Baskı, Seçkin, Ankara, 2003), 21.

³⁹⁹ Oğurlu, *İdare Hukukunda Kazanılmış Haklara Saygı ve Haklı Beklentiler Sorunu*, 21.

⁴⁰⁰ Gözler, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, 80; Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 151.

⁴⁰¹ Gözler, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, 83.

- Beşincisi idarenin mali sorumluluğunun mevcut olması⁴⁰² (İdare, kendi faaliyet alanında vatandaşa veya kişiye zarar veriyorsa, bu zararı tazmin etmelidir.⁴⁰³),
- Altıncısı diğer gereklilikler olarak adlandırılmaktadır. Bu son sınıf birçok gerekliliği kapsamakta ve Gözler bu gerekliliklerin sayısının 30-40’a kadar ulaştığını ifade etmektedir.⁴⁰⁴ Söz konusu diğer gereklilikler genelde “*hak arama hürriyeti, kanuni hâkim güvencesi, masumiyet karinesi, kanunsuz suç ve ceza olmaz ilkesi, ceza kanunlarının geçmişe yürütmemesi, kanunlara aykırı olarak elde edilen bulguların delil olarak kullanılamaması, ceza sorumluluğunun şahsi olması, ceza yargılamasının aleni olması, adil yargılanma hakkı, dilekçe hakkı, dinlenilme hakkı (savunma hakkı)*” vs. gibi temel hak ve hürriyetler ile bağlantılıdır.⁴⁰⁵

⁴⁰²Devletin mali sorumluluğu, yani idarenin sorumluluğu hukuk devletinin ilkeleri arasında yer almaktadır. Devletin sorumluluğu anlayışı çok eski bir kavram değildir. XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar devletin işlemleri neticesinde ortaya çıkan zarardan dolayı devletin sorumluluğu söz konusu olmamıştır. Çünkü egemen güç olan devletin denetime tabii olamayacağı anlayışı vardır. İdarenin sorumluluğu kavramı, XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra ortaya çıkan “*herkes neden olduğu zararı gidermek zorundadır*” şeklindeki ilke ile beraber ortaya çıkmıştır. Devletin sorumluluğu ilkesinin ortaya çıkışına neden olan faktörler; ilk başta hukuk devleti kavramının gelişmesi, devletin görev alanının genişletilmesi ve sosyal devlet kavramının ortaya çıkışıdır. Günümüzde devletin mali sorumluluğunu kabul eden ülkeler sayılıdır. Bu ilke genel olarak ancak İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra uygulanmaya başlanmıştır. İdarenin sorumluluğu ilkesi ilk olarak Fransa, Almanya ve İsviçre gibi Batı Avrupa ülkelerinde uygulanmaya başlanmıştır. 1790 yılında Fransa’da idare ile vatandaşlar arasındaki uyuşmazlıkları çözmek amacıyla Conseil d’Etat (Fransız Danıştay’ı) kurulmuştur. Fransız Danıştay’ı ortaya çıkan uyuşmazlıkları tamamen bertaraf etmese de devletin sorumluluğu ilkesinin gelişmesinde önemli rol oynamıştır. 1872 yılında Fransız Danıştay’ının yetkisi genişletilerek kendisine uyuşmazlıkları çözmede kesin karar alma yetkisi verilmiştir. İdarenin sorumluluğu ilkesi bakımından önemli kararlardan biri de 1921’de, Fransız Uyuşmazlık Mahkemesinin kabul ettiği “*bac d’Eloka*” kararıdır. Bu karar ile birlikte idarenin mali sorumluluğu netleşmiş ve kesin kurallara bağlanmıştır. Böylece hukuk devletinin oluşumunun temeli hazırlanmıştır. İdarenin sorumluluğunun üç aşamadan oluşmaktadır. Birinci aşamada idari sorumluluğunun kabul edilmesi, ikinci aşamada kabul edilen sorumluluğun takip edilmesi, üçüncü aşamada ise sorumluluğun tam olarak uygulanması söz konusudur. İdare sorumluluğunun gelişiminin ikinci aşaması Birinci Dünya Savaşı öncesi döneme denk gelmektedir. İdare sorumluluğu hususunda doktrinde iki farklı görüş vardır. Bazı yazarlar idare sorumluluğunun bir hukuk devleti ilkesi olduğu görüşündedir. Bazı yazarlara göre ise idare sorumluluğu bir sosyal devlet ilkesidir. Alman doktrinine göre, devlet sorumluluğunun gelişmesinde “Hazine Teorisinin” rolü önemlidir. “Hazine teorisi” ile beraber devlet vatandaşların zararını tazmin etmeye başlamıştır. Fransız Devrimi’nden sonraki dönemlerde Batı Avrupa ülkelerinde hukuk devletine geçiş süreci başlamıştır. Dolayısıyla devletin sorumluluğu ilkesi de kabul edilmiştir. Devletin sorumluluğu kanunen ilk olarak 1910 yılında kabul edilmiştir. 11 Ağustos 1919 tarihli Weimar Anayasasında devletin sorumluluğu yer almışsa da bir sonraki anayasada (23 Mayıs 1979 tarihli Bonn Anayasasında) idarenin sorumluluğu daha net bir biçimde belirlenmiş olup hukuk devleti anlayışına yer verilmiştir. İsviçre’de idarenin sorumluluğu kanunen ilk olarak 1850 tarihinde belirlenmiştir. Müzeyyen Eroğlu Durkal, “İdarenin Sorumluluğunun Ortaya Çıkışı ve Temeli”, *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi C. XXIII, S. 1, Y. 2019, 160 – 166*; Hasan Nuri Yaşar, “İdarenin Sorumluluğu Üzerine Düşünceler”, *İÜHFM, C. LXVI, S.1, Y. 2008, 207*.

⁴⁰³ Gözler, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, 84.

⁴⁰⁴ Gözler, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, 85; Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 161-164.

⁴⁰⁵ Gözler, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, 85;

Hukuk devletinin bir ideal olduğu göz önünde bulundurulursa hukuk devletinin gereklerinin sayısının oldukça çok tutulması ve sürekli gelişme hâlinde olması oldukça doğaldır. Hüseyin Hatemi hukuk devletinin gereklerini Gözler gibi geniş tutmuştur. Hatemi'ye göre, hukuk devletinin bazı temel ilkeleri şunlardır: ⁴⁰⁶

- Egemenlik, yani egemenliğin evrensel hukuk ilkelerine dayanması gerekliliği ve egemenliğin tek kaynağının millet olması. ⁴⁰⁷
- Güçler ayrılığının sağlanması. Dolayısıyla yasama, yürütme ve yargı organlarının ayrı olması ve bu noktada, seçim ve atanma şartlarının titizliğine ve kanunların nasıl uygulanacaklarına dikkat edilmesi gerekliliği. ⁴⁰⁸
- Temel hak ve özgürlüklere saygı duyulması ve korunması. Dolayısıyla gerek anayasa gerekse de kanunlar vasıtasıyla temel hak ve özgürlükler güvence altına alınması gerekmektedir.
- Cezaların mevzuatta belirlenmesi ile cezayı da sadece hâkimlerin vermesi, disiplin cezasının da kanunla belirlenmesi ve yargı denetiminden geçmesi gerekliliği.
- Ölüm cezasının (bazı AB üyesi ülkelerde olduğu gibi) yasaklanması veya sadece savaş veya savaş tehlikesi hâlinde verilmesi.
- Demokratik hukuk devletinin denetim ve saydamlık aracı olan dördüncü gücün, diğer bir ifadeyle basın gücünün varlığıdır. ⁴⁰⁹

İnceoğlu'na göre ⁴¹⁰ hukuk devleti kanunilik ilkesi ile başlar. Temel hak ve özgürlüklerin kanunla düzenlenmediği ve kural koyanlar da dâhil herkesin kanuna uygun davranmadığı topluluklarda hukuk devletinin birincil şartı gerçekleştirilmemiştir. Kanunlara uygun davranılmayan, yani keyfiliğin hüküm sürdüğü yapılar polis devletidir. Yazara göre kuşkusuz hukuk devleti kanun devleti ile bire bir örtüşmez. Tek başına kanunilik ilkesi bir devleti hukuk devleti şeklinde tanımlamak için yeterli değildir. Hukuk

⁴⁰⁶ Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, 118; Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 152.

⁴⁰⁷ Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, 118.

⁴⁰⁸ Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, 119.

⁴⁰⁹ Hatemi, *Hukuk Devleti Öğretisi*, 122.

⁴¹⁰ Sibel İnceoğlu, "Hukuk Devletinin İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında Tezahürü: Karşılaştırmalı Bir Çalışma", *Anayasa Hukuku Dergisi*, C. 4, S. 7, Y. 2015, 86.

devletinden söz edebilmek için kanunilik ilkesinin yanında aşağıdaki hususlarında sağlanması gerekmektedir:⁴¹¹

- Hak arama özgürlüğü,
- Adil yargılanma hakkı,
- Yargı bağımsızlığı ve tarafsızlığı,
- Hukukun genel ilkelerinin korunması,
- İdarenin işlem ve eylemlerinin ve yasamanın işlemlerinin yargı denetimine tabiliği.

Metin'in Hukuk devletine ilişkin tanımından hareketle şu gereklilikleri tespit ettiği ileri sürülebilir:⁴¹²

- Hukuk devleti, hukukun üstünlüğünün yaşama geçirildiği,
- Yönetimde keyfiliğin önlendiği,
- Devletin hukuka bağlı olduğu,
- Yargının bağımsız niteliğiyle siyasal baskı ve karışmalardan etkilenmeden çalıştığı, hukuk kurallarının herkese eşit uygulandığı,
- Temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alındığı,
- Bireylere hukuk güvenliğinin sağlandığı,
- Genel, soyut, önceden bilinebilir, anlaşılabilir ve istikrarlı kurallardan oluşan bir hukuk düzeni mevcut olduğu,
- Hukuk kuralları yönetilenler kadar siyasi iktidarı kullanan devlet organlarını ve yöneticilerini de bağladığı.

Kazak hukukçu G. Sapargaliyev'e göre hukuk devletinin önemli gerekleri:⁴¹³

- Hukukun üstünlüğü,
- Devletin bütün kurumlarının yasaların gerekliliklerine uymak zorunda olması,
- Vatandaşların tutarlı kanun yaptırımı,
- Mahkeme bağımsızlığıdır.

⁴¹¹ Sibel İnceoğlu, "Hukuk Devletinin İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında Tezahürü: Karşılaştırmalı Bir Çalışma", 86.

⁴¹² Yüksel Metin, "Türkiye'de Yargı Bağımsızlığına İlişkin Kimi Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Anayasa Yargısı*, S. 27, Y. 2010, 217.

⁴¹³ Sapargaliyev, *Kazakistan Respublikasının Konstitusyalık Hukuku*, 189-193.

Word Justice Project çalışmasına göre, hukuk devletini oluşturan özellikleri ise şu şekildedir:⁴¹⁴

- Hesap verebilirlik,
- Şeffaf devlet,
- Kolay erişilebilirlik,
- Bağımsız yargı mekanizmasıdır.

Hukuk devletinde kanunların şekil ve muhtevayla ilgili bazı özelliklere sahip olması gerekmektedir. Hukuk devletinin şekil şartları aşağıda ifade edilmiştir:⁴¹⁵

- Kuvvetler ayrılığı,
- Kuralların genel olarak soyut ve eşit olması, (Yani, hukuk kurallarının uygulanmasında insanların dil, din, cinsiyet, renk, ırk, sosyo-ekonomik durumuna göre pozitif veya negatif ayrımcılık yapılmaması ve herkese eşit davranılması)
- Hukuk kurallarının geriye yürümemesi,
- Hukuk kurallarının bağımsız ve tarafsız mahkemeler tarafından uygulanabilir olması,
- Mahkemelere ulaşmada vatandaşlara kolaylık sağlanması,
- Pozitif hukuktan önce gelen doğal hukukun⁴¹⁶ varlığının kabul edilmesi ve uygulanması,
- Kanunların gizli olmaması, (Yani, vatandaşlar tarafından kolay anlaşılır, net ve açık olması)
- Kanunsuz suç olmaması.

⁴¹⁴ “Hukuk Devleti Akademisi”.

⁴¹⁵ Atilla Yayla, “Demokrasinin Kavramsal ve Kurumsal Temelleri”, 193.

⁴¹⁶ Vahap Coşkun, *İnsan Hakları: Kaynağı, Felsefi Temelleri ve Gelişimi*, İnsan Hakları ve Demokratikleşme Süreci, Ed. İhsan Dağı, Emre Gökalp, (4. Baskı, Anadolu Üniversitesi Yayınları, Eskişehir, 2014), 5; Doğal Hukuk, ideal hukuk olarak da geçer. Doğal hukukun kaynağı, tek ölçüsü ve tek kurucusu insandır. Doğal hukukun özellikleri şunlardır: doğal haklara, insan doğuştan sahip olur, bu haklar devredilemez ve vazgeçilemez. Doğal haklar, mutlak, yani, geçersiz kılınamazlar ve kapsamı daraltılamaz. Doğal haklar evrenseldir, yani mekân ve zamana bağlı olmaksızın bütün insanlar doğal haklara sahiptir. Doğal haklar toplum öncesi süreçte de vardır. Doğal haklar, toplumun varoluş temelidir.

R.T. Muhayev ve A.V. Zemshov’a göre hukuk devletinin dört önemli özelliği vardır:⁴¹⁷

- Toplumun tüm alanında hukukun üstünlüğü,
- Bireylerin haklarının güvence altına alınması ve gelişimi için gereken koşulların sağlanması,
- Hukuk kuralları önünde devletin ve bireyin karşılıklı sorumluluğu,
- Kuvvetler ayrılığı (yasama, yürütme ve yargı organları).

G.N. Manov’un editörlüğündeki “Hukuk ve Devlet Teorisi” isimli kitapta hukuk devletinin temel ilkeleri olarak şunlar sayılmıştır:⁴¹⁸

- Hukukun üstünlüğü,
- Halk egemenliği,
- Devlet ile vatandaşlar arasındaki hak ve sorumlulukların bağlantısı.

Azerbaycanlı hukukçu İlyas İsmatyov’a göre, hukuk devletinin temel ilkeleri aşağıdakilerdir:⁴¹⁹

- Hukukun üstünlüğü,
- Kuvvetler ayrılığı,
- Mahkemelerin bağımsızlığı,
- Yönetimin kanuna dayanması,
- Vatandaşların hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması,
- Devlet kurumu tarafından oluşan zararların tazminatının sağlanması.

İlyas İsmayılov’un çalışmasında hukuk devletinin üç boyutundan bahsedilmektedir:⁴²⁰

- İnsan hakları ve özgürlüklerinden oluşan insani hukuk,
- Anayasa ve hukuk normlarıyla ilgili normatif hukuk,

⁴¹⁷ Muhayev R.T., Zemshov A.V., *Politologiya v Shemah*, 109.

⁴¹⁸ Ed: Manov G.N., *Teoriya Gosudarstva i Prava* (Bek Yayınevi, Moskva, 1996), 251.

⁴¹⁹ İsmayılov, *Hukuk Devleti*, 46.

⁴²⁰ İsmayılov, *Hukuk Devleti*, 15.

- Kuvvetler ayrılığı ve karşılıklı etkilenmiş sistemden oluşan kurumsal hukuk.

Venedik Komisyonu'na göre, hukuk devletinin unsurları aşağıdakilerdir⁴²¹:

- Kanunlar açık ve hesap verebilir mahiyette olmalıdır ve demokratik prosedürlere uyumlu şekilde yürürlüğe konulmalıdır.
- Keyfi eylemler olmamalıdır.
- Kanunen bağlı olmalıdır.
- Yasal işlemler bağımsız mahkemeler tarafından yürütülmelidir.
- İnsan haklarına saygı gösterilmelidir.
- Herkes yasa önünde eşit olmalıdır.

Çoğulcu anayasal rejimlerde hukuk devleti ilkesinin anayasada yer almış olması tek başına yeterli değildir. Bunun yanında hukuk devleti ilkesini ve diğer düzenlemeleri içeren bir çoğulcu siyasal kültür de olmalıdır.⁴²² Mc Cormick tarafından bir toplumun siyasete ve yönetime dair gelenek, görenek, inanç, değer ve kurallarının bütünü olarak tanımlanan siyasal kültür doğal olarak her toplumda farklıdır.⁴²³ Bütün devletler farklı siyasal kültür ve değerler bütününe sahiptir. Bir ülkenin siyasal kültürünün özellikleri o ülkenin tarihinde saklıdır ve bunlar; sosyal sınıf, yaş, ideoloji, etnik köken ve bölgeye göre farklılaşır.⁴²⁴

Hukuk devleti ilkesinin işlemesi için de katılımcı siyasal kültürün egemen olması temel önemdedir. 1648 Westphalia Antlaşması ile kurulan modern ulus devletlerinde, zamanla kuvvetler ayrılığı ilkesinin benimsenmesiyle demokratik siyasal kültür oluşabilmesi için uygun bir ortam oluşmuştur. Egemenliğin kaynağı halk olmuştur. Modern siyasal kültür, devlet ile halk arasındaki ilişki biçimini dikey ilişkilerden yatay ilişki biçimine geçirmeyi vaat etmektedir. Katılımcı bir siyasal kültürün hayata geçirilmesi⁴²⁵ hukukun üstünlüğüne dayanan demokratik bir yönetimin kurulması açısından temel önemdedir.

⁴²¹ Oğuzhan Özaltın, “Türkiye’de Kamu Yönetimi Açısından Hukuk Devleti Algısının Ölçümü”, 1749.

⁴²² Cemil Oktay, *Çoğulcu Kurumsallaşmış Yarı Başkanlık Rejimi: Fransa, Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler*, (Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, Kasım 2014, Eskişehir), 82; Bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 38.

⁴²³ John Mc Cormick, *Karşılaştırmalı Siyaset ve Yönetim Sistemleri*, (Felix Kitap, Eylül 2020, Ankara) 43.

⁴²⁴ Cormick, *Karşılaştırmalı Siyaset ve Yönetim Sistemleri*, 74.

⁴²⁵ Zafer Durdu, “Siyasal Kültür, Modern Devlet ve Demokrasinin Demokratikleşmesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 11, Sayı: 61, Yıl: 2018, 578-580.

Yukarıdaki görüşler bir bütün olarak değerlendirildiğinde aşağıdaki ilkelerin belirlenmesi mümkündür. Bu ilkeler hukuk devletinin varlığını ortaya koyan ilkelere dir.

- Hukukun Üstünlüğü
- İnsan Haklarının Korunması
- Eşitlik
- Bağımsız Yargı
- Kuvvetler Ayrılığı
- Demokratik Rejim
- Hukuki Güvenlik
- Devletin Mali Sorumluluğu
- Kanunların Anayasal Denetimi
- Devlet Organlarının Kanunlara Bağlılığı (İktidarın Meşruiyeti)

Yukarıda belirttiğimiz gibi, hukuk devleti ilkelerinin sınıflandırılmasında her ne kadar çok çeşit olsa da neredeyse her sınıflandırmada yer alan olmazsa olmaz ilkeler vardır. Diğer bir ifadeyle tasniflerin tamamına yakınında ortak ilkeler bulunmaktadır. Bu ortak ilkelerin varlığı bir devletin hukuk devletinin asgari koşullarını sağladığını anlatır. Bu ilkeler şöyle sayılabilir:

- Hukuki Güvenlik
- İnsan Haklarının Korunması
- Kanun Önünde Eşitlik
- Bağımsız Yargı
- Kuvvetler Ayrılığı

Bu ilkeler hukuk devleti olmanın zorunlu eşğini oluşturur. Diğer ilkeler ise hukuk devleti idealine yaklaşmayı gösterir. Biz hukuk devletinin varlığını bu asgari koşullar üzerinden değerlendireceğiz.

B. Hukuk Devletinin Asgari Gereklere

1. Hukuki Güvenlik

a. Genel Olarak

Hukuk devletinin önemli gerekliliklerinden biri, hukuk güvenliğidir.⁴²⁶ Hukuk güvenliğinin alt ilkeleri; hukukun erişilebilir ve anlaşılabilirliği, hukuk metninin kalitesi, uygulanan yasanın geriye yürümezliği ilkesi ve meşru güven ilkesidir. Hukukun erişilebilir ve anlaşılabilirliği ilkesine göre hukuki metinler, açık ve net olmalıdır. Hukuk metinleri vatandaşların anlayabileceği şekilde yazılmalıdır. Hukuki metinlerde belirsizlik, karmaşıklık ve çelişki olmamalıdır.⁴²⁷ Hukuk güvenliğinin alt ilkelerinden olan geriye yürümezlik ilkesi, yeni kuralların geçmiş durumlara uygulanamayacağını ifade eder.⁴²⁸ Meşru güven ilkesi ise “yürürlükteki metinlerde öngörülemez bir değişiklik yapan ve bireylerin durumunu kötüleştiren bir değişikliğe karşı bireylerin korunma hakkına sahip olmalarını ifade eder”.⁴²⁹

b. Hukuki Güvenliğin Teorik Çerçevesi

“Hukuk güvenliği” kavramı bazı kaynaklarda “hukuki güvenlik”, “hukuksal güvenlik”, “hukuka güvenlik ilkesi” ve “hukuki emniyet” olarak da geçmektedir.⁴³⁰ Hukuk güvenliği terimi Almancada “rechssicherheit”, İngilizcede “legal certainty”, Fransızcada “la securite juridique”,⁴³¹ İspanyolcada “la seguridad juridica”, İtalyancada “certezza del diritto”, İsveççede “rattssakerhet”, Lehçede “obowiqzujqcego prawa”, Fince “oikeusvarmuuden periaate” ifadeleri ile yer almaktadır.⁴³²

Hukuki güvenlik, vatandaşların haklarını güvence altına almanın temel unsurlarından biridir. Hukuki güvenlik ilkesi geniş bir şekilde yorumlanabilir. Cenevre Üniversitesi'nden Prof.Dr. B.Knapp, hukuki güvenlik ilkesinin beş unsurdan oluştuğunu öne sürmektedir: yasallık, eşitlik, orantılılık, meşru güven ve kanunun geriye dönük etkisinin yasaklanması.⁴³³ Dolayısıyla hukuki güvenlik ilkesini hukuk devletini kavramından, hukuk devletini de hukuki güvenlik ilkesinden ayrı olarak tanımlamak mümkün değildir.⁴³⁴

⁴²⁶ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 100; Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 25.

⁴²⁷ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 101.

⁴²⁸ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 103.

⁴²⁹ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 103.

⁴³⁰ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 16; Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 146-147.

⁴³¹ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 10.

⁴³² Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 12.

⁴³³ B.Mat'ye, T.S.Maslo, Problemy Printsıpa Yurıdicheskoy Bezopasnosti, 4, <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/241690/1/3-8.pdf>, (Erişim Tarihi 24.12.2022.)

⁴³⁴ Abdullah Arıkan, “Vergi Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi”, Doktora Tezi, Trabzon, Aralık, 2001, 7.

Hukuki güvenlik ilkesinin bazı yazarlar Antik çağdaki Atina döneminde, bazı yazarlar ise Roma Hukuku döneminde, üçüncü bir grup yazar ise burjuvazinin yükseldiği dönemlerde ortaya çıktığını ileri sürmektedir.⁴³⁵ Diğer bir grup yazar ise hukuki güvenlik ilkesinin tarihçesini Magna Carta ve İnsan Hakları beyannamesi ile başlatmaktadır.⁴³⁶

Hukuki güvenlik ilkesi Antik Çağdaki Aristoteles⁴³⁷ felsefesine dayandırılrsa da bu ilke ilk olarak Almanya’da, 20.yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmıştır. Türkiye’de ise bu terimi ilk olarak 1935 yılında Hoing, 1940 yılında ise Velidedeoğlu kullanmıştır.⁴³⁸ 1969 yılında Türk Anayasa Mahkemesi bir kararında ilk kez hukuki güvenlik terimini kullanmıştır.⁴³⁹ Avrupa’da ise, hukuki güvenlik ilkesi ilk kez Avrupa Topluluğu Adalet Divanında kullanılmıştır.⁴⁴⁰

Hukuk literatüründe hukuki güvenlik kavramıyla ilgili çok sayıda tanımlama vardır. Hukuki güvenliği hukuk devletinin temel ilkesi olarak nitelendiren Gözler’e göre hukuki güvenlik, bireylerin kendilerine uygulanacak hukuk kurallarını önceden öğrenme imkânına sahip olması ve bu kurallara göre kendi davranışlarını ayarlayabilmesidir.⁴⁴¹ Bireylerin kazanılmış haklarına saygı göstermek hukuk devletinin özelliklerindendir.⁴⁴²

Köküsarı, hukuki güvenlik ilkesini dar ve geniş anlamda ele almıştır. Ona göre; “*Dar anlamda hukuki güvenlik; kuralların, idari uygulamanın ve mahkeme kararlarının belirlilik, istikrar ve öngörülebilirlik gibi temel şartları sağlamasını ifade eder. Geniş anlamda hukuki güvenlik ise, hukukun varlığı, hukukun yasalarla ifade edilmesi, uyuşmazlıkların bağımsız ve kesin karar veren mahkeme ve benzeri organlarca karara bağlanması ve bu kararların icra edilebilirliği sonucunda ortaya çıkan hukuk sistemine ve devlete güveni*” ihtiva etmektedir.⁴⁴³

Hukuk devleti ile hukuki güvenlik arasındaki ilişkileri yapısal ve amaçsal olarak iki tipte değerlendirmek mümkündür. Yapısal ilişkide hukuki güvenlik, hukuk devletinin

⁴³⁵ Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 45.

⁴³⁶ Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 43.

⁴³⁷ Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 44.

⁴³⁸ Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 45.

⁴³⁹ Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 48.

⁴⁴⁰ Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 248.

⁴⁴¹ Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 86.

⁴⁴² Gözler, *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*, 87.

⁴⁴³ Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 21.

bir alt ilkesi konumundadır. Amaçsal ilişki ise, bireyleri korumak amacıyla devletin hukuksal açıdan sınırlandırılmasını ifade eder.⁴⁴⁴

Objektif hukuki güvenliğe göre ise, hukuk sisteminin kabul edilebilirlik ve tahmin edilebilirlik özelliği olmalı; sübjektif hukuki güvenliğe göre de haklı beklentiler var olmalıdır. Klami'ye göre, idarenin hukuki güvenlik sağlaması objektif hukuki güvenliği, vatandaşın kendisini hukuki güvenlik içinde hissetmesi sübjektif hukuki güvenliği ifade eder.⁴⁴⁵

Eleştirel yaklaşımlara göre, hukuki güvensizliğin iki tipi vardır: katı (yaygın) hukuki güvensizlik ve zayıf (sınırlı) hukuki güvensizlik. Katı hukuki güvensizlik anlayışında yargıç davada önceden var olan kurallara ulaşabileceği, tek ve öngörülebilir bir neticenin olmayacağı düşüncesindedir. Zayıf hukuki güvensizlik anlayışında ise yargıç, zor davalarda beklenen neticeye çoğu zaman ulaşamayacağı, dolayısıyla hukuki güvenliğin söz konusu olamayacağı düşüncesindedir.⁴⁴⁶ Hukuki güvenliğin alt ilkeleri vardır:⁴⁴⁷

- Belirlilik,
- İstikrar,
- Öngörebilirlik.

c. Hukuki Belirlilik

Hukuki belirlilik, üç yönden değerlendirilebilir:⁴⁴⁸

- Hukuk kuralları açısından belirlilik,
- Uygulama açısından belirlilik,
- Mahkeme kararları açısından belirlilik.

⁴⁴⁴ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 25.

⁴⁴⁵ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 19.

⁴⁴⁶ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 67.

⁴⁴⁷ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 67-68., bkz. Mehpere Çaptuğ, *Hukuki Güvenlik İlkesinin Kavramsal Gelişimi*, 141, (Erişim Tarihi 24.12.2022), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1844526>

⁴⁴⁸ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 65-75.

Hukuk kurallarının kendisi açısından belirliliğin önemli unsurları aşağıdakilerdir:⁴⁴⁹

- Kuralların açık ve anlaşılır olması (dilsel unsurlar, noktalama işaretleri ve bağdaşlar, sistematize şekli, yani şekli unsurlar),
- Kuralların duyurulması/ilan edilmesi veya tebliği,
- Kural çokluğu,
- Hukuk kurallarının belirliliği ile kanunların genelliğinin ilişkisi.

Kuralların açık ve anlaşılır olması, belirlilik ilkesinin en önemli unsurudur. Yani, kuralların anlaşılabilir bir dille yazılmış ve açık bir şekilde ifade edilmiş olması gerekir.⁴⁵⁰ Kurallar metninde birden fazla anlama gelen ifadeler varsa, bu durum belirsizliklere yol açabilir.⁴⁵¹

Hukuk kurallarının açık, net ve anlaşılır olmasında etkili olan birtakım temel dilsel unsurlar bulunmaktadır. Bunlar kelimeler, cümlelerin uzunluğu, kipler, noktalama işaretleri, sistematik kavram birliği ve anlam bütünlüğü olarak ifade edilebilir.⁴⁵²

Kurallar yazımında bazı şartlara dikkat edilmesi gerekmektedir. Örneğin: kelimelerin kullanımında anlaşılabilirlik derecesinin asgariye indirilmesi gerekir. Yani mümkünse yabancı olmayan bir kelime seçilmesi gerekir. Genelde kelimeler geniş zaman kipinde yazılır, sınırlandırıcı ifadeler kullanılır.⁴⁵³ Çok anlamlı ve mecaz anlamlı kelimelerden kaçınılmalıdır.⁴⁵⁴

Kuralların açık, net ve anlaşılır olmasında “noktalama işaretleri ve bağlaçların” da kullanım şekli çok önemlidir. Bazı noktalama işaretlerinin varlığı veya yokluğu kuralın anlamını tamamen değiştirebilmektedir. Kurallarda soru işareti ve ünlem işareti neredeyse hiç kullanılmaz. “Ve”, “veya”, “ya da” bağlaçları uzun cümleli kurallarda kullanılır ve bu bağlaçların kullanım şekli de kuralın anlaşılabilirlik seviyesini belirler.⁴⁵⁵

⁴⁴⁹ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 72.

⁴⁵⁰ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 73; Bkz. Olga Sukhareva, “Pravovaya Opredeleñnost' Kak Printsip Zakonodatel'noy Deyatel'nosti na Primere İspanii”, 2, (Erişim Tarihi 24.12.2022), https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2007/25/rebeldechi@gmail.com.pdf

⁴⁵¹ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 73; Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 147-148.

⁴⁵² Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 74.

⁴⁵³ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 75.

⁴⁵⁴ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 76.

⁴⁵⁵ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 76.

Kuralların anlaşılır olmasında şeffaflık, yani izlenebilirlik unsuru da önemlidir. Şeffaflığın sağlanması sadece bir taraf için kolaylıklar sağlamayıp, aynı zamanda devlete duyulan güveni artırır.⁴⁵⁶

Kuralların anlaşılabilirliğini sağlayan diğer bir husus da madde numaraları, fıkra numaraları, madde ve bölüm başlıklarının içeriğe uygun olması gibi kuralları şekillendiren unsurların iyi şekilde sistematize edilmiş olmalarıdır.⁴⁵⁷

Kuralların duyurulması/ilan edilmesi veya tebliği gibi süreçler de hukuki belirlilik açısından önemlidir.⁴⁵⁸ Kanunların duyurulmadan yürürlüğe girmemesi hukuk güvenliğini sağlamada dikkat edilmesi gereken bir prosedürdür. Hukuk kuralları duyurulmadan veya ilan edilmeden yürürlüğe girdiği zaman hukuki belirlilik unsuru ve hukuki güvenlik ilkesi söz konusu olamaz. Kanun ilan edildiği hâlde vatandaşların bu kurallara yeterli derecede vakıf olamaması durumunda, “kanunu bilmemek mazeret sayılmaz” (nemo censetur ignorare legem) ilkesi devreye girer.⁴⁵⁹ İdare, vatandaşları kurallar hakkında bilgilendirmez veya yanlış bilgilendirir ise ortaya çıkan zararı tazmin etmekle yükümlüdür.⁴⁶⁰

Kural çokluğu (enflasyonu), hukuki belirlilik açısından sorun olabilir. Özel kanunların sayısı çok arttırılmamalıdır. Genel kanunlar, var olan kanunlardaki düzenlemeler çerçevesinde daha öngörülü ve dikkatli ele alınmalıdır.⁴⁶¹

Hukuki belirlilik bakımından hukukun herkes için eşit ve soyut olmasını ifade eden hukuki genellik de önemlidir.⁴⁶²

Hukuk kurallarının ve kararların hazırlanmasında sürelerin belli olması da hukuki belirliliğe katkı sağlayacaktır.⁴⁶³

⁴⁵⁶ Yücel Oğurlu, *İdare Hukukunda “E-Devlet” Dönüşümü ve Dijitalleşen Kamu Hizmeti*, XII Levha, 1. Baskı, İstanbul, Şubat, 2010, 114. Bkz. ayrıca Yekaterina Derbysheva Aleksandrovna, “Printsip Pravovoy Opredelennosti: Ponyatiye, Aspekty, Mesto v Sisteme Printsipov Prava”, Dissertatsiya na Soiskaniye Uchenoy Stepeni Kandidata Yuridicheskikh Nauk, Yekaterinburg – 2020, 88-89, (Erişim Tarihi 02.01.2023), https://usla.ru/science/dissovet/file/base/1/493/dissert_dl.pdf?d=2

⁴⁵⁷ Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 77-79.

⁴⁵⁸ Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 81; Bkz. Derbysheva, “Printsip Pravovoy Opredelennosti: Ponyatiye, Aspekty, Mesto v Sisteme Printsipov Prava”, 88-89.

⁴⁵⁹ Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 83.

⁴⁶⁰ Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 84.

⁴⁶¹ Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 85.

⁴⁶² Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 87.

⁴⁶³ Köküsarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 90.

İdari uygulamada da hukuk kurallarının belirliliğine dikkat edilmesi hukuki güvenliği sağlar.⁴⁶⁴ Uygulamanın açık ve şeffaf olması ve uygulamanın kaynağı olan işlemin tebliğ edilmesi hukuki güvenliği sağlar.⁴⁶⁵ İdarenin yürütmekte olduğu işlemin içeriğinin net ve anlaşılır durumda olması gerekmektedir.⁴⁶⁶ İdarenin şeffaflığının bir göstergesi olarak işlemin içeriğinin ve sebebinin bildirilmesi de zorunludur.⁴⁶⁷

d. Hukuki İstikrar

Hukuki istikrar kavramı hukuki güvenliğin ana unsurlarındandır. “Hukuki istikrar” kavramı “hukuk kurallarının sık sık değişmemesi” anlamını vermektedir. Hukuki istikrar ve hukuki güvenlik kavramları birbirini tamamlayıcı şekilde kullanmasına rağmen aynı anlam taşımamaktadır.⁴⁶⁸ Örneğin, bazen mevzuatların sıkça değişmesi halinde kazanılmış haklar korunulabilir ve bu durum hukuki istikrar değil hukuki güvenlik anlamını vermektedir. Hukuki istikrar anlamındaki en önemli unsur hukuk kurallarının sürekliliğidir.

Hukuki istikrar ilkesinin iki fonksiyonu vardır. Birincisi, yasal düzenlemelerde sık sık değişiklik yapılmasını engelleyerek hukuki öngörülebilirliği ve kesinliği sağlamaktır, ikinci fonksiyonu ise, hukuk devletinde uygulanan mevzuatların istikrarlığı veya sürekliliği kuralların sürekli değişmeyeceği beklentisini beraberinde getirmektedir.⁴⁶⁹

e. Hukuki Öngörülebilirlik

Hukuk devletini sağlayan ilkelerden hukuki güvenlik ilkesinin alt unsuru olarak bilinen hukuki öngörülebilirlik ilkesidir. “*Kişilerin hukuki güvenliğini sağlamayı amaçlayan hukuki güvenlik ilkesi, hukuk normlarının öngörülebilir olmasını, bireylerin tüm eylem ve işlemlerinde devlete güven duyabilmesini, devletin de yasal düzenlemelerinde bu güven duygusunu zedeleyici yöntemlerden kaçınmasını gerekli*

⁴⁶⁴ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 91.

⁴⁶⁵ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 91.

⁴⁶⁶ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 93.

⁴⁶⁷ Köküarı, *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 95.

⁴⁶⁸ Selman Özdemir, “Hukuk Güvenliği ve Hukuki İstikrar”, *Mahalli İdareler Dergisi*, sayı: 72 (220), Aralık, 2018, 73, (Erişim Tarihi 20.03.2022), https://www.academia.edu/38038262/HUKUK_G%C3%9CVENL%C4%B0%C4%9E%C4%B0_VE_HUKUK%C3%8E_%C4%B0ST%C4%B0KRAR; Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 148-149.

⁴⁶⁹ Emre Can, *İdari İşlemin Şekil Unsuru* (İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2016), 117-118, (Erişim Tarihi 02.01.2023), <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET001108.pdf>, 58; Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 571; Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 391-394.

kılar” şeklinde hukuk devletinde hukuki güvenlik ilkesini sağlayan olmazsa olmaz unsurlardan biri hukuk kurallarının öngörülebilir olmasıdır.⁴⁷⁰

Hukuki öngörülebilirlik ilkesi hukuk kurallarının kesinliği anlamını vermektedir. Bu kavramı hukuk kurallarının net, anlaşılır, uygulanabilir ve objektif olması özelliği yanı sıra, kamu yetkililerinin keyfi uygulamalarına karşı korunmaya yönelik önlemleri de içerir. Hukuki öngörülebilirlik ilkesine göre, hukuk kurallarının yeterince ulaşılabilir olması ve vatandaşların yasal düzenlemelerin varlığı hakkında yeterli bilgiye sahip olması anlamına gelmektedir.⁴⁷¹

2. İnsan Haklarının Korunması

Hukuk devletinin önemli koşullarından birisi de insan haklarının güvence altına alınmasıdır.⁴⁷² Venedik Komisyonu Tarafından 106. Genel Kurul Toplantısında Kabul Edilen Hukuk Devleti Kontrol Listesi’nde bu bağ oldukça veciz bir şekilde ifade edilmiştir: *“Hukuk devleti, insan haklarına erişimin olmadığı bir durumda boş bir deniz kabuğundan farksızdır. Aynı şekilde, insan haklarının korunması ve gelişimi sadece hukuk devletinin varlığı ile gerçekleşebilir: güçlü bir hukuk devleti rejimi, insan haklarının korunması açısından hayati bir öneme sahiptir.”* Komisyona göre hukuk devletinin unsurları ile adil yargılanma hakkı ve ifade özgürlüğü gibi bazı insan hakları birbirleriyle örtüşmektedir. Komisyon hukuk devletinin, sadece insan haklarının korunduğu bir sistemde var olabileceğini ileri sürmektedir.⁴⁷³ Kısacası Komisyon hukuk devletiyle insan hakları anlayışı arasında kopmaz bir bağ olduğu kanaatindedir.

Yargılama hukuku özellikle idari ve ceza yargılaması, kişilerin temel hak ve özgürlüklerini (başta yaşam hakkı, mülkiyet hakkı, ifade özgürlüğü, basın özgürlüğü, aile hayatı, kişi özgürlüğü ve güvenliği, örgütlenme özgürlüğü gibi birinci kuşak haklar olmak

⁴⁷⁰ Türkiye Emekliler Derneği Kararı, AYM, Bireysel Başvuru, §. 45, (Erişim Tarihi 10.03.2022).

⁴⁷¹ Cengiz Otacı, “Öngörülebilirlik Bağlamında Ceza Hukuku İçtihatları ve İçtihatların Sağlaması Gereken Hukuki Güvenlik”, 282-283, (Erişim Tarihi 10.03.2022), <https://hfsa-sempozyum.com/wp-content/uploads/2019/01/HFSA27-Otac%C4%B1.pdf>, Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 149.

⁴⁷² İnsan hakları kavramı bazı kaynaklarda temel hak ve hürriyetler olarak geçmektedir. Bu kavramlar eş anlamlı olsa da hukuki açıdan farklı anlamlara sahiptir. İnsan hakları (kişilik haklar), insanların doğuştan elde ettiği haklardır; temel ve hürriyetler (vatandaşlık haklar) ise, insan haklarından devlet tarafından anayasayla belirlenmiş olanlardır. Kişi hak ve hürriyetleri anlayışı XVIII. yüzyıldan itibaren önem kazanmaya başlamıştır ve bu haklar sosyal haklara değil kişisel yani daha çok bireye önem veren klasik haklar üzerine yoğunlaşmıştır. Bkz. Kalabalık, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, 4.

⁴⁷³ Venedik Komisyonu Tarafından 106. Genel Kurul Toplantısında Kabul Edilen Hukuk Devleti Kontrol Listesi, (çev. Av. Gizem Günaydın), 7.

üzere)⁴⁷⁴ ve hukuki güvenliğini doğrudan ilgilendirmektedir. Özellikle adil yargılanma hakkı, bir devlette bu sayılan temel hak ve özgürlüklerin güvencesini oluşturmaktadır. Bu hak aynı zamanda diğer temel hak ve özgürlüklerin de yaşama geçirilmesi için bir zorunluluktur. Günümüz liberal batı demokrasilerinde insan haklarının en önemli güvencesi yargı mekanizmasıdır. Yargı bu koruyucu işlevini bilhassa siyasal iktidarın keyfiliklerine karşı bireylere vuku bulacak müdahaleleri engellemek suretiyle gerçekleştirir. Demokratik sistemlerde yargının esas varlık nedeni hak ve özgürlüklere yönelik keyfi ve hukuk dışı müdahaleleri ortadan kaldırmaktır. Öte yandan Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi de adil yargılanma hakkının gerekleri ile hukuk devletinin gereklerinin birbiriyle çakıştığı kanaatindedir.⁴⁷⁵ Golder davasında Mahkeme, adil yargılanma hakkının hukukun üstünlüğü ilkesiyle iç içe olduğunu tespit etmiştir. Yine Sundry Times kararında Mahkeme, adil yargılanma hakkının hukuk devletinin temel ilkesini yansıttığını belirtmiştir. Dolayısıyla adil yargılanma hakkı, hem bir hukuk devleti olmanın göstergesi, hem de çağdaş bir devlet olmanın ölçüsü durumundadır.⁴⁷⁶

İnsan haklarının her zaman ve herkes için olduğunu belirterek durumu evrensel boyutta anlatmaya çalışan liberal hukuk teorisinin temelini John Locke oluşturmuştur.⁴⁷⁷ Liberal düşünürlerden Hayek, bireyin özel alanının korunması ve devletin zorlayıcı alanının sınırlanması gerektiğini savunarak, bireye öncelik vermektedir. Bireyin önceliği görüşüne karşı olan Marx'a göre, bireyin hakları sosyal ve ekonomik koşullar tarafından

⁴⁷⁴ Hakların sınıflandırılmasında ortak bir görüş yoktur. Hakların farklı özelliklerine göre sınıflandırılması aşağıda yer almıştır: Hakların kullanım şekli açısından kolektif haklar ve bireysel haklar olarak ayrılır. Bireyin başka bir bireyin katılımına gerek duymadan kullandığı haklar bireysel haklardır. Kolektif haklara ise, bireyler sadece grup hâlinde sahip olabilir (dernek, grev, toplantı vb.). Haklar devletin müdahale edip etmemesi bakımından negatif haklar ve pozitif haklar olarak sınıflandırılmaktadır. Devlet bireyin negatif statü haklarını veya koruyucu haklarını kullanmasına (örneğin yaşama hakkı) hiçbir şekilde müdahale edemez. Devlet, pozitif haklara ise olumlu bir şekilde müdahale edebilir. Bu haklar ekonomik, sosyal ve kültürel haklardır. Pozitivist hukukçulara göre haklar, yasal haklar ve moral haklar olarak ikiye ayrılır. Yasal haklar yasama organı tarafından ihdas edilir; moral haklar ise doğal haklardır, yani yasal haklardan üstündür ve önceden gelir. Koruyucu haklar, isteme hakları ve katılma hakları ayrımı da vardır. Koruyucu haklar, bireyleri koruyan haklardır, yani kişinin hakları ve ödevleridir. Sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler, isteme hakları olarak bilinmektedir. Siyasal haklar ve ödevler ise katılma haklarıdır. Hakların klasik haklar ve sosyal haklar şeklinde sınıflandırılması da söz konusudur. Klasik haklar birey odaklıdır ve bireyin haklarını korumakta, devletin yetkisini sınırlamaktır. Ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan oluşan haklar ise sosyal haklar olarak tanımlanmaktadır. Bk. Kalabalık, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, 14-17; Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 168-169.

⁴⁷⁵ Hüseyin Turan, "Adil Yargılanma Hakkının İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ndeki Yeri ve Önemi", 222; Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 86-89.

⁴⁷⁶ Hüseyin Turan, "Adil Yargılanma Hakkının İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi'ndeki Yeri ve Önemi", 221.

⁴⁷⁷ Sururi Aktaş, *Eleştirel Hukuk Çalışmaları* (XII Levha Yayını, 2.Bs., İstanbul, Mart, 2011), 123.

belirlenmektedir.⁴⁷⁸ Tushnet'e göre "eğer bir toplumun hukuk sistemine göre yürürlükte bulunan haklar, o toplumun belirli bölümlerinde farklı etkiler yaratıyorsa hakların genelleştirilmesinden dolayı bir belirsizlik ortaya çıkacaktır. Hakların toplumun her kesiminde tek biçimde uygulanması gerekmektedir".⁴⁷⁹

Temel hakların, hukuk devletinin unsuru olabilmesi için anayasallaştırma sürecinden geçmesi gerekmektedir, yani bu hakların anayasa tarafından korunması gerekmektedir.⁴⁸⁰ Temel haklar Fransız Devrimi sonrasında uluslararasılaşma sürecine girecektir, yani uluslararası örgütler tarafından imzalanan sözleşme ve antlaşmaların çoğunda temel haklar bulunmaktadır.⁴⁸¹

- Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen "İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi",
- Viyana Konferansı (1993), Birleşmiş Milletler Şartı ve İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi tarafından ilan edilen hedef ve ilkelere bağlılık,
- Medeni ve Siyasal Haklar Sözleşmesi ile Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesi, (1966)
- BM ve İnsan Hakları Komitesi (1976),
- Avrupa Konseyi ve Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (1950),
- Amerikan İnsan Hakları Sözleşmesi (1969),
- Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı (1981),
- Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı (2000),
- Maastricht Antlaşması (1992).⁴⁸²

Bazı hukukçular, uluslararası sözleşmelerin devlet kanunlarından üstün olduğu görüşündedir.⁴⁸³ Uluslararası sözleşmeler neticesinde gerçekleşecek uluslararasılaşma

⁴⁷⁸ Aktaş, *Eleştirel Hukuk Çalışmaları*, 124.

⁴⁷⁹ Aktaş, *Eleştirel Hukuk Çalışmaları*, 131.

⁴⁸⁰ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 104-105, Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 103-104; Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 129-130.

⁴⁸¹ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 106-109.

⁴⁸² Chevallier, *Hukuk Devleti*, 111.

⁴⁸³ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 109.

süreci, temel hakların daha çok sağlamlaştırılmasını ve homojenleştirilmesini sağlayacaktır.⁴⁸⁴

İkinci Dünya Savaşı'na kadar insanların hak ve özgürlükleri sadece ulus devletin bir iç meselesi olarak görülüyordu. Ancak, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemlerde insanların hak ve özgürlükleriyle ilgili gelişmeler farklı uluslararası organizasyonların sözleşmelerinin önemli kısımlarını oluşturmaya başlamış ve artık bu konu uluslararası boyuta ulaşmıştır.⁴⁸⁵

20. yüzyılda bireysel ve siyasal haklara ekonomik ve sosyal haklar da eklenmiştir. 1789 tarihli Bildirge'de medeni ve siyasi haklar ağırlıktaydı; kolektif haklar ile ekonomik ve sosyal haklar ise bu belge metninde yer almıyordu.⁴⁸⁶

İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, biçim ve esas bakımından, kişisel hakları, kamu özgürlüklerini, siyasal hakları, ekonomik ve sosyal hakların tamamını kapsamaktadır.⁴⁸⁷ İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi ile benzerlikleri bulunan Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesinde ise medeni haklar, siyasal haklar ve yargıya ilişkin haklar yer almıştır.⁴⁸⁸ Avrupa Birliği Temel Haklar Şartı'nda ise, “*toplumun evrimi, toplumsal ilerleme, bilimsel ve teknik gelişme*” gibi bioetik ile ilgili metinler yer almaktadır.⁴⁸⁹ Hukuk devleti, İkinci Dünya savaşıdan sonra soyut bir teoriden pozitif bir hukuka dönüşmüştür.⁴⁹⁰

Amerika hukuk sistemi; ceza hukuku dışında yasalar, olağan yasalar ve süper yasalar olmak üzere iki gruptan oluşmaktadır. Hukukun genel özelliklerini taşıyan yasalar, olağan yasalar olarak ifade edilir; yasalar sisteminde değişikliklere yönelik olan sosyal haklar ve temel hak ve özgürlüklerle ilişkili yasalar da süper yasalar olarak ifade edilmektedir.⁴⁹¹

3. Kanun Önünde Eşitlik

⁴⁸⁴ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 111.

⁴⁸⁵ Ayhan Döner, *İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması ve Avrupa Sistemi* (Seçkin Yayınevi, Ankara 2003), 185.

⁴⁸⁶ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 112; Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 125-130.

⁴⁸⁷ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 113-114; Bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 150.

⁴⁸⁸ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 114.

⁴⁸⁹ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 114.

⁴⁹⁰ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 115.

⁴⁹¹ Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 316-317; Bkz: Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 119-120.

Hukuki eşitlik, 18. yüzyılda bilim insanları tarafından en çok araştırılan konulardan biri hâline gelmiştir. Hukuk devletinde kanunlar önünde bütün vatandaşlar eşittir.⁴⁹² Kant’a göre hukuk kuralları herkese eşit bir biçimde uygulanması durumunda, içerikleri göz önünde bulundurulmaksızın meşru olarak kabul edilecektir.⁴⁹³

Ünlü Fransız kamu hukukçusu Maurice Duverger’in 1789 Fransız İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisinin birinci maddesindeki “insanların özgür doğup ve eşit yaşadıklarına, tüm insanların kanun karşısında eşit olduklarına” ilişkin düzenlemeyi göz önünde bulundurarak, liberal ideolojinin temelini özgürlük ve eşitlik olarak açıklamaktadır. Duverger, yine bu hükümden hareketle iki kavramın soyut değil tümüyle hukuki nitelikte olduklarını ileri sürerek, eşitlik ve özgürlüğün yasa karşısında sağlanacağını, bunun için de hukuk devletinin zorunlu olduğunu belirtmektedir.⁴⁹⁴

Montesquieu’ya göre, demokrasilerin temeli, eşitlik ilkesidir. Bu ilke kanunlarla sağlanacağından kanunlara saygı, erdem ilkesi içinde yer alır. Ancak yazar erdemin gereği olan eşitliğin, bozulduğu durumda ya da eşitlikte aşırılığa kaçıldığında, eşitliğin ortadan kalktığını düşünmektedir. Dolayısıyla eşitlik talebinde halk aşırılığa kaçarsa ve hükümetin, parlamentonun ve yargı organının işlerine karışırsa erdem ilkesi zedelenir. Eşitlikten uzaklaşmak demokrasiyi aristokrasiye, aşırı eşitlik düşüncesi de despotizme yol açar. Zira aşırı eşitlik, kötülükte eşitliği neden olur.⁴⁹⁵ Bu yüzden eşitlik; mutlak eşitlik ve nispi eşitlik olarak ikiye ayrılmaktadır. Mutlak eşitlik bazı kaynaklarda “yatay eşitlik”, “şekli eşitlik”, “şekli hukuki eşitlik”, “aritmetik eşitlik” olarak; nispi eşitlik ise, “dikey eşitlik”, “maddi eşitlik” veya “geometrik eşitlik” olarak ifade edilir.⁴⁹⁶ Mutlak eşitlik, kişinin ve vatandaşın kanunlar önünde eşit olmasıdır. Örneğin, Kazakistan Anayasası’nın 14. maddesinin 2. fıkrasında “*Köken, sosyal durum, görev ve mali durum, cinsiyet, ırk, milliyet, dini inanç, görüş, oturma yeri veya herhangi bir özellik nedeniyle kimseye ayırım yapılamaz.*” denilmektedir. Nispi eşitlik ise, “eşit olmayanlara farklı kuralların uygulanmasıdır”.⁴⁹⁷ Nispi eşitlikte “pozitif ayrımcılık” ilkesi uygulanabilir; yani bazı

⁴⁹² İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 46; Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 155; Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 154; Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 124-125.

⁴⁹³ Michel Rosenfeld, “Hukukun Üstünlüğü ve Anayasal Demokrasinin Meşruiyeti”, 41.

⁴⁹⁴ Akad, Dinçkol ve Bulut, *Genel Kamu Hukuku*, 130.

⁴⁹⁵ Akad, Dinçkol ve Bulut, *Genel Kamu Hukuku*, 148.

⁴⁹⁶ Gözler, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, 86; Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 156-158.

⁴⁹⁷ Gözler, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, 86.

azınlık gruplara (çocuklar, kadınlar, yaşlılar, özürlüler, şehitler, dul, yetim gibi) öncelik verilebilir.⁴⁹⁸

Eşitlik ilkesi, ayrımcılık yasağı ilkesi ile eş anlamlıdır. Eşitliğin, genel eşitlik (herkes) ve özel eşitlik (kadın-erkek eşitliği) olmak üzere iki alt ilkesi vardır.⁴⁹⁹ İHEB'in 1. maddesinde "Özgürlük, eşitlik ve haysiyet" ifadesi mevcuttur.⁵⁰⁰ Yani, hukuk devletin oluşumundaki önemli unsurlardan biri olan eşitlik ilkesi, çoğu ülkenin kabul ettiği ve anayasalarında yer verdiği bir unsurdur.

4. Bağımsız Yargı

Bağımsızlık kavramı, yasama, yürütme ve yargı organlarından birinin, fonksiyonel yönden diğer organların etki ve müdahalesi olmaksızın faaliyet gösterebilmesi anlamına gelir. Yargı organı açısından ise bağımsızlık, yargının hiçbir organ ve makama tabi olmaksızın, emir ve talimat almadan görevlerini özgür biçimde yerine getirebilmesidir. Bu çerçevede yargı görevinin yerine getirilmesine yönelik mahkemelere hiçbir şekilde telkin ve tavsiyede bulunulamayacağı gibi genelge de gönderilemez. Mahkemeler üzerinde herhangi bir baskı yapılamayacağı gibi yapılabilme ihtimali bile yargı bağımsızlığını zedeler. Yargı bağımsızlığından daha çok yargının yürütmeye karşı bağımsızlığı anlaşılmaktadır. Oysa bu bağımsızlık yürütme organı kadar yasama organını da kapsamaktadır. Hatta bunun ötesinde bu bağımsızlık devlet ve toplumda üzerinde etkisi bulunan sosyal-ekonomik baskı grupları karşısında da sağlanmalıdır. Kendisi dışındaki güçlerin etkisi ve müdahalesine bağlı olan yargının, bağımsızlığından söz edilemez.⁵⁰¹

Dworkin, hukukun üstünlüğüne öncelik veren ve zor davalara çözüm bulan adil yargııcı "Hercules" diye adlandırmaktadır.⁵⁰² Hukuk devletinde uygulanan yargısal denetimin Anglo-Sakson modeli, Fransız modeli ve Alman modeli olmak üzere üç modeli vardır. Anglo-Sakson modelinde idari davaların çözülmesi yargıca yüklenmektedir. Fransız modelinde, idari davalar için ayrı ve özel bir yargı düzeni oluşturulur. Alman

⁴⁹⁸ Gözler, *Türk Anayasa Hukukuna Giriş*, 86; Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 159-160.

⁴⁹⁹ Kabaoğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri*, 221.

⁵⁰⁰ İnsan Haklarının Evrensel Bildirgesi, (Erişim Tarihi 12.12.2022), <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf>

⁵⁰¹ Yüksel Metin, "Türkiye'de Yargı Bağımsızlığına İlişkin Kimi Sorunlar ve Çözüm Önerileri", 220.

⁵⁰² Özcan, *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*, 285.

modelinde ise, hem ayrı bir yargı oluşturulur hem de bu yargı, adli yargı içerisinde yer alır.⁵⁰³

İnsan Hakları Evrensel Bildirisinin 10. maddesinde yargı bağımsızlığı düzenlenmiştir. Buna göre, *“Herkesin, hak ve yükümlülükleri belirlenirken ve kendisine bir suç yüklenirken, tam bir şekilde davasının bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından hakça ve açık olarak görülmesini istemeye hakkı vardır.”* 1950 tarihli Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin 6. maddesinin 1. fıkrası da benzer bir düzenlemeye yer vermiştir. Bu maddede; *“Herkes, gerek medeni hak ve yükümlülükleriyle ilgili nizalar, gerek cezai alanda kendisine yöneltilen suçlamalar konusunda karar verecek olan, yasayla kurulmuş bağımsız ve tarafsız bir mahkeme tarafından davasının makul bir süre içinde, hakkaniyete uygun ve açık olarak görülmesini istemek hakkına sahiptir”* denilmektedir.

Yargıçların bağımsızlığı, evrensel mahiyette uluslararası standartlara ulaşmak isteyen her devlet için oldukça önemli bir kriterdir. Yargıçların bağımsızlığının temel ilkeleri BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen 29 Kasım 1985 tarihli 40/34 sayılı ‘Yedinci BM Suç Önleme ve Suçluların Islahı’ üzerine⁵⁰⁴ kararın yanı sıra, Avrupa Konseyi Bakanlar Komitesi 1994 tarihli “Yargıçların Bağımsızlığı, Etkinliği ve Rolüne İlişkin R (94) 12 Nolu Tavsiye Kararı” almıştır. Yine Avrupa Konseyi 8-10 Temmuz 1998 tarihlerinde Strazburg’da onaylanan ‘Yargıçların Statüsü Avrupa Şartı’⁵⁰⁵ kabul etmiştir.

1999 yılında Uluslararası Yargıçlar Birliği tarafından “Hâkimin Evrensel Beyannamesi” kabul edilmiştir. Beyannamenin Genel Prensipleri kenar başlıklı 1. maddesinde hukukun üstünlüğünün garantörü olarak yargının, herhangi bir demokratik devletin üç gücünden biri olduğu belirtilmiş; yargıçların, tüm çalışmalarında herkesin adil yargılanma hakkının güvence altına alınması gerektiği vurgulanmıştır. Yine demokratik devletler bireylerin, hak ve yükümlülüklerinin belirlenmesinde veya haklarında herhangi bir suç isnadında bulunulmasında, kanunla kurulmuş bağımsız ve tarafsız bir mahkeme

⁵⁰³ Chevallier, *Hukuk Devleti*, 70.

⁵⁰⁴ Fatma Karakaş Doğan , “Uluslararası Düzenlemeler Işığında Mağdur Haklarının ve Suç Mağdurlarına Yardım Hakkında Kanun Tasarısının Değerlendirilmesi”, 1014, (Erişim Tarihi 12.10.2020), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/813324>

⁵⁰⁵ Yargı Etiğine İlişkin Uluslararası Temel Standartlar, Türkiye’de Yargı Etiğinin Güçlendirilmesi Projesi, 77, (Erişim Tarihi 12.02.2021), <https://rm.coe.int/16806b7793>

tarafından makul bir süre içinde adil ve aleni olarak yargılanma hakkını teşvik etmelidirler. Yargıç bağımsızlığı, hâkimlerin şahsi menfaatine bahşedilmiş bir imtiyaz olmayıp, hukukun üstünlüğünü ve tarafsız adaleti talep eden ve bekleyen herkesin menfaati için sağlanmıştır. Ulusal veya uluslararası tüm kurum ve makamlar bu bağımsızlığa saygı göstermeli ve onu koruyup ve savunmalıdır.

İlkelerde bağımsızlık dış bağımsızlık ve iç bağımsızlık olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁵⁰⁶ Dış bağımsızlığın (external independence) düzenlendiği 2. maddeye göre: Yargı bağımsızlığı Anayasa'da veya mümkün olan en yüksek yasal düzeyde güvence altına alınmalıdır. Hâkimler yargı görevinin sahibi olarak yargı yetkilerini sosyal, ekonomik ve siyasi baskılardan uzak, diğer hâkimlerden ve yargının idaresinden bağımsız olarak kullanabilmelidir. Hâkimler, bir kez atandıklarında veya seçildiklerinde zorunlu emeklilik yaşına veya görev süreleri sona erene kadar görevde kalırlar. Hâkimlik görevi kural olarak süreye bağlanmamalıdır. Başka bir ifadeyle hâkimler herhangi bir süre sınırlaması olmaksızın atanmalıdır. Bir hukuk sistemi, sınırlı bir süre için bir atama öngörüyorsa, atama koşulları yargı bağımsızlığının tehlikeye atılmasını engellemelidir. Hâkim, rızası olmadan başka bir göreve atanamaz veya terfi ettirilemez; kanunda öngörülmedikçe nakledilemez veya görevden alınamaz. Zorunlu emeklilik yaşında yapılan herhangi bir değişikliğin geriye dönük bir etkisi olmamalıdır. Yargı bağımsızlığını korumak için, bu bağımsızlığın geleneksel olarak başka yollarla sağlandığı ülkeler dışında, bir Yargı Konseyi veya eşdeğer başka bir organ kurulmalıdır. Yargı Konseyi, diğer devlet yetkilerinden tamamen bağımsız olmalıdır. Yargı Kurulu, yargıçların işe alınması, yetiştirilmesi, atanması, terfii ve disiplini alanlarında en geniş yetkilere sahip olmalıdır. Ayrıca yargının bütçesi ve mahkemelere tahsis edilen maddi ve insan kaynakları ile ilgili olarak alınan kararlara yargının katılma imkânına sahip olması gerekir. Hâkim, görevini yerine getirirken kendisine yöneltilebilecek her türlü tehdit ve saldırıya karşı kanuni bir korumadan yararlanmalıdır. Yargı bağımsızlığını zedeleyebilecek veya kamuoyunun yargı organına olan güvenini sarsabilecek nitelikte hükümlere yönelik eleştirilerden kaçınılmalıdır. Bu tür iddiaların ortaya çıkması durumunda, davaların açılabilmesi ve ilgili hâkimlerin gerektiği gibi korunabilmesi için uygun mekanizmalar oluşturulmalıdır.

⁵⁰⁶ Levent, Gönenç, Dış bağımsızlık ve iç bağımsızlıkla ilgili olarak bkz., Yargının Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı, Tepav Anayasa Çalışma Metinleri, 2011, 2.

3. maddede iç bağımsızlık (Internal Independence) düzenlenmiştir. Yargı görevlerinin yerine getirilmesinde hâkim yalnızca kanuna tabi olmalıdır ve yalnızca onu dikkate almalıdır. Hâkimlerin mahkeme başkanlarına veya yargısal karar alma faaliyetlerinde daha yüksek derecelere tabi kılınması anlamında hiyerarşik bir örgütlenme, yargı bağımsızlığının ihlali anlamına gelmektedir. Mahkemelerin idaresi yargı bağımsızlığını etkileyebileceğinden, öncelikle hâkimlere emanet edilmelidir. Hâkimlerin bakacağı davalar, önceden belirlenmiş ve hâkimlere iletilmiş olan nesnel kurallara dayanmalıdır. Dosya dağılımıyla ilgili herhangi bir karar şeffaf ve doğrulanabilir bir şekilde alınmalıdır. Bir dava, geçerli sebepler olmaksızın yetkili hâkimden alınmamalıdır. Geçerli nedenlerin neler olduğu, kanunla önceden belirlenmiş objektif kriterler temelinde ve yargı içindeki bir merci tarafından şeffaf bir izlek yoluyla tespit edilmelidir. Hâkimler de, tıpkı diğer vatandaşlar gibi ifade özgürlüğüne sahiptirler. Ancak hâkimler ifade özgürlüklerini kullanırken her zaman görevlerinin itibarını, yargının tarafsızlığını ve bağımsızlığını koruyacak şekilde davranmalıdırlar. Hâkimlerin işe alınması Yargı Konseyi tarafından gerçekleştirilmeli ve yalnızca mesleki becerilerin tespit edildiği nesnel kıstaslara dayanmalıdır. İşe alımlar, cinsiyet, etnik veya sosyal köken, felsefi ve politik görüşler veya dini inançlardan bağımsız olarak gerçekleştirilmelidir.

4. madde de işe alım ve eğitimler düzenlenmiştir: Hizmet içi eğitimler yargının gözetiminde düzenlenir. Bu tür eğitimler yargı bağımsızlığını, yargı sisteminin kaliteli ve verimli olmasını sağladığı ölçüde, yargı için bir hak ve görev teşkil eder.

5. maddeye göre hâkimlerin atanması, uygun mesleki niteliklere dayalı nesnel ve şeffaf ölçütlere göre gerçekleştirilmelidir. Atamalar bağımsız Yargı Konseyi tarafından gerçekleştirilmelidir. Hâkimlerin terfisi, münhasıran yargı görevlerinin yerine getirilmesinde objektif değerlendirmeler yoluyla ve liyakat çerçevesinde yapılır. Terfi kararları, kanunların öngördüğü şeffaf prosedürler çerçevesinde açıklanmalıdır. Terfi başvurusu reddedilen hâkimin karara itiraz etmesine izin verilmelidir.

Yukarı da sayılan bu uluslararası sözleşme ve beyannameler bir arda değerlendirildiğinde yargı bağımsızlığına ilişkin aşağıdaki asgari ilkeler belirlenebilir:⁵⁰⁷

⁵⁰⁷ Yüksel Metin, “Türkiye’de Yargı Bağımsızlığına İlişkin Kimi Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, 229 – 230.

- Hâkimler mesleklerinde bağımsızdırlar ve görevlerini yerine getirirken yalnızca kanuna bağlı hareket ederler.
- Kural olarak hâkimlerin görevlerinden azledilmesi mümkün değildir. Hâkimlerin iradelerine aykırı olarak azledilebilmeleri ya da geçici olarak görevden el çektilirilmeleri, başka bir yere atanabilmeleri veya emekliye ayrılabilimleri ancak mahkeme kararıyla ve kanunda belirtilen sebeplerle olabilir.

Aynı şekilde mesleğe atanmalarında da aranan koşullar ve uygulanacak kurallar kanunla düzenlenmelidir. Bu konuda, kamu hizmetlerine girmede eşitlik ilkesine riayet edilmelidir.

- Hâkimlerin eğitimi ve nitelik kazandırılması ödevi devlete aittir. Devletin ayrıca yargının teşkilatının fonksiyonunu yerine getirecek araçları ve hizmetleri sunmak yükümlülüğü bulunmaktadır.
- Hâkimlerin seçimi ve kariyerlerinin belirlenmesi, siyasal iktidardan bağımsız bir karar organı tarafından yerine getirilmelidir. Seçim yönteminin şeffaf olması ve objektif kriterlere dayanması sağlanmalıdır. Bu tasarruflar hâkimlerin ehliyetlerine, yeteneklerine, dürüstlüklerine ve etkinliklerine bakılarak gerçekleştirilmelidir.
- Hâkimlerin bağımsızlıklarını ve özlüklerini güvence altına alacak, üyelerinin en azından yarısı hâkim olan bir yüksek yargı konseyi kurulmalıdır. Hâkimleri mesleğe kabul etme, atama ve nakletme, yükseltme ve disiplin cezası verme işlemlerinde yetkili ve görevli makam bu konsey olmalıdır.

Hukuk sistemine güven ile hukuk devleti arasında da bağ kurulabilir. Hukuk devletinin olduğu devletler hukuk sistemine olan güvenin sağlandığı devletlerdir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi bu hususu yargı bağımsızlığı çerçevesinde ele almıştır. Diğer bir ifadeyle hukuk devleti ilkesi, yargı bağımsızlığına ilişkin başvurularda Mahkeme tarafından temel bir referans olarak kullanılmaktadır. Bağımsız yargı hukuk sistemine olan güvenin sağlanmasında bir zorunluluk olarak belirlenmiştir. Mahkeme işleyişinin, gerek yasama gerek yürütme tarafından olsun her türlü dış müdahaleye karşı korunması gerektiğini tespit etmiştir.⁵⁰⁸

⁵⁰⁸ AİHM, (Büyük Daire), *Stafford v. Birleşik Krallık*, 28.05.2002, 46295/99, par. 78; Bkz: Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 473-480; Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 308-310.

Yargı bağımsızlığının birtakım unsurları bulunmaktadır. Bunlardan ilki hiç kimsenin hâkim önünde yargılanma hakkından mahrum edilemeyeceği ilkesidir. Bu ilke yürütmenin veya meclisin belirli bir davanın yargılanması amacına özgü özel bir yargılamanın yapılması için hukuki düzenlemede bulunamaması düşüncesini içerir. Diğer bir unsur kanunsuz suç ve ceza olmaz ilkesidir. Bu ilkeye göre, hiç kimse, işlendiği zaman yürürlükte bulunan ceza kanunlarından birinin suç olarak kabul etmediği bir fiilden dolayı cezaya çarptırılmaz. Ayrıca hiç kimseye suç olarak tanımlanan fiili işlediği zaman kanunda o suç için konulmuş olan cezadan daha ağır bir ceza verilemez. Üçüncü unsur olarak “masumiyet karinesi” sayılabilir. Bu ilke suç ve ceza olmaz ilkesinin sonucu ve tamamlayıcısıdır. Masumiyet karinesinin anlamı suçluluğu hükmen sabit oluncaya kadar, kimsenin suçlu sayılamamasıdır. Yargı bağımsızlığı ayrıca yürütme ve meclisin, yargı organlarının kararlarını sansür edememesi, onlara emir ve talimat verememesi ve görülmekte olan davayı davaya bakan mahkemenin önünden alınamaması anlamına gelir.⁵⁰⁹ Görüldüğü gibi, hukuk devletinin gereklerinden biri olan yargı bağımsızlığı, kişi hak ve özgürlüklerinin bir güvencesini oluşturur.⁵¹⁰ Kuşkusuz bireylerin hak özgürlüklerini ihlal eden ve etkisiz hâle getiren tüm devlet işlem ve eylemleri ancak yargı kararları aracılığıyla ortadan kaldırılabilir.⁵¹¹

Hukukun üstünlüğü, Post Sosyalist Devletler ve diğer devletlerdeki otoriter ve totaliter rejimlerin anayasal demokrasilere dönüşmesi yönündeki rolü de dikkate alındığında; çağdaş anayasacılığın temel taşlarından biri olarak dikkat çekmektedir. Bu

⁵⁰⁹ Ender Ethem Atay, “Yargı Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı İlkesi Işığında Danıştay”, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XVII, Sa. 1-2, Y.2013, 1139; Bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 344-349..

⁵¹⁰ “Çağımızda hem öz, hem de yöntem olarak tanımlanan, öğretide ve uygulamada en ileri yönetim türü olarak üzerinde birleşilen demokraside erkler ayrılığı ilkesinin yaşama geçirilişi, yargının özel yerinin korunmasıyla değerini sürdürmektedir. Yargı erkinin varlığı yeterli olmayıp bağımsızlığı vazgeçilmez geçerlik koşuludur. Yasama ve yürütme organlarına karşı bağımsızlığı korunan yargı, genelde yönetime karşı yönetilenlerin güvencesidir. Adaleti sağlamakla görevli bilinen yargı gücü, güven ve inan sağlayarak kamusal düzeni koruyan hukuksal bir kaynaktır. Hukuk devletinin en belirgin özelliği, güçler ayrılığına anlam kazandıran yargı bağımsızlığıdır. Hukuk devleti kendisini bağımsız yargısıyla korur. Günümüzde insan haklarının ve özgürlüklerinin başlıca güvencesi bağımsız yargıdır. Bağımsız olmayan yargı, gerçek bir yargı olarak karşılanamaz. Bağımsızlık, yargının karakteridir. Bu temel nitelikten yoksun olan yargı güdümlüdür ve öbür güçlerin, yasama ve yürütmenin etkisinde, egemenliğindedir. Devlet olmanın koşulu kabul edilen yargı bağımsızlığı, uygarlık savaşının en önemli alanını oluşturmuştur. Demokrasinin ögesi durumuna yükselen yargı bağımsızlığı, yasama ve yürütme organının etki alanı dışına çıkarılarak sağlanmıştır. Yürütmenin gözetim ve denetimi altında gerçek bir yargı bağımsızlığından söz edilemez. Bağımsızlık, günlük devlet işlerinde, yürütme karşısındaki durumla anlam kazanır ve adalet ideali ancak bağımsız yargıyla gerçekleşir”, AYM, 28.02.1989, E.1988/32, K.1989/10, RG, 22.06.1989, 202.

⁵¹¹ Ender Ethem Atay, “Yargı Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı İlkesi Işığında Danıştay”, 1140; Bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 133.

bağlamda hukukun üstünlüğünün, devletin yurttaşları yalnızca resmi olarak ilan edilen hukuk kurallarına tabi kılmasını, yasama ve yargı erklerinin birbirinden ayrı olmasını ve devletin her türlü eylem ve işlemlerinin hukuka tabi olması anlamına geldiği ileri sürülebilir.⁵¹²

5. Kuvvetler Ayrılığı

Hukuk devletinin asgari gereklerinden bir diğeri de kuvvetler ayrılığı ilkesinin ilgili devlette sağlanmasıdır. Kuvvetler ayrılığı ilkesi bilindiği gibi anayasacılık hareketleriyle ortaya çıkan sınırlı devlet ilkesinin bir unsurudur. Bu çerçevede kuvvetler ayrılığı ile hukuk devleti ilkesi bağdaştırılmaktadır. Hatta kuvvetler ayrılığı ile hukuk devleti ilkelerinin anayasacılık düşüncesinin iki farklı vechesi olduğu ileri sürülebilir. Kuvvetler ayrılığı ilkesi, kural koyma, kuralı uygulama ve yargılama faaliyetlerini yasama, yürütme ve yargı organlarına ayrı ayrı dağıtmak suretiyle, iktidarın tek bir elde toplanmasını, yani güç temerküzünü önler. Siyasi iktidarın kullanımının devlet içinde dağıtılması bir yandan farklı organlara düşen güç payını azaltırken, diğer yandan bu organların birbirlerini dengelemesini mümkün kılar. Kuvvetler ayrılığı, devlet iktidarını sınırlandırarak özgürlükleri güvence altına alır. Dolayısıyla hukuk devleti ile kuvvetler ayrılığı arasındaki bu güçlü ilişki, kuvvetler ayrılığının hukuk devletinin kurucu öğelerinden biri olması hususunun tartışmasız olduğunu gösterir.⁵¹³ Türk Anayasa Mahkemesi de hukuk devleti ilkesinin en temel gereklerinden birinin kuvvetler ayrılığı olduğunu belirtmiştir.⁵¹⁴

Kuvvetlerin farklı ellere verilmesi anayasal demokrasilerde bir zorunluluktur. Anayasal demokrasi için de hukuk devleti mecburiyet teşkil eder. Dolayısıyla bu üç ilkedен biri olmadan diğerlerinin başarılı şekilde var olması mümkün değildir. Kuşkusuz hukuk devletinde, devlet kural koymakla yetinmez, buna ek olarak bu kurallar ile kendisini bağlı sayarak eylem ve işlemlerini bu çerçevede gerçekleştirir. Batı Demokrasilerinde, en ön sıralarda yeralan devletlerin, kuvvetler ayrılığını ve demokratik kurumları istikrarlı bir şekilde yürüten devletler olduğunu görülmektedir. Dolayısıyla

⁵¹² Michel Rosenfeld, “Hukukun Üstünlüğü ve Anayasal Demokrasinin Meşruiyeti”, 31.

⁵¹³ Metin, “Türkiye’de Yargı Bağımsızlığına İlişkin Kimi Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, 217 – 218; Bkz: Ergun Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku* (2017 Anayasa değişikliklerine göre gözden geçirilmiş 18. Basım, Yetkin Yayınları, Ankara, 2018), 38.

⁵¹⁴ M. Fatih Çınar, “Kuvvetler Ayrılığı İlkesi ve Anayasa Mahkemesinin Yorumu (Karşılaştırmalı Anayasa İncelemesi)”, *IBAD Sosyal Bilimler Dergisi*, (5), Güz/Fall 2019, 97.

hukuk devletinin sağlanması için kuvvetler ayrılığının tüm kurum ve kurallarıyla hayata geçirilmesi gerekmektedir.⁵¹⁵

Kuvvetler ayrılığı, iktidarın bölüştürülmesidir ve bu yatay kuvvetler ayrılığı olarak bilinmektedir.⁵¹⁶ Kuvvetler ayrılığı teorisi, ilk kez 17 Eylül 1787 yılındaki ABD Anayasasında, 1791, 1795 ve 1848 Fransa Anayasalarında ve 26 Ağustos 1789 yılındaki Fransa “İnsan ve Yurttaş Hakları Bildirisinde” yer almıştır.⁵¹⁷ Görüldüğü gibi kuvvetler ayrılığı Kuzey Amerika bölgesinde ve Fransa’da aynı dönemde ortaya çıkmıştır.⁵¹⁸

Kuvvetler ayrılığının ilk unsurları Antik çağa dayanmaktadır. Antik Roma’da kanunu yapan yasama organı ile devletin diğer erkleri birbirini savunacak, kanun dışı hareketlerde birbirlerine uyarılarda bulunacaklardı ve bu da kuvvetler ayrılığının temellerinin oluşum sürecini ifade ediyordu.⁵¹⁹ Antik Yunan düşünürü Aristo (M.Ö. 384-322) en iyi hükümet sistemini açıklarken devletin her fonksiyonunun ayrı organlara verilmesini öne sürmüştü. Aristo’ya göre, yasama-yürütme-yargılama arasındaki ilişkiler düzenli şekilde yürüdüğü zaman iyi bir devlet ortaya çıkabilirdi.⁵²⁰

Kuvvetler ayrılığı teorisinin temelini oluşturanlar Locke ve Montesquieu’dir. Locke ve Montesquieu’den çok önce John Lilburne, kuvvetler ayrılığı düşüncesi ile cumhuriyet devlet yapısını önermiştir. Lilburne’ye göre, halkın özgürce yöneticilerini seçmesi hükümetin temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla devlet yönetiminin halka ait olması gerekmektedir. Lilburne’e göre iktidarın tek kişinin elinde toplanması adaletsizliği temsil ettiği için hükümetin üç erkinin birbirinden ayrı olarak faaliyet göstermesi gerekmektedir.⁵²¹ Daha sonraki dönemlerde Grotius, Wolf, Puffendorf gibi tabii hukuk okulu temsilcileri ise, devletin bütün fonksiyonlarını üç erke değil birçok alana bölerek, bu modeli “*partes potentiale summi imperii*” olarak, yani en üstün emretme gücünün

⁵¹⁵ Çınar, “Kuvvetler Ayrılığı İlkesi ve Anayasa Mahkemesinin Yorumu (Karşılaştırmalı Anayasa İncelemesi)”, 98.

⁵¹⁶ Öztürk, “Türkiye’de Kamu Yönetimi Açısından Hukuk Devleti Algısının Ölçümü”, 1749; Bkz: Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 187-188.

⁵¹⁷ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 40.

⁵¹⁸ Metin, “Türkiye’de Yargı Bağımsızlığına İlişkin Kimi Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, 218; Bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 189-191.

⁵¹⁹ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 33.

⁵²⁰ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 409; Bkz: Atar, *Türk Anayasa Hukuku*, 163-164.

⁵²¹ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 34.

bölünmeleri olarak açıklamıştı. Bu düşünürler her erkin ayrı ayrı yönetilmesini önermekle birlikte bir yandan da devletin tek merkezden yönetilmesini savunuyordu.⁵²²

Locke’a göre insan hakları ve kişisel özgürlük ile ilgili üç ilke vardır:⁵²³

- Mülkiyet hakkını sağlama ilkesi,
- Farklı görüş ve inanca hoşgörü ilkesi,
- Siyasi kararların alınmasında çoğunluğa öncelik ilkesi.

Locke’un kuvvetler ayrılığı teorisi, XVII. yüzyılda burjuva anayasacılığın oluşumundaki temel kaynaklardan biridir. 1690 yılında “Hükümet Üzerine İki Deneme” (Essay on Civil Government) adlı eserinde devlet yönetiminin yasama, yürütme ve konfederatif olarak üç kuvvetten oluşmasını önermiştir. Locke’a göre bütün kuvvetlerin bir elin altında toplanması, yetkilerin yanlış kullanılmasına yol açabilir.⁵²⁴ Locke’a göre, hukuk devleti, insan haklarını ve kişisel özgürlükleri koruyan kanunların ve erkler ayrılığı ilkesinin bulunduğu devlettir.⁵²⁵ Locke (1632-1704), “kanunun olmadığı yerde özgürlükten söz edilemez”, “kanuna aykırı olmayan her şey serbesttir” görüşündedir.⁵²⁶ Locke’a göre, devlet yönetiminin belli kurumlar arasında paylaşılması gerekmektedir. Buna göre yasama yetkisinin parlamentoya,⁵²⁷ yürütme yetkisinin kraliyete ve bakanlara, uluslararası ilişkileri düzenleme görev ve yetkisinin ise federatif güce verilmesi gerekir. Locke, yürütme yetkisinin ve federatif yetkinin yasama yetkisine bağlı ve yasama yetkisinin diğer iki yetkiden daha yüksekte olması gerektiğini düşünmektedir.⁵²⁸ Bununla

⁵²² Teziç, *Anayasa Hukuku*, 409.

⁵²³ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 35.

⁵²⁴ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 409.

⁵²⁵ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 36.

⁵²⁶ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 35-36.

⁵²⁷ Yasama organının tek meclisli ve çift meclisli olmak üzere iki tipi vardır. Federal devletlerin tümü çift meclislidir. Üniter devletlerde ise meclisin iki tipi de tercih edilmektedir. Çift meclisli yapı, üst sınıf temsilcilerinin kurduğu aristokratlar meclisi ile orta sınıfa dayanan ve halkı teslim eden ikinci bir meclisten oluşmaktadır (Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*, 108). Çift yapılı meclisin demokratik kurallara aykırı olduğuna dair görüşler de vardır. Zira bu sistemde halkın seçtiği temsilciler bölünmekte ve ikinci meclis üyelerinin hak ve yetkileri birinci meclis üyelerinden farklı olmaktadır. İkili meclis sisteminin yasama işlevlerini yavaşlatma ve Anayasa değişikliklerini engelleme gibi olumsuzlukları vardır (Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*, 109). Çift meclis lehine ileri sürülen görüşlerde ise bu tip meclisin hukuk devletinin oluşumunda ve demokrasinin gelişmesinde önemli olduğu öne sürülmektedir. Zira ikili bir inceleme prosedüründen geçen kanunun nitelikli olması sağlanır. İki meclis üyelerinin farklı seçim sistemiyle atanması Parlamento’nun özerkliğini sağlar. İki meclisin denetim yetkisinin farklı olması “iç denetim” yollarını güçlendirir. İki meclis toplumun farklı kesimlerinin temsil edilmesini sağlar. Dolayısıyla bunlar, antidemokratik değil tersine demokratik bir yapıyı oluşturmaktadır (Kaboğlu, *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*, 110).

⁵²⁸ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 36.

birlikte yürütme, yasama emirlerini yerine getirme fonksiyonu ile sınırlandırılmamakta, yürütmeye aynı zamanda takdir yetkisi de verilmektedir.⁵²⁹

Kuvvetler ayrılığı teorisinin temelini oluşturan bir sonraki düşünür, Ch. L. Montesquieu'dür (1689-1755). Montesquieu, ünlü “Yasaların Ruhu” (De L'esprit Des Lois, 1748) isimli çalışmasında, iktidar sahibinin kendine düşen yetkiyi hukuka aykırı şekilde kullanmaması gerektiğini ifade etmektedir. Bunun için de siyasi iktidarın farklı erkler tarafından paylaşılması gerekmektedir. Montesquieu, kuvvetler ayrılığı teorisindeki kuvvetleri; -günümüzdeki gibi- yasama, yürütme ve yargı organları olarak sıralar.⁵³⁰ Yasama kuvvetinin fonksiyonları; kanun yapmak, kanunları değiştirmek veya yürürlükten kaldırmaktır. Yürütme kuvvetinin fonksiyonları ise uluslararası ilişkileri yürütmektir (yani barış veya savaşa karar vermek, dışarıdan gelebilecek tehdidi önlemektir). Yargı kuvvetinin işlevi ise, suçlulara ceza vermektir.⁵³¹ Montesquieu, kuvvetler ayrılığı teorisi ile Locke teorisi iki yönden farklıdır. Birincisi Locke'daki üçüncü kuvvet olan konfederatif kuvvet, Montesquieu'de yürütme kuvvetine eklenir. İkincisi ise Montesquieu yargılamayı ayrı bir kuvvet olarak sınıflandırmaktadır.⁵³² Montesquieu'de özgürlük, hukuk devletinde öncelik verilmesi gereken unsurdur ve “bireylerin kanuna aykırı olmayan her şeyi yapabilme hakkıdır”.⁵³³ Montesquieu'ye göre, “yargı kuvveti, yasama ve yürütme kuvvetinden ayrılmamışsa hürriyetten asla söz edilemez”.⁵³⁴

Rousseau'ya göre, egemenlik monarkın elinden çoğunluğun eline geçtiğinde yönetimi genel idare adına halk devralmış olacaktır.⁵³⁵ Rousseau, “Toplumsal Sözleşme” (Contrat Social) isimli eserinde egemenlik bölünmez olduğu için onun temsilinin de bölünmeyeceğini, dolayısıyla yasama ve yürütme kuvvetlerinin meclise verilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Rousseau'ya göre, yasama organı karar alacaktır ve meclisin görevlisi (commis) lakabını taşıyan yürütme organı ise bu kararları uygulayacaktır. Buna rağmen iki organ da bütün yetkileriyle meclise bağlıdır. Rousseau'nun meclis hükümetinde bütün kararlar collegial/ortaklaşa olarak alındığı için bir başkana da ihtiyaç

⁵²⁹ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 410.

⁵³⁰ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 38.

⁵³¹ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 411.

⁵³² Teziç, *Anayasa Hukuku*, 411.

⁵³³ İsmayilov, *Hukuk Devleti*, 38.

⁵³⁴ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 411.

⁵³⁵ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 408-409.

kalmamaktadır. Rousseau'ya göre meclis hükümetinde yürütme, meclis tarafından belirlenir. Yürütme organı, heterojen bir yapıya sahiptir. Meclis yeri geldiğinde yürütme üyelerini görevden uzaklaştırabilme yetkisine sahiptir. Dolayısıyla yürütmenin yasamaya karşı bağımlılığı tek yönlüdür. Parlamenter rejimde ise yürütme, meclise karşı güvenoyu talep etmek suretiyle baskı yapabilme yetkisine sahiptir. Burada meclis hükümetinin parlamenter rejimden farklılığı ortaya çıkmaktadır.⁵³⁶ Rousseau'ya göre meclis hükümeti rejiminde, yürütme tarafından alınan kararlar değiştirilebilir veya iptal edilebilir. Bu durum da yürütme organının varlığının şüpheli hâle getirmektedir.⁵³⁷

Alman filozoflarından Kant ve Hegel erkler konusuna kendi eserlerinde yer vermiştir. Kant'a göre, devletin despotizme dönüşmesini engellemek için devlet üç erkten, yani, yasama, yürütme ve yargı erklerinden oluşmalıdır. Kant'a göre, bir devlette yasama ve yürütme ayrı olduğu zaman bu devletin şekli cumhuriyet olmakta; yasama ve yürütme birleştiği zaman ise devlet, despotizme dönüşmektedir.⁵³⁸ Hegel'e göre *“devlette erkler olmalıdır, gerçi farklı olmalıdır, fakat her biri kendiliğinden bir bütünü oluşturmali ve bünyesinde diğer olguları içermelidir. Erklerin faaliyetinin farklı özelliğinden söz ettiğimizde korkunç yanılgıya düşmemeliyiz, her bir erkin kendi kendine, diğer erklerden soyutlanmış biçimde var olacağı anlamında algılamamalıyız, zira erkler aksine ancak kavram olguları olarak ayrılmalıdır”*.⁵³⁹ Hegel'e göre, devletin üç erki vardır:⁵⁴⁰

- Yasama erki,
- İdari erk,
- Yerel-soylu iktidar.

Kuvvetler ayrılığı, kişi hürriyetlerini korumayı amaçlayan temsili rejimin varlığına dayanan ve mutlak monarşi yönetimine karşı oluşturulmuş bir teoridir.⁵⁴¹

Kuvvetler ayrılığı ilkesi sosyalist ve çoğulcu sistemlere pek uygun değildir.⁵⁴² Marksist doktrine dayanan sosyalist sistemlerde iktidar bölünemez, çünkü iktidarın bölünmesi sınıfların bölünmesine yol açar, bu da sınıfsız toplumun oluşumunu

⁵³⁶ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 417; Bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 125.

⁵³⁷ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 418.

⁵³⁸ İsmayılov, *Hukuk Devleti*, 43.

⁵³⁹ İsmayılov, *Hukuk Devleti*, 44.

⁵⁴⁰ İsmayılov, *Hukuk Devleti*, 44-45.

⁵⁴¹ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 408.

⁵⁴² Teziç, *Anayasa Hukuku*, 413; Bkz. Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 227-229.

engellemektedir. Sosyalist rejimlerde devlet organlarının yetki bölünmesi “konvansiyonel” veya “meclis hükümeti rejimi”⁵⁴³ şeklinde olur, yani, yetkilerin yatay değil dikey bölünmesi söz konusudur.⁵⁴⁴

Kuvvetler ayrılığı ilkesinin bulunmadığı bir diğer siyasi rejim de diktatörlüktür. Diktatörlüğün, geleneksel ve totaliter diktatörlük olarak iki tipi vardır. Geleneksel diktatörlükte, iktidar devlet bütünlüğünü amaçlar, iktidar tek kişinin elinin altında bulunur ve bu tek kişi, sert bir iktidara sahiptir. Geleneksel diktatörlüğün totaliter diktatörlükten farkı, kişinin özel hayatının, devletin ekonomi alanının hükümetin kontrolü altında olmamasıdır. Totaliter diktatörlükte ise, toplumun bütünlüğü kontrol altında tutulmaktadır, yani, toplumun bütün alanını kapsayan bir iktidar mevcuttur.⁵⁴⁵ Totaliter diktatörlüğün faşist, Marksist ve Nazi diktatörlüğü gibi tipleri vardır. Faşist diktatörlük, bireylerin hayatını devlet hayatıyla denkleştirmekte; Marksist diktatörlük, sınıfsız ve devletsiz bir toplumu amaçlamakta; Nazi diktatörlüğü ise devletin belli bir ırktan oluşan bir topluluğa sahip olmasını amaçlamaktadır.⁵⁴⁶ Kuvvetler ayrılığının bulunmadığı bu rejimlerde hukuk devletin varlığından da söz edilemez. Zira bu rejimlerde hukukun devlet yönetimine egemenliğinden ziyade diktatörün ve onun ideolojisinin etkinliğinden söz edilebilir.

Hukuk devletinde yöneticiler, yetkilerini kural dışı kullanır ise hukuki ve cezai sorumlulukları söz konusu olur. Örneğin kuvvetlerin ılımlı bir biçimde ayrıldığı parlamenter sistemlerde bakanlar, hukuki sorumlulukları bakımından genel mahkemelerin yargı denetimine tabidir. Eğer bir bakan, bir vatandaş maddi veya manevi yönden zarara uğratmışsa bunu tazmin etmekle yükümlüdür. Bakanların siyasi sorumlulukları, yani parlamentonun bakanlara karşı güveni kaybolduğunda söz konusu olur. Bunun sonucunda bakan, görevden alınır. Parlamenter rejimde bakanlar kurulunun başkanlığını yürüten başbakan, devlet başkanı tarafından seçilir (Bazı parlamenter rejimlerde bu durum farklıdır; Japonya, İsveç gibi. Başbakan parlamento üyesi olmalıdır. Bakanlar kurulundaki bakanların listesini başbakan hazırlar ve başkanın onayına sunar

⁵⁴³ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 414.

⁵⁴⁴ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 413; Bkz. Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku, Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)*, (Seçkin, Birinci Baskı, Ankara, 2018), 343.

⁵⁴⁵ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 415.

⁵⁴⁶ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 416.

(Bazı parlamenter rejimlerde bu durum farklıdır. Örneğin Hollanda, Norveç ve İsveç).⁵⁴⁷ Parlamenter rejimdeki en önemli özellik, bakanların parlamentonun güvenini yitirmemesidir.⁵⁴⁸ Parlamenter rejimde başbakanın görevinden istifa etmesi, bakanlar kurulunun da görevini sona erdirir. Her bakanın bireysel ve kolektif sorumluluğu vardır. Her bakan Bakanlar Kurulunun genel politikasına uygun kararlar almak zorundadır. Bakanlar Kurulu kendi içinde birbirleri ile mutabık olmalıdırlar. Kurulda ortaklaşa karar verilir. Bunun sağlanması için de bakanlar parlamento çoğunluğundan seçilir.⁵⁴⁹ Görüldüğü gibi burada hukuk devletinin bir gereği olan yöneticilerin sorumluluğu, devletin kuvvetler ayrılığından kaynaklanan iki farklı kurumunun bir birini frenlemesi ve dengelenmesinden kaynaklanmaktadır.

Hukuk devletinde her alanın hukuk kurallarıyla hareket etmesi beklenir. Hukuk devletinde siyaset de hukukileştirilmelidir. Siyaset bilimcisi Boris Mirkine-Guetzevitch tarafından ilk kez kullanılan aklileştirilmiş (rationalise) parlamenter rejim kavramının anlamı, devletin siyasi alanının tümünün yazılı kurallara bağlı olması, yani siyasetin hukukileştirilmesidir.⁵⁵⁰

Sonuç olarak kuvvetler ayrılığı günümüzde siyasi partiler nedeniyle değişikliğe uğramıştır. Ayrıca kuvvetler ayrılığı daha çok fonksiyonlar ayrılığı anlamına gelmektedir.⁵⁵¹

⁵⁴⁷ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 427.

⁵⁴⁸ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 425; Bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 318.

⁵⁴⁹ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 429; Bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 126.

⁵⁵⁰ Teziç, *Anayasa Hukuku*, 439; Bkz: Özbudun, *Türk Anayasa Hukuku*, 124-126;

⁵⁵¹ Hasan Tahsin Fendoğlu, *Anayasa Hukuku* (Yetkin Yayınları, Ankara, 2015) 697.

İKİNCİ BÖLÜM

ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİ’NİN ANAYASALARINDA HUKUK DEVLETİ ANLAYIŞI

Hukuk devleti olgusunun, Orta Asya Türk Devletleri’nin gelişmiş devletler liginde yer alması ve demokratik standartların yükseltilmesinde oldukça önemli bir eşik olduğunu düşünmekteyiz. Juan Linz ve Alfred Stepan çalışmalarında Güney Avrupa, Güney Amerika ve Komünizm Sonrası Avrupa’da, demokratik olmayan rejimlerin nasıl başarılı bir şekilde demokrasiye geçtiğini ve ardından demokrasiyi topluma yerleştirdiklerini açıklıyor. Linz ve Stepan, önceki rejim tipinin etkisini analiz etmek için özellikle Latin Amerika ve Güney Avrupa deneyimlerine bakıyorlar. Linz ve Stepan’a göre, “bir demokrasinin pekiştirilmesi için birbiriyle bağlantılı ve karşılıklı olarak güçlendirilmiş beş koşulun var olması gerekir”. Bunlar: özgür sivil toplum, özerk siyasal toplum, hukuk devleti, devlet bürokrasisi ve kurumsallaşmış bir ekonomik toplumdur. Görüldüğü gibi Linz ve Stepan’ın çalışması, hukuk devleti ilkesinin demokrasiye geçişte ve demokrasinin içselleştirilmesinde oldukça önemli olduğunu ortaya koymaktadır.⁵⁵²

Çalışmamın birinci bölümünde hukuk devletinin genel tanımı yapılarak hukuk devletinin ilkelerinin neler olduğu belirlenmeye çalışıldı. Bu bölümde hukuk devletinin ilkeleriyle ilgili çok çeşitli sınıflandırmaların olduğu ve hukukçuların hukuk devleti ilkeleri konusunda hemfikir olmadığı ve temel ilkeler ve ek ilkeler konusunda da farklı görüşlere sahip olduğu hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu görüşlerin farklı olmasına rağmen, neredeyse her sınıflandırmada bulunan olmazsa olmaz olarak beş ilkenin

⁵⁵² Juan J. Linz and Alfred Stepan, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore 1996, p. 7.

varlığını tespit ettik. Bu ilkeler: hukuki güvenlik, eşitlik ilkesi, insan haklarının korunması, bağımsız yargı ve kuvvetler ayrılığı. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin anayasalarında hukuk devleti anlayışı başlıklı ikinci bölüm adı geçen beş ilke üzerinde yapılacak değerlendirmelere ayrılmıştır. Çalışmada ilgili devletlerin anayasal hükümleri ele alınmış, uygulamadaki aksaklıklara değinilmemiştir.

Tezimizin bu kısmında, bağımsızlık sonrası dönemdeki Kazakistan Cumhuriyeti, Kırgızistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti ve Türkmenistan Cumhuriyetleri'nin yürürlükteki Anayasaları ve 1977 tarihli SSCB Anayasası ve bu Anayasa temelinde kabul edilen 1978 tarihli Kazak SSC, Kırgız SSC, Özbek SSC ve Türkmen SSC Anayasalarındaki hukuk devleti ilkeliyle ilgili maddeler ele alınacaktır.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin yürürlükteki anayasaları aşağıdaki tarihlerde kabul edilmiştir: 30 Ağustos 1995 tarihli Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası,⁵⁵³ 11 Nisan 2021 tarihli Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası,⁵⁵⁴ 8 Aralık 1992 tarihli Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası⁵⁵⁵ ve 18 Mayıs 1992 tarihli Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasası.⁵⁵⁶

Yukarıdaki anayasalarla birlikte bu Cumhuriyetlerin SSCB dönemindeki Anayasalarındaki hukuk devletiyle ilgili maddeler de incelenmiştir. SSCB dönemindeki ele alınacak Orta Asya Cumhuriyetleri Anayasalarının tarihi ve içeriği aşağıda yer almıştır:

- 10 bölüm 19 kısım ve 173 maddeden oluşan 20 Nisan 1978 tarihli Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Anayasası,⁵⁵⁷

⁵⁵³ Tabanov S.A., Orazova A.A., *Kurdeli Zamannın Ötpeli Kazanderdegi Kazak Koğamı Ata Zandarının (Konstitutsiyaların) Tarihi-Hukuktuk Sabaktastığı* (Jeti Jargı, Almatı, 2010), 173.

⁵⁵⁴ Konstitutsiya Kyrgyzskoy Respubliki, (Erişim Tarihi 07.09.2021), <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru>,

⁵⁵⁵ Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan ot 8 Dekabrya 1992 goda (S Izmeneniyamii Dopolneniyamipo Sostoyaniyuna 08.02.2021 g.), (Erişim Tarihi 03.12.2021), https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30433237

⁵⁵⁶ Konstitutsiya Turkmenistana (Novaya Redaktsiya) (S Izmeneniyamii Dopolneniyamipo Sostoyaniyuna 25.09.2020 g.), https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31337929, (Erişim Tarihi 12.28.2020.)

⁵⁵⁷ Konstitutsiya Kazakhskoy SSR 1978 goda, (Erişim Tarihi 10.05.2021), https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%A1%D0%A1%D0%A0_1978_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0,

- 8 bölüm 19 kısım ve 172 maddeden oluşan 20 Nisan 1978 tarihli Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Anayasası,⁵⁵⁸
- 11 bölüm, 21 kısım ve 183 maddeden oluşan 19 Nisan 1978 tarihli Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası,⁵⁵⁹
- 10 bölüm, 19 kısım ve 173 maddeden oluşan 3 Nisan 1978 tarihli Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası.⁵⁶⁰

SSCB'ne bağımlı tüm özerk ve müttefik cumhuriyetlerin anayasası, SSCB federal anayasasına uygun olmalıydı.⁵⁶¹ SSCB'nin son Anayasası 7 Ekim 1977'de SSCB'nin Yüksek Konsey'inin olağanüstü yedinci oturumunun dokuzuncu toplantısında kabul edilmiştir.⁵⁶² Her ne kadar müttefik cumhuriyetler SSCB Anayasası temelinde oluşturulsa da, her müttefik cumhuriyetin SSCB Anayasasında yer almayan kendi özel maddeleri vardı, yani SSCB'ye bağımlı cumhuriyetlerin Anayasası ülkenin ekonomik, tarihi, kültürel özelliklerini dikkate alarak SSCB Anayasasına aykırı olmayacak şekilde tasarlanmıştır.⁵⁶³

Çalışmamızın bu bölümünde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin SSCB dönemindeki son anayasası ve bağımsızlıktan sonrası dönemdeki yürürlükteki Anayasaları temel kaynak olacaktır. Bu anayasaların hukuk devleti ilkeleri olarak bilinen: hukuki güvenlik ilkesi, hukuk önünde eşitlik ilkesi, insan haklarının korunması ilkesi, erker ayrılığı ilkesi ve bağımsız yargı ilkeleriyle bağlantılı maddeleri kıyaslanarak değerlendirme yapılacaktır.

Orta Asya Türk Devletleri'nin hukuk kültürü dört farklı zaman diliminde önemli ölçüde etkilenmiştir. Bunlardan birincisi, göçebelik ve kabile bağlarının kalıplarının belirleyici olduğu Sovyet öncesi dönemlerdir. İkincisi, Çarlık yönetimiyle birlikte Rus

⁵⁵⁸ Konstitutsiya Kirgizskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki, g.Frunze, ot 20 Aprelya 1978 goda, (Erişim Tarihi 10.05.2021), <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/205064>

⁵⁵⁹ Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) Respubliki Uzbekistan (Prinyata 19.04.1978g.), (Erişim Tarihi 10.05.2021), [https://nrm.uz/contentf?doc=391018_konstituciya_\(osnovnoy_zakon\)_respubliki_uzbekistan_\(prinyata_19_04_1978_g_na_vneocherednoy_shestoy_sessii_vs_ruz_devyatogo_sozyya\)](https://nrm.uz/contentf?doc=391018_konstituciya_(osnovnoy_zakon)_respubliki_uzbekistan_(prinyata_19_04_1978_g_na_vneocherednoy_shestoy_sessii_vs_ruz_devyatogo_sozyya))

⁵⁶⁰ Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) Turkmenskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki (13 Aprelya 1978 g.), (Erişim Tarihi 10.05.2021), <https://nodussr.ru/konstituciya-turkmenskoj-ssr>.

⁵⁶¹ Tabanov S.A., Orazova A.A., *Kurdeli Zamannın Ötpeli Kazanderdegi Kazak Koğamı Ata Zandarının (Konstitusyalarının) Tarihi-Hukuktuk Sabaktastığı*, 69.

⁵⁶² Konstitutsiya SSSR 1977 goda, (Erişim Tarihi 10.05.2021), <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1225/>

⁵⁶³ Tabanov S.A., Orazova A.A., *Kurdeli Zamannın Ötpeli Kazanderdegi Kazak Koğamı Ata Zandarının (Konstitusyalarının) Tarihi-Hukuktuk Sabaktastığı*, 107.

egemenliğinin hüküm sürdüğü ve Orta Asya halklarının kültürü, bilinci ve zihniyeti üzerinde dönüştürücü etkisi olduğu zaman dilimidir. Üçüncüsü ve belki de en etkili olanı kolektivizm, komünizm ve Stalinizm ekseninde Komünist Parti kültürüyle harmanlanan Sovyetler Birliği dönemidir.⁵⁶⁴ Son katman, Sovyet sisteminin çöküşünün bir sonucu olarak ortaya çıkan ve demokrasiye geçme çabasını içeren aşamadır.⁵⁶⁵ Özellikle Sovyetler döneminin hukuk kültürünün kalıntıları liberal anayasacılığın hayata geçirilmesinde zorluklara neden olmaktadır. Zira sosyalist anayasacılıkla liberal anayasacılık arasında önemli farklılıklar bulunmaktadır. Sosyalist anayasacılıkta çok partili yaşam yerine tek parti iktidarı ve kuvvetler ayrılığı değil kuvvetler birliği bulunur. Hak ve özgürlük anlayışları da farklılaşmaktadır. Sosyalist anayasacılıkta insan haklarının merkezine özgürlük değil eşitlik konur.⁵⁶⁶ Dolayısıyla birey temelli hak ve özgürlük anlayışının yerine toplum merkezli özgürlük anlayışı benimsenir. Oysa hukuk devleti ilkesinin çoğulculuk, temel hak ve özgürlükler ve kuvvetler ayrılığı ilkesiyle önemli bağları bulunmaktadır. Bu açıdan Orta Asya Türk Devletlerinin anayasalarında hukuk devleti ilkesinin asgari koşullarına teoride yer verdikleri dikkat çekmektedir. Uygulamadaki sıkıntılar geçmişin izlerinin etkisinin silinememesinden kaynaklandığı, yazılı hukuk kurallarını harekete geçirecek istencin bir türlü yakalanamadığı görülmektedir.

I. ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİ ANAYASALARINDA HUKUK DEVLETİ İLKESİNİN GENEL GÖRÜNÜMÜ

Devletler anayasalarını birer uzlaşma metni olarak belirlediklerinden beri, devletlerine ilişkin temel ilkelerini anayasalarının başlangıç hükümlerinde ve ilk maddelerinde genel olarak ifade ederler. İlerleyen maddelerde de bu temel ilkeler ayrıntılandırılır. Diğer ifadeyle burada bir genel norm ve özel norm ilişkisi söz konusudur.

⁵⁶⁴ 1917 Ekim Sosyalist Devrimi, Orta Asya tarihinde devletleşme yolunda yeni bir sayfanın açılmasına neden olmuştur. 1918 ve 1922 yılları arasında bölgede sosyalist anayasacılığa dayanan Sovyet yönetimi kuruldu. Bu dönem, Orta Asya devletlerinin tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. Zira bölgenin “*tek etnik grup, tek toprak*” temelinde milletlere bölünmesi düşüncesi, mevcut Orta Asya devletlerinin kurulmasına yol açmıştır. Bolşevikler ulus devlet ilkesi gereğince, etnisiteye dayalı devletlerin kurulması konusunda harekete geçtiler. Bkz. Ouran Niazaliev, *Failed Democratic Experience in Kyrgyzstan: 1990-2000*, A Thesis Submitted to the Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, 2004, 30.

⁵⁶⁵ İlgili dönemlendirmede Kırgızistan üzerine yapılan bir çalışmadan esinlenilmiştir. Bkz. Niazaliev, age., 126 – 127.

⁵⁶⁶ Abdurrahman Eren, *Anayasa Hukuku Dersleri, Genel Esaslar, Türk Anayasa Hukuku* (Seçkin Yayınevi, Güncellenmiş 3. Baskı), 124 vd

Hukuk devleti ilkesi de bahsedilen bu temel ilkelerin en önemlilerinden birisini oluşturur. Bu başlık altında ilgili devletlerin anayasalarının hukuk devletine bakışını genel olarak ele alacağız.

A. Kazakistan

Dünya ülkelerinin yaklaşık 20 anayasasını ve bu konudaki yasal literatürü titizlikle inceledikten sonra, yeni bir anayasa taslağı geliştirmek için Cumhurbaşkanı altındaki Uzman Danışma Organının omurgasını oluşturan akademisyenler ve hukukçular bir araya geldiler. Anayasa taslağının basında geniş çapta tartışılan çeşitli versiyonları hazırlandı. Sonuçlar, üç milyondan fazla vatandaşın projeye ilgili yaklaşık 33 bin toplu tartışmaya katıldığını gösterdi. 30 bine yakın öneri ve yorum yapıldı. Sonuç olarak, 30 Ağustos 1995 tarihinde, ülkenin yeni anayasasına çoğunluğu “evet” diyen vatandaşlarımızın iradesinin en yüksek ifadesi gerçekleşti.⁵⁶⁷

30 Ağustos 1995'te kabul edilen Anayasa giriş, 9 bölüm ve 98 maddeden oluşmaktadır.⁵⁶⁸ Mevcut Anayasa ülke çapında %89,14 oranında referandumla kabul edilmiş⁵⁶⁹ ve 5 Eylül 1995'te yürürlüğe girmiştir.⁵⁷⁰

Kazakistan Cumhuriyeti (Kazakistan) Anayasasının 1. maddesinin 1. fıkrasında “Kazakistan Cumhuriyeti, en yüksek değerleri birey, onun yaşamı, hak ve özgürlükleri olan, demokratik, laik, hukuk ve sosyal bir devlet olduğunu ilan eder” ifadesine yer verilmiştir. Görüldüğü gibi bu ilk maddede devletin temel nitelikleri tek tek sayılmıştır. Açıklanan devlet sıfatlarından birinin de hukuk devleti olduğu vurgulanabilir.

⁵⁶⁷ “Konstitutsionnyye Reformy na Sovremennom Etape”, (Erişim Tarihi 12.09.2021), <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9323/>

⁵⁶⁸ Tabanov S.A., Orazova A.A., *Kurdeli Zamannın Ötpeli Kazanderdegi Kazak Koğamı Ata Zandarının (Konstitusyaların) Tarihi-Hukuktuk Sabaktastığı*, 173; Bkz. Orta Asya'da çok hızlı gelişen bir ülke olarak Kazakistan önemlidir. SSCB'nin çöküşünden sonra Kazakistan'ın hukuk sisteminde takip etmesi gereken bazı tercihler vardı. Bu yollardan birincisi ve en kolay yolu, Rus yasalarını kopyalamaktı. İkinci yol, Avrupa ülkeleri anayasaları tecrübesine dayanan yeni yasalar kabul etmektir. Üçüncü ve aynı zamanda karışık bir yol ise eski Sovyet dönemi Anayasası ile Batı ülkelerinin Anayasa tecrübelerinden alınan bir Anayasa modelini oluşturmaktır. Bu aşamada Kazakistan yasalarının bazılarını diğer komünizm sonrası ülkelerin yasalarından iktibas etti ve bazı yasaları ise, özellikle ekonomi ile ilgili yasalarda Batı ülkeleri yasalarından yararlandı. Yücel Oğurlu, “An Essay on Main Provisions of the Constitution of Republic of Kazakhstan on Organization of State and Administration”, *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt V, Sayı: 1-4, 2001, 121-122.

⁵⁶⁹ Tabanov S.A., Orazova A.A., *Kurdeli Zamannın Ötpeli Kazanderdegi Kazak Koğamı Ata Zandarının (Konstitusyaların) Tarihi-Hukuktuk Sabaktastığı*, 166.

⁵⁷⁰ Maymakov G., *Kazakistan Respublikasının Sayasi-Hukuktuk Tarihi* (Gılım Baspası, Almatı, 2000), 190.

Hukuk kurallarının üstünlüğü, toplumun her alanındaki işlemler, eylemler ve faaliyetlerin ancak hukukla uygulanması, yönetilmesi ve yürütülmesi demektir.⁵⁷¹ Hukuk devletin en önemli özelliklerinden biri hukuk kurallarının üstünlüğüdür. Hukuk kuralları sıralamasında en üst sırada yer alan Anayasanın gücü hakkında Kazakistan Anayasasının 4. maddesinin 2. fıkrasında şu kural belirtilmiştir: “*Anayasa, en üstün hukuki güce sahiptir ve Cumhuriyetin tüm topraklarında doğrudan geçerlidir*”. Görüldüğü gibi Anayasa’nın üstünlüğü açıkça ifade edilmiştir. Anayasanın üstünlüğü ilkesinin iki yönü bulunmaktadır. Birincisi anayasal kuralların tüm diğer düzenleyici işlemlerden üstün olduğu, ikincisi de yasama, yürütme ve yargı organlarının yani tüm devlet organlarının anayasaya uyma zorunluluğunun anayasada belirtildiği anlamına gelir.⁵⁷² Birincisinden hareketle Anayasa’nın üstünlüğü, Anayasa’nın yasalardan daha zor değiştirileceğini belirtir. Dolayısıyla Anayasa’da değişiklik yapılması için yasama organında yasaları değiştirmek için aranan çoğunluktan daha fazla bir çoğunluk aranabilir.

Kazakistan Anayasasının 74. maddesinin 1. fıkrasına göre “*Kazakistan Cumhuriyeti Anayasasına uygun bulunmayan kanunlar ve uluslararası antlaşmalar imzalanamaz, onaylanamaz ve yürürlüğe konulamaz*”. İlgili madde de anayasanın üstünlüğünü ortaya koymaktadır. Ayrıca bu maddeden uluslararası antlaşmaların Kazakistan hukuk sisteminde Anayasa’nın altında tutulduğu anlaşılmaktadır.

Kazakistan Cumhuriyeti Sovyetler Birliği’nin dağılmasının ardından sosyalist anayasacılıktan liberal anayasacılığa geçiş aşamasındadır. Liberal anayasacılıkta, “*anayasanın üstünlüğü*” ilkesinin hayata geçirilmesi için yasaların anayasaya uygunluğunu denetleyecek mekanizmaların kurulması gerekir. Bu amaç doğrultusunda iki yöntemden söz edilebilir. Bunlar “*siyasal denetim*” (bir diğer ifadeyle yasama ve yürütme organları tarafından yapılan denetim) ve “*yargısal denetim*” (yani yargı organı tarafından yapılan denetim). Siyasal denetim, tek başına yeterli bir yöntem değildir. Dolayısıyla yargısal denetimle desteklenmesi gereklidir. Kazakistan Cumhuriyeti’nde Anayasaya uygunluk denetimi, anayasaların korunması için özel olarak oluşturulmuş bir organ olan Anayasa Konseyi tarafından gerçekleştiriyordu.⁵⁷³ Fakat, 2022 Anayasa

⁵⁷¹ Sapargaliyev, *Kazakistan Respublikasının Konstitusyalık Hukuku*, 191.

⁵⁷² Cengiz Gül, *İktidarın Sınırlandırılması ve Hukuk Devleti* (Adalaet Yayınevi, Ankara, 2010), 72, 85 vd.

⁵⁷³ Ostapovich İ.Y., “Teoreticheskie Problemy Otrazlei Prava, Tolkovanie Norm Konstitusii Organami Ohrany Konstitusii Respubliki Berlarus, Respubliki Kazakhstan i Rossiiskoi Federasii”, №2 (111), Fevral,

değişikliği ile Anayasa Konseyinin yerini Anayasa Mahkemesi almıştır. Anayasa Mahkemesi, kanunların ve Parlamentonun ve onun Kamaralarının kararlarının Anayasa'ya uygunluğunu denetler.

Kanunların ve Parlamento kamaralarının kararlarının Anayasaya uygun olması gerektiği 72. maddede belirtilmiştir.⁵⁷⁴

“1. Anayasa Mahkemesi Kazakistan Cumhurbaşkanı, Senato Başkanı ve Meclis Başkanının, parlamentonun üye tam sayısının en az beşte birinin ve Başbakanın başvurusu üzerine:

1) Cumhurbaşkanı, Parlamento milletvekilleri seçimlerinin ve Cumhuriyet referandumunun yapılmasına ilişkin uyuşmazlıkları çözüme bağlar;

2) Parlamentoda kabul edilmiş kanunların, cumhurbaşkanınca imzalanmadan önce, Kazakistan Anayasasına uygun olup olmadığını görüşür;

2-1) Parlamento ve onun Kamaralarının kararlarının Anayasaya uygunluğunu inceler”.

Burada dikkat çekici nokta kanunlar gibi Parlamento kararlarının da Anayasa Mahkemesinin'nin denetimine tabi kılınmasıdır. Parlamento kararlarının yargısal denetiminin yaygın olmadığına altını çizmek gerekir.⁵⁷⁵ Örneğin, 1982 TC. Anayasasında Parlamento kararlarının Türk Anayasa Mahkemesi tarafından denetimi mümkün değildir.⁵⁷⁶ Her ne kadar Parlamentoların bağımsızlığı çerçevesinde bu düzenlemenin iyileştirilebilmesi mümkün de olsa Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nın denetim boyutunu ileri bir aşamaya taşıdığı iddia edilebilir. Öte yandan bazı ülkelerde yürütmenin düzenleyici işlemlerinin de Anayasa yargısı denetimine tabi tutulduğu

2016, 1 (40), (Erişim Tarihi 09.02.2021), <https://cyberleninka.ru/article/v/tolkovanie-norm-konstitutsii-organami-ohrany-konstitutsii-respubliki-belarus-respubliki-kazahstan-i-rossiyskoy-federatsii>

⁵⁷⁴ 5 Haziran 2022' tarihindeki referandumdan önce Kazakistan Anayasasının 72. maddesinde Anayasa Mahkemesi Anayasa Konseyi olarak geçmektedir:

“1. Anayasa Konseyi Kazakistan Cumhurbaşkanı, Senato Başkanı ve Meclis Başkanının, parlamentonun üye tam sayısının en az beşte birinin ve Başbakanın başvurusu üzerine:

1) Cumhurbaşkanı, Parlamento milletvekilleri seçimlerinin ve Cumhuriyet referandumunun yapılmasına ilişkin uyuşmazlıkları çözüme bağlar;

2) Parlamentoda kabul edilmiş kanunların, imzalanmadan önce, Kazakistan Anayasasına uygun olup olmadığını görüşür;

2-1) Parlamento ve onun Kamaralarının kararlarının Anayasaya uygunluğunu inceler”

⁵⁷⁵ Bülent Tanör ve Necmi Yüzbaşıoğlu, 1982 Anayasasına göre Türk Anayasa Hukuku (9. Baskı, Beta Yayınevi, İstanbul, Eylül, 2009), 471.

⁵⁷⁶ Yavuz Atar, Türk Anayasa Hukuku (11. Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara, Eylül, 2017), 339-340.

görülmektedir. Avusturya, Polonya, Belçika, Rusya, Hırvatistan, Slovenya, Slovakya, Bulgaristan, Moldova, Şili örnek olarak gösterilebilir.⁵⁷⁷

Yürütmenin düzenleyici işlemlerinin denetiminin Anayasa yargısı tarafından değil hem iş yükü hem de uzmanlaşmak bakımından idari yargı organlarınca yerine getirilmesinin daha fonksiyonel olduğu kanaatini taşımaktayız.

Kazakistan Cumhuriyeti'nde, Anayasa Mahkemesi anayasal denetimi gerçekleştirmeyi ve insan hakları ihlallerini önlemeyi amaçlayan özel bir organdır.⁵⁷⁸ 1993 yılına kadar Anayasa Konseyinin faaliyetlerini en yüksek mahkeme Anayasa Mahkemesi yürütmüştür. 29 Aralık 1995 tarihinden itibaren Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın "Kazakistan Cumhuriyeti Anayasa Konseyi Hakkında Kanun Hükmünde Kararı"nın yürürlüğe girmesinin ardından Anayasa Mahkemesinin yetkileri Anayasa Konseyi'ne devredilmiştir.⁵⁷⁹ 5 Haziran 2022 tarihinde Kazakistan Cumhuriyeti Anayasasının değişimi ile gerçekleşen referandum sonucunda Anayasa Konseyi tekrar Anayasa Mahkemesine dönüştürülmüştür.⁵⁸⁰

Değiştirilmiş yeni anayasaya göre Anayasa Mahkemesi ile ilgili maddeler Kazakistan Anayasasının "Anayasa Mahkemesi" başlıklı altıncı bölümünde yer almaktadır (m.71-74). Anayasa Mahkemesi; Cumhurbaşkanı, Parlamento milletvekilleri seçimlerinin ve Cumhuriyet referandumunun yapılmasına ilişkin uyuşmazlıkları çözüme bağlar (m. 72/1/1); Parlamento tarafından kabul edilmiş kanunların, imzalanmadan önce, Kazakistan Anayasasına uygun olup olmadığını görüşür (m.72/1/2); Kazakistan'ın uluslararası antlaşmalarının onaylanmadan önce Anayasaya uygunluğu hakkında görüşünü bildirir (m.72.1/3); Kazakistan Anayasa normlarının resmi yorumunu yapar

⁵⁷⁷ Ömer Anayurt, *Anayasa Hukuku Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)*, (3. Baskı, Seçkin Yayınevi, Ankara, 2020), 723.

⁵⁷⁸ Ostapovich İ.Y., "Teoreticheskie Problemy Otrazlei Prava, Tolkovanie Norm Konstitusii Organami Ohrany Konstitusii Respubliki Berlarus, Respubliki Kazakhstan i Rossiiskoi Federasii".

⁵⁷⁹ Tabanov S.A., Orazova A.A., *Kurdeli Zamannın Ötpeli Kazanderdegi Kazak Koğamı Ata Zandarının (Konstitusiyaların) Tarihi-Hukuktuk Sabaktastığı*, 188.

⁵⁸⁰ 5 Haziran 2022' tarihindeki referandumdan önce Kazakistan Anayasasında Anayasa Konseyi'yle ilgili maddeler Kazakistan Anayasasının "Anayasa Konseyi" başlıklı altıncı bölümünde yer almaktadır (m.71-74.). Anayasa Konseyi, insan ve vatandaş hak ve özgürlüklerini ihlal edenler dâhil Anayasaya aykırılığı saptanan kanunlar ve diğer normatif hukuk düzenlemeleri iptal eder (m.74/2), Anayasa Mahkemesi: Cumhurbaşkanı, Parlamento milletvekilleri seçimlerinin ve Cumhuriyet referandumunun yapılmasına ilişkin uyuşmazlıkları çözüme bağlar (m. 72/1/1); Parlamento tarafından kabul edilmiş kanunların, imzalanmadan önce, Kazakistan Anayasasına uygun olup olmadığını görüşür (m.72/1/2); Kazakistan'ın uluslararası antlaşmalarının onaylanmadan önce Anayasaya uygunluğu hakkında görüşünü bildirir (m.72.1/3); Kazakistan Anayasa normlarının resmi yorumunu yapar (m.72/1/4).

(m.72/1/4). Referandumdan önceki anayasanın 71. maddesi 1. fıkrasında Kazakistan Eski Cumhurbaşkanları Anayasa Konseyinin ömür boyu üyesi olma hakkına sahiptiler. 5 Haziran 2022'deki referandumdan sonraki anayasada bu madde bulunmuyor.

Referandumdan sonraki değiştirilmiş Anayasaya göre, 74. maddenin 2. fıkrasında *“Anayasa'nın belirlediği insan ve vatandaşın hak ve özgürlüklerini ihlal edenler de dâhil olmak üzere anayasaya aykırı olarak kabul edilen kanunlar ve diğer normatif hukuki düzenlemeler, yürürlükten kaldırılacak ve Anayasa Mahkemesinin karar verdiği tarihten veya belirlediği tarihten itibaren uygulanamayacaktır”*⁵⁸¹ şeklinde insan ve vatandaşın hak ve özgürlüklerini ihlal eden kanunların Anayasa Mahkemesi kararı ile iptal edileceğini belirtmiştir.

Kazakistan Anayasasının 2022 değişikliği öncesindeki halinde Kazakistan Cumhuriyeti vatandaşları doğrudan Anayasa Konseyi'ne başvuramazdı, mahkemeler aracılığı ile başvurabilirdi.⁵⁸² 5 Haziran 2022'deki Anayasa değişikliği referandumundan sonra ise Kazakistan vatandaşları insan hakları ihlalleri durumunda doğrudan Anayasa Mahkemesine başvurma hakkına sahiptiler.

5 Haziran 2022'tarihine kadarki Anayasaya göre, Yüksek Mahkeme ve Anayasa Konseyi, devlet organlarının tüm eylem ve işlemlerinin, tüzel kişilerin ve bireylerinin faaliyetlerinin anayasaya uygunluğunu denetler. Bu uygunluk, hukukun üstünlüğünü, yani, eylemlerin yasallığını ve yasaların öngördüğü hükümlerin yerine getirilmesini ve ihlal edilmemesini sağlar.⁵⁸³ Anayasa Konseyi'nin hukukun üstünlüğünü sağlama faaliyeti, mevzuat kalitesinin kontrolünü ve değerlendirilmesini beraberinde getirir.⁵⁸⁴

⁵⁸¹ Kazakistan 5 Haziran 2022'deki referandumdan önceki Anayasaya göre, 74. maddenin 2. fıkrasında *“İnsan ve vatandaş hak ve özgürlüklerini ihlal edenler dâhil Anayasaya aykırılığı saptanan kanunlar ve diğer normatif hukuk düzenlemeleri iptal edilir ve uygulanamaz”* (m.74/2), şeklindedir.

⁵⁸² Mevzuattaki eksiklikler genellikle mahkeme başvurularının değerlendirilmesi sırasında tespit edilmektedir. Böylece Anayasa Konseyi'nin önerileri üzerine mevcut mevzuatta değişiklik ve eklemeler yapılabilir. Şapak Unzila, “Konstituciya Jane Quıq Üstemdigi”, Rocceedings of the International Scientific and Practical Conference «Formation and Strengthening of the Professional Legal Culture of Public Servants in the Republic of Kazakhstan in Light of Modernization of Public Consciousness» Dedicated to the 25th Anniversary of the Constitution of the Republic of Kazakhstan, 23, (Erişim Tarihi 14.06.2021), <https://www.enu.kz/downloads/oktyabr-2020/1-sent-sbornik.pdf>

⁵⁸³ Unzila, “Konstituciya Jane Quıq Üstemdigi”, 23.

⁵⁸⁴ OON, Mejdunarodnye Dogovory Po Pravam Cheloveka, Obshii Bazovyi Dokument, Yavlyaushiiysya Sostavnoi Chastyu Dokladov Gosudarstv-Uchastnikov, Kazahstan, 4. Yanvar, 2019, 5, (Erişim Tarihi 25.05.2021), <https://undocs.org/ru/HRI/CORE/KAZ/2019>

Anayasa Konseyi (referandum sonrası Anayasa Mahkemesi), Kazakistan'da anayasacılığı geliştirmeyi, Kazakistan'ın ulusal bir değeri olarak hukukun üstünlüğünü sağlamayı, insan haklarını güvence altına almayı, bireyin korunma düzeyini ve devlet gücünün etkin işleyişini arttırmayı amaçlamaktadır. Anayasa Konseyi, insan hakları ihlallerini önlemek ve devlet organlarının yetkilerinin sınırlandırılmasını sağlamak için oldukça önemli bir mekanizmadır.⁵⁸⁵

Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 4. maddesinin 1. fıkrasında Cumhuriyetin hukuk kaynaklarından söz edilmektedir; *“Anayasa hükümleri, ona uygun kanunlar, diğer normatif hukuk düzenlemeleri, uluslararası antlaşmalar, Cumhuriyetin diğer hukuki düzenlemeleri, ayrıca Anayasa Mahkemesi ve Yüksek Mahkemenin düzenleyici kararları, Kazakistan Cumhuriyetinde geçerli hukuku oluşturur”* ve 4. maddenin 3. fıkrasında *“Cumhuriyet tarafından onaylanan uluslararası antlaşmalar, kanunlara göre önceliğe sahiptir ve bir uluslararası antlaşma, uygulanması bir kanunla yayımlanmasına bağlı olduğu durumlar hariç doğrudan uygulanır”* şeklinde uluslararası anlaşmaların kanunlara göre öncelikli olduğu gösterilmiştir.⁵⁸⁶

62. maddenin 7. fıkrası *“Cumhuriyet kanunları, Parlamento ve Kamaralarının kararları Anayasaya aykırı olamaz. Parlamento ve kamaraların kararları kanunlara aykırı olamaz”* şeklindedir.

4. maddenin 1. ve 3. fıkralarıyla 62. maddenin 7. fıkrası bir arada değerlendirildiğinde Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nın normlar hiyerarşisi sistemini kabul etmiş olduğu anlaşılmaktadır. Her kural, bir üst kurala uygun olduğu durumda hukuki bir değer kazanır.

Kazakistan'ın eski Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev'in 24 Ağustos 2009 tarihli Kararnamesiyle 2010-2020 dönemleri için, Kazakistan'ın *“Hukuk Politikasına İlişkin Genel Çerçeve”* planı belirlenmiştir. Bu kararnamede *“Anayasanın üstünlüğü ilkesinin devlet hayatının her alanında hayata geçirilmesi, bütün devlet organlarının ve*

⁵⁸⁵ Unzila, “Konstituciya Jane Quıq Üstemdigi”, 23.

⁵⁸⁶ Kazakistan 5 Haziran 2022'deki referandumdan önceki Anayasaya göre, 4. maddenin 1. fıkrasında Cumhuriyetin hukuk kaynaklarından söz edilmektedir; *“Anayasa hükümleri, ona uygun kanunlar, diğer normatif hukuk düzenlemeleri, uluslararası antlaşmalar, Cumhuriyetin diğer taahhütleri ayrıca Anayasa Konseyi ve Cumhuriyetin Yüksek Mahkemesinin düzenleyici kararları, Kazakistan Cumhuriyetinde geçerli hukuku oluşturur”* (m.4/1) şeklinde uluslararası anlaşmaların kanunlara göre öncelikli olduğu gösterilmiştir

*kamu görevlilerinin anayasal ilkelere ve değerlere bağlılığının sağlanması, anayasal ve yasal düzenlemelere uygulamada etkinlik kazandırılması” amaçlanmıştır.*⁵⁸⁷

B. Kırgızistan

Kırgızistan Cumhuriyeti bağımsızlığından bu yana 30 yıl içerisinde altı Anayasa yapmıştır. Son Anayasa 11 Nisan 2021 yılında referandum marifeti ile kabul edilmiştir. Yürürlükteki Anayasa 5 bölüm, 116 maddeden oluşmaktadır.⁵⁸⁸

Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasının Başlangıç’ında “*Biz, Kırgızistan Cumhuriyeti halkı, ...hukukun üstünlüğü, adalet ve eşitliği sağlamak için, ...Kırgızistan Cumhuriyeti halkının hak ve çıkarlarını savunarak, ...insan hak ve özgürlüklerin korunmasına ve bunlara saygı gösterilmesine bağlılığı teyit ederek; evrensel insani ilke ve değerleri kabul ederek, sosyal adaletin, ...gelişimi için çabalayarak, ...bu Anayasayı kabul ediyoruz*” şeklinde hukukun üstünlüğünü hedeflediğini göstermektedir.⁵⁸⁹

Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasının 1. maddesinin 1. fıkrasına göre, “*Kırgız Cumhuriyeti (Kırgızistan), bağımsız, egemen, demokratik, üniter... laik ... sosyal bir hukuk devletidir*” denilmektedir.⁵⁹⁰ Dolayısıyla, Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasında hukuk devleti en azından teorik olarak anayasal teminat altına alınmıştır.

Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasının 6. maddesinin 1. fıkrasında, “*Bu Anayasa, Kırgız Cumhuriyeti’nde en yüksek yasal güce ve doğrudan etkiye sahiptir*” (m.6/1) ve aynı maddenin 2. fıkrasında “*Anayasal kanunlar, kanunlar ve diğer normatif hukuki düzenlemeler, Anayasaya uygun olarak kabul edilir*” (m.6/2) hükmü yer almaktadır. Ayrıca, maddenin 3. fıkrasında, “*Uluslararası hukukun evrensel olarak kabul edilen ilkeleri ve normları ile Kırgız Cumhuriyeti mevzuatına uygun olarak yürürlüğe giren uluslararası anlaşmalar, Kırgız Cumhuriyeti hukuk sisteminin ayrılmaz bir parçasıdır*”

⁵⁸⁷ Igor Ivanovich Rogov, “Hukuk Devletin Oluşumunda Kazakistan Anayasa Konseyi’nin Öncelikleri”, Anayasa Yargısı, Cilt 28, Sayı 1, 2012, 300, (Erişim Tarihi 07.09.2021), <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php>,

⁵⁸⁸ Konstitutsiya Kyrgyzskoy Respubliki.

⁵⁸⁹ Kırgızistan Cumhuriyeti’nin 2010 Anayasasında hukuk devleti ve hukuk üstünlüğüne ilgili maddeler aşağıda verilmiştir. Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasının Başlangıç’ında “*...Hukukun üstünlüğünü onaylamağa çalışarak, ayrıca sosyal adaleti, halkın ekonomik refahı ve manevi açıdan gelişmesini destekleyerek; Atalarımızın barış ve uzlaşma, doğayla uyum içinde yaşamaya ilişkin vasiyetlerinden yola çıkarak, bu Anayasayı kabul ediyoruz*”, şeklinde Kırgızistan Anayasa’sının hukuk üstünlüğünü hedeflediğini belirtmektedir.

⁵⁹⁰ 2010 Anayasasına göre de, 1. maddenin 1. fıkrasında: “*Kırgız Cumhuriyeti (Kırgızistan) egemen, demokratik, hukuki, laik, üniter, sosyal devlettir*” denilerek Kırgızistan’da devletin niteliklerinden birinin de hukuk devleti olduğu belirtilmiştir.

hükmü düzenlenmiştir.⁵⁹¹ Görüldüğü gibi, Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasında, anayasasının üstünlüğü anayasal teminat altına alınmıştır. Anayasa hükmünde Anayasal kuralların doğrudan uygulanabileceği belirtilmektedir. Böylece, anayasal kurallar uygulama kabiliyeti kazanmıştır. Devlet organlarının anayasanın bu açık hükmü gereğince anayasal kuralları da doğrudan uygulayabileceği anlamını çıkarmak mümkündür. 3. fıkra hükmüyle Kırgızistan anayasasının uluslararası alana açıldığını da söyleyebiliriz. Uluslararası hukuk kuralları, Kırgızistan Cumhuriyetinin hukuk sisteminin bir parçasını oluşturmaktadır. Ayrıca bu hükümler bir bütün olarak değerlendirildiğinde normlar hiyerarşisine de uygun düzenleme yapıldığı görülmektedir. Anayasa altı işlemler Anayasal kanunlar, kanunlar ve diğer düzenleyici işlemler şeklinde sırayla sayılmıştır. Ayrıca bu düzenlemelerin anayasaya uygun olması gerektiği de belirtilmiştir.

Anayasanın 5. maddesinin 3. fıkrasında, “Devlet iktidarının zorla ele geçirilmesine ve yasadışı bir şekilde tutulmasına, devlet organlarının, yerel yönetimlerin organlarının ve görevlerinin yetkilerine el konulmasına yönelik eylemlere izin verilmemektedir” şeklinde iktidarın yasadışı değiştirilmesine izin verilmeyeceği belirtilmiştir.⁵⁹² Bu husus aslında demokratik hukuk devletlerinde malumun ilanıdır. Başka bir deyişle demokratik hukuk devletlerinde iktidarın nasıl değiştirileceği hukuk kurallarıyla belirlenir.

Yeni Anayasayla Kırgızistan’da bağımsız bir Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. Kırgızistan Cumhuriyetinin Anayasa Mahkemesi, anayasa sisteminin temellerini ve temel hak ve özgürlüklerini korumak, Anayasanın üstünlüğünü ve doğru işleyişini sağlamak amacıyla anayasal denetim yapan en yüksek yargı organıdır (m.97/1). Kırgızistan Cumhuriyetinin Anayasa Mahkemesi, Anayasanın resmi yorumunu yapar, kanun ve diğer

⁵⁹¹ 2010 Anayasasının 6. maddesinin 1. fıkrasında, “Anayasa, Kırgız Cumhuriyetinde yüksek hukuki güce sahiptir ve doğrudan uygulanır” (m.6/1) ve aynı maddenin 3. fıkrasında “Kırgız Cumhuriyetinin taraf olduğu usulüne göre yürürlüğe girmiş uluslararası antlaşmalar, ayrıca uluslararası hukukun evrensel ilke ve normları Kırgız Cumhuriyeti hukuk sisteminin bir parçasıdır” (m.6/3), denilmekteydi. Görüldüğü gibi, daha öncesinde Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasında, anayasasının üstünlüğü anayasal teminat altına alınmıştı. Bu Anayasa hükmünde Anayasal kuralların doğrudan uygulanabileceği belirtilmekteydi. Devlet organlarının kanunlar gereği anayasal kurallarında doğrudan uygulayabileceği anlamını çıkarmak mümkündü. 3. fıkra hükmüyle Kırgızistan anayasasının uluslararası alana açıldığı söylemek mümkündü.

⁵⁹² 2010 Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası’nın 5. maddesinin 3. fıkrasında, “Devlet, devlet organları, yerel yönetim organları ve yetkilileri bu Anayasa ve kanunlarla belirlenmiş yetkilerin dışına çıkamaz” (m.5/3), denilmektedir. Böylece, devletin eylem ve işlemlerinin hukuki denetim altında olduğu ifade edilmiştir. Bu maddenin de hukuk devleti idealini işaret ettiğini söyleyebiliriz. Kuşkusuz uygulamanın izlediği seyir bu ideale ne kadar yaklaştığını gösterir. Uygulamada önemli aksaklıkların olduğu belirtilmelidir.

yasal düzenlemelerin Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasına uygunluğu ile ilgili davaları çözer, Kırgız Cumhuriyeti'nin taraf olduğu, henüz yürürlüğe girmemiş uluslararası anlaşmaların anayasaya uygunluğuna ilişkin karar verir, devlet organları arasındaki yetki uyuşmazlıkları çözer, Anayasada yapılacak değişiklikler ve ilavelere ilişkin taslakları inceler (m.97/2). Anayasa Mahkemesi kararının kesinliği ve temyiz edilemezliği 97. maddenin 4. fıkrasında yer almıştır, aynı maddenin 5. fıkrasında Anayasa Mahkemesi tarafından Anayasaya aykırılığı tespit edilen kanun veya hükümlerinin Kırgız Cumhuriyeti genelinde yürürlükten kalkacağı belirtilmiştir.⁵⁹³

Kırgızistan'da 2010 Anayasasında bağımsız bir Anayasa Mahkemesi bulunmamaktaydı. Anayasal denetim, Yüksek Mahkeme'ye bağlı bir Anayasal Daire tarafından yapılıyordu. Yeni Anayasa ile bağımsız bir Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. Bu gelişim, kuvvetler ayrılığı ilkesi, yargı bağımsızlığı ve hukuk devleti açısından olumludur. Elbette, teorik düzenlenme tek başına yeterli değildir. Anayasa Mahkemesinin yapısı, çalışma düzeni ve kullanacağı yöntem hukuk devleti yönündeki ilerleyişte belirleyici olacaktır.

⁵⁹³ 2010 Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasına göre, Kırgızistan Cumhuriyetinde Yüksek Mahkeme bünyesinde faaliyet gösteren (m.93/3) Anayasa Dairesi, anayasal denetim organıdır (m.97/1). Anayasa Dairesine, hukuk alanında en az 15 yıllık iş deneyimli 40 yaşını tamamlamış ve 70 yaşını geçmeyen Kırgızistan vatandaşları (m.97/2) 3 yıllık bir süre için hâkim atanabilir (m.97/3). Yüksek Mahkemenin Anayasa Dairesinin faaliyetleri, Anayasaya aykırı olan kanunlar ve diğer normatif düzenlemelerin anayasaya aykırılığını tespit etmek, Kırgızistan'ın taraf olduğu yürürlüğe girmemiş uluslararası antlaşmaların Anayasaya uygunluğu konusunda görüşünü bildirmek ve Anayasa değişikliklerine dair kanun tasarısıyla ilgili görüşünü bildirmek (m.97/6) işlevlerini yerine getirir. Anayasa Dairesi kararının kesinliği ve temyiz edilemezliği 97. maddenin 8. fıkrasında yer almıştır (m.97/8). Anayasanın 97. maddesinin 9. fıkrasında, Anayasa Dairesi tarafından Anayasaya aykırılığı tespit edilen kanun veya hükümlerinin Kırgızistan Cumhuriyeti genelinde uygulanması yürürlükten kalkacağı (m.97/9) ve aynı maddenin 10. fıkrasında Anayasaya aykırı bulunan kanun normlarına dayanan mahkeme kararlarının hak ve özgürlüğü ihlal edilmiş vatandaşın şikâyeti durumunda mahkeme tarafından yeniden görüşüleceği belirtilmiştir (m.97/10).

2010 Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 97. maddesinde bir anayasal denetim organı olan Yüksek Mahkemenin Anayasa Dairesinin faaliyetleriyle ilgili mevzuatlar düzenlenmiştir. Kırgızistan Cumhuriyetinin Yüksek Mahkemenin Anayasa Dairesi aşağıdaki işlemleri yürütür (m.97/6):

- 1) Anayasaya aykırı olan kanunlar ve diğer normatif düzenlemelerin anayasaya aykırılığını tespit eder;
- 2) Kırgız Cumhuriyetinin taraf olduğu yürürlüğe girmemiş uluslararası antlaşmaların Anayasaya uygunluğu konusunda görüş bildirir;
- 3) Anayasa değişikliklerine dair kanun tasarısıyla ilgili görüş bildirir.

2010 Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası 97. maddesinin 8. fıkrasında, “Yüksek Mahkemenin Anayasa Dairesi tarafından Anayasaya aykırılığı tespit edilen kanun veya hükümlerinin; ayrıca mahkeme kararları dışında, anayasaya aykırılığı tespit edilmiş kanun ve hükümlerine dayanılarak çıkarılan diğer normatif hukuk düzenlemelerinin Kırgız Cumhuriyetinin tamamında uygulanması yürürlükten kalkar” (m.97/8), ve aynı maddenin 9. fıkrasında, “Yüksek Mahkemenin Anayasa Dairesi kararı kesindir ve temyiz edilemez” (m.97/9), şeklinde Anayasa Dairesi tarafından Anayasaya aykırılığı tespit edilen kanun, hükümler ve diğer normatif düzenlemelerin kalkacağı ve Anayasa Dairesinin kararının kesin ve temyiz edilmeyeceği belirtilmiştir.

C. Özbekistan

Özbekistan Anayasası 8 Aralık 1992 yılında kabul edilmiştir. Anayasada 28 Aralık 1993,⁵⁹⁴ 24 Nisan 2003, 11 Nisan 2007, 25 Aralık 2008, 18 Nisan 2011, 12 Aralık 2011, 16 Nisan 2014⁵⁹⁵ ve 8 Şubat 2021⁵⁹⁶ tarihlerinde değişiklik ve ilaveler yapılmıştır. Yürürlükteki Özbekistan Anayasa'sı 6 bölüm, 26 kısım ve 128 maddeden oluşmaktadır.

Özbekistan Anayasası'nın Başlangıç kısmında Özbekistan halkının, *“...Uluslararası hukukun evrensel normlarının üstünlüğünü tanıyarak, Cumhuriyet vatandaşlarının onurlu yaşamını sağlamaya çalışarak, hümanist, demokratik hukuk devletinin oluşumunu amaç edinerek, toplumsal barış ve milli birliğin sağlanması amacıyla, yetkili temsilciler aracılığıyla Özbekistan Cumhuriyetinin bu Anayasasını kabul”*⁵⁹⁷ ettiği belirtilmiştir. Görüldüğü gibi uluslararası hukuka gönderme yapılarak hukukun üstünlüğünün ve hukuk devletinin garanti altına alınmasının amaçlandığı ifade edilmektedir. Hukuk devletine Başlangıçtaki vurguda dikkat çeken başka husus ise insan haklarına yapılan göndermedir. Hümanizm ve demokratik ifadeleri, hukuk devletini vurgulamakta onun bir parçası haline gelmektedir.

Anayasanın 15. maddesine göre, *“Özbekistan Cumhuriyetinde, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve kanunlarının üstünlüğü istisnasız tanınır. Devletin organları, yetkililer, toplumsal birlikler, vatandaşlar, Anayasa ve kanunlara uygun olarak faaliyet gösterir”*. Bu maddede Özbekistan'da Anayasanın ve kanunların üstünlüğü kabul edilmiş ve devletteki bütün faaliyetlerin kanunlara göre yürütüleceği belirtilmiştir. Böylece hukuk devletinin en temel özelliği olan devlet organlarının bütün eylem ve işlemlerinin hukuk kurallarına uyması gereğinin anayasal güvenceye kavuşturulduğu görülmektedir.

Anayasanın bağlayıcılığı ve üstünlüğünü öngören bir başka düzenleme de Özbekistan Anayasası'nın 16. maddesinde yer almaktadır. Buna göre, *“Hiçbir kanun veya diğer normatif hukuk düzenlemeleri Anayasanın norm ve ilkelerine aykırı olamaz”*. Görüldüğü gibi, Özbekistan Anayasası hukuk sistemi içerisinde var olan tüm kuralların

⁵⁹⁴ Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası, 145, , (Erişim Tarihi 02.12.2020), https://www.turkpa.org/tr/content/documents/publications/614_trk_dili_konuan_lkelerin_anayasalar

⁵⁹⁵ O Konstitutsii, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası (constitution.uz), (Erişim Tarihi 05.05.2021).

⁵⁹⁶ Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan ot 8 dekabrya 1992 goda (S İzmeneniyami İ Dopolneniyami Po Sostoyaniyu na 08.02.2021 g.)

⁵⁹⁷ Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan ot 8 dekabrya 1992 goda (S İzmeneniyami İ Dopolneniyami Po Sostoyaniyu na 08.02.2021 g.)

Anayasaya uygun olması gerektiğini belirtmektedir. Dolayısıyla Özbekistan Anayasasının 16. maddesinde Anayasanın üstünlüğünün ve bağlayıcılığının benimsendiği ileri sürülebilir. Bu husus sadece temenni olarak dile getirilmemiş, bunu anayasanın bağlayıcılığını ve üstünlüğünü sağlayacak bir mekanizmada kurulmak istenmiştir. Bu mekanizma, Anayasa Mahkemesi'dir. Bu çerçevede Özbekistan Cumhuriyetinde yasama ve yürütme düzenlemelerinin anayasaya uygunluğunu incelemeyi sağlayan organ Anayasa Mahkemesidir (m.108).

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesinin faaliyetleri Anayasanın 109. maddesinde düzenlenmiştir:

“Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarının ve Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi kamaralarının kararlarının, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı kararnamelerinin, hükümetin ve yerel devlet organlarının kararlarının, Özbekistan Cumhuriyetinin devletlerarası antlaşmalarının ve diğer yükümlülüklerinin Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasına uygunluğunu belirler.

Ayrıca Anayasa Mahkemesi, Özbekistan Cumhuriyeti anayasa kanunlarının, Özbekistan Cumhuriyeti uluslararası sözleşmelerinin onaylanmasına ilişkin Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarının, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından imzalanmadan önce Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasına uygunluğunu denetler.

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa ve kanunlarının hükümlerini yorumlar”.

Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesinin, normatif yasal düzenlemelerinin Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasına uygunluğu konusundaki başvurusunu değerlendirir. (109/5).

Anayasa Mahkemesinin bağımsızlığı, Anayasa Mahkemesinin üyelerinin teminat altına tutulmuş olması, kararlarının tutarlılığı ve kararlarında benimsenecek yorum yöntemi, Anayasa mahkemesinin anayasanın korunmasının teminatının olup olmadığını gösterecektir. Dolayısıyla, Anayasadaki temenniler tek başına yeterli değildir, yargı kültürünün de bu konuda gelişmiş olmasını beklemek gerekir.

7 Şubat 2017’de Özbekistan Cumhuriyeti’nin 2017-2021 yılları arasında uygulanmak üzere bir eylem planı hazırlanmıştır.⁵⁹⁸ Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Kararnamesi ile kabul edilen bu eylem planında ekonomik ve sosyal kalkınmanın yanında hukukun üstünlüğünden de bahsedilmektedir.⁵⁹⁹ Hukukun üstünlüğünün sağlanması ve yargı sisteminin geliştirilmesi alanında: “*Yargının gerçek bağımsızlığının sağlanması, barışçıl bir yaşamın sağlanması, halkın güvenliği ve hukukun üstünlüğü için gerekli tedbirlerin alınması, suçun önlenmesi, ceza mevzuatının iyileştirilmesi ve özgürleştirilmesi için gerekli önlemlerin alınacağı*” ifade edilmiştir.

Yukarıda gördüğümüz gibi Özbekistan siyasetinde de hukuk devleti oluşturma amacıyla bir dizi programlar yapılmıştır, ama bunların fiiliyatta ne kadar gerçekleştiği şüphelidir.

D. Türkmenistan

Yürürlükteki Türkmenistan Anayasası, 18 Mayıs 1992 yılında kabul edilmiş ve birkaç kez değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır. Bu Anayasa 8 bölüm ve 142 maddeden oluşmaktadır.⁶⁰⁰

Türkmenistan Anayasası’nın Başlangıç kısmında “...Her insan ve vatandaşın hak ve özgürlüklerini güvence altına alarak, toplumsal barışı ve milli birliği sağlamaya çalışarak, halk hâkimiyeti, demokratik devlet, hukuk devleti ve laik devlet esaslarını kararlaştırarak; bu Anayasayı, Türkmenistan’ın Temel Kanunu olarak kabul ediyoruz” denilmektedir. Yine Anayasanın 1. maddesinde, “*Türkmenistan, demokratik, hukuka bağlı ve laik bir Devlet olup, Devlet yönetimi başkanlık cumhuriyeti şeklindedir... Devlet, Türkmenistan’ın bağımsızlığını, ülke bütünlüğünü, Anayasal düzeni korur, kanunlara uygunluğu ve hukuk düzenini sağlar*” ifadesine yer verilmiştir. Böylece, bu anayasal

⁵⁹⁸ Özbekistan Cumhuriyeti’nin 2017-2021 tarihlerine “Aktif Yatırım ve Sosyal Kalkınma Yılı” Beş Öncelikli Kalkınma Alanına Yönelik Eylem Stratejisinin Uygulanmasına İlişkin Devlet Programı Hakkında Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının Kararnamesi kabul edildi. Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan o Strategii Deystviy po Dal'neyshemu Razvitiyu Respubliki Uzbekistan, 7 Fevralya 2017 g., (Erişim Tarihi 17.09.2021), <https://lex.uz/docs/3107042#3108077>

⁵⁹⁹ Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan o Gosudarstvennoy Programme po Realizatsii Strategii Deystviy po Pyati Prioritetnym Napravleniyam Razvitiya Respubliki Uzbekistan V 2017 — 2021 Godakh V «God Aktivnykh Investitsiy I Sotsial'nogo Razvitiya», (Erişim Tarihi 17.09.2021), <https://lex.uz/ru/docs/4168757>

⁶⁰⁰ Konstitutsiya Turkmenistana (Novaya Redaktsiya) (S Izmeneniyamii Dopolneniyami po Sostoyaniyu na 25.09.2020 g.).

düzenlemeden Türkmenistan'ın hukuk devleti olmayı teorik olarak amaçladığı anlaşılmaktadır.

Anayasanın 8. maddesinde, *“Türkmenistan'da hukukun üstünlüğü tesis edilecektir. Devlet, onun organları ve görevlileri, kanunlarla ve Anayasal düzenle bağlıdırlar. Türkmenistan Anayasası, Devletin Temel Kanunudur. Anayasada yer alan kurallar ve hükümler doğrudan uygulanır. Anayasaya aykırı kanunlar ve diğer hukuki düzenlemeler hükümsüzdür”*, denilerek teoride hukuk devletine ilişkin oldukça önemli hususlara yer verildiği dikkat çekmektedir. Birincisi, hukukun üstünlüğüne vurgu yapılarak açıkça hukuk devletinin Türkmenistan devletinin bir niteliği olduğunu belirtmiştir. İkinci cümlede hukuk devleti pekiştirilmiştir. İkinci cümleden devletin bütün eylem ve işlemlerinde hukuka bağlı kalacağı salık verilmektedir. Ayrıca, anayasanın bağlayıcılığından ve üstünlüğünden de söz edilebilir. İlginç olan bir nokta, anayasal hükümlerin doğrudan uygulanacağını anayasada açıkça ifade edilmesidir. Bu anayasal hükümlerin yasama, yürütme ve yargı organları tarafından her türlü eylem ve işlemlerinde, mahkeme kararlarında doğrudan uygulanmasının anayasanın emredici hükmü olduğunu göstermektir. Son olarak bu maddeden, normlar hiyerarşisini de çıkarmak mümkündür. Diğer ifadeyle, anayasanın bu hükmünün Kelsen'in normlar hiyerarşisi kuramına dolaylı yoldan gönderme yaptığını söyleyebiliriz. Zira, kanunların ve diğer düzenleyici işlemlerin Anayasaya aykırı olamayacağı açıkça belirtilmektedir. İdealde anayasanın bağlayıcılığının ve üstünlüğünün emredilmesine rağmen, uygulamada bu emri yerine getirecek bir mekanizma kurulmamıştır. Kanunların anayasaya uygunluğunu denetleyecek bir anayasa yargısı bulunmamaktadır. Hukuk devleti hem bir ideal, hem de uygulamanın bu ideali hayata geçireceği mekanizmalardan oluşan bir düzeneğin adıdır. Anayasada bir hedef konması ve emredici hükümlere yer verilmesi tek başına yeterli değildir. 19. yüzyılın ilk yarısından bu tarafa anayasa yargısı Batı demokrasilerinin önemli araçlarından biri ve hukuk devleti anlayışının ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Türkmenistan'da 8. maddenin gerçek anlamda yürürlük kazanması yargı bağımsızlığı ekseninde kurgulanmış ve yine bu ölçekte faaliyet gösteren bir anayasa yargısı mekanizmasının kurulmasına bağlıdır.

Türkmenistan Anayasasının 2020 değişikliği öncesinde ve sonrasında *“Türkmenistan, uluslararası hukukun evrensel olarak kabul ettiği normların üstünlüğünü*

tanır”⁶⁰¹ ifadesiyle uluslararası hukukun evrensel kurallarının iç hukuktan üstün olduğunu kabul ettiği görülmektedir. 2020 değişikliği ile birlikte daha önce var olan “*Türkmenistan’ın taraf olduğu bir uluslararası antlaşma, Türkmenistan kanunlarında öngörülen bir kuraldan başka bir kural getirmesi halinde, uluslararası antlaşma kuralları uygulanır*” (m.6) hükmü kaldırılrsa da yukarıda belirtilen üstünlüğün yine de devam etmekte olduğunu söyleyebiliriz.⁶⁰²

Türkmenistan yargı sisteminde anayasaya uyulup uyulmadığını denetleyecek, yasaları yorumlayacak ve “*birey ve vatandaş haklarının güvencelerini koruyacak*” bir Anayasa Mahkemesi bulunmamaktadır. Anayasayı yorumlama işlevlerini yerine getirmek için Halk Maslahaty görevlendirilmiştir.⁶⁰³ Ayrıca, ilgili anayasa araştırmaları ile bu kuruma başvurma usul kuralları henüz oluşturulmamıştır. Bütün bunlar yargı sistemini yürütme organının alt dalı haline getirerek yasaların, siyasi ve medeni hak ve özgürlüklerin sistematik bir şekilde ihlal edilmesine yol açar.⁶⁰⁴

II. HUKUK DEVLETİNİN TEMEL İLKELERİNE GÖRE ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİ ANAYASALARINDA HUKUK DEVLETİ ANLAYIŞI

A. HUKUKİ GÜVENLİK İLKESİ

Hukuki güvenirlik; belirlilik, istikrarlık ve öngörülebilirlik gibi alt ilkelere oluşmaktadır.⁶⁰⁵ Hukuki belirlilik, hukuki güvenliğin önemli unsurlarındandır. Hukuki belirliliğin kuralların açık ve anlaşılır olması, kuralların ilan edilmesi ve kuralların makul sayıda olması şeklinde alt unsurları vardır.⁶⁰⁶ Hukuki istikrar, hukuk kurallarının, bu kuralların uygulanmasının ve yargı kararlarının istikrarlı olmasıdır.⁶⁰⁷ Hukuki öngörülebilirlik ise, hukuki güvenliğin üçüncü ilkesidir. Hukuki öngörülebilirlik,

⁶⁰¹ Türkmenistan Anayasasının bir önceki 26 Eylül 2008 tarihindeki değiştirilmiş halinde bu metin 6. maddede yer almaktadır, “*Türkmenistan, dünya toplumunun tam bir öznesi olarak, daimi tarafsızlık dış politikası, diğer ülkelerin iç işlerine karışmama, kuvvet kullanmama ve askeri blok ve ittifaklara katılmama, bölge ülkeleri ve dünya devletleriyle barışsever, dostça ve karşılıklı faydalı ilişkiler kurma, ilkelerine riayet eder. Türkmenistan, uluslararası hukukun evrensel olarak kabul ettiği normların üstünlüğünü tanır. Türkmenistan’ın taraf olduğu bir uluslararası antlaşma, Türkmenistan kanunlarında öngörülen bir kuraldan başka bir kural getirmesi halinde, uluslararası antlaşma kuralları uygulanır*”(m.6), denilmektedir.

⁶⁰² Türkmenistan Anayasası, 183, (Erişim Tarihi 06.06.2021), https://www.turk-pa.org/tr/content/documents/publications/614_trk_dili_konuan_lkelerin_anayasalar

⁶⁰³ Sudebnaya Sistema Strany, (Erişim Tarihi 10.06.2021), <https://medialaw.asia/document/7514-7518>

⁶⁰⁴ Osobennosti Sudebnoy Vlasti, (Erişim Tarihi 11.06.2021), <http://www.hyno.ru/tom2/1660.html>,

⁶⁰⁵ Köküarı, *Anayasa Hukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 67-68.

⁶⁰⁶ Köküarı, *Anayasa Hukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 72.

⁶⁰⁷ Köküarı, *Anayasa Hukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 103.

insanların, kuralların ve bunların uygulanmasını ve yargı kararlarının sonuçlarını tahmin ederek ve planlayarak yaşamalarını sağlar.⁶⁰⁸

1. Kazakistan

a. Hukuki Belirlilik

i. Kuralların Açık ve Anlaşılır Olması

Kuralların açık ve anlaşılır olması, noktalama işaretlerinin ve bağlaçların yerinde ve doğru kullanımı, kavram birliği ve anlam bütünlüğü gibi dilsel unsurlara uygunluk ve kural içi ve kurallar arası tutarlılık şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Bu konuda Kazakistan Anayasası'nda önem verilmesi gereken noktalar vardır. Dolayısıyla kullanılan hukuki terimlerin yerinde kullanılmadığı ve bazı hususlarda dilbilgisi kurallarına uyulmadığı hakkında görüşler bulunmaktadır.⁶⁰⁹

Anayasa, belirli hakların tanınmasını vatandaşlık statüsüne bağlamıştır. Bununla birlikte, Kazakistan Cumhuriyeti mevzuatında bu genel anayasal kural bazen göz ardı edilir ve her zaman uygulanamaz. Bu da bazı tutarsızlıkları doğurur. Böylece, Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 26. maddesine göre, “vatandaş” kelimesinin “herkes” kelimesine değiştirilmesi, bir dereceye kadar yabancı vatandaşların ve vatansız kişilerin mülkiyet haklarının Kazakistan Cumhuriyeti vatandaşlarıyla eşit olarak uygulanmasını temin eder. Oysa, Anayasanın 26. maddesinin 4. fıkrasında yabancılara serbest girişim hakkının tanınması 26. maddenin 1. fıkrasıyla içeriksel çelişkiyi doğurmaktadır. Benzer değişiklikler, Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nın diğer maddelerinde, özellikle vatandaşların hak ve yükümlülüklerini düzenleyen maddelerde de yapılmalıdır.

Anayasa'nın 21. maddesinin 1. fıkrası şu şekildedir: “*Kazakistan Cumhuriyeti sınırları içinde kanuni olarak bulunan herkes, kanunlarla önceden belirlenmiş durumlar hariç, ülke sınırları içinde serbest dolaşım ve ikamet yerini serbestçe seçme hakkına sahiptir*”. Bu maddedeki “*kanunlarla önceden belirlenmiş durumlar hariç*” ifadesi uygulamada belirsizlikler oluşturmaktadır. Özellikle yurtdışında yaşayan Kazakların ülkeye yerleşme ve vatandaşlık alma üsüllerinde zorluklara neden olmaktadır.⁶¹⁰

⁶⁰⁸ Köküsarı, *Anayasa Hukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*, 138.

⁶⁰⁹ Tabanov S.A., Orazova A.A., *Kurdeli Zamannın Ötpeli Kazanderdegi Kazak Koğamı Ata Zandarının (Konstitusyalarının) Tarihi-Hukuktuk Sabaktastığı*, 206.

⁶¹⁰ Tabanov S.A., Orazova A.A., *Kurdeli Zamannın Ötpeli Kazanderdegi Kazak Koğamı Ata Zandarının (Konstitusyalarının) Tarihi-Hukuktuk Sabaktastığı*, 220.

ii. Hukuk Kuralların İlan Edilmesi

Hukuk kurallarının ilan edilmesi hukuki belirliliğin önemli ölçütlerinden biridir. Kazakistan kanunları belli resmi yayın organları tarafından yayınlanır. Kazakistan Cumhuriyeti “Normatif Hukuki İşlemler Hakkında Kanun”unda düzenleyici hukuki işlemlerin yayınlanmasıyla ilgili kurallar 37. ve 40. maddelerde yer almıştır.⁶¹¹ Resmi yayınlar, Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu Gazetesi, Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı ve Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti'nin yasa derlemeleri ve Kazakistan Cumhuriyeti'nin merkezi yürütme ve diğer merkezi devlet organlarının yasalarının derlemelerinden oluşmaktadır. Düzenleyici yasal işlemlerin resmi olarak yayınlanması, rekabet esasına göre yayın hakkını alan süreli yayınlar tarafından gerçekleştirilir. Kazakistan Cumhuriyeti Kültür ve Enformasyon Bakanlığı Bilgi ve Arşiv Komitesi Başkan Yardımcısının 10 Kasım 2008 tarih ve 05/10/72 sayılı yazısına göre, Cumhuriyet genelinde düzenleyici hukuki işlemlerin resmi olarak yayınlanma hakkı aşağıdaki süreli yayınlara verilmiştir:⁶¹²

- Kazakistan Cumhuriyeti'nin yürürlüğe giren Uluslararası Antlaşmaları - Kazakistan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı'nın talimatıyla Kazakistan Cumhuriyeti Uluslararası Antlaşmalar Bülteninde,
- Kazakistan Cumhuriyeti Anayasa Konseyi'nin (Anayasa Mahkemesi'nin) yasama İşlemleri ve Kararları - Kazak dilinde “Egemen Kazakistan” Cumhuriyet Gazetesinde,⁶¹³ Rusçası “Kazakhstanskaya Pravda” Cumhuriyet Gazetesinde ve Kazakistan Cumhuriyeti Anayasa Konseyi (Anayasa Mahkemesi) Bülteninde,
- Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu'nun Kararları - Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu'nun Bülteninde,
- Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın ve Hükümeti'nin Düzenleyici Kararnameleri - Kazak dilinde “Egemen Kazakistan” Cumhuriyet Gazetesinde, Rusçası “Kazakhstanskaya Pravda” Cumhuriyet Gazetesinde ve Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın ve Kazakistan Cumhuriyeti Hükümetinin Hukuki Düzenlemeler Derlemesinde,

⁶¹¹ Zakon Respublikı Kazakhstan o Pravovykh Aktakh (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 12.01.2022 g.), (Erişim Tarihi 05.07.2021), https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37312788#pos=898;-56

⁶¹² “Vstupleniye v Silu...” i “Vvedeniye v Deystviye...” Normativnykh Pravovykh Aktov Respubliki Kazakhstan, (Erişim Tarihi 05.07.2021), https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1034300#pos=37;-59

⁶¹³ Organy Ofitsial'nogo Opublikovaniya Kazakhstana, (Erişim Tarihi 03.07.2021), <http://kz.spinform.ru/organi.html>

- Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesinin genel kurulunun düzenleyici kararları – “Egemen Kazakistan”, “Kazakhstanskaya Pravda”, “Zan”, “Yuridicheskaya Gazeta” gazeteleri ve “Yüksek Mahkeme Bülteni”nde yayımlanır.
- Kazakistan Cumhuriyeti bakanlarının ve diğer merkezi devlet organlarının başkanlarının normatif yasal emirleri, merkezi devlet organlarının kararları, MSK'nın (Merkez Seçim Kurulu) kararları, merkezi devlet kurumlarının daire başkanlarının emirleri, maslihatların⁶¹⁴ kararları, akimlerin⁶¹⁵ kararları ilgili idari-bölgesel birim çapında süreli basılı yayınlarda gerçekleştirilir.

Kazakistan kanunları ve hukuki düzenlemeleri yukarıda listelenen süreli resmi yayınlar dışında ilgili kurumun sitesinde veya diğer resmi sitelerde de yayımlanır.

Kanunların yayımlanması tek başına yeterli değildir, vatandaşların da kanun duyarlılığı konusunda bilinçlenmesi gerekir. “Kanunu bilmemek mazeret sayılmaz (nemo censetur ignorare legem)” ilkesi kanunla yönetilen her toplum için geçerlidir. G.Sapargaliyev’e göre, hukuk devletin oluşumu ve gelişimi, vatandaşların hukuk kültürüne⁶¹⁶ sahip olma seviyesine bağlıdır. Vatandaşların kendi haklarını, özgürlüklerini ve sorumluklarını tanımlayan yasaları bilmesi gerekmektedir. Kazakistan Anayasası tüm yasaların yayınlanacağı koşulları sağlar ve kabul edilen yeni yasalar vatandaşların bilgilendirilmesi amacıyla yayımlanır. Bu koşul da vatandaşların hukuk kültürünü oluşturmada önemli katkıda bulunur.⁶¹⁷

Kazakistan Anayasası’nın 4. maddesinin 4. fıkrasında, “*Bütün kanunlar ve Cumhuriyetin taraf olduğu tüm uluslararası antlaşmalar yayımlanır. Vatandaşların hak, özgürlük ve ödevleriyle ilgili normatif hukuk düzenlemelerinin resmen yayımlanması onların uygulanması için gerekli şarttır*” şeklinde devletin bütün kanunlarının, uluslararası anlaşmaların ve normatif hukuk düzenlemelerin resmi olarak yayımlanması düzenlenme altına alınmıştır.

iii. Hukuk Kurallarının Makul Sayıda Olması

Hukuk kurallarının makul sayıda olması, hukuki belirlilik konusunda önemli role sahiptir. Kuralların çok olması kuralların uygulanmasında belirsizlik doğuracaktır.

⁶¹⁴ “Yerel temsili organlar – Maslahatlar, ilgili idari-mülki birimdeki halkın iradesini ifade eder ve genel devlet çıkarlarını dikkate alarak onun gerçekleştirilmesi için gereken önlemleri alır ve uygulanmasını denetler” (m. 86/1)

⁶¹⁵ “Yerel yürütme organı, Cumhurbaşkanı ve Hükümetin temsilcisi olan ilgili idari-arazi biriminin akimi tarafından yönetilir” (m. 87/3.)

⁶¹⁶ Sapargaliyev, Kazakistan Respublikasının Konstitusyalık Hukuku, 89.

⁶¹⁷ Sapargaliyev, Kazakistan Respublikasının Konstitusyalık Hukuku, 194.

Örneğin, Kazak bilim insanları S.A.Tabanov ve A.A.Orazova'ya göre, Kazakistan Anayasa'sında yer alan çok sayıda referans normlar vardır ve bu durum kanunların uygulanmasının etkinliğini azaltmaktadır.⁶¹⁸ Bu konu Kazakistan Cumhuriyeti mevzuatında ele alınması gereken sorunlardan biridir.

Kazakistan Cumhuriyeti hukuk sistemindeki düzenleyici işlemlerin yıllara göre istatistiki verisi (1993-2016 yıllar dönemi) aşağıdaki tabloda gösterilmiştir:⁶¹⁹

Tablo 1.1: Kazakistan Cumhuriyeti Hukuk Sistemindeki Düzenleyici İşlemlerin Yıllara Göre Dağılımı

Tarihler	Kayıtlı Mevzuat Sayısı
1993	760
1994	754
1995	1083
1996	1661
1997	1566
1998	1499
1999	2163
2000	2071
2001	2236
2002	2237
2003	2642
2004	3061
2005	2763
2006	2546
2007	3005
2008	3503
2009	4924
2010	5300
2011	7017
2012	8996
2013	7149
2014	9888
2015	13391
2016	11163

Tablodaki istatistiki verilere göre, Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki düzenleyici yasal işlemler sisteminde kayıtlı belge sayısının bağımsızlık sonrası yıllarında önemli

⁶¹⁸ Tabanov S.A., Orazova A.A., *Kurdeli Zamannın Ötpeli Kazanderdegi Kazak Koğamı Ata Zandarının (Konstitusyalarının) Tarihi-Hukuktuk Sabaktastığı*, 202.

⁶¹⁹ “Skol'ko Zakonov Bylo Prinyato V Kazakhstane Za Gody Nezavisimosti”, Infografika, (Erişim Tarihi 07.09.2021), <https://lsm.kz/skolko-zakonov-bylo-prinyato-v-kazakhstane-za-gody-nezavisimosti-infografika>

ölçüde arttığını görmekteyiz: 1993'te 760 belge kabul edilirken, 2015 yılında yaklaşık 13,4 bin belge kabul edilmiştir.⁶²⁰

18 Şubat 2021'de Senato milletvekilleri, Genel Kurul oturumunda, “Kazakistan Cumhuriyeti'nin Kanun Koyuculuğunu İyileştirmeye İlişkin Bazı Kanunlarında Değişiklikler ve İlaveler Hakkında Kanunu” kabul etti. Bu kanuna göre, vatandaşları yeni bir çözüm için önceden hazırlamak amacıyla, kabul edilen her tasarıya ve yasaya bilgilendirici bir açıklama eşlik edecektir. Bu alandaki temel sorun, önerilen yasa değişikliklerine yönelik halktan gelen geri bildirimlerin eksikliğinden kaynaklanmaktadır. Senato'da 2020'da 110 yasa tasarısı değerlendirilmiş ve kabul edilmiştir. Ancak beşinci ve altıncı oturumlarda 18 yasa tasarısı iade edilmiştir. Kazakistan Cumhuriyeti'nde genel olarak 2500'den fazla kanun kabul edilmiştir. Bunlardan 301'i bağımsız kanunlardır. Geriye kalan %90'lık kısım ise değişiklik ve ilaveler ile onaylanmış kanunlar ve uluslararası anlaşmalardır. Mevcut düzenleyici işlem ve yasalar, 51000'i geçmiştir. Söz konusu yasal düzenlemeler toplumdaki tüm ilişkilerin normatif düzeyde ele alındığını gösterir. Bu da devlet organlarının yetkilerinin genişlediğini ifade eder. Ayrıca Kazakistan Cumhuriyeti Senato milletvekili Kanatbek Safinov'un görüşüne göre, zikredilen kısa zamandaki bu kadar fazla değişiklik, hukuk sistemindeki istikrarsızlığın da bir göstergesidir.⁶²¹

b. Hukuki İstikrar

Hukuk sistemindeki istikrar, yasal belirliliğe, mahkemenin daha fazla bağımsızlığına ve sivil toplumun gelişmesine katkıda bulunur. Yasa sayısındaki artış, yasal sorunların çözümüne ve yasal alanın iyileşmesine engel teşkil eder. Hukuk sisteminin istikrarlı olduğu ülkelerde her alanda gelişmeyi hedefleyen bir yasal ortam oluşturulmaktadır.⁶²²

Hukuk kurallarının istikrarlılığı açısından Kazakistan'a baktığımızda pek iç açıcı bir tablo ile karşılaşmamaktadır. 16 Aralık 1991 tarihinde bağımsızlığını kazandıktan sonraki dönemde Kazakistan'da ilk anayasa 1993'te kabul edilmiştir, sonrasında 1995'te

⁶²⁰ “Skol'ko Zakonov Bylo Prinyato v Kazakhstane za Gody Nezavisimosti”, Infografika.

⁶²¹ “Zakony v Kazakhstane Budut Razrabatyvat' po-Novomu”, (Erişim Tarihi 06.09.2021), https://forbes.kz/process/zakonyi_v_kazahstane_budut_razrabatyivat_po-novomu/

⁶²² “Zakonodatel'naya Aktivnost', Stabil'nost' Zakonodatel'stva i Kachestvo Pravovoy Sredy: Sravnitel'nyy Analiz Postsotsialisticheskikh Stran”, (Erişim Tarihi 07.09.2021), <https://enforce.spb.ru/products/policy-memo/3219-2010-maj>,

bu anayasanın yerine yeni bir anayasa yapılmıştır. Kabul edilen bu anayasada da birkaç kere değişiklik yapılmıştır. Bağımsız Kazakistan'ın ilk Anayasası, 28 Ocak 1993'te Yüksek Konseyi'nin 9. bileşimin 12. oturumunda kabul edildi ve bu Anayasa; başlangıç, 21 bölüm, 131 maddeden oluşmuştur.⁶²³ 1993 Anayasasında yetki üç bölüme ayrılmıştır: yasama organı (Yüksek Konsey), yürütme organı (Başkan ve Bakanlıklar), yargı (Anayasa Mahkemesi, Yüksek Mahkeme, Yüksek Tahkim Mahkemesi ve Yerel Mahkemeler) olarak belirlenmiştir. 28 Ocak 1993'ta kabul edilen Anayasa yeni ve ilk olduğu için bazı konularda devletin yapısını, yönetim şeklini tam olarak ortaya koyamamıştır. Bu eksiklikler yeni bir Anayasa'nın kabul edilmesini gerektirmiş ve 30 Ağustos 1995'te ülke çapında yeni bir Anayasa % 89,14 olumlu oyla kabul edilmiş⁶²⁴ ve 5 Eylül 1995'te yürürlüğe girmiştir.⁶²⁵

1995 Anayasası, 7 Ekim 1998, 21 Mayıs 2007, 2 Şubat 2011, 10 Mart 2017⁶²⁶, 23 Mart 2019⁶²⁷ ve 5 Haziran 2022⁶²⁸ tarihlerinde referandum yöntemi ile değişikliğe uğramıştır.

➤ 1998 yılında, Anayasa'nın 19 maddesi üzerinde değişiklikler ve eklemeler gerçekleştirilmiştir. Cumhurbaşkanlığı görevinin süresi ve yetkileri, Senato ve Meclis milletvekilleri için öngörülen üst yaş sınırına değinen değişiklikler yapılmıştır.

➤ 21 Mayıs 2007'de Anayasa'da daha önemli değişiklikler yapılmıştır. Meclis sadece parti listelerine göre kurulmaya başlamış, yani 2007'den itibaren sadece siyasi partilerin üyeleri Meclis milletvekili olabileceği öngörülmüştür. Bu değişikliklerden sonra, vatandaşlar belirli bir milletvekili adayı için oy verme

⁶²³ Maymakov G., *Kazakistan Respublikasının Sayasi-Hukuktık Tarihi*, 180.

⁶²⁴ Tabanov S.A., Orazova A.A., *Kurdeli Zamannın Ötpeli Kazanderdegi Kazak Koğamı Ata Zandarının (Konstitusiyaların) Tarihi-Hukuktık Sabaktastığı*, 166.

⁶²⁵ Maymakov G., *Kazakistan Respublikasının Sayasi-Hukuktık Tarihi*, 2012, 190.

⁶²⁶ Constitution of the Republic of Kazakhstan, The Amendments and Additions Made by Law of the Republic of Kazakhstan Dated On October 7, 1998, Law of the Republic of Kazakhstan dd. May 21, 2007, Law of the Republic of Kazakhstan dated on February 2, 2011, Law of the Republic of Kazakhstan dated on March 10, 2017. In accordance with the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated on September 6, 1995 № 2454 «Of the Constitution of the Republic of Kazakhstan», (Erişim Tarihi 20.06.2021), https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1017178#activate_doc=2

⁶²⁷ Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan (Prinyatana Respublikanskoy Referendume 30 Avgusta 1995 goda) (S Izmeneniyamii Dopoleneniyamipo Sostoyaniyuna 23.03.2019 g.), (Erişim Tarihi 20.06.2021), https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029

⁶²⁸ Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan (Prinyatana Respublikanskoy Referendume 30 Avgusta 1995 goda) (S Izmeneniyamii Dopoleneniyamipo Sostoyaniyuna 08.06.2022 g.).

fırsatını kaybetmiştir. Artık sadece bir siyasi parti için oy kullanma yetkisine sahip olmuşlardır. Anayasada yapılan değişikliklere göre, Cumhurbaşkanlığı süresi yedi yıldan beş yıla düşürülmüştür. Devlet Başkanı olabilmek için Kazakistan vatandaşı olarak ülkede son on beş yıl yaşama zorunluluğu getirilmiştir. Yine bu değişikliklere göre, Cumhurbaşkanı, yasa tasarılarını görüşülmek üzere Parlamento'ya sunabilir. Yine, Parlamentonun her iki kamarasındaki milletvekili sayısı da artırılmıştır; Cumhurbaşkanı tarafından atanan Senato milletvekili sayısı yediden on beşe çıkarılmıştır. Meclisin yüz yedi milletvekilinden doksan sekizi, genel, eşit ve doğrudan oy esasına göre gizli oyla seçilecek ve Kazakistan nüfusunun çeşitli etnik gruplarını temsil eden dokuz milletvekili, Kazakistan Halk Asamblesi tarafından seçilecektir. Değişikliklere göre, anayasa maddeleri, önce Mecliste ve ardından Senato'da ele alınarak Parlamento tarafından kabul edilecektir.⁶²⁹

➤ Şubat 2011'de Anayasa'da Cumhurbaşkanlığı erken seçimleri konusunda Anayasa'da değişiklikler yapıldı. Anayasada yapılan üçüncü değişiklik şunlardır: Kazakistan ilk Cumhurbaşkanının Cumhurbaşkanlık seçimlerinde sınırsız olarak seçilme hakkının tanınması; Cumhurbaşkanı'na bağlı olan organ "Kazakistan Halk Asamblesinden" Meclis kanadında 9 milletvekilinin yer alması, Meclis kanadındaki milletvekilleri sayısının 77'den 107'ye çıkartılmasıdır.⁶³⁰

➤ Mart 2017'deki değişiklikler çoğunlukla Başkan, Parlamento ve Hükümet yetkilerinin yeniden dağıtılmasına dairdir. Cumhurbaşkanı'na mahsus olan sosyal ve ekonomik alandaki yetkilerin çoğunluğu Hükümete devredilmiştir. Anayasa değişikliği, Parlamentonun üstünlüğünü güçlendirmek üzere tasarlanmıştır. Yapılan değişikliklere göre Hükümetin istifa etmesi halinde Cumhurbaşkanı önünde değil yeni seçilen Meclis'in önünde istifa edeceği kararlaştırılmıştır.

⁶²⁹ "Popravki v Konstitutsiyu", (Erişim Tarihi 01.07.2021), <https://www.parlam.kz/ru/answers/64>

⁶³⁰ Khairmukhanmedov Nurbek, "Kazakistan Cumhuriyeti'ndeki Başkanlık Sisteminin Yapısal Özelliği ve Sorunları", International Journal of Social Sciences and Education Research, 3(5), 2017, 1444.

➤ 23 Mart 2019'da Anayasa'da yapılan bazı değişiklikler şunlardır: Kazakistan'ın başkentinin ismi değiştirilmiştir. Nursultan Nazarbayev'a yeni bağımsız Kazakistan devletinin Kurucusu olarak anayasal statü verilmiştir.⁶³¹

➤ 5 Haziran 2022'de referandumla yapılan anayasal değişiklikler 8 Haziran 2022'de yürürlüğe girmiştir.⁶³² Kazakistan'de referanduma götüren temel sebep 2022'de Ocak ayının başında gerçekleşen iç siyasi karışıklıklardır. Bu referandum “Yeni Kazakistan”ın kurulmasına yönelik ihtiyaçtan dolayı gerçekleştirilmiştir. 29 Nisan'da Kazakistan Cumhurbaşkanı tarafından halk oylaması yoluyla anayasa referandumunun yapılmasına karar verildi. Bu referanduma göre, anayasa reformu beş ana başlık altında gerçekleşmiştir: iktidar yetkilerini yeniden belirlemek, süper başkanlık devletinden güçlü bir parlamenter devlete geçmek, Parlamento rolünü güçlendirmek, halkın hükümete katılımını sağlamak ve vatandaşların anayasal haklarını güvence altına almak amacıyla Anayasa Mahkemesi'ni kurmak.⁶³³

Anyasanın 33 maddesinin taslağı ki bu anayasanın üçte birine tekabül eder, deneyimli uzmanlardan oluşan bir çalışma grubu tarafından hazırlanmıştır. Anayasanın değiştirilmesi Kazakistan Cumhuriyeti'nin mevcut siyasi sisteminin dönüşümünü, yani İkinci bir Cumhuriyetin – “Yeni Kazakistan”ın oluşturulmasını amaçlamaktır. Bağımsız Kazakistan tarihinde son referandum 27 yıl önce 1995'te yapılmıştır ve 5 Haziran 2022'de gerçekleşen referandum ülkede demokrasinin gelişmesini sağlayan ve halk oyunu dikkate alan bir uygulama olmuştur. Ayrıca bu referandum, “Halkın sesini dinleyen devlet” konseptinin faaliyette olduğunu göstermiştir. “Halkın sesini dinleyen bir devlet” konsepti, önemli devlet kararlarının kabul edilmesinde halkın görüşlerini dikkate alınmasına dayanmaktadır. Anayasal reformun konusu ve amacı şunlardır: mevcut siyasi modelin sistematik dönüşümü, iktidar erkleri arasındaki ilişkilerin optimal dengesini oluşturma, devlet ve toplum arasında etkili bir diyalog oluşturma, halkın talep ve önerilerine dayalı olarak siyasi reform programını uygulamaktır. Gerçekleşen bu anayasal reformla birlikte

⁶³¹ Konstitutsionnyy Sovet Priznal Vneseniye Izmeneniy v Konstitutsiyu RK Sootvetstvuyushchim Osnovnomu Zakonu, (Erişim Tarihi 01.07.2021), https://www.kt.kz/rus/state/konstitutsionnyy_sovet_priznal_vnesenie_izmeneniy_v_1377882149.html

⁶³² Kazakistan Respublikası Konstisitusyası, (Erişim Tarihi 10.06.2022), https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029&pos=5;-96#pos=5;-96

⁶³³ Serik Seydumanov, “Referandum Süreci ve “Yeni Kazakistan”, (Erişim Tarihi 01.08.2022), <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/60029>

süper Cumhurbaşkanlığı modelinden normal Cumhurbaşkanlığı sistemine geçiş yapılmıştır. Bu amaçla şunlar yapılmıştır: Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının yetkilerini kullanırken bir siyasi partinin üyesi olmaması, Kazakistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın yakın akrabalarının siyasi devlet memuru (bürokrat olmaması), yarı devlet sektörü kuruluşlarının başkanı olmaması, İlk Cumhurbaşkanının yetkileri ile ilgili tüm normların kaldırılması, bağımsız Kazakistan'ın kurucusu olarak ilk Cumhurbaşkanının daimi statüsüne ilişkin hükmün kaldırılması, Anayasa'dan “Elbası” ve “İlk Başkan” terimlerinin tamamen kaldırılması). Ayrıca, anayasaya göre değişikliklerle birlikte, Cumhurbaşkanının iller, şehirler ve başkent valilerinin işlemlerini tamamen veya kısmen iptal etme veya durdurma yetkileri kaldırılmıştır. Cumhurbaşkanının, Senato'nun 15 milletvekilini değil, 5'i Kazakistan Halk Asamblesi'nin tavsiyesi üzerine atanan 10 Senato milletvekilini atayabilmesine karar verilmiştir. Referandum sonucunda Kazakistan Anayasasında yer alan değişikliklerden bir tanesi de Parlamento'nun rol ve statüsünün değiştirilmesidir. Buna göre, Anayasa Mahkemesi Başkanı ve Yüksek Mahkeme Kurulu Başkanı, Parlamento Senatosunun onayı ile Cumhurbaşkanı tarafından atanır, Anayasa maddeleri, Parlamento Kamaralarının ortak oturumunda, en az iki görüşme ile kabul edilir.

Anayasa değişiklikleri kanun maddelerinin değişiklik sıklığından daha az olması gerekir. Bu hukuki istikrar açısından önemlidir. Ama yukarıdaki değişikliklerden de anlaşılacağı üzere kanunların değişiklik sıklığına benzer şekilde anayasa maddeleri değiştirilmiştir. Bu açıdan Kazakistan'da, genel olarak siyasi istikrarsızlığın kaynağının Anayasal istikrarsızlık olduğu söylenebilir. Anayasal istikrarsızlık da karşılığında siyasi istikrarsızlığa sebep olabilir.

Anayasalardaki ve diğer hukuki düzenlemelerdeki istikrarsızlıklar hukuki öngörülebilirliği zayıflatır ve hukuk sisteminde bir belirsizlik oluşur. Hukuki öngörülebilirlik ilkesine aykırı olarak Kazakistan Anayasasında şu durumu örnek gösterebiliriz: 30 Ağustos 1995 tarihli Anayasanın değiştirilmemiş halinde Kazakistan Cumhurbaşkanı görev süresi beş yıl olarak düzenlenmiştir. 7 Ekim 1998 yılındaki Anayasa değişikliğinde cumhurbaşkanlığı yetkileri yedi yıla çıkarıldı ve görev süresi sınırlaması kaldırıldı. 21 Mayıs 2007'tarihli Anayasa değişikliğinde devlet başkanının

görev süresi beş yıla indirildi. Kazakistan'ın ilk Cumhurbaşkanı için üst üste iki kereden fazla seçime ilişkin kısıtlamalar kaldırıldı.⁶³⁴

Kazakistan yürürlükteki anayasasının 41. maddesinin 1. fıkrasında, “*Kazakistan Cumhurbaşkanı anayasal kanun uyarınca, Kazakistan Cumhuriyetinin reşit vatandaşları tarafından genel, eşit ve doğrudan seçme hakkına dayanan gizli oylamayla beş yıllık süre için seçilir*” şeklinde Kazakistan Cumhurbaşkanının görev süresinin beş yıl olduğu belirtilmiştir.

Kazakistan Anyasasında 30 yıl içerisinde:

- Cumhurbaşkanının görev süresinin ilk başta yedi yıl (iki kere seçilebilme) sonrasında beş yıl (sınırsız seçilebilme), bir sonrakinde beş yıl (iki kere seçilebilme), şimdi ise tekrardan yedi yıl (bir kere seçilebilme) olduğu görülmektedir.

- Kazakistan ilk Anayasasında (1993) parlamenter sistem vardı, 1995 Anayasasıyla başkanlık sistemine geçildi, 1995 Anayasası içerisindeki bazı değişikliklerle başkanlık sistemi süper başkanlık sistemine dönüştürüldü ve son Anayasa değişikliği ile (2022), süper başkanlık sisteminden normal başkanlık sistemine tekrar geçildi.

- Parlamento kamaraları olan Senato ve Meclisteki milletvekillerin söz konusu Anayasa değişikliklerinde devamlı olarak sayılarında artma ve azalma olmuştur.

- Söz konusu Anayasa değişiklikleriyle yine seçim sistemlerinde de çeşitli köklü değişiklikler olmuştur.

2. Kırgızistan

a. Hukuki Belirlilik

i. Kuralların Açık ve Anlaşılır Olması

Kırgızistan 1992 yılında bağımsızlığını ilan etmişti. Devlet kurulduğu zaman sosyalist düzende tecrübeli devlet adamları mevcuttu. Ancak liberal bir devlet düzenine uygun olarak yasa yapacak tecrübeye devlet kademesinde ve Mecliste bir ekip eksikti. Bu

⁶³⁴ “Khronologiya Vyborov Prezidenta Kazakhstana”, (Erişim Tarihi 15.11.2021), <https://ru.sputnik.kz/spravka/20190319/9203775/hronologiya-vybory-prezident-kazakhstan.html>

sebeple yapılan yeni Anayasada ve diğer hukuk kurallarının yapımında gerek içeriksel gerek şekilsel çelişkiler meydana gelmiştir.⁶³⁵

Hukuki belirlilik açısından hukuk kurallarının açık ve anlaşılır olması gerekir. Zira açık ve anlaşılır olmayan, muğlak ifadelerin yer aldığı bir hukuk kuralının uygulanmasında çeşitli belirsizlikler ve keyfi uygulamaların olma ihtimali yüksektir. Bu ise, hukuki belirliliği zedeler.

Kırgızistan yeni Anayasasında, dil açısından kelimelerin doğru kullanılmadığı hakkında görüşler vardır. Örneğin, 2. maddenin 3. fıkrasında, “*Ulusal öneme sahip kanunlar ve diğer konular referanduma sunulabilir. Referandum düzenleme prosedürü anayasa tarafından belirlenir*”⁶³⁶ şeklinde yasaların ve “ulusal öneme sahip” diğer konuların referanduma sunulmasına izin veren bu tür açık uçlu bir dil, yasama organının (Jogorku Keneş)⁶³⁷ yasa yapmadaki merkezi rolünü potansiyel olarak zayıflatmaktadır.⁶³⁸

Son olarak 4. maddede, “hukukun üstünlüğü” (verhovenstvo prava) kavramının yerine “halk iradesinin üstünlüğü” (verhovenstvo vlasti naroda) kavramı kullanılmaktadır. Bu dil, hukukun üstünlüğü fikrini ve devletin düzenlenmesinde hukukun merkeziliğini baltalama riskini taşır.⁶³⁹

ii. Hukuk Kuralların İlan Edilmesi

Kırgızistan Anayasası’da hukuki belirlilik ilkesi açısından hukuk kurallarının ilan edilmesini değerlendirecek olursak, Kırgızistan kanunlarının belirli resmi yayın organları tarafından yayımlandığını görmekteyiz. Kırgızistan Anayasası’nda kanunların ilan edilmesine ilişkin maddeler bulunmaktadır. Anayasanın 6. maddesinin 4. fıkrasında, “*Kanunların ve diğer normatif yasal düzenlemelerin resmi olarak yayınlanması,*

⁶³⁵ B.M.Ploskih, *İstoriya Kirgızov i Kirgızistana*, Ed. B.M.Ploskih, (“İlim” Yayınevi, Bishkek, 2003), 309.

⁶³⁶ Bu madde Kırgızistan Cumhuriyeti’nin 2010 Anayasasının 2. madde 3. fıkrasında yer almaktadır: “*Kanunlar ve devletle ilgili diğer önemli konular referanduma (genel halkoylamasına) sunulabilir. Referandum yapılması usulü ve referanduma sunulan konuların listesi anayasal kanunla belirlenir*”. (m.2/3)

⁶³⁷ Kırgız Cumhuriyeti Parlamentosu olan Jogorku Keneş, kendi yetkileri çerçevesinde yasama yetkisini ve denetim işlevlerini yerine getiren en yüksek temsili organdır.(m. 76/1).

⁶³⁸ William Partlett, “Kyrgyzstan’s 2021 Constitution: A Brief Comparative and Historical Analysis”, U of Melbourne Legal Studies Research Paper No. 944, 27 Apr 2021, 7, (Erişim Tarihi 08.09.2021), https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3834766

⁶³⁹ William Partlett, “Kyrgyzstan’s 2021 Constitution: A Brief Comparative and Historical Analysis”, 7

yürürlüğe girmeleri için zorunlu bir koşuldur”.⁶⁴⁰ 88. maddede, “Kanun, resmi basımda kanunun kendisi veya yürürlüğe girme usulüne ilişkin kanunda başka bir süre belirtilmediği sürece resmi yayınlanma tarihinden itibaren 10 gün içinde yürürlüğe girecektir”⁶⁴¹ şeklinde normatif yasal düzenlemelerin ilan edilmeleri hususu belirtilmiştir.

Kırgızistan Cumhuriyeti'nin normatif yasal düzenlemelerin resmi yayın kaynakları hakkında Kırgızistan Cumhuriyeti Hükümeti'nin 26 Şubat 2010 tarihli ve 117 sayılı “Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Normatif Yasal Düzenlemeler Hakkındaki Kanun”a göre,⁶⁴² aşağıdaki devlet organları ve resmi yayınları belirlenmiştir:

1) Kırgız Cumhuriyeti kanunları, Cumhurbaşkanı kararnameleri, Kırgız Cumhuriyeti Jogorku Keneş'in normatif yasal düzenlemeleri, Kırgız Cumhuriyeti Hükümeti, Merkez Seçim ve Referandum Komisyonlarının kararları: a) “Erkin-Too” gazetesinde (Resmi Gazete) ve b) söz konusu devlet organlarının resmi web sitelerinde

2) Temsili yerel yönetim organlarının normatif yasal düzenlemeleri: a) mahalli yönetim temsil organları tarafından belirlenen ilgili yayınlarda, şehir, il, ilçe, bölge veya mahalli temsil organı tarafından belirlenen kayıtlı veya özel yerlerinde (panolar, stantlar) b) yerel özyönetim organının veya yerel devlet idaresinin resmi internet sitesinde yayımlanır.⁶⁴³

iii. Hukuk Kurallarının Makul Sayıda Olması

5 Mayıs 2021'de Kırgızistan yeni Anayasası yürürlüğe girdikten sonra birçok kanun ülkenin yeni Anayasasına uygun olmaları için yeniden düzenlendi. 2021 Nisan ayının ortalarında, Kırgızistan'ın Adalet Bakanlığı, “Giyotin”⁶⁴⁴ ilkesi temelinde bütün

⁶⁴⁰ 2010 tarihindeki Kırgızistan Anayasasında devlet, insan haklarına, özgürlüklerine ve görevlerine ilişkin kanunların ve diğer normatif yasal düzenlemelerin yayınlanmasının garantisi ile ilgili madde bulunmamıştır.

⁶⁴¹ 2010 tarihindeki Kırgızistan Anayasasında bu mevzuat 82. maddede yer almaktadır: “Kanunun kendisine ya da yürürlük şekline ilişkin kanunda aksi belirtilmedikçe, resmi gazetede yayınlandığı tarihten itibaren 10. günün sonunda yürürlüğe girer”.

⁶⁴² Ob Istochnikakh Ofitsial'nogo Opublikovaniya Normativnykh Pravovykh Aktov Kyrgyzskoy Respubliki, ot 26 Fevralya 2010 goda, №117, (Erişim Tarihi 06.05.2021) <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/92072?cl=ru-ru>

⁶⁴³ Ob Istochnikakh Ofitsial'nogo Opublikovaniya Normativnykh Pravovykh Aktov Kyrgyzskoy Respubliki, ot 26 Fevralya 2010 goda.

⁶⁴⁴ “Giyotin”, pratik olmayan, verimsiz, sonuç olarak eylemleri olumlu sonuçlar vermeyen çok sayıda yasal düzenlemelerin hızlı bir revizyonla bu mekanizmaların geçersiz kılınmasıdır, Metod Gıl'otiny: Analiz I Praktika Yego Primeneniya, Central Asian Republics, U.S. Agency For International Development Central

yasaların ilga edilmesine ilişkin bir yasa taslağını kamuoyunda tartışmaya sundu. Bu taslakta “Kırgızistan’ın tüm yasalarının geçersiz olarak tanınmasının öngörüldüğü” belirtiliyor.

Bu değişiklikler, aşağıdakileri kapsamamaktadır:

- Anayasal kanunlar
- Kırgızistan kodeksleri⁶⁴⁵
- İdari-bölgesel düzenleme alanındaki yasalar
- Uluslararası anlaşmaların onaylanması veya feshedilmesine ilişkin yasalar
- Cumhuriyet bütçesi ve Sosyal Fon ve Zorunlu Sağlık Sigortası Fonu bütçesine ilişkin yasalar.

Bir sonraki adımda “Normatif Yasal Düzenlemeler Üzerine” bir yasa taslağı hazırlanmıştır. Yeni düzenlemede, yasaların ve bunların çerçevesinde kabul edilen diğer normatif yasal düzenlemelerin feshi için basitleştirilmiş bir mekanizma öngörülmüştür.

Kırgızistan Cumhuriyeti’nde bağımsızlıktan bu yana 340 kanun, 8644 Cumhurbaşkanı kararnamesi (Hükümet üyelerinin atanması da dâhil olmak üzere), 14.828 Hükümet kararı kabul edilmiştir. Verilen bu sayı, Merkez Bankası, Kırgız Cumhuriyeti MSK ve yerel yönetim temsili organlarının kabul edilen kararlarını kapsamamaktadır. Söz konusu bu köklü, sürekli ve fazla değişiklikler sadece vatandaşlar ve tüzel kişiler açısından değil, aynı zamanda yasayı uygulayanlar açısından da zorluklar doğurmaktadır.⁶⁴⁶

b. Hukuki İstikrar

“Hukuk kurallarının sık sık değişmemesi” anlamına gelen hukuki istikrar ilkesi açısından Kırgızistan Anayasasını incelediğimizde yine çok iç açıcı bir tabloyla karşılaşmamaktayız. Kırgızistan Cumhuriyeti bağımsızlığından bu yana 30 yıl içerisinde birkaç Anayasa kabul edilmiştir. 1993, 2007, 2010 ve 2021 yıllarında yeni anayasalar

Asia Regional Mission, Almaty, Kazakhstan, 2007, 10. (Erişim Tarihi 18.09.2021), <https://www.namsb.tj/phocadownload/beilibrary/usaidbeiguillotinethodtj.pdf>

⁶⁴⁵ Kodeks, tek bir hukuk dalı ile ilgili normları sistematize edici ve birleştirici bir yasadır. (Erişim Tarihi 01.10.2022), <https://ppt.ru/kodeks>

⁶⁴⁶ İslam Roziyev, “V Kyrgyzstane Sobirayutsya Otmenit' Mnozhestvo Zakonov i Napisat' Novyye. Ob “Yasnyayem, Chto Proiskhodit İ Prichem Zdes' Gil'otina”, (Erişim Tarihi 15.09.2021), <https://kloop.kg/blog/2021/05/05/v-kyrgyzstane-sobirayutsya-otmenit-mnozhestvo-zakonov-i-napisat-novye-obyasnyaem-chto-proishodit-i-prichem-zdes-gilotina/>

yapılmıştır. 1994, 1996, 1998, 2001 ve 2003 tarihlerinde ise Anayasa üzerinde değişiklikler yapılmıştır.⁶⁴⁷ Dolayısıyla, görüldüğü gibi ortalama her beş yılda bir yeni Anayasa yapılmıştır. Bu istatistik bile siyasi ve hukuki istikrarsızlığı bize açık bir şekilde göstermektedir.

Kırgızistan Cumhuriyetinde Anayasa değişikliklerinin ayrıntılı aşamaları şu şekildedir:

➤ Bağımsızlığın ilanından sonra ilk Anayasa, 5 Mayıs 1993 yılında kabul edilmiştir.⁶⁴⁸ 22 Ekim 1994 yılında Anayasaya düzeltmeler ve eklemeler yapmak amacıyla referandum gerçekleştirilmiştir. Referandum, özellikle tek kamaralı Parlamento'nun iki kamaralı Parlamente'ye geçiş konusunu içermiştir.⁶⁴⁹ 10 Şubat 1996'da Anayasa değişiklikleri için bir referandum yapıldı ve referandum sonucunda Parlatentonun hakları kısıtlandı ve Cumhurbaşkanı'nın hakları güçlendirildi.⁶⁵⁰ 1996 Anayasası'na 17 Ekim 1998'de Anayasa değişikliği için referandum yapıldı.⁶⁵¹ Bu referandumun asıl amacı özel arazi mülkiyetinin getirilmesi ile ilgili idi.⁶⁵² 24 Aralık 2001'de, Anayasa'nın 5. maddesi değiştirilerek Rus diline resmi dil statüsü verildi.⁶⁵³ 5 Şubat 2003'te yapılan yeni bir referandumla, vatandaşların miting ve eylem yapmasına kısıtlamalar getirildi. Ayrıca, Anayasaya "Eski Cumhurbaşkanı" statüsü eklendi.⁶⁵⁴

➤ Kırgızistan Cumhuriyetinde, 2007'da Kırgızistan Cumhuriyetinin yeni Anayasası kabul edildi ve bu Anayasanın en önemli özelliği de başkanlık sisteminden parlamenter sisteme geçti.⁶⁵⁵ 22 Ekim 2007'de Kırgızistan Anayasası dördüncü kez değiştirilerek referanduma sunuldu.⁶⁵⁶ 21 Ekim 2007'de

⁶⁴⁷ Toktosun Şambetov, "Kak v Proekte Konstitutsii Izmenilis' Polnomochiya i Obyazannosti Prezidenta", (Erişim Tarihi 07.09.2021), <https://rus.azattyk.org/a/kak-v-proekte-konstitutsii-izmenilis-polnomochiya-i-obyezannosti-prezidenta/31075817.html>

⁶⁴⁸ Şeref İba, "Kırgızistan'ın Anayasa Serüveni ve Jogorku Keneş", Avrasya Etüdları, 2009, Sayı:36, 50, (Erişim Tarihi 07.09.2021), <https://www.acarindex.com/pdfs/193880>

⁶⁴⁹ B.M. Ploskih, *İstoriya Kırgızov i Kırgızistana*, 310.

⁶⁵⁰ "Skol'ko Raz Menyalas' Konstitutsiya Kyrgyzskoy Respubliki?", Istochnik: Gazeta «Polit Klinika» №27 ot 01.09.2016, str. 5, (Erişim Tarihi 08.09.2021.)

https://www.gezitter.org/politic/53075_skolko_raz_menyalas_konstitutsiya_kyrgyzskoy_respubliki/

⁶⁵¹ Skol'ko Raz Menyalas' Konstitutsiya Kyrgyzskoy Respubliki?, 5.

⁶⁵² Murat Ukuşov, "25 let Konstitutsii Kyrgyzstana", (Erişim Tarihi 07.09.2021), <https://center.kg/article/190>

⁶⁵³ Murat Ukuşov, "25 let Konstitutsii Kyrgyzstana".

⁶⁵⁴ "Skol'ko Raz Menyalas' Konstitutsiya Kyrgyzskoy Respubliki?", 5.

⁶⁵⁵ Şeref İba, "Kırgızistan'ın Anayasa Serüveni ve Jogorku Keneş", 52.

⁶⁵⁶ Şeref İba, "Kırgızistan'ın Anayasa Serüveni ve Jogorku Keneş", 53.

ülke çapında yapılan referandumda Kırgız Cumhuriyeti'nin yeni Anayasa taslağı onaylandı.⁶⁵⁷

➤ 27 Haziran 2010'da referandumla, ülkede parlamenter bir hükümet biçimi (karma, yani, parlamenter-başkanlık hükümet biçimi) oluşturan yeni bir Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası kabul edildi.⁶⁵⁸

➤ 11 Nisan 2020 yılında Anayasa değişikliği referandum ile yapılmış⁶⁵⁹ ve 5 Mayıs 2021 yılında yürürlüğe girmiştir.⁶⁶⁰ Son kabul edilen anayasanın en önemli özelliklerinden biri güçlü bir başkanlık sistemini benimsemesidir.⁶⁶¹ Bir önceki, 2010 Anayasası parlamento tarafından seçilmiş bir “yarı-başkanlık” sistemi idi, ancak sistemin başarısız olması gerekçesi ile “başkanlık” sistemine geçilmiştir.⁶⁶² Ancak, yeni Anayasanın da Kırgızistan'daki köklü sorunları çözemeyeceği görüşleri de mevcuttur.⁶⁶³

Hukuki güvenliğin en önemli unsurlarından biri hukuki öngörülebilirliktir. Hukuk sistemlerinin istikrarlığı hukuki öngerebilirliği sağlar. Hukuki öngörülebilirliğin olması da hukuki güvenliği temin eder.

1993 Anayasasına göre, Cumhurbaşkanlığı süresi beş yıldır ve aynı kişinin iki kere seçilme hakkı vardı, 2010 Anayasasında Cumhurbaşkanlığı süresi altı yıla uzatılmıştır. Son kabul edilen Anayasada (2021) ise, Devlet başkanının görev süresi beş yıla düşürüldü ve iki kez seçilme hakkı tanındı.⁶⁶⁴ Kısacası, yürürlükteki Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasının 67. maddesinin 1. fıkrasında, “*Cumhurbaşkanı Kırgızistan Cumhuriyeti vatandaşları arasından 5 yıllık süre için seçilir*” ve aynı maddenin 2. fıkrasında “*Aynı kişi iki dönemden fazla Cumhurbaşkanı seçilemez*” şeklindeki düzenleme, görev süresi ve seçilme sayısının son halidir.⁶⁶⁵

⁶⁵⁷ “Skol'ko Raz Menyalas' Konstitutsiya Kyrgyzskoy Respubliki?”, 5.

⁶⁵⁸ Murat Ukuşov, “25 let Konstitutsii Kyrgyzstana”.

⁶⁵⁹ Will Partlett, “Kyrgyzstan’s 2021 Constitution: A Brief Comparative and Historical Analysis”, 6.

⁶⁶⁰ Konstitutsiya Kyrgyzskoy Respubliki, Prinyata Referendumom (Vsenarodnym Golosovaniyem) 11 Aprelya 2021 goda, (Vvedena v Deystviye Zakonom Kyrgyzskoy Respubliki ot 5 Maya 2021 goda), (Erişim Tarihi 07.09.2021), <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru>

⁶⁶¹ Will Partlett, “Kyrgyzstan’s 2021 Constitution: A Brief Comparative and Historical Analysis”, 1.

⁶⁶² Will Partlett, “Kyrgyzstan’s 2021 Constitution: A Brief Comparative and Historical Analysis”, 6.

⁶⁶³ Will Partlett, “Kyrgyzstan’s 2021 Constitution: A Brief Comparative and Historical Analysis”, 15.

⁶⁶⁴ Toktosun Shambetov, “Kak v Proyeekte Konstitutsii Izmenilis' Polnomochiya i Obyazannosti Prezidenta”.

⁶⁶⁵ Cumhurbaşkanının görev süresiyle ilgili madde 2010 tarihli Kırgızistan Anayasasında 61. maddede geçmektedir.

Anayasa değişikleri ile birlikte Cumhurbaşkanı yetkilerinin genişletilmesi, hukuki istikrar ve öngörülebilirlik açısından sıkıntılı bir durumdur. Zira yetkilerinin genişletilmesi ile birlikte Cumhurbaşkanı'nın otoriter olma ihtimali doğar. Bu da hukuk sisteminde hukuk kurallarına göre değil, *ad hoc* keyfî kararların alınmasına, sorunların hukuka göre değil kişilere göre çözülmesine ve yasaların ihlal edilmesine, kamuoyunun görmezden gelinmesine neden olabilir. Neticede vatandaşlar davranışlarını yönlendirmede kendilerini güvende hissetmezler. Böylece hukukun istikrar ve öngörülebilirlik ilkesi zedelenmiş olur.⁶⁶⁶

Bağımsızlıktan bu yana, birkaç kere yeni Anayasa kabul edilmiş ve bu Anayasalara da çeşitli düzeltmeler yapılmıştır. Böyle bir durumda Anayasanın istikrarlılığından söz edemeyiz.

3. Özbekistan

a. Hukuki Belirtilik

i. Kuralların Açık ve Anlaşılır Olması

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nı kuralların açık ve anlaşılır olması açısından incelediğimizde, bu amaçla çeşitli değişiklikler ve yenilikler yapılmaya çalışıldığını görmekteyiz. Örneğin, 1 Ocak 2021 tarihinde Özbekistan Anayasası'nın birkaç maddesinde değişiklik ve eklemeler yapılmıştır.⁶⁶⁷ Anayasa'nın 107. maddesindeki değişiklik yargı sistemiyle ilişkilidir. Anayasanın 7, 33, 85, 86, 93, 98, 100 ve 117. maddelerdeki değişiklikler ise hukuki terminoloji açısından dır.⁶⁶⁸ Örneğin:

➤ Anayasa'nın 7, 33, 85 ve 86. maddelerinde “zakonodatel'stvo (mevzuat)” kelimesinin yerine “kanunlar (zakony)” ve “düzenleyici işlemler (zakonodatel'nyye akty)” kelimeleri kullanılmaya başlamıştır.

➤ Anayasa'nın 93, 98 ve 100. maddelerinde, Özbekçe “kanun hujatlari (yasama işlemleri) (zakonodatel'nyye akty)” ve “kanun (zakon)” kelimeleri yerine “mevzuat (zakonodatel'stvo)” kelimesi kullanılmaya başlamıştır.

⁶⁶⁶ Jumanaliyev T., *İstoriya Kirgizistana v Shamah i Kommentariyah* (Bishkek, 2012), 226.

⁶⁶⁷ “Senat Odobril Popravki v Konstitutsiyu”, (Erişim Tarihi 03.03.2021), Сенат одобрил поправки в Конституцию – Газета.uz (gazeta.uz),

⁶⁶⁸ “Senat Odobril Popravki v Konstitutsiyu”.

➤ 117. maddesindeki – “kanun” kelimesi ise “yasama işlemleri (kanun hujatlari)” ile değiştirilmiştir.⁶⁶⁹

Bu değişiklikler, anayasanın hukuki belirlilik açısından daha anlaşılır olmasını sağlamıştır.

ii. Hukuk Kurallarının İlan Edilmesi

Bilindiği gibi hukuk kuralların ilan edilmesi, hukuki belirlilik ilkesinin bir alt ilkesidir. Bu kapsamda Özbekistan hukuk sistemini değerlendirmek açısından öncelikle kuralların ilan edildiği resmi yayın organlarına bakmamız gerekmektedir. Özbekistan'ın resmi yayın organları aşağıdakilerdir.⁶⁷⁰

14 Aralık 2000 tarihli “Normatif Düzenleyici İşlemler Hakkında” Özbekistan Cumhuriyeti Kanununun 25. maddesi uyarınca, Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarının resmi yayın kaynakları:

1 – Cumhuriyet Âli Meclisi kamarası kararları, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının kararnameleri “Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi'nin Vedomosti” (Özbek ve Rus dilinde), “Özbekistan Cumhuriyeti Mevzuat Derlemesi”, “Halk Sözü” ve “Narodnoe Slovo” gazetelerinde yayınlanır.

2 – Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu kararlarının resmi yayın organları “Özbekistan Cumhuriyeti Kararları Derlemesi” ile “Özbekistan Cumhuriyeti Mevzuat Derlemesi”, “Halk Sözü” ve “Narodnoe Slovo” gazeteleridir.

3 – Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlıklarının, Devlet Komitelerinin ve Dairelerinin normatif yasal düzenlemeleri ise resmi olarak “Özbekistan Cumhuriyeti Mevzuat Derlemesi”nde yayımlanır.

4 – Özbekistan Cumhuriyeti Adalet Bakanlığı tarafından tescil edilen bakanlıkların, devlet komitelerinin ve dairelerin normatif yasal düzenlemeleri ve Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesinin kararları Özbekistan Cumhuriyeti Mevzuat Derlemesi (Özbek ve Rus dilinde)”nde yayınlanır.⁶⁷¹

⁶⁶⁹ “Senat Odobril Popravki v Konstitutsiyu”.

⁶⁷⁰ Organy Ofitsial'nogo Opublikovaniya Uzbekistana, (Erişim Tarihi 20.02.2021), [Http://Uz.Spinform.Ru/Organi.Html](http://Uz.Spinform.Ru/Organi.Html)

⁶⁷¹Organy Ofitsial'nogo Opublikovaniya Uzbekistana.

Anayasanın 84. maddesine göre, “*Kanunlar ve diğer normatif hukuk düzenlemelerinin yayınlanması, onların uygulanmasının ön koşuludur*” denilerek kanunların yayınlanmasıyla yürürlüğe gireceği belirtilmiştir.

iii. Hukuk Kurallarının Makul Sayıda Olması

Kimi yazarlar kısa anayasaların daha iyi olduğunu savunmaktadırlar. Gerekenden daha fazla ayrıntılı ve kuralların olduğu bir Anayasanın metninin okunmasında ve anlaşılmasında zorluklar yaşanabilir. Bazı anayasaların içeriğini artıran ve anlamını zorlaştıran unsurlar şunlardır: çok sayıda madde bulunması, fikri tutarsızlıklar, gerekenden fazla kelime olması.⁶⁷²

Özbekistan’da bağımsızlıktan sonra ilk Anayasal girişimler sırasında anayasayı hazırlayan komisyon başlangıçta 158 maddelik bir taslak öne sürdü. Taslak teklifi maddelerin çokluğu sebebiyle birçok tartışmaya sebep oldu. Tartışmalardaki görüş ve düşünceler dikkate alınarak 149 maddelik taslak hazırlandı. Bu taslağın yeniden görüşülmesinden sonra madde sayısı 137’ye indi. Neticede son tartışmalar sonrasında nihai taslak 128 maddeden oluşmaktaydı. 2 Temmuz 1992’de ülkenin Yüksek Konseyi, Anayasa Komisyonu tarafından sunulan yeni Özbekistan Anayasası bu haliyle taslağını kabul etti.⁶⁷³

Senato’nun yirmi beşinci genel kurul toplantısında, Adalet Bakanı Ruslanbek Davletov, 1991-2015 yıllarında Özbekistan’da 60 bin normatif yasal düzenlemenin kabul edildiğini söylemiştir. Son üç yılda ise 15 bin belge kaydedilmiştir.⁶⁷⁴ Özbekistan Mevzuat Ulusal Veritabanında (Lex.uz) bugün 35 binden fazla yasal düzenlemeler bulunmaktadır. Yönetmeliklerin çok sayıda olması mevzuatta mükerrerliğe, tutarsızlıklara ve yanlışlıklara yol açmaktadır. Bu durum da kuralların uygulamalarını zorlaştırmaktadır. Mevzuatın azaltılmasının temel amacı, gereksiz bürokratik prosedürleri ortadan kaldırmak, düzenleyici yükü azaltmak, alakasız ve güncel olmayan

⁶⁷² Michelle Brandt, Jill Cottrell, Yash Guy, Anthony Regan, Razrabotka 1 Reforma Konstitutsii: Vybor Protsesta, Izdatel'stvo Interpeace, Noyabr', 2011, 214, (Erişim Tarihi 15.09.2021), https://www.interpeace.org/wp-content/uploads/2015/07/2015_06_25_Constitution-Making_Handbook_Russian.pdf

⁶⁷³ Konstitutsionnoye Pravo, Uchebnik, Pod Red. Kh.S.Islamkhodzhaeva, Tashkentskiy Gosudarstvennyy Yuridicheskiy Universitet, Tashkent, 2016, 83, (Erişim Tarihi 15.09.2021), <http://files.tsul.uz/student/27.pdf>

⁶⁷⁴ “V Uzbekistane Planiruyut Otmenit' 2000 Normativno-Pravovyykh Aktov”, (Erişim Tarihi 15.09.2021), <https://kun.uz/ru/news/2019/12/15/v-uzbekistane-planiruyut-otmenit-2000-normativno-pravovyyx-aktov>,

belgeleri ilga etmek ve böylece vatandaşların ve girişimcilerin mevzuatın kullanımını kolaylaştırmaktır.⁶⁷⁵

Özbekistan Cumhuriyetinde 728 kanun, Âli Meclisin 423 Kararı, 2.538 Cumhurbaşkanı Kararnamesi, 2.699 Cumhurbaşkanı Kararı, 10.245 Bakanlar Kurulu Kararı ve 1.895 Bakanlar Kurulu yönetmeliği/kararı kabul edilmiştir. Ayrıca, her bölgede yerel yönetim organlarının çok sayıda kararları vardır. Yasama işlemlerinin çokluğu sadece vatandaş ve tüzel kişilerin değil, aynı zamanda yasama alanındaki devlet memurlarının da işlerini zorlaştırmaktadır. Cumhurbaşkanı tarafından kabul edilen Kararname ile, metruk ve uygun olmayan yasama işlemlerinin yeni bir revizyonla değiştirilmesi ve düzenlenmesi amaçlanıyor. Bu revizyonla Cumhurbaşkanı, yaklaşık 500 eski ve güncelliğini yitirmiş olan idari işlemi geçersiz hale gelmiştir.⁶⁷⁶

Adalet Bakanlığı, hukuk kuralların çok sayıda olması ve sistematik olmaması problemi nedeniyle, “Düzenleyici Giyotin” yöntemiyle eski normları azaltarak hukuk sistemindeki kuralların sistematize edilmesine yönelik çalışmalar yapmaktadır. “Düzenleyici Giyotin” mekanizması, mevcut düzenlemelerin analizini, gözden geçirilmesini ve geçersiz kanunların kaldırılmasını sağlar.⁶⁷⁷ “Düzenleyici Giyotin” yönteminin uygulanmasında, siyasi ve idari maliyetleri azaltma, girişimciler ve diğer paydaşlar için bir danışma ortamı oluşturma, gereksiz kural ve düzenlemelerin kaldırılması sürecinde bakanlıklar içinde ve bakanlıklar arasında etkin iş birliğinin geliştirilmesi hedefleri izlenmektedir. Sonuç olarak, bugüne kadar ilgisiz idari işlemler tespit edilmiş ve 390'dan fazla yönetmeliği ilga edilmiştir. Bunun yanında, sorumluluk tesis eden ve aynı sosyal ilişkileri düzenleyen normları içeren kanunların birleştirilmesi amacıyla revize edilmesi için bakanlıklara ve dairelere öneriler gönderilmiştir.⁶⁷⁸

Adalet Bakanlığı'nın başlattığı “Düzenleyici Giyotin” çerçevesinde, 1990-2020 yılları arasında yaklaşık 1.900 eski ve alakasız hükümet kararı geçersiz olarak ilan edildi. 2020 yılında yaklaşık 500 düzenleme de ilga edildi. İlga edilen belgelerin genellikle

⁶⁷⁵ “Pochti 1900 Resheniy Pravitel'stva Utratili Silu”, (Erişim Tarihi 17.09.2021), <https://www.gazeta.uz/ru/2021/02/23/documents/>

⁶⁷⁶ “Regulyatornaya Gil'otina: Chto Ostavit' v Zakonodatel'stve, a ot Chego Otkazat'sya?”, (Erişim Tarihi 16.09.2021), <https://www.minjust.uz/ru/press-center/news/100782/>

⁶⁷⁷ “V Uzbekistane Planiruyut Otmenit' 2000 Normativno-Pravovykh Aktov”.

⁶⁷⁸ “Ministerstvo Yustitsii Nachalo Vnedreniye Metoda “Regulyatornoy Gil'otiny”, (Erişim Tarihi 15.09.2021), <https://podrobno.uz/cat/economic/ministerstvo-yustitsii-nachalo-vnedrenie-metoda-regulyatornoy-gilotiny/>

sosyal geçerliliğini yitirmiş, tek seferlik kurallar içeren veya belirli bir süre içinde uygulanması amaçlanan düzenlemeler olduğu görülmektedir.⁶⁷⁹

b. Hukuki İstikrar

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasını hukuki istikrar açısından değerlendirdiğimizde yukarıda belirttiğimiz diğer Orta Asya ülkeleri gibi yine olumlu bir tabloyla karşılaşmamaktayız. Ancak, istikrarsızlığa neden olacak birçok değişiklik olmasına rağmen Kazakistan ve Kırgızistan Anayasalarından farklı olarak bağımsızlıktan sonraki ilk anayasası ile devam etmektedir. Bu anayasa, 8 Aralık 1992 yılında kabul edilmiştir. Sonrasında sırasıyla 28 Aralık 1993,⁶⁸⁰ 24 Nisan 2003, 11 Nisan 2007, 25 Aralık 2008, 18 Nisan 2011, 12 Aralık 2011, 16 Nisan 2014⁶⁸¹ ve 8 Şubat 2021⁶⁸² tarihlerinde toplam sekiz kere revizyona uğramış ve ilaveler yapılmıştır. Yürürlükteki Özbekistan Anayasa'sı 6 bölüm, 26 kısım ve 128 maddeden oluşmaktadır.

Anayasa'ya yapılan değişiklikler ve eklemeler şu şekildedir:

➤ İlk değişiklik 28 Aralık 1993 tarihinde 77. maddede yapılmıştır. Bu değişikliğe göre, Anayasa'nın 77. maddesinin birinci bölümündeki, “*Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama kamarası, kanuna uygun olarak seçilen, 150 milletvekilinden oluşur*” cümlesinden “150” rakamı çıkartılarak Âli Meclisin kaç milletvekilinden oluştuğu düzenlemesi kaldırılmıştır.⁶⁸³

➤ 27 Ocak 2002 tarihinde yapılan ulusal referandumun sonuçlarına göre Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasının XVIII (Âli Meclis ile alakalı), XIX (Cumhurbaşkanı ile alakalı), XX (Bakanlar Kurulu ile alakalı), XXIII (Seçim Sistemi ile alakalı), bölümlerinde 24 Nisan 2003 tarihli Özbekistan Cumhuriyeti yasasına uygun olarak değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır.⁶⁸⁴

➤ 11 Nisan 2007 tarihinde Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 102. maddesinin 2. fıkrasında, 89. maddesinde ve 93. maddesinin 15. fıkrasında

⁶⁷⁹ “Pochti 1900 Resheniy Pravitel'stva Utratili Silu”.

⁶⁸⁰ Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası, 145.

⁶⁸¹ O Konstitutsii, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası (constitution.uz).

⁶⁸² Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan ot 8 Dekabrya 1992 goda (S Izmeneniyamii Dopolneniyamipo Sostoyaniyuna 08.02.2021 g.,)

⁶⁸³ Zakon Respubliki Uzbekistan O Vnesenii Izmeneniya V Stat'yu 77 Konstitutsii Respubliki Uzbekistan, g. Tashkent, 28 Dekabrya 1993 g., № 989-XII, (Erişim Tarihi 15.09.2021), <https://lex.uz/docs/47931>

⁶⁸⁴ O Konstitutsii, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası (constitution.uz)

değişiklik yapılmıştır.⁶⁸⁵ 89. maddede, “*Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı... yürütme gücünün başıdır*” ifadelerinin yerine “devlet makamlarının koordineli işleyişini ve etkileşimini sağlar” getirilmiştir. 102’nci maddenin ikinci kısmında hokim’in (belediye başkanının) atanması ve görevden alınması konusunda “*Halk Temsilcileri Konseyinin onayı*” kaldırılmıştır.⁶⁸⁶

➤ 25 Aralık 2008'deki Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa Değişikliği Kanunu ile Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasının 77. maddesinin birinci bölümüne değişiklik getirildi.⁶⁸⁷ Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama Meclisi, kanuna göre seçilen yüz elli milletvekilinden oluşur. Değişiklikten önce ise milletvekili sayısı yüz yirmi idi.⁶⁸⁸

➤ 18 Nisan 2011 tarihli Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa Değişikliği Kanunu'na göre, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın birkaç maddesinde değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır.⁶⁸⁹ Bu değişikliklerle demokratik reformlar ve sivil toplum oluşumunu daha da derinleştirmek, devlet iktidarını ve idaresini demokratikleştirmek, devlet iktidarının üç erki arasında daha dengeli bir yetki dağılımını sağlamak amaçlanmıştır.⁶⁹⁰

➤ 12 Aralık 2011 tarihli Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa Değişikliği Kanunu'na göre, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 90.maddesinin ikinci bölümü değiştirilmiştir.⁶⁹¹ 8 Aralık 1992'de kabul edilen Özbekistan Anayasasında devlet başkanı yedi yıllık bir süre için atanırdı. 12 Aralık 2011 tarihindeki Anayasa değişikliğinde Devlet Başkanının görev süresi yedi yıldan beş

⁶⁸⁵ O Konstitutsii, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası (constitution.uz)

⁶⁸⁶ Zakon Respublikı Uzbekistan O Vnesenı Popravok V Stat'ı Konstitutsı Respublikı Uzbekistan (Stat'ya 89, Punkt 15 Stat'ı 93, Chast' Vtoraya Stat'ı 102), (Erişim Tarihi 10.10.2022), <https://lex.uz/docs/1164976>

⁶⁸⁷ O Konstitutsii, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası (constitution.uz)

⁶⁸⁸ Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası, (Erişim Tarihi 10.10.2022), <https://lex.uz/acts/35869?ONDATE=01.07.2004%2000#96318>

⁶⁸⁹ O Konstitutsii, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası (constitution.uz).

⁶⁹⁰ Zakon Respublikı Uzbekistan O Vnesenı Izmenenıy I Dopolnenıy V Otdel'nyye Stat'ı Konstitutsı Respublikı Uzbekistan (Stat'ı 78, 80, 93, 96 I 98), (Erişim Tarihi 10.10.2022), <https://lex.uz/docs/1773893>; 78. maddenin 15. fıkrasından “Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı’nın Özbekistan Cumhuriyeti Başkanının adaylığına ilişkin teklifinin değerlendirilmesi ve onaylanması” ibaresi çıkarılmıştır. 80. maddenin 6. fıkrasında Cumhurbaşkanı’nın Başsavcı’yı atamasına ek olarak Sayıştay Başkanını da ataması eklenmiştir. 93. maddenin 12. fıkrasında, “... ve vekillerini atar ve görevden alır” cümlesinde “vekilleri” kelimesi yerine “Sayıştay Başkanı” cümlesi eklenmiştir. 15. fıkrasında “atama ve görevden alma” ibaresinden sonra “Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlarının teklifi üzerine” ibaresi eklenmiştir. 16. fıkrasında, “Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu toplantılarına başkanlık etme hakkına sahiptir” cümlesi eklenmiştir.

⁶⁹¹ O Konstitutsii, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası (constitution.uz)

yıla düşürülmüştür. Söz konusu değişiklikle birlikte Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın, Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşları tarafından genel, eşit ve doğrudan seçim yoluyla ve gizli oyla beş yıllık süre için seçileceği ve aynı kişinin arka arkaya iki defadan fazla seçilemeyeceği belirtilmiştir (m.90).

➤ 16 Nisan 2014 tarihli Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa Değişikliği Kanunu'na göre Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 32 (Siyasi Haklar), 78 (Özbekistan Cumhuriyetinin Olyi Mejlisi), 93 (Cumhurbaşkanı), 98 (Bakanlar Kurulu), 103 (Yerel Yönetim Organları) ve 117. (Seçim Sistemi)⁶⁹² maddelerine değişiklik ve eklemeler yapılmıştır.⁶⁹³ Cumhurbaşkanı tarafından Meclis'e sunulan Anayasa Değişiklikleri Yasası, 2014, 27 Mart'ta Âli Meclis Yasama Meclisi'nde kabul edilmiş ve 10 Nisan'da Senato'da onaylanmıştır. Kanunda belirtildiği gibi, Anayasa'da değişiklik ve eklemeler, “iktidar ve yönetim sistemini daha da demokratikleştirmek, “güçlü devletten güçlü sivil topluma” geçiş ilkesinin aşamalı olarak uygulanmasını sağlamak, devletin rolünü genişletmek amacıyla yapılmıştır. Değişikle Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi'nin kamaraları, iç ve dış politikanın stratejik görevlerinin yerine getirilmesindeki hak ve yetkileri, yüksek yasama organının işlevlerinin güçlendirilmesi, faaliyetleri kontrol eden temsilci makamlar Bakanlar Kurulu ve yürütme organlarının yanı sıra hükümetin, yerel yürütme makamlarının ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasının görevlerini yerine getirme sorumluluğunu artırması amaçlanmıştır.⁶⁹⁴

➤ 6 Mart 2019 tarihinde Anayasa'nın birkaç maddesinde değişiklikler yapılmıştır. Yapılan değişiklikler arasında Anayasa'da belirtilen Âli Meclis yasama erkinin yetkilerine, siyasi, sosyo-ekonomik yaşam alanındaki belirli konuların yanı sıra devletin iç ve dış politikasına ilişkin kararların kabulü yetkisini de eklenmiştir.⁶⁹⁵

➤ 1 Ocak 2021 tarihinde yürürlüğe giren Özbekistan Anayasa'nın birkaç maddesinde değişiklik ve eklemeler yapmıştır. Anayasa'nın 107.

⁶⁹² “Popravki v Konstitutsiyu Vstupili v Silu” Prezident Podpisal Zakon O Vnesenii Popravok v Konstitutsiyu”, (Erişim Tarihi 10.10.2022), <https://www.gazeta.uz/ru/2014/04/17/constitution/#!>

⁶⁹³ O Konstitutsii, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası (constitution.uz)

⁶⁹⁴ “Popravki v Konstitutsiyu Vstupili v Silu Prezident Podpisal Zakon O Vnesenii Popravok v Konstitutsiyu”.

⁶⁹⁵ “Konstitutsiyu Uzbekistana Izmenili”, (Erişim Tarihi 04.04.2021.), Конституцию Узбекистана изменили - 06.03.2019, Sputnik Узбекистан (sputniknews.ru),

maddesindeki değişiklikler, yargı sistemiyle ilişkilidir. Ayrıca Anayasa'nın 7, 33, 85, 86, 93, 98, 100 ve 117. maddelerindeki çeşitli kavramlar terminolojik açıdan değiştirilmiştir.

Özbekistan Anayasası'nın kabulünden bu yana 11 kez değişiklik yapılmıştır.⁶⁹⁶ Anayasa'da değişiklik ve eklemeler şunlarla ilgilidir: iktidar ve yönetim sistemini daha da demokratikleştirmek ve güçlü devletten güçlü sivil topluma kademeli olarak geçişi sağlamak amacıyla yapılmıştır. Yine bu değişikliklerle Özbekistan Cumhuriyetinin devlet sisteminde Âli Meclisteki kamaraların rolü genişletilmek, bu kamaraların iç ve dış politikanın stratejik görevlerinin yerine getirilmesindeki hak ve yetkileri, yüksek yasama organının ve temsili iktidar organlarının işlevlerini güçlendirmek, Bakanlar kurulu ve yürütme organlarının faaliyetlerinin yanı sıra hükümetin, yerel yürütme organlarının ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasının görevlerini yerine getirme sorumluluğunun arttırmak amaçlanmıştır.⁶⁹⁷

Özbekistan, Türkmenistan, Kazakistan ve Kırgızistan, bağımsızlıktan bu yana çeşitli değişikliklere uğramakla birlikte, eski anayasalarını uygulamaya devam etmektedirler. Bu açıdan yeni bir anayasa yapmamaları istikrarlı bir görünüm sunsa da, anayasa değişikliklerinin içeriği ve niceliği açısından söz konusu devletlerin anayasalarını karşılaştırdığımızda, yine de hukuki ve anayasal istikrarsızlığın olduğu görülmektedir.

4. Türkmenistan

a. Hukuki Belirlilik

i. Kuralların Açık ve Anlaşılır Olması

Hukuk kuralların açık ve anlaşılır olmasına, 25 Eylül 2020 yılında 1992 Türkmenistan Anayasasında yapılan değişiklikler ve düzenlemeleri örnek gösterebiliriz.⁶⁹⁸ Anayasadaki “Türkmenistan Meclisi” tamlaması “Türkmenistan Milli

⁶⁹⁶ Kak Menyalas' Konstitutsiya Uzbekistanaza Posledniye 26 let, (Erişim Tarihi 10.04.2021), <https://kun.uz/ru/news/2018/12/08/kak-menyalas-konstitucia-uzbekistana-za-poslednie-26-let>

⁶⁹⁷ “Popravki v Konstitutsiyu Vstupili v Silu”.

⁶⁹⁸ Konstitutsionnyy Zakon Turkmenistana o Vnesenii Izmeneniyi Dopolneniy v Konstitutsiyu Turkmenistana, 2020-09-26, (Erişim Tarihi 08.06.2021), Конституционный Закон Туркменистана О Внесении Изменений и Дополнений В Конституцию Туркменистана | Законы Туркменистана (parahat.info),

Gengeş (Halk Maslahatı ve Meclis)” tamlaması ile değiştirilmiştir.⁶⁹⁹ Anayasanın 71, 73, 75, 76, 80. maddelerindeki “Türkmenistan Meclisi” tamlaması yerine “Türkmenistan Milli Gengeş (Halk Maslahatı ve Meclis)” tamlaması getirilmiştir. Gördüğümüz gibi, Türkmenistan Anayasasında da hukuk kuralların açık ve anlaşılır olması açısından bazı sorunların olduğunu ve yapılan düzenlenmelerin bu sorunları gidermeye hedeflediğini görmekteyiz.

ii. Hukuk Kurallarının İlan Edilmesi

Hukuki belirlilik ilkesinin önemli unsurlarından biri olan hukuk kurallarının ilan edilmesi kapsamında Türkmenistan Anayasası’nı değerlendirirsek, Türkmenistan’da hukuk kurallarının yayınlanması ve kamuya duyurulması, Anayasanın 8. maddesinde belirtilmiştir. Ayrıca Türkmenistan Anayasanın 3. maddesinde de, “*Devlet sırrı veya kanunla korunan başka sırlar içeren yasal düzenlemeler dışında, hükümetin, idarenin ve yerel yönetimlerin normatif yasal düzenlemeleri, yayımlanmak suretiyle ya da başka usullerle halk haberdar edilir...*” şeklinde ifade edilerek halkın haberdar edileceği belirtilmiştir. Ayrıca hukuk kurallarının ilan edilmesi, 26 Ağustos 2017 tarihli 589 sayılı “Yasal İşlemler Hakkında” kanununa dayanmaktadır. Bu kanunun 39. maddesine göre:⁷⁰⁰

➤ Normatif yasal düzenlemeler, genel bilgi için yayınlanır ve Türkmenistan Meclisinin Bilgilendirmeleri, Türkmenistan Cumhurbaşkanı’nın konuşmalarının ve Türkmenistan Hükümeti kararlarının özeti ve Türkmenistan Bakanlıklarının, Yönetim Organlarının, Halk Konseylerinin ve Valilerinin Normatif Düzenlemelerinin Derlemesi, resmi yayınlardır.

➤ Normatif yasal düzenlemeler resmi olarak “Türkmenistan” resmi gazetesinde ve diğer periyodik basılı yayınlarda yayımlanır.⁷⁰¹

➤ Normatif yasal düzenlemenin resmi yayını, internet üzerinden de yapılmaktadır.

➤ Normatif bir yasal düzenlemenin resmi olarak yayınlanması, bunların radyo yayıncılığı, televizyon ve diğer medya aracılığıyla yayınlanmasını engellemez.

⁶⁹⁹ Konstitutsionnyy Zakon Turkmenistana o Vnesenii Izmeneniya Dopolneniy v Konstitutsiyu Turkmenistana.

⁷⁰⁰ Zakon Turkmenistana o Pravovykh Aktakh, (Erişim Tarihi 06.06.2021), <https://www.parahat.info/law/parahat-info-law-02aa>,

⁷⁰¹ Zakon Turkmenistana o Pravovykh Aktakh.

- Normatif bir yasal işlemin resmi olarak yayınlanması, yürürlüğe girmesinden sonra resmi Türkmen dilinde yapılmalıdır.
- Normatif yasal işlemler onaylandıktan sonra belirli bir süre sonra yayımlanırlar.

iii. Hukuk Kurallarının Makul Sayıda Olması

Yeni cumhurbaşkanı döneminde Türkmenistan anayasası tamamen yeniden yazıldı ve standartlaştırıldı. Ayrıca Anyasadan ve bazı ideolojik özellikler ortadan kaldırıldı. Yeni anayasa, bir demokratik ilerleme söylemi sunmasına rağmen otoriter sistemi sürdürmeyi devam etti.⁷⁰²

Bir önceki Türkmenistan Anayasası 118 maddeden oluşuyordu, son değişiklikle Anayasa 142 maddeye çıkarılmıştır. Dolayısıyla Türkmenistan'ın yürürlükteki Anayasa'sına daha çok maddeler eklenerek belirlilik açısından gerilediğini söyleyebiliriz.

b. Hukuki İstikrar

Hukuki güvenliğin ikinci bir önemli ilkesi hukuki istikrardır. Türkmenistan Anayasası'nı hukuki istikrar açısından değerlendirecek olursak aşağıdaki tarihler önemlidir:

Bağımsızlıktan sonraki yıllarda Türkmenistan Anayasası, 1995, 1999, 2003, 2006, 2008, 2016⁷⁰³ ve 2020⁷⁰⁴ yıllarında çeşitli anayasal reform aşamalarından geçmiştir. Bunların her biri Türkmen toplumunun ve devletin gelişmesi ve iyileştirilmesi için sosyo-politik ve hukuki ihtiyaçlarından kaynaklanmıştır.

- 27 Aralık 1995 tarihinde⁷⁰⁵ Türkmenistan'ın “Türkmenistan'ın Daimi Tarafsızlığına İlişkin” Anayasal kanunu yürürlüğe girmiştir.⁷⁰⁶ İlgili hüküm

⁷⁰² Strategies Of Legitimation In Central Asia: Regime Durability In Turkmenistan
Abel Polese, Donnacha Ó Beacháin, & Slavomír Horák, (Erişim Tarihi 15.09.2021),
<https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13569775.2017.1331391>

⁷⁰³ “Rukovodstvo Turkmenistana Obsuzhdayet Vopros Izmeneniya Konstitutsii”, (Erişim Tarihi 14.09.2020), <https://rus.azathabar.com/a/30310854.html>

⁷⁰⁴ Konstitutsiya Turkmenistana (Novaya Redaktsiya) (S Izmeneniyami i Dopolneniyami po Sostoyaniyuna 25.09.2020 g.).

⁷⁰⁵ Türkmenistan Anayasası, 183.

⁷⁰⁶ Tarafsız ülke statüsü, savaş sırasında diğer ülkelerin yanında yer almayan ülkelerdir. Tarafsızlık ilkesine göre, tarfsız ülkeler silahlı çatışmalara katılmayacaktır tarafsız siyaseti benimser. Tarafsız ülke statüsündeki ülkeler ayrıca uluslararası meselelerde de tarafsız davranır, (Erişim Tarihi 07.10.2022), https://tr.wikipedia.org/wiki/Tarafs%C4%B1z_%C3%BClke; Türkmenistan, Orta Asya bölgesinde daimi tarafsızlık statüsüne üye tek ülkedir, (Erişim Tarihi 07.10.2022),

Türkmenistan'ın daimi tarafsızlığının siyasi, ekonomik ve insani temellerini tanımlar. Türkmenistan'ın daimi tarafsızlığı, ülkenin iç ve dış politikasının temeli olup, toplumda istikrar ve uyumu güçlendirmeyi, bölge devletleri ve tüm dünya ile dostane ve karşılıklı yarar sağlayan ilişkileri geliştirmeyi amaçlamaktadır.⁷⁰⁷

➤ Türkmenistan Halk Maslihatı'nın 29 Aralık 1999 tarihli kararıyla, Anayasanın 20. maddesinde ölüm cezasının kaldırıldığına dair değişiklikler yapıldı.⁷⁰⁸

➤ Türkmenistan Anayasası'nda 2003 yılında da değişiklikler ve ilaveler yapılmıştır. Yapılan değişiklikler ile, Türkmenistan'ın Halk Maslihatı'nın rolü ve yetkisi önemli ölçüde artmıştır. Anayasanın kabulü, anayasal kanunlar ve bunlara yapılan değişiklikler ve eklemeler ile ilgili konular Halk Maslihatı'nın yönetimine aktarılmıştır (madde 48). Buna ek olarak, Türkmenistan Halk Maslihatı üyelerinin sayısı 2507 olarak belirlenmiştir.⁷⁰⁹

➤ 6 Aralık 2006'da Türkmenistan Anayasası'nda yine çeşitli düzenlemeler yapıldı.⁷¹⁰ Bu değişikliğin en önemlisi sadece devletin kurucu etnik grubunun temsilcilerinin Cumhurbaşkanı adayı olma hakkı vardı.⁷¹¹ Ancak bu

<https://www.trtavaz.com.tr/haber/tur/avrasyadan/turkmenistan-daimi-tarafsizliginin-26-yilinda/61b5ae3501a30a519406e22>

⁷⁰⁷ Mezhdunarodnyye Dogovory Po Pravam Cheloveka, 26 April 2019, (Erişim Tarihi 15.09.2021), <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=FhOD6sgqgzAhFXD9F%2FeKaFMm83LbFY75RhkiFGrig%2B4cIKWbLH80GfOAehAeWgQ4WeLOMcUaubmY%2FvM9SwCzkgQC3hiqx9NEJtPyh60Y0jhpbdDNtr6KsYO3g760uptG>

⁷⁰⁸ “Konstitutsionnoye Pravo: Itogi Razvitiya, Problemyi Perspektivy”, Sbornik . Otv. Red. Avak'yan S.A. Sbornik Materialov Mezhdunarodnoy Nauchnoy Konferentsii, 16-Mart 2017 MGU Im. M. V. Lomonosova, Yuridicheskii Fakul'tet, Moskva, 2017, (Erişim Tarihi 06.06.2021), https://books.google.com.tr/books?id=nKdCDwAAQBAJ&pg=PT284&lpg=PT284&dq=27+%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D0%B1%D1%80%D1%8F+1995+%D0%B3.+%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5+%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B9+t%C3%BCrkmenistana&source=bl&ots=V40rObbnNM&sig=ACfU3U3Nywbc2VEFAbd7bqo_iHydn7y7Vg&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwikipbU0_7yAhXO-KQKHbJtBPtQ6AF6BAgLEAM#v=onepage&q=27%20%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D0%B1%D1%80%D1%8F%201995%20%D0%B3.%20%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B9%20t%C3%BCrkmenistana&f=false

⁷⁰⁹ “Konstitutsionnoye Pravo: Itogi Razvitiya, Problemyi Perspektivy”. Halk maslahatı geniş bir meclis kanadı olup, hem seçilmiş hem seçilmemiş doğal üyelerden oluşmaktadır. Bakanlar, valiler, belediye başkanları gibi doğal üyeler de bulunduğu için, çok geniş ve sayıca fazla bir meclis kanadıdır (https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A5%D0%B0%D0%BB%D0%BA_%D0%9C%D0%B0%D1%81%D0%BB%D0%B0%D1%85%D0%B0%D1%82%D1%8B, Erişim Tarihi, 10.03.2022).

⁷¹⁰ “Konstitutsionnoye Pravo: Itogi Razvitiya, Problemyi Perspektivy”.

⁷¹¹ Andrey Medushevskiy, “Konstitutsionnaya Reforma v Turkmenistane: Perekhod k Demokratii ili Modernizatsiya Avtoritarizma?”, (Erişim Tarihi 03.10.2022),

değişimi ülkede hukuk devletini geliştirme yönünde bir gelişim olarak değerlendiremeyiz.

➤ 26 Eylül 2008 ⁷¹² tarihinde Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasası'nda bir daha değişiklik yapıldı. 2008'deki reform çerçevesinde, Türkmenistan'ın en yüksek devlet iktidarı ve yönetimi sistemi kısmen geliştirildi. Türkmenistan'ın Halk Maslahatı'nın yetkileri Türkmenistan devlet başkanı ile Meclis (Parlamento) arasında dağıtılarak, yasama organlarının ve yürütme organlarının işlevleri netleştirildi. ⁷¹³

➤ 14 Eylül 2016 ⁷¹⁴ tarihindeki anayasa değişiklikleri ile Cumhurbaşkanı adayı olmak için üst yaş sınırı getirildi. Böylece devlet başkanı adayının 70 yaşından büyük olmaması şartı koşuldu. Değişiklikle özellikle mevcut görevdeki Cumhurbaşkanıya ömür boyu başkanlık yapma hakkı verildi. ⁷¹⁵ Yine Türkmenistan Cumhuriyeti'nin 1992 Anayasasının, 14 Eylül 2016 tarihli değişikliği ile Devlet başkanı süresi beş yıldan yedi yıla uzatıldı. ⁷¹⁶ Yürürlükteki Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasasının 70. maddesine göre ise, *“Türkmenistan Devlet Başkanı, doğrudan Türkmenistan halkı tarafından yedi yıllık süre için seçilir ve yemin ettikten sonra görevine başlar”* şeklinde Türkmenistan Devlet başkanının görev süresinin yedi yıl olduğu belirtilmiştir.

➤ 25 Eylül 2020 ⁷¹⁷ tarihindeki anayasa değişikliklerinin en önemlilerinden biri, Türkmenistan'da iki meclisli bir parlamentonun kabul edilmesidir. Reform Halk Konseyi tarafından oybirliğiyle desteklendi. Türkmenistan'ın yeni iki meclisli Parlamentosu Türkmenistan'ın Milli Gengeşi (Ulusal Konsey) olarak adlandırıldı. Milli Gengeş, yasama yetkisini uygulayan Halk Maslahatı ve

<https://cyberleninka.ru/article/n/konstitutsionnaya-reforma-v-turkmenistane-perehod-k-demokratii-ili-modernizatsiya-avtoritarizma>

⁷¹² Türkmenistan Anayasası, 183.

⁷¹³ Khaitov: «Tsel' Konstitutsionnoy Reformy v Turkmenistane — Perekhod K Dvukhpalatnoy Sisteme», (Erişim Tarihi 12.11.2021), <https://sng.fm/12923-haitov-cel-konstitucionnoj-reformy-v-turkmenistane-perehod-k-dvuhpalatnoj-sisteme.html>

⁷¹⁴ Konstitutsionnyy Zakon Turkmenistana o Vnesenii Izmeneniy i Dopolneniy v Konstitutsiyu Turkmenistana, (Erişim Tarihi 06.06.2021), <https://www.parahat.info/law/02ic>

⁷¹⁵ “Rukovodstvo Turkmenistana Obsuzhdayet Vopros Izmeneniya Konstitutsii”.

⁷¹⁶ “Srok Polnomochiy Prezidenta Turkmenii Budet Uvelichen do 7 let”, (Erişim Tarihi 06.06.2021), https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30182231#pos=3;-86,

⁷¹⁷ Konstitutsiya Turkmenistana (Novaya Redaktsiya) (S Izmeneniyamii Dopolneniyamipo Sostoyaniyuna 25.09.2020 g.).

Meclis olmak üzere iki kamaradan oluşmaktadır.⁷¹⁸ Bir başka değişiklikle üst meclis başkanı, yani, Halk Maslahatı başkanı, mevcut devlet başkanının görevini devam ettiremediği durumda geçici olarak Türkmenistan Cumhurbaşkanı görevini yerine getirecektir.⁷¹⁹

Diğer Orta Asya ülkelerindeki gibi Türkmenistan’da da hukuki istikrarlılık konusunda zafiyetler söz konusudur. Zira görüldüğü gibi anayasada devletin teşkilatı konusunda hukuki istikrar zaafa uğratabilecek şekilde sıklıkla değişiklikler yapılmıştır.

5. Değerlendirmemiz

Yukarıda sırayla dört ülke açısından ayrıntılı olarak açıklamış olduğumuz hukuk devletin hukuki güvenlik ilkesini şimdi söz konusu devletler açısından karşılaştırmalı bir değerlendirmesini yapacağız. Başlangıçta konumuzla alakalı genel olarak göze çarpan gelişmeler ve eksiklikleri ifade edeceğiz.

Hukuk devleti ilkesi neredeyse tüm dört ülkenin Anayasasında bulunduğunu görmekteyiz. Kazakistan Anayasası’nın 1. maddesinin 1. fıkrasında hukuk devleti olduğunu, Kırgızistan Anayasası’nın 1. maddesinin 1. fıkrasında hukuka dayanan bir devlet olduğunu, Özbekistan Anayasası’nın Başlangıç kısmında Özbekistan’ın hukuk devleti olduğu ve 15. maddesinde ise kanunların üstünlüğünü tanıdığı ve Türkmenistan Anayasası’nın Başlangıç kısmında hukuk devleti esaslarını kararlaştırdığını, 1. maddesinde hukuka bağlı bir devlet olduğu ve 8. maddesinde ise hukukun üstünlüğü tesis edileceği vurgulanmıştır. Görüldüğü gibi Orta Asya Türk devletlerinin anayasalarında hukuk devleti tanımı yer almış ve bu devletler böylece en azından teorik olarak olsa da hukuk devletini hedeflemiş olduğunu görmekteyiz.

Hukuk devletin olmazsa olmaz ilkelerinden olan hukuki güvenlik ilkesi aşağıdaki alt ilkelere oluşmaktadır: hukuki belirlilik (kuralların açık ve anlaşılır olması, hukuk kuralların ilan edilmesi, hukuk kurallarının makul sayıda olması) ve hukuki istikrar. Bu unsurlara göre dört ülkenin Anayasa’larını karşılaştırmalı olarak değerlendireceğiz.

⁷¹⁸ Anna Yuranets, “Po Stopam Niyazova: v Turkmenii Sozdadut Dvukhpalatnyy Parlament v Turkmenii Posle Konstitutsionnoy Reformy Poyavitsya Dvukhpalatnyy Parlament”, (Erişim Tarihi 14.09.2021), https://www.gazeta.ru/politics/2020/09/25_a_13268191.shtml

⁷¹⁹ “Prezident Turkmenii Odobril Vazhnyye Popravki k Konstitutsii”, (Erişim Tarihi 14.09.2021), <https://www.dw.com/ru/prezident-turkmenii-odobril-vazhnye-popravki-k-konstitucii/a-55058117>,

Kuralların açık ve anlaşılır olması konusunda bu ülkelerde eksiklikler var olduğunu tespit ettik. Kazakistan kanunlarında kullanılan hukuki terimlerin dilbilgisi kurallarına uyulmadığı hakkında görüşler olduğu yukarıdaki bölümde bahsedilmişti. Kırgızistan'ın yeni Anayasasında, dil açısından kelimelerin doğru kullanılmadığı hakkında görüşler mevcuttur. Özbekistan Anayasası'nı kuralların açık ve anlaşılır olması konusunda geliştirme amacıyla çeşitli değişiklikler ve yenilikler yapılmıştır. Bu değişikliklerle Özbekistan hukuk sisteminde kuralların hukuki belirlilik açısından belli bir gelişme elde ettiği belirtilebilir. Türkmenistan Anayasasında da hukuk kuralların açık ve anlaşılır olması konusunda bazı sorunların olduğunu ve bu sorunları gidermeye yönelik düzenlenmeler yapıldığını ifade etmiştik. Hukuk kuralların açık ve anlaşılır olması açısından dört ülkede de eksiklikler mevcut olduğunu ve bu eksiklikleri giderme amacıyla önlemler alındığını ve dolayısıyla bu ülkelerin hukuk sistemini geliştirmede bir çaba göstermekte olduğunu görmekteyiz.

Hukuk kurallarının ilan edilmesi hususunda bu ülkelere baktığımızda genel olarak bir eksikliğin ve yanlışlığın olmadığını görmekteyiz. Kazakistan Anayasası'nın 4. maddesinin 4. fıkrasında tüm kanunların ve hukuki düzenlemelerin resmen yayınlanmasıyla kurallar ve Kazakistan “Normatif Hukuki İşlemler Hakkında” Kanunda düzenleyici hukuki işlemlerin yayınlanmasıyla ilgili kurallar yer almıştır. Kırgızistan Anayasası'nın 6. maddesinin 4. fıkrasında Kırgızistan'da kanunların ve yasal düzenlemelerin resmi olarak yayınlanması zorunlu bir koşul olduğu ve “Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Normatif Yasal Düzenlemeler Hakkındaki” Kanununda hukuk kurallarının yayınlanmasıyla ilgili kurallar yer almıştır. Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 84. maddesinde kanunların yayınlanmasına ilişkin koşullar belirtilmiş ve ayrıca Özbekistan'ın “Normatif Düzenleyici İşlemler Hakkında” Kanununda mevzuatların yayınlanması hakkında kurallar yer almıştır. Hukuk kuralların ilan edilmesi ve kamuya duyurulması Türkmenistan Anayasası'nın 3. ve 8. maddesinde düzenlenmiştir. Ayrıca kanunların ilan edilmesiyle ilgili kurallar Türkmenistan'ın “Yasal İşlemler Hakkında” Kanununda düzenlenmiştir. Hukuki belirlilik ilkesinin şartlarından biri olan kanunların ilan edilmesi konusunda dört ülkenin hukuk sisteminde hem Anayasa'da hem ayrı kanunlarda çeşitli düzenlenmelerin olduğunu görmekteyiz. Dolayısıyla kanunların ilan edilmesi açısından dört ülkede de önemli bir sorunla karşılaşmamaktayız. Ancak kimi yazarlara göre Orta Asya'da ilan edilebilirlik açısından

bakıldığında hukuki şeffaflık büyük ölçüde eksiktir. Bu ülkelerde kanun tasarılarına erişmek veya hangi taslakların teklif edilebileceğini veya kabul edilebileceğini tahmin etmek çoğu zaman zordur.⁷²⁰

Hukuki belirliliğin kuralların makul sayıda olması unsuru açısından dört ülkeyi değerlendireceğimizde söz konusu unsurun uygulanması bakımından birtakım eksikliklerin ve aksaklıkların olduğunu görmekteyiz. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki, Türkiye Anayasası'ndan farklı olarak bu dört ülkenin Anayasalarında birçok referans (başka kurallara ve kanunlara atıf) norm yer almaktadır. Bu husus Anayasaların daha sade ve anlaşılır olmasına neden olmuştur. Fakat referans normların fazla olması, farklı hususlarda çeşitli ayrıntılı kanuni düzenlemelere neden olmuştur. Bu durum kuralların makul sayıda olması açısından bakıldığında Anayasalar için avantaj, kanunlar için dezavantaj bir husustur. Kazakistan Anayasası'nda yukarıda belirttiğimiz gibi çok sayıda referans normlar vardır ve bu durum kimi yazarlara göre kanunların uygulanmasının etkinliğini azaltmaktadır. Ayrıca hukuk kurallarının çok sayıda olduğunu istatistiksel olarak yukarıdaki bölümde ifade etmiştik. Kırgızistan'da diğer ülkelerle kıyasla en çok Anayasa değişikliği yapılan ülke olması nedeniyle hukuk kurallarının sayısında da artışın olması doğaldır. Yukarıdaki bölümde Kırgızistan hukuk siteminde hukuk kurallarının sayısının istatistiksel verisi yer almıştır. Bu durum Kırgızistan'ın diğer ülkelere kıyasla kuralların sayısının fazlalığı açısından daha vahim durumda olduğunu göstermektedir. Özbekistan hukuk sisteminde hukuk kuralların çok sayıda olması problemi “Düzenleyici Giyotin” yöntemi ile çözülmeye çalışmıştır. Böylece ülkede eski normları azaltmasına yönelik bir işlem yapılmıştır.

Türkmenistan Anayasası diğer üç ülkeye kıyasla en fazla Anayasa maddesine sahip ülkedir (Kazakistan Anayasası 99. madde, Kırgızistan Anayasası 116. madde, Özbekistan Anayasası 128. madde ve Türkmenistan Anayasası 142. madde). Dört ülkeyi kanunların makul sayısı açısından değerlendirecek olursak bu ülkelerde sürekli Anayasa ve kanun değişikliği nedeniyle mevzuatın yenilenmesi gerektiğini yukarıda değerlendirdik. Kanunların orantısız artışına çözüm olarak söz konusu ülkelere Kırgızistan ve Özbekistan “Giyotin” yöntemi ile sorunları gidermeye çalışmışlardır.

⁷²⁰ Gerald Staberock, “A Rule of Law Agenda for Central Asia”, (Erişim Tarihi 13.09.2021), <http://projects.essex.ac.uk/ehrr/v2n1/staberock.pdf>

Anayasa reformu, otoriter rejimden demokrasiye geçişin en göze çarpan özelliklerinden biridir. Ancak, reformların hiçbiri artan kontrol ve dengeleme katkısında bulunmamıştır.⁷²¹ Kimi yazarlara göre, bu ülkelerde siyasal iktidarların değişiminde ve dönüşümünde anayasalar, toplumun uzlaşma metni olma fonksiyonunu ve hukuk düzeninin ana omurgasını oluşturma işlevini kaybederek demokratik olmayan yollarla gelen iktidarların meşrulaştırmasında bir araç olarak kullanılmıştır.⁷²²

Hukuki istikrar hukuk sisteminin gelişimini belirleyen önemli ölçütlerden biridir. Hukuki istikrarı Kazakistan açısından değerlendirdiğimizde ülke bağımsızlıktan bu yana iki kere (1993 ve 1995) Anayasa kabul etmiş ve son Anayasa da altı kere (1998, 2007, 2011, 2017, 2019 ve 2022) değiştirilmiştir. Kırgızistan Anayasası hukuki istikrar açısından değerlendirdiğimizde daha vahim bir durumdadır. Kırgızistan’da 1993, 1996, 2003, 2006, 2010 ve 2021 yıllarında yeni Anayasalar yapılmıştır. 1994, 1998, 2001 ve 2016 tarihlerinde ise Anayasa değişikliği yapılmıştır. Sadece kanunların değil Anayasa’nın çok kez yeniden yapılması ve kabul edilen Anayasaların da çok kez değiştirilmesi, hukuki istikrar açısından kötü bir durumdur. Özbekistan Anayasası’nı hukuki istikrar açısından diğer üç ülkeye kıyasla daha istikrarlı olarak değerlendirebiliriz. Bağımsızlıktan beri kabul edilen tek Anayasası, 1992 Anayasasıdır ve bu Anayasa’da 1993, 2003, 2007, 2008, 2011, 2011, 2017 ve 2021 tarihlerinde toplam sekiz kere değişikliğe gidilmiştir. 30 yıllık süre içinde tek Anayasa’ya sahip olmasına rağmen Özbekistan Anayasası’nın, sık sık değişikliğe uğraması sebebiyle hukuki istikrar açısından diğer ülkelerle aynı seviyede olduğunu görmekteyiz. Türkmenistan, hukuki istikrar açısından Özbekistan gibi bağımsızlık kazandıktan sonra kabul edilen ilk Anayasa’yla yönetilmektedir. Bu Anayasa 1995, 1999, 2003, 2006, 2008, 2016 ve 2020 yıllarında yedi kere değiştirilmiştir. Türkmenistan’ın hukuki istikrar açısından değerlendirilmesi, Özbekistan değerlendirmesiyle aynıdır. Zira her iki ülkede de her ne kadar yaklaşık 30 yıl boyunca tek bir Anayasası ile yönetilse de sık sık değişikliğe uğraması hukuki istikrar açısından olumlu bir tablo olarak değerlendirilemeyecektir. Anayasalarının yeniden kabul edilmesi konusunda hukuki istikrar açısından bakıldığında dört ülke içinde en istikrarsız görünen Kırgızistan’dır. Zira bu ülkede birkaç kere yeni Anayasa kabul edilmiştir. Bu bakımdan Kazakistan’ın bağımsızlıktan bu yana iki farklı

⁷²¹ Gerald Staberock, “A Rule of Law Agenda for Central Asia”, 15.

⁷²² Gerald Staberock, “A Rule of Law Agenda for Central Asia”, 16.

Anayasa'sı olmuştur. Özbekistan ve Türkmenistan ise bağımsızlıktan sonra kabul edilen Anayasaları ile devam etmektedirler. Hukuk kurallarının sürekli değiştiği bir sistemde hukuki istikrar sağlanamaz ve böyle bir devlette hukuki güvenlik söz konusu değildir. Özellikle tüm hukuk sisteminin üzerinde yer alan ve altındaki bütün hukuk kurallarının kendisine uymak zorunda olduğu anayasaların istikrarlı oluşu hukuk devleti açısından daha da önemlidir. Bu sebeple söz konusu devletler bakımından bu kapsamda olumlu bir tabloyla karşılaşmamaktayız.

Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinde kanunların denetimini uygulayan Anayasa Mahkemesi'nin oluşumu ve gelişimine baktığımızda birtakım farklılıklar göze çarpmaktadır. Kırgız Anayasa Mahkemesi'ndeki dava sayısı ve insan haklarıyla ilgili kararlarına baktığımızda oldukça sınırlı bir uygulamanın olduğu görülmektedir.⁷²³ Yine bireylerin Anayasa Mahkemesi'ne erişiminin sınırlı olduğu ve bu fırsatın pek kullanılmamış olduğu görünmektedir. Bir önceki 2010 Kırgızistan Anayasası'nda kanunları denetleme faaliyeti, yüksek mahkeme bünyesinde bulunan Anayasa Dairesine aitti. 2021 Anayasa'sına göre bu işlemler yeni kurulan Anayasa Mahkemesine devredilmiştir. Özbekistan'da da durum Kırgızistan'daki gibidir. Kazakistan'da ise 2022'ye kadar Anayasa Konseyi vardı ve bu kuruma bireysel başvurma yapılma imkânı söz konusu değildi. 2022 yılında yapılan değişiklikle böyle bir başvurma hakkı doğmuş oldu. Türkmenistan'da Anayasa Mahkemesi adında ayrı bir kurum yoktur, bu faaliyetleri yasama organı olan Halk Maslihatı yürütmektedir.⁷²⁴ Kanunları denetlemek ve anayasasının üstünlüğünü korumak için tasarlanmış bir mekanizmanın zayıf olması veya hiç olmaması, hukuk sisteminde bir olumsuzluk yaratır.⁷²⁵ Dolayısıyla bu kapsamda ve konuda söz konusu ülkeler açısından en olumsuz tablo Türkmenistan'da görülmektedir. Zira bu ülkede kanunların Anayasa'ya uygunluğunu denetleyen bir üst kurum yoktur. Diğer ülkeler açısından böyle bir kurumun olması (yakın tarihlerde kurulsa dâhil) ve kuruma bireysel olarak da başvurulabiliyor olması olumlu bir gelişmedir.

Orta Asya ülkelerinde bağımsızlıktan bu yana hukuk devletini oluşturmada iç reformların yanı sıra, uluslararası kurumlarla işbirliği halinde birçok işler

⁷²³ Gerald Staberock, "A Rule of Law Agenda for Central Asia", 14.

⁷²⁴ Gerald Staberock, "A Rule of Law Agenda for Central Asia", 16.

⁷²⁵ B.M.Ploskih, *İstoriya Kirgizov i Kirgizistana*, 309.

gerçekleşmiştir.⁷²⁶ Örneğin, bu tür etkinliklerden biri de Nisan 2008'de Türkmenistan'da Aşkabat'ta AB-Orta Asya devletlerinin katılımıyla gerçekleşmişti. Bu toplantıda iki tür konu değerlendirilmiştir: Birincisi, Orta Asya Hukukun Üstünlüğü Platformu ve uzun vadeli projeler. İkinci konu ise, Orta Asya ülkelerine rehberlik etmeyi amaçlayan uzun vadeli faaliyetler ve yasal reformlardır. Bu toplantıda önemli konulardan biri, devletlerin hukuk sistemlerindeki reformlara öncelik verilmesiydi. Yardım ve danışmanlık sunmayı amaçlayan AB üye ülkeleri, Orta Asya'nın kalkınmasına yönelik devletlerin yargı sistemlerine, profesyonel yasal reform ve bölgesel değişim programları sağlamak gibi hizmetler sunmaktadır. Özellikle, anayasa mahkemeleri arasındaki işbirliğini modernize etmek, genç avukatların eğitimi ve yasal güvencelerin uygulanması gibi hukuk alanını geliştirmeye ilgili projeler amaçlanmaktadır.⁷²⁷

27-28 Kasım 2008'de Brüksel'de düzenlenen AB ve Orta Asya devletlerinin katılımıyla Adalet Bakanlarının bir araya geldiği Bakanlar Konferansı sonucunda hukukun üstünlüğünü güçlendirmeyi hedefleyen ortak bir tebliğ yayınlanmıştı. Hukukun üstünlüğü konulu bir başka önemli konferans 2010 yılında Orta Asya'da Taşkent'te gerçekleşmiştir.

Orta Asya devletinin hukuk sisteminde, reformların farklılığına rağmen ortak birçok özellik bulabiliriz. Bu özelliklerden birincisi, tüm bu devletler aynı zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır ve ekonomik ve sosyal ilişkilerin yasal çerçevesinin oluşturulmasındaki zorluklar yaşamışlardır. Reformların ana amacı yeni kamu yönetimi kurumlarının kurulması dâhil olmak üzere anayasal devletin kurulması ve tüm devlet kuruluşlarının yasal dayanağını kurmaktır. İkinci ve en önemlisi, Orta Asya Devletlerinde yasal reformlar ve bu reformlara bağlı olarak kademeli bir şekilde mevzuatın geliştirilmesidir. Bu kapsamda yeni kurulan devletlerin küresel sisteme uyumu amacıyla yapılan yasal reformların etkin kılınması ve kapsamlı hukuki deneyime ulaşmak amacıyla yabancı hukuk deneyiminin ulusal mevzuata yansıtılması hedeflenmektedir. Bu amaçla, Orta Asya'nın seçkin bilim adamları ve hukukçuları gelişmiş yabancı ülkelerin mevcut teorik ve pratik deneyimlerini de araştırmaya başlamıştır.⁷²⁸

⁷²⁶ Rico Isaacs, "The EU's Rule of Law Initiative in Central Asia", No. 9 - August 2009, 5, (Erişim Tarihi 13.09.2021.)<https://core.ac.uk/download/pdf/5083904.pdf>

⁷²⁷ Isaacs, "The EU's Rule of Law Initiative in Central Asia",

⁷²⁸ Khaydarali Yunusov, "Olimjon Sobir, The Development of Legal Systems of Central Asian States", 1, (Erişim Tarihi 13.09.2021), <https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/41303/ssoar->

B. İNSAN HAKLARININ KORUNMASI İLKESİ

1. Kazakistan

Kazakistan Cumhuriyeti'nin yürürlükteki 9 bölümden oluşan Anayasası'nın 2. bölümü “İnsan ve Vatandaş” (10-39. maddeler) madde başlıklarını içermektedir. Bu bölümde, insanın statüsü doğrudan devlete bağlanmadan bireyin değeri vurgulanmaktadır.⁷²⁹ Kazakistan Anayasası'nda insan ve onun yaşamı en yüksek değerdir. Anayasa'da, insanın hayatı, onuru, haysiyeti, güvenliği, hak ve özgürlükleri, onların tanınması ve gözetilmesi ve korunması devletin temel görevi olarak vurgulanmıştır.

Kazakistan Cumhuriyeti Anayasasının 1. maddesinin 1. fıkrasında: “*Kazakistan Cumhuriyeti, en yüksek değerleri birey, onun yaşamı, hak ve özgürlükleri olan, demokratik, laik, hukuk ve sosyal bir devlet olduğunu ilan eder*” şeklindeki ifadede belirtildiği gibi devletin özelliklerinden birisi hukuk devletidir ve devletin en yüksek değeri bireydir.

Kazakistan Anayasası'nın 4. maddesinin 4. fıkrasında, “... *Vatandaşların hak, özgürlük ve ödevleriyle ilgili normatif hukuki düzenlemelerin resmen yayımlanması onların uygulanması için gerekli şarttır*” hükmü yer almaktadır.

Anayasa'nın 15. maddesinin 2. fıkrasında hak ve özgürlüklerin doğuştan olduğu ve ayrıca mutlak ve bütün olduğu belirtilmiştir.

Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 74. maddesinin 2. fıkrasına göre ise “*Anayasa'nın belirlediği insan ve vatandaşın hak ve özgürlüklerini ihlal edenler de dâhil olmak üzere anayasaya aykırı olarak kabul edilen kanunlar ve diğer normatif düzenlemeler... yürürlükten kaldırılacak ...*”⁷³⁰ denilerek Kazakistan Anayasasında insan ve vatandaş hak ve özgürlüklerini ihlal eden kanunlar ve diğer normatif hukuk düzenlemelerin iptal edileceği ve uygulanamayacağı belirtilmiştir.

studeuropene-2014-2-yunusov_khaydarali-The_Development_of_Legal_Systems.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-studeuropene-2014-2-yunusov_khaydarali-The_Development_of_Legal_Systems.pdf

⁷²⁹ Tabanov S.A., Orazova A.A., *Kurdeli Zamannın Ötpeli Kazanderdegi Kazak Koğamı Ata Zandarının (Konstitusyaların) Tarihi-Hukuktuk Sabaktastığı*, 178.

⁷³⁰ Kazakistan 5 Haziran 2022'deki referandumdan önceki Anayasaya göre, 74. maddenin 2. fıkrasında “*İnsan ve vatandaş hak ve özgürlüklerini ihlal edenler dâhil Anayasaya aykırılığı saptanan kanunlar ve diğer normatif hukuk düzenlemeleri iptal edilir ve uygulanamaz*”. (m.74/2), şeklindedir.

Anayasanın 78. maddesi, Anayasa Mahkemesinin insan hakları işlevleriyle ilgilidir. 78. madde, “*Mahkemeler, Anayasa’da yer alan, insan ve vatandaş hak ve özgürlüklerini ihlal eden yasaları ve diğer düzenleyici yasal işlemleri uygulamazlar. Mahkeme, yürürlükteki yasanın veya diğer normatif yasal düzenlemenin Anayasa’da yer alan insan ve vatandaşın haklarını ve özgürlüklerini ihlal ettiğini tespit ederse, yargılamayı askıya almak ve bu eylemi anayasaya aykırı ilan etmek üzere Anayasa Mahkemesi’ne başvurmak zorundadır*” ifadesiyle mahkeme işlevlerinde insan ve vatandaşların hak ve özgürlüklerine öncelik verildiği vurgulanmaktadır.

Kazakistan Anayasası’nda temel hak ve hürriyetlerin olağan dönemde hangi kriterlere göre sınırlandırılacağı, Türk Anayasası’nın 13. maddesindeki benzer şekilde oluşturulmuştur: Kazakistan Anayasası’nın 39. maddesinin 1. fıkrasına göre “*İnsan ve vatandaş hak ve özgürlükleri, sadece anayasal düzen, kamu düzeni, insan hakları ve özgürlükleri, halkın sağlığı ve ahlaki değerleri korumanın gerektirdiği derecede ve sadece kanunlarla sınırlanabilir*”. Ayrıca Kazakistan Anayasası’nın 39. maddesinin 3. fıkrasında Türk Anayasası’nın 15. maddesine benzer şekilde hiçbir şekilde sınırlandırılmayan mutlak haklar sayılmıştır: “*Siyasi gerekçelerle hiç bir şekilde insan hakları ve özgürlükleri sınırlandırılmaz. Anayasanın 10 (Kazakistan Cumhuriyeti vatandaşlığı kanuna göre kazanılır ve sona erdirilir, kazanılma gerekçesi ne olursa olsun tek ve eşittir), 11 (cumhuriyet, vatandaşlarının sınırlarının dışında korunmasını ve himayesini garanti eder), 13-15. (herkesin, tüzel kişiliğinin tanınması ve hak ve özgürlüklerini, gerekli savunmalar da dahil olmak üzere, hukuka aykırı olmayan her yolla koruma hakkı; kanun ve mahkeme önünde eşitlik; hiç kimsenin keyfi olarak bir insanı hayattan mahrum edilememesi), 16. maddesinin 1. fıkrasında (herkesin kişi özgürlüğü hakkı), 17, 19, 22. (insan onurunun dokunulmazlığı; herkesin milliyet, parti ve din mensubiyetini belirtmeme hakkı; vicdan özgürlüğü hakkı) ve 26. maddesinin 2. fıkrasında (miras hakkı da dahil olmak üzere mülkiyet hakkı) öngörülen hak ve özgürlükler hiç bir şekilde sınırlandırılmaz*”.

Kazakistan ülke yönetiminde halkın haklarının gözetilmesi anayasa reformunda yer alan ana amaçlardan biridir. Değiştirilen anayasaya göre arazi ve yer altı kaynakları, bitki ve hayvan dünyası, diğer doğal kaynaklar halka aittir. Söz konusu bu hakları devlet korur. Ayrıca, değişikliklerle vatandaş haklarının korunması mekanizmasının güçlendirilmesi, insan haklarını koruma bakımından önemli bir adım olarak

değerlendirilebilir. İnsan haklarının korunması ve hukuk devleti açısından Anayasa Konseyi, Anayasa Mahkemesi olarak yeniden kurulmuştur. Vatandaşların talebi üzerine Anayasa Mahkemesi, Anayasa ile belirlenen hak ve özgürlükleri doğrudan ihlal eden kanunları inceleyecektir. Değişikle birlikte ölüm cezası kaldırılmıştır. Yukarıda bahsedilen hususlar yeni referandum sonrasındaki değişiklikleri ifade etmektedir. Yine bu değişikliklerle İnsan Hakları Komiserlerine anayasal garantiler verilmiştir ve İnsan Hakları Komiseri Anayasa Mahkemesine başvurma hakkına sahip olmuştur. Son olarak “İnsan Hakları Komiseri” kanununa anayasal statü verilmiştir.

Kazakistan Cumhuriyeti'nde insan hak ve özgürlüklerinin korunması ve uygulanması dört aşamada düzenlenmiştir:⁷³¹Birincisi, uluslararası insan hakları örgütleri çerçevesinde kabul edilen sözleşmelerin, anlaşmaların ve diğer belgelerin tanınması ve onaylanması durumunda gerçekleşen korumadır. İkincisi, anayasal, yani, insan hak ve özgürlüklerinin anayasa maddelerine uygun olarak korunmasıdır. Kazakistan Cumhuriyeti Anayasasının "İnsan ve Vatandaş" başlıklı 2. bölümünün 10 - 39. maddeleri, yani Anayasanın 29. maddesi kişisel hak ve özgürlükleri korumayı amaçlamaktadır. Üçüncüsü, ülkenin mevcut yasaları, yani uluslararası ve ulusal kanunlarda yer alan hak ve özgürlüklerin korunmasını ve uygulanmasını sağlayan çok çeşitli yasalar ve yönetmelikler mevcuttur. Dördüncüsü, uygulamada, yani, yürütme organlarının yasaları nasıl uygulayacağı, vatandaşların anayasal haklarının nasıl korunacağı, haklarının ihlali durumunda hangi organa başvurulacağı kanunlarla düzenlenmiştir.

1978 tarihli Kazak SSC Anayasasının 6. bölümünde “Kazak SSC Vatandaşlarının Temel Hakları, Özgürlükleri ve Görevleri” başlığı altında insan haklarının korunması ilkesi yer almıştır. Bu Anayasanın Başlangıç kısmında yer alan, “*SSCB Anayasasına (temel yasa) uygun olarak, SSCB'nin toplumsal düzen ve politikasının temellerini onaylayan, vatandaşların haklarını, özgürlüklerini ve görevlerini ... belirleyen, Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti halkı bu anayasayı ilan eder*”⁷³² şeklindeki hüküm SSCB Anayasası'nın temel ilkelerinden birinin vatandaşların hakları, özgürlükleri ve görevleri olduğunu vurgulamaktadır.

⁷³¹ Tabanov S.A., Orazova A.A., *Kurdeli Zamannın Ötpele Kazanderdegi Kazak Koğamı Ata Zandarının (Konstitusyalarının) Tarihi-Hukuktuk Sabaktastığı*, 229-231.

⁷³² Konstitutsiya SSSR 1977 goda.

Kazak SSC Anayasasının 37. maddesinde ise, “Kazak SSC vatandaşları, SSCB Anayasası, Kazak SSC Anayasası ve Sovyet yasaları tarafından ilan edilen ve garanti edilen sosyal, ekonomik, politik ve kişisel hak ve özgürlüklerin tamamına sahiptir. Sosyalist sistem, sosyal, ekonomik ve kültürel kalkınma programlarını yerine getirirken, vatandaşların yaşam koşullarının sürekli iyileştirilmesi, hak ve özgürlüklerin genişletilmesini sağlar. Vatandaşların hak ve özgürlüklerini kullanması, toplumun ve devletin çıkarlarına, diğer vatandaşların haklarına zarar vermemelidir” denilerek Kazak SSC Anayasasının vatandaşlara sosyal, ekonomik, politik ve kişisel hak ve özgürlükleri garanti edeceği belirtilmiştir.

Tablo 2.2: Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası ve Kazak SSC Anayasasındaki İnsan ve Vatandaşların Hak ve Özgürlükleri

	Kazakistan Cumhuriyeti Anayasasındaki insan ve vatandaşların hak ve özgürlükleri	Kazak SSC Anayasasındaki insan ve vatandaşların hak ve özgürlükleri
Kişisel hak ve özgürlükler:	Köken, sosyal durum, görev ve mali durum, cinsiyet, ırk, milliyet, dini inanç, görüş, oturma yeri veya her hangi bir özellik nedeniyle kimseye ayırım yapılamayacağı (m.14/2), herkesin yaşam hakkı (m.15), herkesin kişisel özgürlük hakkı (m.16/1), insan onurunun dokunulmazlığı hakkı (m.17/1), kişisel ve ailevi sırrının dokunulmazlığı, şeref ve onurunun korunması hakkı (m.18/1), herkesin bireysel tasarruflarının ve mevduatlarının, yazışmalarının, telefon konuşmalarının, posta, telgraf ve diğer haberleşmelerinin gizliliği hakkı (m.18/2), herkesin ifade özgürlüğü ve yaratıcılık hakkı (m.20/1), herkesin, kanunen yasaklanmayan herhangi bir şekilde özgürce bilgi alma ve yayma hakkı (m.20/1), kanunla belirtilen durumlar dışında, Kazakistan Cumhuriyeti topraklarında yasal olarak ikamet eden herkes, kendi topraklarında serbest dolaşım ve ikametgahı serbestçe seçme hakkı (m.21/1), herkesin vicdan özgürlüğü hakkı (m.22/1).	Kazak SSC vatandaşları, köken, sosyal ve mülkiyet durumu, ırk ve milliyet, cinsiyet, eğitim, dil, dine karşı tutum, mesleğin türü ve niteliği, ikamet yeri ve diğer koşullar ne olursa olsun kanun önünde eşittir (m.32), vatandaşların vicdan özgürlüğü, yani herhangi bir dine inanma, dini kültürlere uygulama veya ateist propaganda yapma hakkı (m.50), eşlerin aile ilişkilerinde eşitlik hakkı (m.51), kişinin dokunulmazlığı hakkı (m.52), vatandaşların özel hayatı, yazışmaları, telefon görüşmeleri ve telegraf mesajlarının gizliliği hakkı (m.54), vatandaşların, şeref ve haysiyet, yaşam ve sağlık, kişisel özgürlük ve mülkiyete yönelik tecavüzlere karşı adli koruma hakkı (m.55).
Siyasi hak ve özgürlükler:	Vatandaşların barışçıl ortamda ve silahlı olarak, toplanma, miting, yürüyüş, gösteri, sokak tören ve protestosu yapma hakkı (m.32), vatandaşların doğrudan veya kendi temsilcileri aracılığıyla devlet yönetimine katılma, kişisel olarak hitap etme, ayrıca devlet organlarına ve yerel yönetimlere bireysel ve toplu başvuruda bulunma hakkı (m.33/1), vatandaşların devlet organlarına ve yerel yönetimlere seçme ve seçilme, ayrıca genel referandumlara katılma hakkı (m.33/2).	Devlet ve kamu işlerinin yönetimine, ulusal ve yerel öneme sahip yasaların ve kararların tartışılmasına ve kabul edilmesine katılma hakkı (m.46), devlet faaliyetlerini iyileştirmek için devlet organlarına ve kamu kuruluşlarına önerilerde bulunma, çalışmalarındaki eksiklikleri eleştirme hakkı (m.47), ifade, basın, toplanma, yürüyüş, mitingler ve gösteri özgürlüğü hakkı (m.48), siyasi faaliyet, çeşitli çıkarlarının karşılanmasına katkıda bulunan kamu kuruluşlarında birleşme hakkı (m.49), vatandaşların, yetkililerin, devlet ve kamu kurumlarının eylemlerine itiraz etme hakkı ve devlet ve kamu kuruluşlarının yanı sıra yetkililerin resmi görevlerini yerine getirirken yasadışı eylemlerinin neden olduğu zararları tazmin etme hakkı (m.56).
Sosyo-ekonomik haklar ve özgürlükler:	Vatandaşların örgütlenme özgürlüğü hakkı (m.23/1), herkesin çalışma özgürlüğü, özgürce faaliyet ve meslek seçme hakkı (m.24/1), grev hakkı dâhil, kanunlarla belirlenmiş kurallara uyarınca, bireysel ve toplu iş ihtilaflarını çözme hakkı (m.24/3), dinlenme hakkı (m.24/4), konut dokunulmazlığı hakkı (m.25/1), özel mülkiyet hakkı (m.26), Kazakistan Cumhuriyeti vatandaşına asgari ücret ve emekli maaşı, yaşa göre sosyal güvenlik, hastalık, sakatlık, geçimini sağlayan kişinin kaybı ve diğer yasal sebepler durumunda garanti edilir (m.28/1), sağlığını koruma hakkı (m.29/1), eğitim hakkı (m.30).	Herkesin çalışma hakkı (m.38), dinlenme hakkı (m.39), herkesin sağlığını koruma hakkı (m.40), vatandaşların, yaşlılıklarında, hastalık, tam veya kısmi sakatlık ve geçimini sağlayan kişinin kaybı durumunda ekonomik güvenlik hakkı (m.41), konut hakkı (m.42), herkesin eğitim hakkı (m.43), vatandaşların konutlarının dokunulmazlığı hakkı (m.53), vatandaşların onur ve haysiyet, yaşam ve sağlık, kişisel özgürlük ve mülkiyete yönelik tecavüzlere karşı yargısal koruma hakkı (m.55).
Kültürel haklar	Herkes kendi ana dilinde konuşma, kendi kültürünü yaşama, iletişim, konuşma, eğitim ve yaratıcılık dilini özgürce seçme hakkı (m.19/2).	Vatandaşların kültürün kazanımlarından yararlanma hakkı (m.44), bilimsel, teknik ve sanatsal yaratıcılık özgürlüğü hakkı (m.45), vatandaşların vicdan özgürlüğü, yani herhangi bir dine inanma, dini kültürlere uygulama veya ateist propaganda yapma hakkı (m.50).
Anayasalarda vatandaşların görevi ve yükümlülükleri	Kazakistan Anayasasında vatandaşların görevi ve yükümlülükleri 34-38. maddelerde yer almıştır: herkes, Anayasa ve Kazakistan Cumhuriyeti kanunlarına uymak, diğer kişilerin hak ve özgürlüklerine, şeref ve onurlarına saygı göstermekle yükümlüdür. (m.34/1), herkes, Kazakistan Cumhuriyetinin devlet simgelerine saygı göstermekle yükümlüdür (m.34/2), kanunlarla belirlenmiş vergi, harç ve benzeri yükümlülüklerin ödenmesi herkesin ödevi ve sorumluluğudur (m.35), Kazakistan Cumhuriyetini savunma, her bir vatandaşın kutsal borcu ve yükümlülüğüdür (m.36/1), Kazakistan vatandaşları, kanunların öngördüğü şekil ve	Kazak SSC Anayasasında vatandaşların görevi ve yükümlülükleri 59.-67. maddelerde yer almıştır: vatandaş, sosyalist mülkiyeti korumak ve güçlendirmekle (m.59), Sovyet devletinin çıkarlarını korumak, gücünü ve otoritesini güçlendirmeye yardımcı olmakla (m.60), askerlik hizmet görevi yerine getirmekle (m.61), her vatandaşın diğer vatandaşların ulusal onuruna saygı göstermekle (m.62), başkalarının haklarına ve meşru çıkarlarına saygı göstermekle (m.63), vatandaşların,

	yöntemlerde askeri hizmetlerini yaparlar (m.36/2), Kazakistan Cumhuriyeti vatandaşları, tarihi ve kültürel mirası korumaya özen göstermekle, tarihi ve kültürel anıtları muhafaza etmekle yükümlüdürler (m.37), Kazakistan Cumhuriyeti vatandaşları, doğayı korumak, doğal servetlere özenle davranmakla yükümlüdürler (m.38).	çocukların yetiştirilmesiyle ilgilenmek ve çocukların da ebeveynlerine bakma ve onlara yardım etme sorumluluğunu taşımakla (m.64), ülkenin doğasını ve zenginliğini korumakla (m.65), tarihi anıtların ve diğer kültürel değerlerin korunmasına özen göstermekle (m.66), vatandaşın diğer ülkelerin halklarıyla dostluk ve işbirliğinin geliştirilmesini, dünya barışının korunmasını ve güçlendirilmesini teşvik etmekle (m.67) yükümlüdür.
--	--	--

2. Kırgızistan

Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasının Başlangıç kısmında, *“Biz Kırgızistan halkı,.. Kırgız Cumhuriyeti halkının hak ve çıkarlarını savunarak, ... insan ve vatandaşların hak ve özgürlüklerinin korunmasına ve bunlara saygı gösterilmesine olan bağlılığı yeniden teyit ederek, evrensel ilkeleri ve değerleri tanıyarak..., bu Anayasayı kabul ediyoruz”* denilerek Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası’nın temel ilkelerden birinin insan hakları olduğu vurgulanmaktadır.⁷³³

5 kısımdan oluşan Kırgızistan Anayasasının 2. kısmı “İnsan ve Vatandaş Hak, Özgürlük ve Yükümlülükleri” başlığını taşımaktadır. Anayasanın bu kısmı; “Genel İlkeler” (23.-24.maddeler), “Kişisel Hak ve Özgürlükler” (25-36. maddeler), “Siyasi Haklar” (37-39. maddeler), “Ekonomik ve Sosyal Haklar” (40-50. maddeler), “Vatandaşlık, Vatandaşın Hak ve Yükümlülükleri” (51-54. maddeler) ve “İnsan ve Vatandaşların Hak ve Özgürlüklerinin Teminatları” (55-65. maddeler) olarak altı alt bölümden oluşmaktadır.⁷³⁴

Anayasanın “Genel İlkeler” başlıklı kısmının 23. maddesinin 1. fıkrasına göre, *“Temel hak ve özgürlükler, devredilemez ve doğuştan her insana aittir. Bu haklar, mutlak, devredilemez, yasalar ve mahkeme tarafından herhangi birinin ihlal etmesine karşı korunurlar. İnsan hakları ve özgürlükleri, üstün değerlerdir. Onlar doğrudan etkilidir ve yasama, yürütme ve yerel idare organlarının faaliyetlerinin anlamını ve içeriğini*

⁷³³ 2010 tarihli Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasının Giriş kısmında, *“Biz Kırgızistan halkı, Halkın özgürlüğü için hayatını feda etmiş kahramanları anarak; İnsan haklarına saygı ve korunması doğrultusunda özgür ve demokratik devlet kurma amacına bağlılığını onaylayarak; ..., bu Anayasayı kabul ediyoruz”*, şeklinde Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasının savunduğu temel ilkelerden biri insan hakları olduğunu vurgulamaktadır.

⁷³⁴ 2010 tarihli Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası 9 kısımdan oluşan Kırgızistan Anayasasının 2. Kısımında, “İnsan Hakları ve Özgürlükleri” yer almıştır. Anayasanın bu kısmı; “Temel Hak ve Özgürlükler” (16-20. maddeler), “İnsan Hak ve Özgürlükleri” (21-49. maddeler) ve “Vatandaş Hak ve Ödevleri” (50-59. maddeler) olarak üç alt bölümden oluşmaktadır.

belirler” şeklindeki hükümde insanın ve haklarının en üst değere sahip olduğu vurgulanmaktadır.⁷³⁵

Kırgızistan Anayasasının 24. maddesinin 1. fıkrasında, “*Kırgız Cumhuriyeti, kendi sınırları içinde ve kendi yetkisi altındaki tüm kişilerin hak ve özgürlüklerinin korunmasını sağlar*” denilerek devletin kendi topraklarındaki tüm bireylerin haklarını koruyacağı belirtilmiştir.⁷³⁶

Kırgızistan Anayasası’nın 58. maddesinin 5. fıkrasına göre, “*Herkes, ... ihlal edilen hak ve özgürlüklerinin korunması için uluslararası insan hakları kuruluşlarına başvurma hakkına sahiptir*” şeklindeki ifade ile bireylerin uluslararası insan hakları kuruluşlarına başvurabilme hakkı da güvence altına alınmıştır.⁷³⁷

Kırgızistan Anayasası’nın 97. maddesi 3. fıkrasında, “*Herkes Anayasayla tanınan hak ve özgürlüğünü ihlal ettiğini düşündüğü kanun ve diğer normatif hukuk düzenlemelerinin anayasaya uygunluğu konusunda şikâyetle bulunma hakkına sahiptir*” denilerek, Kırgızistan vatandaşlarının hak ve özgürlüğünün ihlali durumunda şikâyetle bulunma hakkı düzenlenmiştir.⁷³⁸ 6. fıkrasında ise Anayasaya aykırı bulunan kanun normlarına dayanan mahkeme kararlarının hak ve özgürlüğü ihlal edilmiş vatandaşın şikâyeti durumunda mahkeme tarafından yeniden görüşüleceği belirtilmiştir.⁷³⁹

⁷³⁵ 2010 tarihli Kırgızistan Anayasasının “Temel Hak ve Özgürlükler” başlıklı kısmının 16. maddesinin 1.fıkrasına göre, “*Temel hak ve özgürlükler, devredilemez ve doğuştan her insana aittir. İnsan hakları ve özgürlükleri, üstün değerlerdir. Onlar doğrudan etkilidir ve yasama, yürütme ve yerel idare organlarının faaliyetlerinin anlamını ve içeriğini belirler*” (m.16/1), şeklinde insanın en üst değere sahip olduğu vurgulanmaktadır.

⁷³⁶ 2010 tarihli Kırgızistan Anayasasının 17. maddesinde, evrensel olarak tanınan diğer insan hak ve özgürlüklerini sınırlandırıcı veya reddedici olarak yorumlanmayacağı belirlenmiştir: “*Bu Anayasada yer alan hak ve özgürlükler, tüketici değildir ve evrensel olarak tanınan diğer insan hak ve özgürlüklerini sınırlandırıcı veya reddedici olarak yorumlanamaz*”. (m.17).

⁷³⁷ 2010 Kırgızistan Anayasa’sının 41. madde 2. fıkrasına göre, Kırgızistan Cumhuriyetinde hak ve özgürlükleri ihlal edilen herkes uluslararası antlaşmalara uygun olarak uluslararası insan hakları organlarına başvurma hakkına sahiptir. Bu organların, insan hak ve özgürlükleri ihlali belirlemesi durumunda, Kırgız Cumhuriyeti, ihlalin giderilmesi ve/veya tazmin edilmesi için gerekli önlemleri alır. (m.41/2)

⁷³⁸ 2010 Kırgızistan Anayasasının 97. maddesi 7. fıkrasında, “*Herkes Anayasayla tanınan hak ve özgürlüğünü ihlal ettiğini düşündüğü kanun ve diğer normatif hukuk düzenlemesinin anayasaya uygunluğu konusunda şikâyetle bulunma hakkına sahiptir*” (m.97/7), denilerek, Kırgızistan vatandaşlarının hak ve özgürlüğü ihlali durumunda şikâyetle bulunma hakkı vardır.

⁷³⁹ 2010 tarihli Anayasasına göre, Kırgızistan Cumhuriyetinde Yüksek Mahkeme bünyesinde faaliyet gösteren (m.93/3) Anayasa Dairesi, anayasal denetim organıdır (m.97/1). Anayasa Dairesine, hukuk alanında en az 15 yıllık iş deneyimli 40 yaşını tamamlamış ve 70 yaşını geçmeyen Kırgızistan vatandaşları (m.97/2) 3 yıllık bir süre için hâkim atanabilir (m.97/3). Yüksek Mahkemenin Anayasa Dairesinin faaliyetleri, Anayasaya aykırı olan kanunlar ve diğer normatif düzenlemelerin anayasaya aykırılığını tespit etmek, Kırgızistan’ın taraf olduğu yürürlüğe girmemiş uluslararası antlaşmaların Anayasaya uygunluğu konusunda görüşünü bildirmek ve Anayasa değişikliklerine dair kanun tasarısıyla ilgili görüşünü bildirmek

Kırgızistan Anayasası'nın 53. maddesinin 2. fıkrasında, *“Herkes, mevcut Anayasa ve kanunlarla yasaklananlar hariç, herhangi bir davranış ve eylemi gerçekleştirme hakkına sahiptir”* şeklinde *“bir şey yasaklanmamışsa serbesttir”* (eşyada aslolan ibahadır) ilkesinin anayasal bir zemine kavuşturulduğu görülmüştür.

Kırgız Anayasası'nda temel hak ve hürriyetlerin olağan dönemde hangi kriterlere göre sınırlandırılacağı, Türk Anayasası'nın 13. maddesindekine benzer şekilde oluşturulmuştur: Kırgız Anayasası'nın 23. maddesinin 2. ve 4. fıkrasına göre *“İnsan hak ve özgürlükleri, ulusal güvenliğin, kamu düzeninin, genel sağlık ve ahlakın veya diğer kişilerin hak ve özgürlüklerinin korunması amacıyla Anayasa ve kanunla sınırlanabilir. Yapılan sınırlamalar, belirtilen amaçlarla orantılı olmalıdır. ...kanun, Anayasada öngörülenden başka bir amaçla ve daha fazla kapsamda, hak ve özgürlüklere sınırlama getiremez”*.

1978 tarihli Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasasının 6. bölümünde “Kırgız SSC Vatandaşlarının Temel Hak, Özgürlük ve Yükümlülükleri” başlıklı maddeler düzenlenmiştir.⁷⁴⁰ Kırgız SSC Anayasasının Başlangıç bölümünde, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği içinde eşit bir cumhuriyet olduğu ve Kırgızistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti vatandaşların hak ve özgürlüklerinin sağlanacağı vurgulanmıştır.

1978 tarihli Kırgız SSC Anayasasının 6. bölümünde “Kırgız SSC Vatandaşlarının Temel Hakları, Özgürlükleri ve Görevleri” başlığı altında insan haklarının korunması ilkesi yer almıştır. Bu Anayasanın Başlangıç kısmında yer alan, *“SSCB Anayasasına (temel yasa) uygun olarak, SSCB'nin toplumsal düzen ve politikasının temellerini onaylayan, vatandaşların haklarını, özgürlüklerini ve görevlerini ... belirleyen, Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti halkı bu anayasayı ilan eder”*⁷⁴¹ şeklindeki hüküm SSCB Anayasası'nın temel ilkelerinden birinin vatandaşların hakları, özgürlükleri ve görevleri olduğunu vurgulamaktadır.

(m.97/6) işlevlerini yerine getirir. Anayasa Dairesi kararının kesinliği ve temyiz edilemezliği 97. maddenin 8. fıkrasında yer almıştır. 97. maddenin 9. fıkrasında, Anayasa Dairesi tarafından Anayasaya aykırılığı tespit edilen kanun veya hükümlerinin Kırgız Cumhuriyeti genelinde uygulanması yürürlükten kalkacağı (m.97/9) ve aynı maddenin 10. fıkrasında Anayasaya aykırı bulunan kanun normlarına dayanan mahkeme kararlarının hak ve özgürlüğü ihlal edilmiş vatandaşın şikâyeti durumunda mahkeme tarafından yeniden görüşüleceği belirtilmiştir. (m.97/10)

⁷⁴⁰ Konstitutsiya Kirgizskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki, ot 20 Aprelya 1978 goda, g. Frunze.

⁷⁴¹ Konstitutsiya SSSR 1977 goda.

Kırgız SSC Anayasasının 37. maddesinde ise, “Kırgız SSC vatandaşları, SSCB Anayasası, Kırgız SSC Anayasası ve Sovyet yasaları tarafından ilan edilen ve garanti edilen sosyal, ekonomik, politik ve kişisel hak ve özgürlüklerin tamamına sahiptir. Sosyalist sistem, sosyal, ekonomik ve kültürel kalkınma programlarını yerine getirirken, vatandaşların yaşam koşullarının sürekli iyileştirilmesi, hak ve özgürlüklerin genişletilmesini sağlar. Vatandaşların hak ve özgürlüklerini kullanması, toplumun ve devletin çıkarlarına, diğer vatandaşların haklarına zarar vermemelidir” denilerek Kırgız SSC Anayasasının vatandaşlara sosyal, ekonomik, politik ve kişisel hak ve özgürlükleri garanti edeceği belirtilmiştir.

Tablo 2.3: Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası ve Kırgız SSC Anayasasındaki İnsan ve Vatandaşların hak ve Özgürlükleri

	Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasındaki insan ve vatandaşların hak ve özgürlükleri	Kırgız SSC Anayasasındaki insan ve vatandaşların hak ve özgürlükleri
Kişisel hak ve özgürlükler:	Hiç kimsenin cinsiyet, ırk, dil, engellilik, etnik köken, inanç, yaş, siyasi ya da diğer kanaat, eğitim, sosyal çevre, malvarlığı ve diğer statü veya benzeri sebeplerle ayrımcılığa tabi tutulması hakkı (m.24/1), herkesin vazgeçilmez yaşam hakkı (m.25/1), herkesin özel hayatının dokunulmazlığı ve onur ve şerefine korunması hakkı (m.29/1), herkesin haberleşmesinin, telefon ve diğer görüşmelerinin, posta, telgraf, elektronik ve diğer iletişimlerinin gizliliği hakkı (m.29/3), herkesin ülke sınırları içinde hareket etme, ikamet yeri ve ikamet yeri seçme hakkı (m.31/1), herkesin düşünce ve kanaat özgürlüğüne hakkı (m.32/1), herkesin vicdan ve inanç özgürlüğü hakkı (m.34/1).	Kırgız SSC vatandaşları, köken, sosyal ve mülkiyet durumu, ırk ve milliyet, cinsiyet, eğitim, dil, dine karşı tutum, mesleğin türü ve niteliği, ikamet yeri ve diğer koşullar ne olursa olsun kanun önünde eşittir. Kırgız SSC vatandaşları için ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel hayatın her alanında hak eşitliği sağlanmaktadır (m.32), vatandaşların vicdan özgürlüğü, yani herhangi bir dine inanma, dini kültürleri uygulama veya ateist propaganda yapma hakkı (m.50), eşlerin aile ilişkilerinde eşitlik hakkı (m.51), kişinin dokunulmazlığı hakkı (m.52), vatandaşların özel hayatı, yazışmaları, telefon görüşmeleri ve telegraf mesajlarının gizliliği kanunla korunma hakkı (m.54).
Siyasi hak ve özgürlükler:	Vatandaşların devlet ve yerel yönetim organlarına seçme ve seçilme hakkı ve referandumlara katılma hakkı (m.37/1), sivil ve belediye hizmetlerinde görev alma gibi haklar (m.37/3), kanunların ülkesel ve bölgesel çaptaki kararların müzakeresine ve kabulüne katılma hakları (m.37/4), vatandaşların genel ve yerel bütçenin oluşturulmasına katılma, ayrıca bütçe fonlarının harcanmasına ilişkin bilgi alma hakkı (m.37/6), herkesin barışçıl toplanma özgürlüğü hakkı (m.39/1).	Devlet ve kamu işlerinin yönetimine, ulusal ve yerel öneme sahip yasaların ve kararların tartışılmasına ve kabul edilmesine katılma hakkı (m.46), devlet faaliyetlerini iyileştirmek için devlet organlarına ve kamu kuruluşlarına önerilerde bulunma, çalışmalarındaki eksiklikleri eleştirme hakkı (m.47), ifade, basın, toplanma, yürüyüş, mitingler ve gösteri özgürlüğü hakkı (m.48), siyasi faaliyet, çeşitli çıkarlarının karşılanmasına katkıda bulunan kamu kuruluşlarında birleşme hakkı (m.49), vatandaşların, yetkililerin, devlet ve kamu kurumlarının eylemlerine itiraz etme hakkı ve devlet ve kamu

		kuruluşlarının yanı sıra yetkililerin resmi görevlerini yerine getirirken yasadışı eylemlerinin neden olduğu zararları tazmin etme hakkı (m.56).
Sosyo-ekonomik haklar ve özgürlükler:	Çıkarlarını gerçekleştirmek ve korumak için siyasi partiler, sendikalar ve diğer kamu dernekleri kurabilme hakkı (m.8/1), konut dokunulmazlığı hakkı (m.30/1), herkesin örgütlenme özgürlüğü hakkı (m.36), herkesin mülküne, faaliyetlerinin sonuçlarına sahip olma, bunları kullanma ve elden çıkarma hakkı (m.40), herkes ekonomik özgürlüğe, yeteneklerinin ve mülkiyetinin yasalarda yasaklanmayan herhangi bir ekonomik faaliyet için serbestçe kullanma hakkı (m.41), herkesin çalışma özgürlüğüne, çalışma yeteneklerini kullanma, meslek ve meslek seçme, korunma ve güvenlik ve hijyen gereklerini karşılayan çalışma koşullarına ve ayrıca asgari ücret alma hakkı (m.42/1), dinlenme hakkı (m.42/2), vatandaşların grev yapma hakkı (m.42/4), herkesin sağlık hizmeti ve sağlık sigortası hakkı (m.43/1), vatandaşlar, devlet sağlık kuruluşlarının ağını ücretsiz kullanma hakkı (43/3), herkesin barınma hakkı (m.45), herkesin eğitim hakkı (m.46/1), herkes, devlet eğitim kurumlarında okul öncesi, temel genel, orta genel ve ilköğretim mesleki eğitimini ücretsiz olarak alma hakkı (m.46/3), herkesin yaşam ve sağlık için elverişli bir ekolojik çevreye hakkı (m.49/1), herkes, doğa yönetimi alanındaki eylemler nedeniyle sağlığa veya mülke verilen zarar için tazminat alma hakkı (m.48/2).	Herkesin çalışma hakkı (m.38), dinlenme hakkı (m.39), herkesin sağlıklarını koruma hakkı (m.40), vatandaşların, yaşlılıklarında, hastalık, tam veya kısmi sakatlık ve geçimini sağlayan kişinin kaybı durumunda ekonomik güvenlik hakkı (m.41), konut hakkı (m.42), herkesin eğitim hakkı (m.43), vatandaşların konutlarının dokunulmazlığı hakkı (m.53), vatandaşların onur ve haysiyet, yaşam ve sağlık, kişisel özgürlük ve mülkiyete yönelik tecavüzlere karşı yargısal korunma hakkı (m.55).
Kültürel haklar	Kırgız Cumhuriyeti halkını oluşturan tüm etnik grupların temsilcilerine, ana dillerinin korunması, öğrenilmesi ve geliştirilmesi için koşullar yaratma hakkı (m.13/3), herkesin ilgi ve yetenekleri doğrultusunda yaratıcı faaliyetlerde bulunma hakkı (m.48/1), herkesin kültürel yaşama katılma ve kültürel değerlere erişim hakkı (m.48/2). ⁷⁴²	Vatandaşların kültürün kazanımlarından yararlanma hakkı (m.44), bilimsel, teknik ve sanatsal yaratıcılık özgürlüğü hakkı (m.45).

⁷⁴² 2010 tarihli Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasındaki hakları aşağıdaki gruplara sınıflandırabiliriz:

1. Bireyle ilgili hak ve özgürlükler: hiç kimsenin cinsiyet, ırk, dil, engellilik, etnik köken, inanç, yaş, siyasi ya da diğer kanaat, eğitim, sosyal çevre, malvarlığı ve diğer statü veya benzeri sebeplerle ayrımcılığa tabi tutulamazlığı (m.16/2), herkesin özgürlük ve kişisel dokunulmazlık hakkı (m.24/1), herkesin özel hayatının dokunulmazlığı ve onur ve şerefine korunması hakkı (m.29/1), herkesin haberleşmesinin, telefon ve diğer görüşmelerin, posta, telgraf, elektronik ve diğer iletişimlerinin gizliliği hakkı (m.29/2), herkesin vicdan ve inanç özgürlüğü hakkı (m.32/1).

2. Siyasi hak ve özgürlükler: vatandaşların hak ve özgürlüklerini gerçekleştirmek ve korumak, ayrıca siyasi, ekonomik, sosyal, iş, kültür ve diğer menfaatlerini karşılamak için serbest iradeleri ve ortak menfaatleri temelinde, siyasi partiler, sendikalar ve diğer sivil toplum örgütleri kurma hakkı (m.4/2), herkesin barışçıl toplanma özgürlüğü hakkı (m.34/1), herkesin örgütlenme özgürlüğü hakkı (m.35), herkesin grev hakkı (m.43), vatandaşların kanunların ülkesel ve bölgesel çaptaki kararların müzakeresine ve kabulüne katılma ve referandumlara katılma hakkı ve devlet ve yerel yönetim organlarına seçme ve seçilme hakkı (m.52/1), vatandaşların genel ve yerel bütçenin oluşturulmasına katılma, ayrıca bütçe fonlarının harcanmasına ilişkin bilgi alma hakkı (m.52/3), sivil ve belediye hizmetlerinde görev alma hakkı (m.52/4).

3. Sosyo-ekonomik haklar ve özgürlükler: konut dokunulmazlığı hakkı (m.30/1), herkesin çalışma özgürlüğü, çalışma için yeteneklerini kullanma, mesleğini ve işini seçme, güvenli ve sağlıklı koşulları sağlayan iş güvenliği ve iş düzeni isteme hakkı, ayrıca asgari geçim düzeyinden az olmayan bir ücret alma hakkı (m.42/3), dinlenme hakkı (m.44/1), eğitim hakkı (m.45/1), konut hakkı (m.46/1), sağlıklarını koruma hakkı (m.47/1).

4. Kültürel haklar: Kırgız Cumhuriyeti, Kırgızistan halkını oluşturan etnik kimliklerin tüm temsilcilerine, ana dillerini koruma, öğrenilmesi ve geliştirilmesi için oluşturma hakkı (m.10/3), herkesin kültürel yaşama katılma ve kültürel değerlere erişim hakkı (m.49/2).

Anayasalarda vatandaşlarının görevi ve yükümlülükleri	Kırgızistan Anayasa'sında vatandaşlarının görevi ve yükümlülükleri 51- 54. maddelerde yer almıştır. Sosyal davranış kural ve normlarına uymak, toplumun çıkarlarına saygı göstermek her insanın görevidir. Bir kişinin hak ve özgürlüklerini kullanması, diğer kişilerin hak ve özgürlüklerini ihlal etmemelidir (m.53/1), herkes, Anayasa ve kanunlara uymak, başkalarının hak, özgürlük, onur ve haysiyetlerine saygı göstermekle yükümlüdür (m.53/3), Anavatan Savunması, Kırgız Cumhuriyeti vatandaşlarının kutsal bir görevi ve görevidir (m.54/1) Kırgız Cumhuriyeti vatandaşları, kanunla belirlenen sınırlar ve şartlar dâhilinde askerlik hizmetini yerine getirirler. Askerlik hizmetinden muafiyetin veya alternatif hizmetin yerine getirilmesinin gerekçeleri ve usulü kanunla belirlenir. (m.54/2).	Kırgız SSC Anayasa'sında vatandaşlarının görevi ve yükümlülükleri 59 - 67. maddelerde yer almıştır: Vatandaşlar mülkiyeti korumak ve güçlendirmekle (m.59), Sovyet devletinin çıkarlarını korumak, gücünü ve otoritesini güçlendirmeye yardımcı olmakla (m.60), askerlik hizmet görevini yerine getirmekle (m.61), diğer vatandaşların ulusal onuruna saygı göstermekle (m.62), başkalarının haklarına ve meşru çıkarlarına saygı göstermekle (m.63), vatandaşların, çocukların yetiştirilmesiyle ilgilenmek ve çocukların da ebeveynlerine bakma ve onlara yardım etme sorumluluğunu taşımakla (m.64), ülkenin doğasını ve zenginliğini korumakla (m.65), tarihi anıtların ve diğer kültürel değerlerin korunmasına özen göstermekle (m.66), vatandaşın diğer ülkelerin halklarıyla dostluk ve işbirliğinin geliştirilmesini, dünya barışının korunmasını ve güçlendirilmesini teşvik etmekle (m.67) yükümlüdür.
---	--	--

3. Özbekistan

Altı bölümden oluşan yürürlükteki Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın ikinci bölümünde “İnsan ve Vatandaş. Temel Hak, Özgürlük ve Ödevleri” (m.18-52) başlığı yer almaktadır. Bu bölüm: “Genel Hükümler” (m.18-20), “Vatandaşlık” (m.21-23), “Kişisel Hak ve Özgürlükler” (m.24-31), “Siyasi Haklar” (m.32-35), “Ekonomik ve Sosyal Haklar” (m.36-42), “İnsan Hak ve Özgürlüklerinin Güvenceleri” (m.43-46), “Vatandaşların Ödevleri” (m.47-52) başlıklı yedi kısımdan oluşmaktadır.

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasının Başlangıç bölümünde, “*Özbekistan halkı, insan haklarına ve devlet egemenliği ilkelerine bağlılığını görkemli bir şekilde ilan ederek, ... yetkili temsilciler aracılığıyla Özbekistan Cumhuriyetinin bu Anayasasını kabul eder*” şeklindeki ifadeyle Özbekistan Anayasası'nın insan hakları ilkelerine dayandığı vurgulanmıştır. Ancak burada dikkati çeken husus, Özbekistan vatandaşlarının insan haklarına bağlılığının ödev şeklinde ifade edilmesidir. Yani burada devlete yüklenmesi gereken ödev halka yöneltilmiştir.

Özbekistan Anayasası'nın 13. maddesi, “*Özbekistan Cumhuriyetinde demokrasi; insan, onun yaşamı, özgürlüğü, şerefi, onuru ve diğer ayrılmaz hakların en yüksek değer kabul edildiği evrensel ilkelere dayanır*” şeklindedir. Buna göre Anayasa'nın evrensel temel hak ve özgürlüklere dayandığı belirtilmiştir. Anayasanın bu hükmü, insan yaşamının en yüksek değer olduğunu göstermektedir.

Anayasanın 19. maddesinde ise, “*...Anayasa ve kanunlarla tespit edilen vatandaş hak ve özgürlükleri ayrılmaz olup, yargılama yapılmaksızın hiç kimse onları kaldıramaz veya sınırlayamaz*” şeklindeki ifade ile vatandaşların hak ve özgürlüklerinin yargılanmadan sınırlandırılmayacağı belirtilmiştir.

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasının 21. maddesinde, “*Özbekistan Cumhuriyetinde ülke genelinde tek vatandaşlık kabul edilir. Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşlığı, edinme esasına bakılmaksızın herkes için eşittir. Karakalpakistan Cumhuriyeti vatandaşı, aynı zamanda Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşıdır...*” şeklindeki ifade, Özbekistan'da tek vatandaşlığın kabul edilmesi ve Özbekistan Cumhuriyetinin özerk cumhuriyeti Karakalpakistan vatandaşlarının da Özbekistan vatandaşı olduğunu belirtmektedir.

Özbekistan Cumhuriyetinin mevcut Anayasası'nda temel hak ve hürriyetlerin olağan ve olağanüstü dönemde nasıl sınırlandırılacağı ile ilgili herhangi bir özel madde bulunmamaktadır. Buna karşılık, her hak ve hürriyetin düzenlendiği maddelerde *“kanunla belirlenen sınırlandırmalar hariç”* denilerek, olağan dönemde hak ve özgürlerin kanunda belirtilen sınırlar dâhilinde sınırlandırılacağı belirlenmiştir.

Ayrıca, Özbekistan Anayasası'nda vatandaşların devlete karşı sorumlulukları ve yükümlülükleri de düzenlenmiştir. Özbekistan vatandaşlarının, Anayasa'da kendileri ile ilgili ödevleri yerine getirme (m.47), Anayasa ve kanunlara uyma (m.48), tarihi, manevi ve kültürel mirasını koruma (m.49), çevreye özenli davranma (m.50), kanunla belirlenen vergileri ödeme (m.51), askeri veya alternatif hizmet yapma yükümlülükleri (m.52) yer almıştır.

Tablo 2.4: Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası ve Özbek SSC Anayasasındaki İnsan ve Vatandaşların Hak ve Özgürlükleri

	Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasındaki insan ve vatandaşların hak ve özgürlükleri	Özbek SSC Anayasasındaki insan ve vatandaşların hak ve özgürlükleri
Kişisel hak ve özgürlükler:	Vatandaşların cinsiyet, ırk, milliyet, dil, din, sosyal köken, inanç, şahsi ve toplumsal durumuna bakılmaksızın eşit davranılma hakkı ve kanun önünde eşitlik hakkı (m.18), kişisel dokunulmazlık hakkı (m.25), düşünce, ifade ve kanaat özgürlüğü hakkı (m.29), bir dine inanma veya hiçbir dine inanmama hakkı (m.31), hak ve özgürlüklerin yargısal korunması ve devlet organlarının, yetkililerinin ve toplumsal birliklerin yasadışı hareketlerinden dolayı mahkemeye başvurulma hakkı (m.44), kadın ve erkek eşitliği (m.46).	Özbek SSC vatandaşları, köken, sosyal ve mülkiyet durumu, ırk ve milliyet, cinsiyet, eğitim, dil, dine karşı tutum, mesleğin türü ve niteliği, ikamet yeri ve diğer koşullar ne olursa olsun kanun önünde eşittir. Kırgız SSC vatandaşları için ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel hayatın her alanında hak eşitliği sağlanmaktadır (m.32), vatandaşların vicdan özgürlüğü, yani herhangi bir dine inanma, dini kültürleri uygulama veya ateist propaganda yapma hakkı (m.50), eşlerin aile ilişkilerinde eşitlik hakkı (m.51), kişinin dokunulmazlığı hakkı (m.52), vatandaşların özel hayatı, yazışmaları, telefon görüşmeleri ve telegraf mesajlarının gizliliği kanunla korunma hakkı (m.54), vatandaşların, şeref ve haysiyet, yaşam ve sağlık, kişisel özgürlük ve mülkiyete yönelik tecavüzlere karşı adli koruma hakkı (m.55).
Siyasi hak ve özgürlükler:	Vatandaşların toplumsal etkinlikler ile vatandaşların gerek doğrudan gerekse temsilcileri aracılığıyla toplum ve devlet yönetimine katılma hakkı (m.32).	Devlet ve kamu işlerinin yönetimine, ulusal ve yerel öneme sahip yasaların ve kararların tartışılmasına ve kabul edilmesine katılma hakkı (m.46), devlet faaliyetlerini iyileştirmek için devlet organlarına ve kamu kuruluşlarına önerilerde bulunma, çalışmalarındaki eksiklikleri eleştirme hakkı (m.47), siyasi faaliyet, çeşitli çıkarlarının karşılanmasına katkıda bulunan kamu kuruluşlarına katılma hakkı (m.49), vatandaşların, yetkililerin, devlet ve kamu kurumlarının eylemlerine itiraz etme hakkı ve devlet ve kamu kuruluşlarının yanı sıra yetkililerin resmi görevlerini yerine getirirken yasadışı eylemlerinin neden olduğu zararları tazmin etme hakkı (m.56).
Sosyo-ekonomik haklar ve özgürlükler:	Konut dokunulmazlığı hakkı (m.27), miting, toplantı ve gösteriler gerçekleştirme hakkı (m.33), sendikalarda, siyasi partilerde ve diğer toplumsal birliklerde birleşme ve kitlesel hareketlere katılma hakkı (m.34), herkesin çalışma, özgürce iş seçme, adil çalışma koşulları ve kanunla belirlenmiş işsizlik güvencesi hakkı (m.37), herkesin nitelikli sağlık hizmetinden yararlanma hakkı (m.40), eğitim hakkı (m.41), özel mülkiyet, diğer mülkiyet türleri ile birlikte dokunulmazlığı hakkı (m.53).	Herkesin çalışma hakkı (m.38), dinlenme hakkı (m.39), herkesin sağlığını koruma hakkı (m.40), vatandaşların, yaşlılıklarında, hastalık, tam veya kısmi sakatlık ve geçimini sağlayan kişinin kaybı durumunda ekonomik güvenlik hakkı (m.41), konut hakkı (m.42), herkesin eğitim hakkı (m.43), söz, basın, toplanma, yürüyüş, mitingler ve gösteri özgürlüğü hakkı (m.48), vatandaşların konutlarının dokunulmazlığı hakkı (m.53), vatandaşların onur ve haysiyet, yaşam ve sağlık, kişisel özgürlük ve mülkiyete yönelik tecavüzlere karşı yargısal korunma hakkı (m.55).
Kültürel haklar	Özbekistan Cumhuriyeti, kendi ülkesinde yaşayan millet ve halkların dil, adet ve geleneklerine saygı gösterir, onların gelişmesine ortam hazırlar (m.4), herkesin bilimsel ve teknik yaratıcılık özgürlüğü, kültürel değerleri kullanma hakkı (m.42).	Vatandaşların kültürün kazanımlarından yararlanma hakkı (m.44), bilimsel, teknik ve sanatsal yaratıcılık özgürlüğü hakkı (m.45), vatandaşların vicdan özgürlüğü, yani herhangi bir dine inanma, dini kültürleri uygulama veya ateist propaganda yapma hakkı (m.50).
Anayasalarda vatandaşlarının görevi ve yükümlülükleri	Özbekistan Anayasasında vatandaşlarının görevi ve yükümlülükleri 47 - 52. maddelerde yer almıştır:	Özbek SSC Anayasa'sında vatandaşlarının görevi ve yükümlülükleri 59 - 67. maddelerde yer almıştır:

	Tüm vatandaşlara Anayasa'da verilen görevler vardır (m.47), vatandaşlar, Anayasa ve yasalara uymak, diğer kişilerin hak, özgürlük, şeref ve haysiyetlerine saygı göstermekle yükümlüdür. (m.48), vatandaşlar, Özbekistan halkının tarihi, manevi ve kültürel mirasını korumakla yükümlüdür. Kültürel eserler devlet tarafından korunmaktadır (m.49), vatandaşlar doğal çevreye özen göstermekle yükümlüdür (m.50), vatandaşların yasal vergileri ve yerel ücretleri ödemeleri gerekmektedir (m.51), Özbekistan Cumhuriyeti'nin korunması her Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşının görevidir. Vatandaşların kanunda öngörülen şekilde askerlik veya alternatif hizmet yapmaları zorunludur (m.52).	Vatandaşlar devlet mülkiyetini korumak ve güçlendirmekle (m.59), Sovyet devletinin çıkarlarını korumak, gücünü ve otoritesini güçlendirmeye yardımcı olmakla (m.60), askerlik hizmet görevini yerine getirmekle (m.61), diğer vatandaşların ulusal onuruna saygı göstermekle (m.62), başkalarının haklarına ve meşru çıkarlarına saygı göstermekle (m.63), vatandaşların, çocukların yetiştirilmesiyle ilgilenmek ve çocukların da ebeveynlerine bakmak ve onlara yardım etme sorumluluğunu taşımakla (m.64), ülkenin doğasını ve zenginliğini korumakla (m.65), tarihi anıtların ve diğer kültürel değerlerin korunmasına özen göstermekle (m.66), vatandaşın diğer ülkelerin halklarıyla dostluk ve işbirliğinin geliştirilmesini, dünya barışının korunmasını ve güçlendirilmesini teşvik etmekle yükümlüdür (m.67).
--	---	--

4. Türkmenistan

8 bölümden oluşan yürürlükteki Türkmenistan Anayasası'nın "Türkmenistan'da İnsan ve Vatandaş Temel Hak, Özgürlük ve Ödevleri (25-65. maddeler)" başlıklı 2. Bölümünde, insan ve vatandaşların hak ve özgürlükleri ve ödevleri yer almıştır. Anayasanın bu kısmı, insan ve vatandaşların temel haklarının yanı sıra vatandaşların sosyal, ekonomik ve siyasi haklarını da içermiştir.

Türkmenistan Anayasasının Başlangıç kısmındaki, *"Her insan ve vatandaşın hak ve özgürlüklerini güvence altına alarak, toplumsal barışı ve milli birliği sağlamaya çalışarak, halk egemenliği, demokratik, hukuk ve laik devlet esaslarını kararlaştırarak, bu Anayasayı, Türkmenistan'ın Temel Kanununu kabul ediyoruz"* hükmü ile Türkmenistan Anayasası'nın temel amaçlarından birinin, birey ve vatandaşların hak ve özgürlüklerini korunması olduğu vurgulamaktadır.

Anayasanın 4. maddesinde *"Türkmenistan'da toplumun ve devletin en kıymetli hazinesi insandır. Devlet, vatandaşa karşı sorumludur ve bireyin kişiliğinin serbestçe gelişmesi için gerekli şartları sağlar. Vatandaşın canını, namusunu, saygınlığını ve özgürlüğünü, şahsi dokunulmazlığını, doğal ve vazgeçilmez haklarını korur"* denilerek devletin koruması gereken en değerli varlığın insan olduğu belirtilmiştir.

Anayasanın 25. maddesinde geçen *"Türkmenistan'da, birey ve vatandaşın hak ve özgürlükleri, uluslararası hukukun evrensel normlarına uygun olarak kabul edilir ve bu*

anayasa ve yasalarla güvence altına alınır” hükmünde hak ve özgürlüklerinin evrensel normlara uygun olması gerektiği vurgulanmıştır.

Türkmenistan Anayasası’nın 18. maddesinin 1. fıkrasında herkesin dokunulmaz ve devredilemez temel hak ve hürriyetlere sahip olduğu belirtilmiştir.

Türkmenistan Anayasası’nın 26. maddesi ile 30. maddesinde, temel hak ve hürriyetlerin olağan dönemde sınırlandırılma sebepleri ve kriteri ile hakkın kötüye kullanılması yasağına yer verilmiştir. Bu durum, Anayasanın 26. maddesinde *“...Anayasa ve kanunlar uyarınca yapılanlar hariç, hiç kimse hak ve özgürlüklerinden mahrum bırakılamaz, hiç kimsenin hak ve özgürlükleri sınırlandırılmaz”* hükmü, *“Anayasa ve kanunlarda yer alan hak ve özgürlükler, başkalarının hak ve özgürlüklerini ortadan kaldırmak veya kısıtlamak için kullanılamaz”* hükmü ve Anayasanın 30. maddesindeki *“hak ve özgürlüklerini kullanılması, başkalarının hak ve özgürlükleri yanı sıra, ahlak, hukuk ve kamu düzeninin gereklerini ihlal edemez, milli güvenliğe zarar veremez”* hükmü ile düzenleme altına alınmıştır.

Anayasada yer alan insan ve vatandaş hak ve özgürlüklerinin ancak olağanüstü hal ve sıkıyönetim durumlarda askıya alınabileceği 65. maddede belirtilmiştir: *“Vatandaşların bu Anayasada öngörülen hak ve özgürlüklerinin kullanılması, sadece olağanüstü hal ve sıkıyönetim dönemlerinde, Anayasa ve kanunlarda belirtilen koşul ve sınırlar içinde, geçici olarak askıya alınabilir”.*

Klasik haklar, kişisel ve siyasal hakları kapsamaktadır ve asıl amacı birey karşısında devletin gücünü sınırlandırmayı sağlamaktır. Kişi hak ve hürriyetleri; yaşama hakkı, kişi güvenliği ve özgürlüğü, özel hayatın gizliliği, yerleşme ve seyahat hakkı gibi haklar birinci kuşak hakları, yani, klasik haklar olarak bilinmektedir⁷⁴³ ve bu haklar Türkmenistan Anayasası’nın “Türkmenistan’da İnsan ve Vatandaş Temel Hak, Özgürlük ve Ödevleri (25 - 65. maddeler)” başlıklı 2. bölümünün ilk kısımlarında yer almıştır:

Anayasanın 31. maddesinde, *“Anayasa ve kanunlarda belirtilen insan ve vatandaşların onur ve şerefi, kişisel ve siyasal hak ve özgürlükleri yargısal güvence altına alınmıştır”* denilerek insan hak ve özgürlüklerinin önemi belirtilmiştir.

⁷⁴³ Kalabalık, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, 25.

Barış hakkı, silahsızlandırılmış bir dünyada yaşama hakkı, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı, ekonomik ve sosyal açıdan gelişme hakkı, halkların kendi durumlarını serbestçe belirleme hakkı, herkesin insanlığın ortak malvarlığından yararlanma hakkı gibi haklar üçüncü kuşak haklar, yani, “*halkların hakları*” veya “*dayanışma hakları*” olarak bilinmektedir.⁷⁴⁴ Türkmenistan Anayasası’nda ise yukarıda bahsedilen üçüncü kuşak haklardan sadece 53. maddede düzenlenen sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı yer almaktadır.

10 bölüm ve 173 maddeden oluşan Türkmen SSC Anayasasının “İnsan ve Birey” başlıklı 2. Bölümünde Türkmen SSR vatandaşlarının temel hak, özgürlük ve yükümlülükleriyle ilgili maddeler (37-67. maddeler) yer almıştır.

Türkmen SSC Anayasası’nın Başlangıç kısmında, “Türkmen SSC halkı ...SSCB'nin sosyal sistem ve politikasının temellerini sağlamlaştıran, vatandaşların hak, özgürlük ve görevlerini, tüm halkın sosyalist devletinin örgütlenme ilkelerini ve hedeflerini belirleyen bu Anayasayı kabul eder ve ilan eder” denilerek Türkmen SSC Anayasası’nın temel hedeflerinden birinin vatandaşların hak, özgürlük ve görevlerini belirlemek ve korumak olduğunu vurgulamıştır.

Anayasanın 37. maddesinde, Türkmen SSC Anayasası’nın vatandaşlara sosyal, ekonomik, siyasi ve kişisel hak ve özgürlükleri garanti edeceği belirtilmiştir.

Tablo 2.5: Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasası ve Türkmen SSC Anayasasındaki İnsan ve Vatandaşların Hak ve Özgürlükleri

	Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasası’ndaki insan ve vatandaşların hak ve özgürlükleri	Türkmen SSC Anayasası’ndaki insan ve vatandaşların hak ve özgürlükleri
Kişisel hak ve özgürlükler	İnsan hak ve özgürlüklerinin dokunulmazlığı ve devredilmezliği hakkı (m.26), insan ve vatandaşların hak ve özgürlüklerinin eşitliğini ve aynı zamanda milliyetine, ırkına, cinsiyetine, etnik kökenine, mülkiyetine, görevine, yaşadığı yere, diline, dinine ve siyasi görüşüne, herhangi bir parti üyeliğine veya üye olmasına bakılmaksızın, insan ve vatandaşların kanun önünde eşitliğinin güvence altına alınması (m.28), herkesin şeref ve haysiyetinin korunması hakkı (m.31), her insanın yaşama hakkı (m.32), herkesin, kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı (m.35), herkesin, özel hayatına keyfi müdahaleden, ayrıca haberleşme, telefon ve diğer iletişim araçlarının gizliliği kuralının ihlalinden, onur ve şöhretine saldırıdan korunma hakkı (m.37), her vatandaşın Türkmenistan içinde serbestçe hareket etme ve ikamet yeri seçme hakkı (m.39), herkesin dini	Türkmen SSC vatandaşları, köken, sosyal ve mülkiyet durumu, ırk ve milliyet, cinsiyet, eğitim, dil, dine karşı tutum, mesleğin türü ve niteliği, ikamet yeri ve diğer koşullar ne olursa olsun kanun önünde eşittir (m.32), konut hakkı (m.42), vatandaşların vicdan özgürlüğü, yani herhangi bir dine inanma, dini kültürleri uygulama veya ateist propaganda yapma hakkı (m.50), eşlerin aile ilişkilerinde eşitlik hakkı (m.51), kişinin dokunulmazlığı hakkı (m.52), konut dokunulmazlığı hakkı (m.53), vatandaşların özel hayatı, yazışmaları, telefon görüşmeleri ve telegraf mesajlarının

⁷⁴⁴ Kalabalık, *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*, 17

	görüşünü serbestçe belirleyebilme, tek başına veya toplu şekilde istediği dine inanma veya hiçbir dine inanmama, ayrıca dini görüşleriyle ilgili inançlarını açıklama ve yayma, dini örf, ayin ve ibadetlerini yerine getirme hakkı (m.41), her insanın düşünce ve konuşma özgürlüğü garanti hakkı (m.42), vatandaşlara yasanın öngördüğü şekilde toplanma, miting, gösteri ve diğer kitlesel etkinlikler yapma özgürlüğü garanti hakkı (m.43), vatandaşlar, Anayasa ve yasalar çerçevesinde faaliyet gösteren siyasi partiler ve diğer kamu dernekleri kurma hakkı (m.44), vatandaşların, devlet organları, diğer örgütler ve onların çalışanları ya da özel kişilerin, hukuksuz eylemlerinden doğan maddi ve manevi zararları için, mahkemeden tazminat isteme hakkı (m.61).	gizliliği kanunla korunma hakkı (m.54), vatandaşların, şeref ve haysiyet, yaşam ve sağlık, kişisel özgürlük ve mülkiyete yönelik tecavüzlere karşı adli koruma hakkı (m.55).
Siyasi hak ve özgürlükler	Vatandaşların, toplum ve devlet yönetimine, doğrudan veya serbest seçilen temsilcileri aracılığıyla katılma hakkı (m.45), seçme ve seçilme hakkı (m.46).	Devlet ve kamu işlerinin yönetimine, ulusal ve yerel öneme sahip yasaların ve kararların tartışılmasına ve kabul edilmesine katılma hakkı (m.46), devlet faaliyetlerini iyileştirmek için devlet organlarına ve kamu kuruluşlarına önerilerde bulunma, çalışmalarındaki eksiklikleri eleştirme hakkı (m.47), söz, basın, toplanma, yürüyüş, mitingler ve gösteri özgürlüğü hakkı (m.48), siyasi faaliyet, çeşitli çıkarlarının karşılanmasına katkıda bulunan kamu kuruluşlarına katılma hakkı (m.49), vatandaşların, yetkililerin, devlet ve kamu kurumlarının eylemlerine itiraz etme hakkı ve devlet ve kamu kuruluşlarının yanı sıra yetkililerin resmi görevlerini yerine getirirken yasadışı eylemlerinin neden olduğu zararları tazmin etme hakkı (m.56).
Sosyo-ekonomik haklar ve özgürlükler	Konut dokunulmazlığı hakkı (m.12), her kişi, kanunen yasaklanmayan girişimcilik ve diğer ekonomik faaliyetler için yeteneklerini ve mülkiyetini serbestçe kullanma hakkı (m.47), özel mülkiyet hakkı (m.48), vatandaşların, çalışma, kendi isteğine göre mesleğini, iş türünü ve iş yerini seçme, güvenli ve sağlıklı çalışma koşulları talep etme hakkı (m.49), dinlenme hakkı (m.50), vatandaşların, kamu sağlığı kurumlarının hizmetlerinden serbestçe yararlanmasına dâhil sağlık hakkı (m.52), her insan, yaşam ve sağlık için elverişli bir çevre, durumu hakkında güvenilir bilgi ve çevre mevzuatının ihlali veya doğal afetler sonucunda sağlığa ve mala verilen zararın tazmini hakkı (m.53), vatandaşların, yaşlılık, hastalık, engellilik, çalışma yeteneğinin kaybı ve işsizlik durumlarında sosyal güvenlik hakkı (m.54), eğitim hakkı (m.55).	Herkesin çalışma hakkı (m.38), dinlenme hakkı (m.39), herkesin sağlığını koruma hakkı (m.40), vatandaşların, yaşlılıklarında, hastalık, tam veya kısmi sakatlık ve geçimini sağlayan kişinin kaybı durumunda ekonomik güvenlik hakkı (m.41), konut hakkı (m.42), herkesin eğitim hakkı (m.43), vatandaşların konutlarının dokunulmazlığı hakkı (m.53), vatandaşların onur ve haysiyet, yaşam ve sağlık, kişisel özgürlük ve mülkiyete yönelik tecavüzlere karşı yargısal korunma hakkı (m.55).
Kültürel haklar	Her Türkmen vatandaşının, kendi ana dilini kullanma hakkı (m.21), vatandaşların, sanatsal, bilimsel ve teknik yaratıcılık özgürlüğü hakkı (m.56).	Eğitim hakkı (m.43), vatandaşların kültürün kazanımlarından yararlanma hakkı (m.44), bilimsel, teknik ve sanatsal yaratıcılık özgürlüğü hakkı (m.45).
Anayasalarda vatandaşlarının görevi ve yükümlülükleri	Türkmenistan Anayasa'sında vatandaşlarının görevi ve yükümlülükleri 57 - 59. maddelerde yer almıştır: Türkmenistan topraklarında yaşayan veya geçici olarak kalan herkes, Türkmenistan Anayasası ve yasalarına uymak, ulusal geleneklere, tarihi, kültürel ve doğal mirasa saygı göstermekle yükümlüdür (m.57), Türkmenistan'ın savunulması her vatandaşın kutsal görevidir (m.58), herkes, kanunla belirlenen şekil ve miktarda vergi ödemek ve diğer ödemeleri yapmakla yükümlüdür (m.59),	Türkmen SSC Anayasa'sında vatandaşlarının görevi ve yükümlülükleri 59 - 67. maddelerde yer almıştır: Vatandaşlar Sovyet mülkiyetini korumak ve güçlendirmekle (m.59), Sovyet devletinin çıkarlarını korumak, gücünü ve otoritesini güçlendirmeye yardımcı olmakla (m.60), askerlik hizmet görevini yerine getirmekle (m.61), diğer vatandaşların ulusal onuruna

		saygı göstermekle (m.62), başkalarının haklarına ve meşru çıkarlarına saygı göstermekle (m.63), vatandaşların, çocukların yetiştirilmesiyle ilgilenmek ve çocukların da ebeveynlerine bakma ve onlara yardım etme sorumluluğunu taşımakla (m.64), ülkenin doğasını ve zenginliğini korumakla (m.65), tarihi anıtların ve diğer kültürel değerlerin korunmasına özen göstermekle (m.66), vatandaşın diğer ülkelerin halklarıyla dostluk ve işbirliğinin geliştirilmesini, dünya barışının korunmasını ve güçlendirilmesini teşvik etmekle yükümlüdür (m.67).
--	--	---

5. Değerlendirmemiz

Yukarıda sıralandığı gibi bağımsızlık sonrası dönemdeki Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin Anayasalarıyla SSCB dönemindeki insan ve vatandaş hak ve özgürlükleri kıyaslandığında yeni kurulan devletlerin bu konuda daha geniş ve kapsamlı bir düzenlenmeye sahip olduğu iddia edilebilir. SSCB döneminde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin Anayasalarının diğer müttefik cumhuriyetlerindeki gibi SSCB Anayasası'na dayandığı ve vatandaşların hak ve özgürlükleri ve görevlerinin aynı olduğu görülmektedir.

Orta Asya Türk Devletlerinin bağımsızlık öncesi ve sonrasındaki Anayasalarında insan ve vatandaş hakları üzerinden değerlendirildiğinde, SSCB dönemindeki Anayasalarda bulunmayıp Orta Asya Türk Devletlerinin yürürlükteki Anayasalarında bulunan haklar şunlardır: herkesin özgürce seyahat etme, yerleşme yeri ve ikametgâhını seçme hakkı, ülke sınırları dışına çıkma hakkı, insan üzerinde tıbbi, biyolojik ve psikolojik deney yapılması yasağı, hiç kimsenin mahkeme kararı ve yalnızca kanunla belirlenen esas ve usul dışında tutuklanamayacağı, gözaltına alınamayacağı ve özgürlüğünden yoksun bırakılamayacağı hakkı vb. haklar. Bu hakların bazıları aşağıda karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Görüldüğü gibi, Orta Asya Türk Devletlerinin SSCB dönemi Anayasalarının, mevcut anayasalarına göre temel kişi özgürlükleri açısından eksik ve yetersiz olduğu anlaşılmaktadır.

Orta Asya Türk Devletlerinin yürürlükteki anayasalarında, toplumun ve devletin en kıymetli hazinesi insan olarak değerlendirilmektedir. SSCB dönemindeki anayasalar

ise sınıfsız komünist bir toplum inşa etmeyi hedeflemiştir.⁷⁴⁵ Dolayısıyla görünmektedir ki liberal düzene geçen yeni anayasalarda birey ön plandayken sosyalist sistemdeki Anayasa’da toplum ve devlet ön plandadır.

Bu ülkelerin SSCB dönemindeki ve bağımsızlıktan sonraki anayasalarında tek vatandaşlık veya diğer devletin vatandaşlığını tanınması ilgili maddeler de belirtilmiştir: SSCB’ye bağlı müttefik Cumhuriyetlerin vatandaşları aynı zamanda SSCB vatandaşı olarak da kabul edilmişti. SSCB vatandaşları aynı zamanda yabancı ülkelerin vatandaşı olamazdı (m.33). Bağımsızlıktan sonra da Kazakistan (m.10), Özbekistan (m.21) ve Türkmenistan’da (m.10) tek vatandaşlık kabul etmektedir, Kırgızistan’da ise (m.50) diğer devletlerin vatandaşlığı tanınmaktadır.

SSCB döneminde, 26 Mayıs 1947’de sadece savaş zamanında uygulanan barış zamanında uygulanmayacağı kabul edilen “Ölüm Cezasının Kaldırılması Hakkında” Silahlı Kuvvetler Başkanlığı Kararnamesi yayınlanmıştı. Ocak 1950 tarihinde ise SSCB’de “Vatan Hainlerine, Casuslara, Sabotajcılara Ölüm Cezası Uygulanması Hakkında” Silahlı Kuvvetler Başkanlığı Kararnamesi yayınlanarak barış zamanında da bu maddeler uyarınca suçlananlara ölüm cezasının uygulanması yeniden başlatılmıştır.⁷⁴⁶ Orta Asya’da ölüm cezasının uygulanması özel bir endişe kaynağıdır. Neyse ki, tüm Orta Asya’da olduğu gibi, son yıllarda önemli gelişmeler görüldü. Kazakistan Anayasasının 15. maddesinde ölüm cezasının, terör suçluları ve savaş zamanında işlenen ağır suçlar bakımından, mahkûmun af konusunda istemde bulunma hakkı sağlanarak, istisnai bir ceza şekli olarak kanunlarla belirlenebileceği düzenlenmiştir. Kırgızistan Anayasası’nın 25. maddenin 1. fıkrasında idam cezasının yasak olduğu belirtilmiştir.⁷⁴⁷ Özbekistan hariç ülkeler ölüm cezası konusunda en azından bir moratoryuma⁷⁴⁸ doğru ilerledi.⁷⁴⁹ Özellikle Özbekistan’da ölüm cezasının uygulanması ve olası infazı çok ciddi insan hakları sorunu olmaya devam etmektedir. Türkmenistan Anayasası’nın 32. maddesinde hiç kimsenin

⁷⁴⁵ Konstitutsiya SSSR 1977 goda.

⁷⁴⁶ “Smertnaya Kazn' v Rossii”, Erişim Tarihi 28.06.2021, https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BC%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%BD%D1%8C_%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8

⁷⁴⁷ 2010 tarihli Kırgızistan Anayasasının 21. maddesinde, “Herkes, devredilmez yaşama hakkına sahiptir. Hiç kimse keyfi olarak yaşamından yoksun bırakılamaz. İdam cezası yasaktır”(m.21), şeklinde idam ceza cezasının yasak olduğu belirtilmiştir.

⁷⁴⁸ Moratoryum ile kastımız ölüm cezalarının askıya alınıp müebbet hapis cezasına geçilmesidir.

⁷⁴⁹ Gerald Staberock, “A Rule of Law Agenda for Central Asia”, 16.

yaşama hakkından yoksun bırakılamayacağını ve ölüm cezasının kaldırıldığı belirtilmektedir.

Sonuç olarak, SSCB dönemiyle alakalı şu hususu da belirtmek gerekir. SSCB dönemi hukuk sisteminde insan hakları, özgürlük, mülkiyet, serbest dolaşım ve diğer temel haklar büyük oranda sınırlandırılmış ve yasaklanmıştır.⁷⁵⁰

Orta Asya Türk Devletlerinin yürürlükteki anayasalarında, vatandaşların siyasi parti kurma hakkıyla ilgili maddeler yer almıştır: Kazakistan Anayasası'nın 4. maddesinde Kazakistan'da ideolojik ve siyasi çoğulculuğun tanınacağı belirtilerek çok partililiğin mevcut olacağı vurgulanmıştır. Kırgızistan Anayasası'nın 4. maddesinde çok partililiğin tanınması, Türkmenistan Anayasasının 17. maddesinde çok partililiğin tanınması ve 44. maddesinde vatandaşların siyasi partileri kurma hakkı, Özbekistan Anayasasının 34. maddesinde vatandaşların siyasi partilere katılımlarına hakkı düzenlenmiştir. SSCB Anayasasının 6. maddesinde ise, Sovyet'in rehberlik ve yol gösterici gücünün; toplumun, siyasi sistemin, devletin ve kamu kuruluşlarının özünün Sovyetler Birliği Komünist Partisi olduğu belirtilerek tek partilik sisteminin esas olduğu vurgulanmıştır.⁷⁵¹ Dolayısıyla görülmektedir ki, SSCB döneminde tek partili bir sistem olması nedeniyle vatandaşların siyasi parti kurma hakkı bulunmamaktadır. Bağımsızlıktan sonra söz konusu devletlerde demokrasinin gelmesiyle vatandaşların siyasi parti kurma hakkı da elde edilmiş olmaktadır. Ancak teoride böyle bir imkân ve hak elde edilmiş olsa da pratikte söz konusu ülkelerde bağımsızlıktan bu yana tek partinin devleti yönettiği görülmektedir.

Orta Asya Cumhuriyetleri'nin tümünde kimi yazarlara göre insan hakları konusunda genel bir eksiklik söz konusudur. Durumun en vahim olduğu yer Türkmenistan'dır. Bu ülkede muhalefet neredeyse görülmemektedir. Devlet başkanının ve sistemin eleştirilmesi çok da mümkün değildir. Özbekistan'da ise insan hakları konusundaki olumsuzluklar büyük ölçüde dini radikalistler veya terörizmle mücadele kisvesi altında işlenmektedir. Karşılaştırıldığında, Kazakistan ve Kırgızistan görece daha yumuşaktır. Ancak her iki ülkede de uygulamaya konan sayısız yasal değişiklik vardır.

⁷⁵⁰ Khaydarali Yunusov, "Olimjon Sobir, The Development of Legal Systems of Central Asian States", 1.

⁷⁵¹ Konstitutsiya SSSR 1977 goda.

Diğer BDT (Bağımsız Devletler Topluluğu) Cumhuriyetlerinden farklı olarak, Orta Asya Cumhuriyetleri AB'ye katılmaya uygun değildir ve Avrupa Konseyinin Avrupa Sözleşmesine taraf devlet olamazlar. Dolayısıyla bu ülkeler açısından Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) ile sağlanan önemli yaptırım mekanizmalarından yoksundur.⁷⁵²

2009 yılında Kazakistan, 19 Aralık 1966 tarihli Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesinin İhtiyari Protokolüne katılmıştır. Bu nedenle, BM İnsan Hakları Komitesi'nin Kazakistan Cumhuriyeti'nin yetki alanına giren kişilerden kamu makamlarının eylemleri ve eylemsizlikleri veya onlar tarafından kabul edilen eylemler veya kararlarla ilgili bildirimleri alma ve değerlendirme yetkisi kabul edilmiştir.⁷⁵³ Kazakistan da belirli bir ülkenin ulusal mevzuatında insan haklarına ilişkin yukarıdaki ve diğer uluslararası eylemlerin uygulanma sürecini izleyen konseyin bir üyesi olmuştur.

16 Mart 2020'da 289 sayılı “Kazakistan Cumhuriyeti'nin Avrupa Konseyi Hukuk Yoluyla Demokrasi Komisyonu'na Üyeliği Hakkında” Kararını Kazakistan Cumhurbaşkanı imzalamıştır.⁷⁵⁴ Devlet başkanının bu eylemi, uluslararası toplumun Kazakistan'ın hukukun üstünlüğünü güçlendirme konusundaki başarılarını tanıdığının kanıtı olarak görülebilir.

1990'ların ortalarından itibaren, AGİT ve BM İnsan Hakları Yüksek Komiserliği (OHCHR), insan hakları ile ilgili kuruluşları aktif olarak destekledi. Kazakistan'daki bağımsız insan hakları kurumu buna bir örnektir. Özbekistan'da da 1997 yılında İnsan Hakları Ombudsmanı Kurumu kurulmuştur. Kırgızistan'da ise 2002 yılında Kırgız İnsan Hakları Ombudsmanlık Kurumu kurulmuştur.⁷⁵⁵ 2016'da Türkmenistan'ın “Ombudsmanlık Hakkında Kanunu” kabul edildi. Aynı yıl 12 Nisan'da Ombudsmanlık Kurumu kurulmuştur.⁷⁵⁶

⁷⁵² Gerald Staberock, “A Rule of Law Agenda for Central Asia”, 16.

⁷⁵³ Rogov İ.İ., “Kazakhstani OON: Novyy Uroven' Partnerstva”, (Erişim Tarihi 25.06.2021), https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31286949#pos=8;5

⁷⁵⁴ Ukaz Prezidenta Respublik iKazakhstan o Chlenstve Respubliki Kazakhstan v Yevropeyskoy Komissii Za Demokratiyu Cherez Pravo (S Izmeneniyami Ot 17.11.2020 g.), (Erişim Tarihi 15.06.2021), https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36490297

⁷⁵⁵ Gerald Staberock, “A Rule of Law Agenda for Central Asia”, 20.

⁷⁵⁶ Ob Ombudsmene, (Erişim Tarihi 25.10.2022), <https://ombudsman.gov.tm/about-us.html>

Orta Asya Cumhuriyetleri 1992'de Avrupa'da Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatına (AGİT) katıldı.⁷⁵⁷ AGİT faaliyeti, insan hakları krizini ele almak için en önemli uluslararası mekanizmayı oluşturmaktadır. Ayrıca, çoğu Orta Asya Cumhuriyetleri, Birleşmiş Milletler'in düzenlediği çeşitli insan haklarına dayalı sözleşmelere taraftır. 1999 yılına kadar, Kazakistan hariç tüm Orta Asya Cumhuriyetleri, Uluslararası sözleşmeler de dâhil olmak üzere başlıca altı BM insan hakları sözleşmesine resmen katılmıştır: Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi (ICCPR) ve Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi (ICESCR). Kazakistan ise, Aralık 2003'te her iki Sözleşmeyi de imzaladı, ancak henüz bu sözleşmeleri onaylamamıştır.⁷⁵⁸

BM raporuna göre, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri'nin insan haklarıyla ilgili anlaşmalarının imzalanma ve onaylanma durumu aşağıdaki gibidir:⁷⁵⁹

- Her Türlü Irk Ayrımcılığının Ortadan Kaldırılmasına İlişkin Uluslararası Sözleşmesini (CERD) Kazakistan – 26 Ağustos 1998, Kırgızistan – 05 Eylül 1997, Özbekistan – 28 Eylül 1995 ve Türkmenistan – 29 Eylül 1994 tarihlerinde imzalamıştır.
- Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesi Sözleşmesini (CEDAW) Kazakistan – 26 Ağustos 1998, Kırgızistan – 10 Şubat 1997, Özbekistan – 14 Temmuz 1995 ve Türkmenistan – 1 Mayıs 1997 tarihlerinde imzalamıştır.
- Ölüm cezasının kaldırılmasını amaçlayan Uluslararası Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi'ne Ek İhtiyari İkinci Protokolü (PGRP-OP2-SC -) Kazakistan – 23 Eylül 2020, Kırgızistan – 6 Aralık 2010, Özbekistan – 23 Aralık 2008 ve Türkmenistan – 11 Ocak 2000 tarihlerinde imzalamıştır.
- Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmesini (CESCR) Kazakistan – 24 Ocak 2006, Kırgızistan – 7 Ekim 1994, Özbekistan – 28 Eylül 1995 ve Türkmenistan – 1 Mayıs 1997 tarihlerinde imzalamıştır.

⁷⁵⁷ Gerald Staberock, “A Rule of Law Agenda for Central Asia”, 16.

⁷⁵⁸ Gerald Staberock, “A Rule of Law Agenda for Central Asia”, 16.

⁷⁵⁹ Bkz. bu anlaşmaların ülkelere göre imzalanma ve onaylanma tarihi için bkz, (Erişim Tarihi 13.09.2021), “Uznayte Status Ratifikatsii po Strane ili Dogovoru”, https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=89&Lang=RU

Yukarıdakilere göre dört ülkeyi kıyasladığımızda Özbekistan ve Türkmenistan'ın insan haklarıyla ilgili uluslararası anlaşmaları, bağımsızlığı aldıktan sonraki yakın tarihlerde imzalandığını görmekteyiz. Dikkat değer diğer nokta ise, Kazakistan'ın bu tür anlaşmaları üç ülkeden sonra imzalamasıdır.

C. KANUN ÖNÜNDE EŞİTLİK İLKESİ

1. Kazakistan

Kazakistan Cumhuriyetinin 30 Mayıs 1995 tarihindeki Anayasası'nın Başlangıç kısmında, *“Biz, ortak tarihi kaderle birleşmiş Kazakistan halkı, Ezeli Kazak toprakları üzerinde devleti kurarak, kendimizi özgürlük, eşitlik ve barış ideallerine adanmış, barışsever ve sivil bir toplum olduğumuzun bilincine vararak, Dünya toplumu içinde hak ettiği yeri almayı arzulayarak, bugünkü ve gelecek nesiller karşısında yüksek sorumluluğumuzun bilincinde olarak, egemenlik hakkımızdan yola çıkarak, bu Anayasayı kabul ediyoruz”*⁷⁶⁰ şeklindeki hükümde eşitlik ilkesinin dikkate alındığı belirtilmiştir.

Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nda eşitlik kavramı birkaç kez kullanılmış ve bu ilkeye önem verilmiştir:

Kazakistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 5. maddesinin 2. fıkrasında, toplumsal birliklerin kanun karşısında eşitliği, 3. fıkrasında ise Kazakistan Cumhuriyetinde sosyal, ırki, milli, dini, sınıfsal veya köken ayrımcılığının yasak olduğu belirtilerek eşitlik ilkesi vurgulanmıştır.

Kazakistan Cumhuriyeti Anayasasının 5. maddesinin 2. fıkrasında, toplumsal birliklerin kanun karşısında eşitliği, 6. maddenin 1. fıkrasında, Kazakistan Cumhuriyetinde devlet mülkiyeti ve özel mülkiyetin eşit koşullarda korunacağı düzenleme altına alınmıştır.

Kazakistan Anayasasının 10. maddenin 1. fıkrasında, Kazakistan Cumhuriyeti vatandaşlığını edinme hakkının eşit olduğu 24. maddenin 2. fıkrasında, Kazakistan vatandaşlarının çalışmada herhangi bir ayırım yapılmadan emeğinin karşılığını alabilme hakları ve 33. maddenin 4. fıkrasında, Kazakistan vatandaşlarının devlet memuriyetine girmede haklarının eşit olduğu belirlenmiştir.

⁷⁶⁰ Türk Cumhuriyetleri Anayasaları, 66, (Erişim Tarihi 10.05.2020.), https://www.turk-pa.org/tr/content/documents/publications/614_trk_dili_konuan_lkelerin_anayasalar

Kazakistan Anayasasının 14. maddesinin 1. ve 2. fıkrasında “*Herkes kanun ve mahkeme önünde eşittir. Köken, sosyal durum, görev ve mali durum, cinsiyet, ırk, milliyet, dini inanç, görüş, oturma yeri veya herhangi bir özellik nedeniyle kimseye ayırım yapılamaz*” ifadesiyle açıkça Kazakistan Cumhuriyetinde tüm vatandaşların kanun önünde eşit olduğu ve vatandaşların sosyal durumuna bakılmaksızın eşit davranılacağı vurgulanmıştır.

1978 Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasasının 5. bölümünde “Kazak SSC Vatandaşlığı: Vatandaşların Eşitliği” (31.-36. maddeler) başlıklı maddeler düzenlenmişti. Ayrıca 44, 51, 68 ve 156. maddelerinde de eşitlikle ilgili maddeler yer almıştı.

Kazak SSC'nin tüm vatandaşlarının aynı anda SSCB'nin de vatandaşı olduğu, SSCB'nin diğer Cumhuriyetleri'nin vatandaşlarının, Kazak SSC'nin vatandaşları ile Kazak SSC'nin topraklarında eşit haklara sahip olduğu hükmü 31. maddede yer almıştır.

Kazak SSC'nin 1978 Anayasası'nın 32. maddesine göre, “*Kazak SSC vatandaşları, köken, sosyal ve mülkiyet durumu, ırk ve milliyet, cinsiyet, eğitim, dil, dine karşı tutum, mesleğin türü ve niteliği, ikamet yeri ve diğer koşullar ne olursa olsun kanun önünde eşittir. Kazak SSC vatandaşlarının ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel hayatın her alanında eşitliği sağlanmaktadır*” şeklinde ifade edilmiştir. Bu maddeyle Kazak SSC'nin tüm vatandaşların her alanda eşit haklara sahip olduğu belirtilmiştir. Kazak SSC vatandaşlarını ırk ve millet kökenine bakmaksızın eşit haklara sahip olduğu ve bu hakların doğrudan veya dolaylı herhangi bir şekilde kısıtlanmasının kanunla cezalandıracağı hükmü 34. maddede düzenlenmiştir.

Kazak SSC'de kadınların ve erkeklerin eşit haklara sahip olduğu ve kadınların eğitim, meslek seçimi, devlete, sosyal ve kültürel hayata, ayrıca aileye ve günlük hayata katılım haklarının ihlali ile bağlantılı olarak kadınların eşitliğinin ihlalinin kanunla cezalandıracağı 33. maddede düzenlenmiştir. Kadın ve erkek eşitliğiyle ilgili olarak Kazak SSC Anayasasının 51. maddesinde de evliliğin, kadın ve erkeğin gönüllü rızasına dayandığı ve aile ilişkilerinde eşlerin eşit olduğu düzenlenmiştir.

Son olarak, Kazak SSC vatandaşlarının hukuk ve mahkeme önünde eşit olduğu ayrıca Anayasa'nın 156. maddesinde belirlenmiştir.

2. Kırgızistan

Yürürlükteki Kırgızistan Anayasası'nın Başlangıç kısmında “...*hukukun üstünlüğünü, adaleti ve eşitliği sağlayarak; gerçek demokrasinin temellerini savunarak, ... bu Anayasayı kabul ediyoruz*” şeklindeki hükümde Kırgızistan Anayasası'nın amaçlarından biri adalet ve eşitlik olduğu belirtilmiştir.⁷⁶¹

2021 yılındaki Kırgızistan Anayasası'nın 15. maddesinin 1. fıkrasında “*Kırgız Cumhuriyeti'nde özel, devlet, belediye ve diğer mülkiyet biçimleri eşit olarak tanınır ve korunur*” biçimindeki ifadeyle Kırgızistan'da mülkiyet türlerinin devlet tarafından eşit koşullarda korunacağı belirlenmiştir.⁷⁶²

Anayasanın 24. maddesinin 1. fıkrasında “...*Hiç kimse, cinsiyet, ırk, dil, engellilik, etnik köken, inanç, yaş, siyasi ya da diğer kanaat, eğitim, sosyal çevre, malvarlığı ve diğer statü veya benzeri sebeplerle ayrımcılığa tabi tutulamaz. Kanunla belirlenen ve uluslararası yükümlülüklerle uygun olarak çeşitli sosyal gruplar için fırsat eşitliği sağlamayı amaçlayan özel önlemler, ayrımcılık olarak görülemez*”⁷⁶³ ve 32. maddenin 4. fıkrasında “*Milli, etnik, ırki ve dini nefret, cinsiyet ve diğer sosyal üstünlük içeren, ayrımcılık, düşmanlık ve şiddete çağrı yapan propaganda yasaktır*” şeklinde belirtilerek Kırgızistan vatandaşlarının farklı statü veya diğer sebeplerle ayrımcılığa uğramayacağı ifade edilmiştir.⁷⁶⁴

2020 Kırgızistan Anayasası'nın 24. maddesinin 4. fıkrasında “*Kırgız Cumhuriyetinde kadın ve erkekler, eşit hak ve özgürlüklere ve onların uygulanması için*

⁷⁶¹ 2010 Kırgızistan Anayasasının Başlangıç kısmında, “...*Hukukun üstünlüğünü onaylamağa çalışarak, ayrıca sosyal adaleti, halkın ekonomik refahı ve manevi açıdan gelişmesini destekleyerek; Atalarımızın barış ve uzlaşma, doğayla uyum içinde yaşamaya ilişkin vasiyetlerinden yola çıkarak, bu Anayasayı kabul ediyoruz*” şeklindeki hükümde Kırgızistan Anayasasının amaçlarından biri olarak sosyal adaletten bahsedilmiştir.

⁷⁶² 2010 Kırgızistan Anayasasının 12. maddesinin 1. fıkrasında, “*Kırgız Cumhuriyetinde mülkiyetin değişik türleri tanınır ve özel, devlet, yerel yönetimler ve diğer mülkiyet türleri eşit şekilde korunur*” şeklindeki hükümde Kırgızistan'da mülkiyet türlerinin eşit koşullarda korunacağı belirlenmiştir.

⁷⁶³ 2010 Kırgızistan Anayasasının 16. maddesinin 2. fıkrasına göre, “...*Hiç kimse, cinsiyet, ırk, dil, engellilik, etnik köken, inanç, yaş, siyasi ya da diğer kanaat, eğitim, sosyal çevre, malvarlığı ve diğer statü veya benzeri sebeplerle ayrımcılığa tabi tutulamaz. Kanunla belirlenen ve uluslararası yükümlülüklerle uygun olarak çeşitli sosyal gruplar için fırsat eşitliği sağlamayı amaçlayan özel önlemler, ayrımcılık olarak görülemez*”.

⁷⁶⁴ 2010 Kırgızistan Anayasasının 32. maddesinin 4. fıkrasında: “*4. Milli, etnik, ırki ve dini nefret, cinsiyet ve diğer sosyal üstünlük içeren, ayrımcılık, düşmanlık ve şiddete çağrı yapan propaganda yasaktır*” şeklindeki hükümde Kırgızistan vatandaşlarının farklı statü veya diğer sebeplerle ayrımcılığa uğrayamayacağı belirtilmiştir.

*fırsat eşitliğine sahiptir...*⁷⁶⁵ ifadesi ve 26. maddesinin 5. fıkrasında “*Evlilikte ve ailede eşlerin eşit hak ve sorumlulukları vardır*”⁷⁶⁶ ifadesi ile kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olduğu belirtilmektedir.

Kırgızistan Anayasası’nın 24. maddesinin 2. fıkrasında, Kırgızistan Cumhuriyetinde herkesin, kanunlar ve mahkemeler önünde eşit olduğu⁷⁶⁷ ve 100. maddenin 3. fıkrasında yargılamada tarafların eşitliği sağlanacağı vurgulanmıştır⁷⁶⁸.

2020 Kırgızistan Anayasası’nın 52. maddesinde, Kırgızistan’da bulunan yabancılar ve vatansızların Kırgız Cumhuriyetinin taraf olduğu uluslararası antlaşmalarla belirlenen durumlar hariç, Kırgız Cumhuriyeti vatandaşları ile eşit haklara ve yükümlülüklerle sahip olduğu⁷⁶⁹ ve aynı şekilde 37. maddenin 3. fıkrasında, vatandaşların kanunda öngörülen düzenlemelere uygun olarak, sivil ve belediye hizmetlerinde görev alma ve yükselmeye eşit haklara ve eşit fırsatlara sahip olduğu yer almıştır.⁷⁷⁰

20 Nisan 1978 tarihinde kabul edilen Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin Anayasası 8 Bölüm 19 kısım ve 172 maddeden oluşmuştu.⁷⁷¹ 1978 tarihli Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Anayasası’nın 5. bölümünde “Kırgız SSC Vatandaşlığı: Vatandaşların Eşitliği” (31 - 36. maddeler) başlıklı maddeler yer almaktaydı.

Kırgız SSC’nin tüm vatandaşlarının aynı anda SSCB’nin de vatandaşı olduğu, SSCB’nin diğer Cumhuriyetleri’nin vatandaşlarının da Kırgız SSC’nin vatandaşları ile Kırgız SSC’nin topraklarında eşit haklara sahip olduğuna dair bilgi 31. maddede yer almıştı.

⁷⁶⁵ 2010 Kırgızistan Anayasasının 16. maddesinin 4. fıkrasında kadınların ve erkeklerin eşit haklarına yer verilmiştir: “*Kırgız Cumhuriyetinde kadın ve erkekler, eşit hak ve özgürlüklere ve onların uygulanması için fırsat eşitliğine sahiptir...*” hükmünde kadın ve erkeğin eşit haklara sahip olduğu belirtilmiştir.

⁷⁶⁶ 2010 Kırgızistan Anayasasının 36. maddesinin 5. fıkrasında “... *Evlilikte ve ailede eşlerin eşit hak ve sorumlulukları vardır*” şeklindeki hükümde kadınların ve erkeklerin eşit haklarına yer verilmiştir.

⁷⁶⁷ 2010 Kırgızistan Anayasasının 16. maddesinin 3. fıkrasında, Kırgızistan Cumhuriyetinde herkesin, kanunlar ve mahkemeler önünde eşit olduğu vurgulanmıştır.

⁷⁶⁸ 2010 Kırgızistan Anayasasının 99. maddesinin 3. fıkrasında yargılamada tarafların eşitliğinin sağlanacağı vurgulanmıştır.

⁷⁶⁹ 2010 Kırgızistan Anayasasının 19. maddesinde, Kırgızistan’da bulunan yabancılar ve vatansızların Kırgız Cumhuriyetinin taraf olduğu uluslararası antlaşmalarla belirlenen durumlar hariç, Kırgız Cumhuriyeti vatandaşları ile eşit haklara ve yükümlülüklerle sahip olduğu ve aynı şekilde 52. maddenin 4. fıkrasında, vatandaşların kanunda öngörülen düzenlemelere uygun olarak, sivil ve belediye hizmetlerinde görev alma ve yükselmeye eşit haklara ve eşit fırsatlara sahip olduğu belirtilmiştir.

⁷⁷⁰ 2010 Kırgızistan Anayasasının 52. maddesinin 4. fıkrasında, vatandaşların kanunda öngörülen düzenlemelere uygun olarak, sivil ve belediye hizmetlerinde görev alma ve yükselmeye eşit haklara ve eşit fırsatlara sahip olduğu belirtilmiştir.

⁷⁷¹ Konstitutsiya Kirgizskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki, g. Frunze Ot 20 Aprelya 1978 Goda.

Kırgız SSC'nin 1978 Anayasası'nın 32. maddesinde, “*Kırgız SSC vatandaşları, köken, sosyal ve mülkiyet durumu, ırk ve milliyet, cinsiyet, eğitim, dil, dine karşı tutum, mesleğin türü ve niteliği, ikamet yeri ve diğer koşullar ne olursa olsun kanun önünde eşittir. Kırgız SSC vatandaşlarının ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel hayatın her alanında eşitliği sağlanmaktadır*” şeklindeki hükümde Kırgız SSC'nin tüm vatandaşlarının her alanda eşit haklara sahip olduğu belirtilmiştir. Kırgız SSC vatandaşlarının ırk ve millet kökenine bakmaksızın eşit haklara sahip olduğu ve bu hakların doğrudan veya dolaylı herhangi bir şekilde kısıtlanmasının kanunla cezalandırılacağı 34. maddede düzenlenmiştir.

Kırgız SSC'de kadınların ve erkeklerin eşit haklara sahip olduğu ve kadınların eğitim, meslek seçimi, devlete, sosyal ve kültürel hayata, ayrıca aileye ve günlük hayata katılım haklarının ihlali ile bağlantılı olarak eşitliğin ihlalinin kanunla cezalandıracağı 33. maddede düzenlenmiştir. Kadın ve erkek eşitliğiyle ilgili olarak 51. maddede de evliliğin, kadın ve erkeğin gönüllü rızasına dayandığı ve aile ilişkilerinde eşlerin eşit olduğu düzenlenmiştir.

Kırgız SSC vatandaşlarının hukuk ve mahkeme önünde eşit olduğu Anayasanın 155. maddesinde “*Kırgız SSR'deki adalet, yasa ve mahkeme önünde vatandaşların eşitliği temelinde yürütülür*” şeklinde ifade edilmiştir.

3. Özbekistan

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 8. maddesinde, “*Özbekistan Cumhuriyetinin tüm vatandaşları, cinsiyet, ırk, milliyet, dil, din, sosyal köken, inanç, şahsi ve toplumsal durumuna bakılmaksızın eşit hak ve özgürlüklere sahiptirler ve kanun önünde eşittirler. Ayrıcalıklar sadece kanunla getirilebilir ve sosyal adalet ilkelerine uygun olmalıdır*” denilerek Özbekistan vatandaşlarının hangi sosyal statüye ait olduğuna bakılmaksızın kanun önünde eşit olduğu düzenlenmiştir.

Özbekistan Cumhuriyetinde vatandaşlığı edinme hakkının herkes için eşit olduğu 21. maddede belirtilmiştir. Devletin tüm mülkiyet türlerinin eşitliğini sağlayacağı 53. maddede, devletin toplumsal birliklerin toplumsal yaşama katılmalarında eşit hukuki olanaklar oluşturacağı 58. maddede, dini kurumlar ve örgütlerin kanunlar önünde eşit olduğu 61. maddede yer almıştır.

Kadınlar ve erkeklerin eşit haklara sahip olduğu 46 maddede, nikâhın tarafların serbest rızasıyla ve hak eşitliğine dayanarak yapılacağı 63. maddede ve çocukların ebeveynlerinin kökeni ve medeni durumuna bakılmaksızın kanun önünde eşit olduğu 65. maddede düzenlenmiştir.

Özbekistan SSC Anayasası, 11 bölüm, 21 kısım ve 183 maddeden oluşmuştur. Özbek SSC Anayasası'nın "Devlet ve Birey" başlıklı 2. bölümün "Özbekistan Cumhuriyeti Vatandaşlığı: Vatandaş Eşitliği" başlıklı (31 - 36. maddeler) 5. kısmında Özbekistan SSC vatandaşlarının eşitliğiyle ilgili maddeler düzenlenmiştir.

Anayasanın 31. maddesinde, Özbek Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin tüm vatandaşlarının SSCB vatandaşı olduğu ve diğer müttefik cumhuriyetlerin vatandaşlarının Özbek SSC'i topraklarında Özbek SSC'i vatandaşlarıyla aynı haklara sahip olduğu vurgulanmıştır.

Özbek SSC'i Anayasasının 32. maddesinde, "*Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşları, köken, sosyal ve mülkiyet durumu, ırk ve milliyet, cinsiyet, eğitim, dil, dine karşı tutum, mesleğin türü ve niteliği, ikamet yeri ve diğer koşullardan bağımsız olarak kanun önünde eşittir. Özbekistan Cumhuriyeti vatandaşlarının ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel hayatın her alanında eşitliği sağlanır*" ifadesi yer almıştır. Bu maddeye göre Özbek SSC'nin tüm vatandaşlarının yaşamın her alanında eşit haklara sahip olduğu ve 34. maddede de, Özbek SSC vatandaşları ırk ve millet kökenine bakmaksızın eşit haklara sahip olduğu ve bu hakların doğrudan veya dolaylı olarak sınırlandırılmasının kanunla cezalandıracağı düzenlenmiştir.

Son olarak, Özbek SSC'i Anayasası'nın 33. maddesinde, kadınların ve erkeklerin eşit haklara sahip olduğu ve kadınların eşitlik haklarının ihlalinin kanunla cezalandırılacağı ve 51. maddesinde de, evliliğin, kadın ve erkeğin gönüllü rızasına dayandığı ve aile ilişkilerinde eşlerin eşit olduğu belirtilmiştir. Anayasanın 167. maddesinde ise, Özbek SSC vatandaşlarının hukuk ve mahkeme önünde eşit olduğu belirtilmiştir.

4. Türkmenistan

Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 28. maddesinde “*Türkmenistan, insan ve vatandaşların hak ve özgürlüklerinin eşitliğini ve aynı zamanda milliyetine, ırkına, cinsiyetine, etnik kökenine, mülkiyetine, görevine, yaşadığı yere, diline, dinine ve siyasi görüşüne, herhangi bir parti üyeliğine veya üye olmamasına bakmaksızın, insan ve vatandaşların kanun önünde eşitliğini güvence altına alır*” ifadesi yer almıştır. Bu hükümde Türkmenistan vatandaşlarının herhangi bir sosyal gruba ait olduğuna bakmaksızın eşit haklara sahip olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca, Türkmenistan vatandaşlarının, yeteneğine ve mesleki liyakatine uygun olarak, kamu hizmetine girmede eşit hakları sahip olduğu 46. maddede belirtilmiştir.

Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasasının 29. maddesinde, “*Türkmenistan'da erkekler ve kadınlar eşit hak ve özgürlüklere ve bunların uygulanması için eşit fırsatlara sahiptir. Eşitliğin cinsiyet temelinde bozulması, kanun önünde sorumluluğu gerektirir*” hükmü ile Türkmenistan'da kadın erkek eşitliği düzenlenmiştir. Kadın ve erkeğin aile ilişkilerinde eşit haklara sahip olduğu 40. maddede belirtilmiştir.

Devletin, sosyal ve etnik topluluklar arasında eşitliği sağlaması 15. maddede ve devletin, mülkiyetin tüm çeşitlerini geliştirmede eşit koruma ve eşit koşullar oluşturmayı sağlaması 12. maddede yer almıştır. 17. maddede, kamu derneklerinin kanun önünde eşitliği, 18. maddede ise, dinlerin kanun önünde eşitliği belirlenmiştir. 103. maddeye göre, Türkmenistan Cumhuriyeti'nde yargılamanın tarafların eşitliği esasına göre yürütüleceği belirtilmiştir.

Türkmen SSC Anayasasının “Devlet ve Birey” başlıklı 2. bölümünün “Türkmen Cumhuriyeti Vatandaşlığı: Vatandaş Eşitliği” başlıklı (31.-67. maddeler) 5. kısmında Türkmen SSC vatandaşlarının eşitliğiyle ilgili maddeler düzenlenmiştir.

Türkmen SSC'i Anayasasının 32. maddesinde, “*Türkmen SSC vatandaşları, köken, sosyal ve mülkiyet durumu, ırk ve milliyet, cinsiyet, eğitim, dil, dine karşı tutum, mesleğin türü ve niteliği, ikamet yeri ve diğer koşullardan bağımsız olarak kanun önünde eşittir. Türkmen SSC vatandaşlarının ekonomik, siyasi, sosyal ve kültürel hayatın her alanında eşitliği sağlanmaktadır*” şeklindeki ifadede Türkmen SSC'nin tüm vatandaşlarının eşit haklara sahip olduğu belirtilmiştir. 34. maddede ise, Türkmen SSC vatandaşlarının farklı ırk ve millet kökenine bakmaksızın eşit haklara sahip olduğu ve bu

hakların doğrudan veya dolaylı herhangi bir şekilde kısıtlanmasının kanunla cezalandırılacağı belirtilmiştir.

Türkmen SSC'de kadın ve erkeklerin eşit haklara sahip olduğu ve kadınların eğitim, meslek seçimi, devlete, sosyal ve kültürel hayata, ayrıca aileye ve günlük hayata katılım haklarının ihlali ile bağlantılı olarak kadın eşitliğinin ihlalinin kanunla cezalandırılacağı 33. maddede ve Türkmen SSC'de evliliğin, kadın ve erkeğin gönüllü rızasına dayandığı ve eşlerin aile ilişkilerinde tamamen eşit olduğu 51. maddede vurgulanmıştır. Son olarak, 156. maddede, “*Türkmen SSC'de adalet, vatandaşların kanun ve mahkemeler önünde eşitliği temelinde gerçekleştirilir*” denilerek hukuk önünde eşitlik vurgulanmıştır.

5. Değerlendirmemiz

Tezimizin bu kısmında Orta Asya Türk devletlerinin SSCB sonrası bağımsızlık dönemi yürürlükteki anayasaları ile SSCB dönemindeki Anayasalarındaki eşitlikle ilgili maddeler kıyaslanarak ele alınmıştır. Bağımsızlık sonrası dönemdeki Kazakistan Cumhuriyeti, Kırgızistan Cumhuriyeti, Özbekistan Cumhuriyeti ve Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasaları ve 1977 tarihli SSCB Anayasası ve bu Anayasa temelinde kabul edilen 1978 tarihli Kazak SSC, Kırgız SSC, Özbek SSC ve Türkmen SSC Anayasalarındaki eşitlik ilkesiyle ilgili maddeler bu bölümün temel kaynağı olarak değerlendirildi.

Yukarıda ele aldığımız SSCB ve müttefik cumhuriyetlerin anayasalarının temel yapılarının aynı olduğunu ve müttefik cumhuriyetlerin anayasaları SSCB Anayasasına dayandığını bahsetmiştik. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin bağımsızlık sonrası dönemindeki anayasalarında bulunup SSCB dönemindeki anayasalarında bulunmayan eşitlikle ilgili maddeler vardır. Örneğin, mülkiyetin değişik türlerinin tanınması ve devletin tüm mülkiyet türlerinin eşitliğini sağlayacağı, kamu derneklerinin ve toplumsal birliklerin kanun önünde eşitliği, dini kurumlar ve örgütlerin kanun önünde eşitliği, vatandaşların devlet memuriyetine girmede haklarının eşitliği gibi haklar SSCB dönemindeki Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin anayasalarında bulunmamaktadır. Bu hakların eksikliği devlet sistemi şekli ile alakalıdır. Yani, sosyalist devletlerde mülkiyet sadece kamuya ait olduğu için mülkiyet çeşitliği ve onların eşitliği hakkında maddeler de eksiktir. Dinî kurumlar ve onların kanun önünde eşitliği Orta Asya Türk

Cumhuriyetleri'nin ancak bağımsızlık sonrası dönemdeki anayasalarında yer almıştır. SSCB Anayasalarında kamu dışı kuruluşlara, yani sivil toplumla ilgili maddeler de eksiktir. Vatandaşların farklı toplumsal birlikleri kurma hakkı ve bu birliklerin kamu kuruluşlarıyla eşit hakların sağlanması ancak hukuk devletinde düzenlenir.

D. BAĞIMSIZ YARGI

Yargı bağımsızlığı hukuk devletinin önemli bir unsurudur. Yargıçların bağımsızlığı, evrensel olarak tanınan uluslararası standartlara ulaşmak isteyen herhangi bir devletin gelişiminin önemli bir göstergesidir. Yargıçların bağımsızlığının temel ilkeleri BM Genel Kurulu tarafından kabul edilen 29 Kasım 1985 tarihli 40/34 sayılı “Yedinci BM Suç Önleme ve Suçluların Islahı” üzerine⁷⁷² kararı yanı sıra 8-10 Temmuz 1998 tarihlerinde Strazburg’da onaylanan “Yargıçların Statüsü Avrupa Şartı”nda⁷⁷³ beyan edilmiştir. Yargı bağımsızlığın tam manasıyla gerçekleşebilmesi için hâkimlere birtakım güvenceler verilmesi gerekir. Buna hâkimlik teminatı denir. Bu nedenle yargı bağımsızlığı, hâkimlik teminatı kavramıyla birlikte düşünülmesi gereken bir ilkedir. Türk Anayasası’nda 138. maddede yargı bağımsızlığı düzenlenmiştir. 139. ve 140. maddelerde ise hâkimlerin yaptıkları işlerde serbest ve tarafsız davranabilmeleri konusunda güvenceler belirtilerek hâkimlik teminatı hususu düzenlenmiştir. İlgili maddelerde hâkimlere birtakım güvenceler verilmiştir. Bu güvenceler; hâkimlerin azledilmeme teminatı, hâkimlerin 65 yaşından önce emekliliğe sevk edilmeme teminatı, mali ve diğer özlük haklarından yoksun bırakılmama teminatı, kendi isteği dışında idari göreve ve savcılık görevine atanmama teminatı ve yine kendi isteği dışında görev yerlerinin değiştirilmemesi teminatıdır.⁷⁷⁴ Bu kısımda Orta Asya Türk Devletlerinin Anayasalarında yargı bağımsızlığı ile ilgili düzenlemelere yer verilecektir.

1. Kazakistan

9 bölümden oluşan Kazakistan Anayasası’nın 7. bölümünde “Mahkemeler ve Yargılama” (75.-84. maddeler) başlıklı maddelere yer verilmiştir.

⁷⁷² Fatma Karakaş Doğan, “Uluslararası Düzenlemeler Işığında Mağdur Haklarının ve Suç Mağdurlarına Yardım Hakkında Kanun Tasarısının Değerlendirilmesi”, 1014.

⁷⁷³ Yargı Etiğine İlişkin Uluslararası Temel Standartlar, Türkiye’de Yargı Etiğinin Güçlendirilmesi Projesi, 77.

⁷⁷⁴ Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 477-480.

Hâkimlerin bağımsızlığı 155. maddede belirtilmiştir: “*Hâkimler ve halk yargıçıları bağımsızdır ve yalnızca kanuna tabidir*”.

Kazakistan Anayasası’nın 75. maddesinin 1. fıkrasında “*Kazakistan Cumhuriyetinde yargılama, sadece mahkemeler tarafından yerine getirilir*” ifadesiyle Kazakistan’de yargılama işleminin sadece mahkemelere ait olduğu belirtilmiştir. Aynı maddenin 3. fıkrasında “*Mahkemeler, Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, yerel mahkemeler ve kanunla kurulan diğer mahkemelerden oluşur*” şeklinde Kazakistan’daki mahkemeler sisteminden bahsedilmiştir. 81. maddede ise, “*Kazakistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, medeni, cezai ve diğer davalara ilişkin yerel ve diğer mahkemelerin üst yargı organı olup, kanunun öngördüğü usul ve kurallar gereğince mahkemelerin faaliyetlerini denetler ve mahkeme uygulamaları hakkında yorumlar yapar*” şeklinde Yüksek Mahkemenin statüsü ve faaliyetleri düzenlenmiştir.

75. maddenin 4. fıkrasında ise “*... mahkeme sistemi Anayasa ve anayasal kanunla kurulur. Herhangi bir unvan altında özel veya olağanüstü mahkemeler kurulması yasaktır*” şeklinde Kazakistan mahkeme sistemi Anayasa ve anayasal kanunlara uygun olarak kurulacağı ve bunun dışında olağanüstü bir mahkeme kurulması anayasal olarak yasak olduğu belirtilmiştir. Bu yasakla birlikte “*Tabii Hakim*” ilkesinin önemi vurgulanmıştır. Zira bu ilkeye göre, uyuşmazlık konusunda karar verecek merciin, yani mahkemenin bu uyuşmazlığın doğmasından önce yasal olarak belli olması gerekir. Bu hususun gözetilmediği durumlarda yargı bağımsızlığının ihlal edilme ihtimali vardır.⁷⁷⁵

Kazakistan Anayasası’nın 76. maddesinin 3. fıkrasında “*Mahkemelerin kararları, hükümleri ve diğer kararları ülke genelinde bağlayıcı güce sahiptir*” denilerek mahkeme kararlarının herkes tarafından uygulanması gerektiği ifade edilmiştir.

Kazakistan Anayasası’nı 76. maddesinin 1. fıkrasında “*Yargı yetkisi, Kazakistan Cumhuriyeti adına kullanılır ve Anayasanın, kanunların, diğer normatif hukuk düzenlemelerinin uygulanması yoluyla vatandaşların ve kurumların hakları, özgürlükleri ve kanuni çıkarlarının korunması amaçlanır ve uluslararası antlaşmaların uygulanması sağlanır*” şeklinde Kazakistan’de yargı yetkisinin Kazakistan Anayasası ve kanunlar temelinde ve uluslararası anlaşmalara uygun olarak yürütüleceği belirtilmiştir.

⁷⁷⁵ Gözler, *Hukuka Giriş*, 470.

77. maddenin 1. fıkrasında “*Hakim, yargılama sırasında bağımsız olup sadece Anayasa ve kanunlara tabidir*” ve aynı maddenin 2. fıkrasında “*Mahkemenin yargılama işlevine herhangi bir müdahale söz konusu olamaz ve kanunlar gereğince sorumluluk getirir. Belli bir dava ile ilgili olarak hakimlere, hesap sorulamaz*” şeklinde hakimlerin yargılama sırasında bağımsız olduğu ve yargılama işlevlerinde her türlü müdahale yasak olduğu düzenlenmiştir.

79. maddenin 1. fıkrasında hakimin görevinin, sadece kanunla öngörülmüş nedenlerle sona erdirilebileceği veya durdurulabileceği düzenlemiştir. 80. maddede ise, Mahkemelerin giderlerinin ve hakimlerin konaklamalarının devlet bütçesinden sağlanacağı belirtilmiştir.

Anayasasının 82. maddesinde, Yüksek Mahkeme Başkanı ve hâkimleri, Cumhuriyet Yüksek Yargı Kurulunun tavsiyesi üzerine Cumhurbaşkanı'nın önerdiği kişiler arasından Senato tarafından seçileceği, yerel ve diğer mahkemelerin başkan ve hâkimlerinin Yüksek Yargı Kurulunun tavsiyesi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı düzenlenmiştir. Aynı maddenin 4. fıkrasında Yüksek Yargı Konseyi Başkanı'nın, Parlamento Senatosu'nun onayı ile Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı⁷⁷⁶ ve 5. fıkrasında Yüksek Yargı Kurulunun statüsü, çalışma usulü ve teşkilatının yasalarla belirleneceği⁷⁷⁷ düzenlenmiştir.

Kazakistan Anayasası'nın 80. maddesinde mahkemelerin finansmanının, hâkimlerin konut teminatının devlet bütçesinden sağlanacağı ve yargının tam ve bağımsız şekilde gerçekleşmesi için yeterli olması gerektiği düzenlenerek mali teminata yer verilmiştir. Ayrıca, Kazakistan Anayasası'nın 79. maddesinin 1. fıkrasında hâkim görevinin, sadece kanunla öngörülmüş nedenlerle sona erdirilebileceği veya durdurulabileceği belirtilerek, görev teminatına da yer verilmiştir.

Kazakistan Anayasası'nda yargı bağımsızlığı konusundaki güncel düzenlemeler yukarıda belirttiğimiz şekildedir. Şimdi ise bağımsızlık öncesi Kazakistan'da o dönem hukuk sisteminde yargı bağımsızlığı konusundaki çeşitli düzenlemeleri göreceğiz.

⁷⁷⁶ 5 Haziran 2022 referandumundan önce Kazakistan Anayasasının 2 maddesinin 4. fıkrasına göre, Yüksek Yargı Kurulu, Cumhurbaşkanı'nın atadığı Başkan ve diğer görevlilerden oluşur” şeklindedir.

⁷⁷⁷ 5 Haziran 2022 referandumundan önce Kazakistan Anayasasının 2 maddesinin 5. fıkrasına göre, “Yüksek Yargı Kurulunun yapısı ve oluşumu kanunla belirlenir” şeklindedir.

1978 Kazak SSC'nin Anayasası'nda yargı sistemi 18. bölümün 151-163. maddelerinde düzenlenmiştir.

Kazak SSC'nin Anayasası'nın 151. maddesinde “Kazak SSC'de adalet sadece mahkeme tarafından tesis edilir. Kazak SSC mahkemeleri şunlardır: Kazak SSC Yüksek Mahkemesi, bölge ve Alma-Ata şehir mahkemeleri, bölge (şehir) halk mahkemeleri. Kazak SSC mahkemelerinin faaliyetleri SSCB ve Kazak SSC yasaları tarafından belirlenir” denilerek Kazak SSC'nin yargı sisteminde faaliyetlerin sınırları ve çerçevesi belirlenmiştir.

Anayasanın 153. maddesinde ise “Kazak SSC Yüksek Mahkemesi, Kazak SSC'nin en yüksek yargı organıdır ve Kazak SSC mahkemelerinin yargı faaliyetlerini denetler. Kazak SSC Yüksek Mahkemesi, Kazak SSC Yüksek Konseyi tarafından Başkan, Başkan yardımcıları, üyeleri ve halk yargıçlarından⁷⁷⁸ oluşan beş yıllık bir süre için seçilir” şeklinde Yüksek Mahkemenin en yüksek yargı olduğunu ve tüm mahkemeleri denetleyeceği belirtilmiştir. Ayrıca bu maddede Yüksek Mahkemenin üyelerinin kim tarafından kaç yıllık süreyle seçileceği ifade edilmiştir.

154. maddede “Tüm mahkemelerde medeni ve cezai davaların incelenmesi, ilk derece mahkemesinde - halk yargıçlarının katılımıyla - birlikte yürütülür...” şeklinde tüm mahkemelerde medeni ve cezai davalar inceleneceği ve bu sürece halk yargıçlarının katılımı sağlanacağı belirtilmiştir.

2. Kırgızistan

9 bölümden oluşan Kırgızistan Anayasasının “Kırgız Cumhuriyeti Yargı Erki” başlıklı 4. bölümü (94 - 110.maddeler) yargı sistemi hakkında düzenlemeleri içerir.⁷⁷⁹

⁷⁷⁸ Halk yargıçları, SSCB'nin 1989 tarihli "Anayasada Değişiklik ve İlaveler Hakkında" kanunla oluşturulmuştur. Halk yargıçları, ilçelerde, bölgesel şehirlerde (kentsel alanlara sahip bölgesel tabiiyet şehirleri hariç), kentsel alanlar vardı. Ayrıca halk yargıçları ve halk değerlendiricilerinden oluşuyordu. Halk yargıçları, halk vekillerinin bölgesel konseyleri tarafından 10 yıllık bir süre için atanırdı, Narodnyy Sud SSSR, (Erişim Tarihi 01.11.2022), [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4_\(%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4_(%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0)); Bkz: Halk yargıçlarının adli işlere zorunlu katılımı, Sovyet yasal işlemlerinin demokratik karakterini ifade eden anayasal ilkelerinden biridir. Aynı zamanda, bu, işçileri devlet faaliyetlerine dahil etmenin biçimlerinden biridir. Halk yargıçları olarak oy kullanma hakkına sahip olan ve seçim gününe kadar 25 yaşını doldurmuş olan her SSCB vatandaşı seçilebilir. Halk yargıçları, bölge (şehir) halk mahkemeleri, işçi, köylülerin iş veya ikamet yerlerindeki genel kurullarında 2 yıl süreyle seçilirler, “Narodnyye Zasedateli” , (Erişim Tarihi 101.11.2022), <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/080/169.htm>

⁷⁷⁹ 2010 tarihli 9 bölümden oluşan Kırgızistan Anayasasının “Kırgız Cumhuriyeti Yargı Erki” başlıklı 6. Bölümü (93.-103.maddeler) yargı erkine aittir.

Anayasa'nın bu bölümü dışında diğer maddelerde de yargı sistemi ve mahkemeler hakkında düzenlemeler vardır.

Kırgızistan Anayasası'nın 61. maddesinin 3. fıkrasında “Devlet, insan ve vatandaşın hak ve özgürlüklerini korumak için yargı dışı ve yargılama öncesi yöntem, biçim ve araçların geliştirilmesini sağlar. Medeni hukuk ilişkilerinden kaynaklanan uyuşmazlıkların mahkeme dışı çözümü için tahkim mahkemeleri kurulabilir. Tahkim mahkemelerinin kuruluş, yetki ve faaliyetlerine ilişkin usul kanunla belirlenir”⁷⁸⁰ denilerek genel mahkemelerin ve tahkim mahkemelerinin yetki ve faaliyetlerinin kanunla düzenleneceği vurgulanmıştır.

Kırgızistan Anayasası'nın 115. maddesinde Kırgız Cumhuriyeti'nde vatandaşların aksakal mahkemelerinin⁷⁸¹ kurma hakkına sahip olduğu ve aksakal mahkemeleri, tarafları uzlaştırmak ve hukuka aykırı olmayan adil kararlar vermek amacıyla davaları kanunun verdiği yetkiler çerçevesinde değerlendireceği düzenlenmiştir.⁷⁸²

94. maddeye göre, Kırgız Cumhuriyetinde yargılama işlevinin yalnızca mahkemeler tarafından yerine getirileceği ve yargı yetkisinin anayasal, medeni, cezai, idari ve diğer yargılama usulleri aracılığıyla kullanılacağı düzenlenmiştir. Aynı maddenin 3. fıkrasında Kırgız Cumhuriyetinde yargı sisteminin Yüksek Mahkeme ve yerel mahkemelerden oluşacağı belirtilmiştir. Bu maddede olağanüstü mahkemeler kurulması yasak olduğu belirtilmiştir.⁷⁸³ Bu yasakla birlikte Kırgızistan Anayasası'nda yargı

⁷⁸⁰ 2010 tarihli Kırgızistan Anayasasının 58. maddesinde: “Medeni hukuk ilişkilerinden kaynaklanan uyuşmazlıkların mahkeme dışı çözümü için tahkim mahkemeleri kurulabilir. Tahkim mahkemelerinin kuruluş, yetki ve faaliyetlerine ilişkin usul kanunla belirlenir” geçmiştir.

⁷⁸¹ Aksakal mahkemeleri, gönüllülük esasına göre ve seçim ve özyönetim esasına dayalı olarak oluşturulmuş, kendilerine gönderilen materyalleri mahkeme, savcı ve diğer kolluk kuvvetleri tarafından öngörülen şekilde incelemek üzere tasarlanmış, suç sayma hakkına sahip kamu organlarıdır. Kırgız Cumhuriyeti'nin yürürlükteki kanunlarına uygun olarak davalar ve görevlileri ile vatandaşlar arasındaki uyuşmazlıkların davaları ve bu Kanunda belirlenen şekilde ve davalar. 5 Temmuz 2002 tarihli 113 sayılı, Kırgız Cumhuriyeti “Aksakal mahkemeleri hakkında” kanunu, 1. madde, Zakon Kyrgyzskoy Respublikı ot 5 iyulya 2002 goda № 113; Bkz: O Sudakh Aksakalov, (Erişim Tarihi 10.11.2022) <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1070>

⁷⁸² 2010 tarihli Kırgızistan Anayasasında bu mevzuat 59. maddede yer almaktadır: “Kırgız Cumhuriyeti vatandaşları, Aksakal (yaşlılar) mahkemeleri kurma hakkına sahiptir. Aksakal mahkemelerinin yetkileri, kurulma yöntemi ve faaliyetleri, kanunla düzenlenir”

⁷⁸³ 2010 tarihli Kırgızistan Anayasasında bu mevzuat 93. maddede yer almaktadır:

“1. Kırgız Cumhuriyetinde yargılama, yalnızca mahkemeler tarafından yerine getirilir. Kanunla öngörülen durumlarda ve yöntemle, Kırgız Cumhuriyeti vatandaşları, yargılama sürecine katılma hakkına sahiptir.

2. Yargı yetkisi, anayasal, medeni, cezai, idari ve diğer yargılama usulleri aracılığıyla kullanılır.

3. Kırgız Cumhuriyetinde yargı sistemi, Anayasa ve kanunlarla belirlenir ve Yüksek Mahkeme ve yerel mahkemelerden oluşur. Anayasa Dairesi, Yüksek Mahkemenin bünyesinde faaliyet gösterir. Kanunla ihtisas mahkemeleri oluşturulabilir. Olağanüstü mahkemeler kurulması yasaktır.

bağımsızlığı bölümünde ifade ettiğimiz gibi “Tabii Hâkim” ilkesinin önemi vurgulanmıştır.

98. maddenin 1. fıkrasında Kırgız Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, yargının en yüksek organı olduğu belirtilmiştir.⁷⁸⁴

Kırgız Anayasası’nın 95. maddesinde yargı bağımsızlığı ile ilgili olarak aşağıdaki güvencelere de yer verilmiştir:

- “1. Hâkimler bağımsızdır ve yalnızca Anayasa ve kanunlara bağlıdır.*
- 2. Hâkim dokunulmazlık hakkına sahiptir ve suçüstü yakalanma durumu hariç gözaltına alınamaz, tutuklanamaz, aramaya ya da kişisel kontrole tabi tutulamaz.*
- 3. Hiç kimse, görülmekte olan bir dava hakkında, hâkimden rapor talep etme hakkına sahip değildir. Yargılama sürecine herhangi bir müdahale yasaktır. Bir hâkimi etkilemekten suçlu bulunan kişiler, kanuna göre sorumludur.*

*4. Bir hâkime, statüsüne göre bağımsızlığının gereği olan sosyal, maddi ve diğer güvenceler sağlanır”*⁷⁸⁵ şeklinde hâkimlerin bağımsızlığa sahip olduğu, hâkimin yürüttüğü yargılama sürecine müdahalenin yasak olduğu ve hâkimlere belirli güvenceler sağlanacağı düzenlenmiştir.

96. maddeye göre hâkimlerin, davranışlarında bir kusur bulunmadığı sürece, görevlerinde kalacağı ve imtiyazlarını kullanmaya devam edeceği düzenlenmiştir⁷⁸⁶

Kırgızistan Anayasasının 99. maddesinde mahkemelerin çalışma koşullarının sağlanması, yani mahkemelerin çalışması ve hâkimlerin faaliyeti için gerekli finansman ve koşullar devlet tarafından sağlanacağı düzenlenmiştir.⁷⁸⁷ Kırgızistan Anayasasının 94. maddesinin 4. fıkrasında hâkimlerin statüsüne göre bağımsızlığının gereği olan sosyal, maddi ve diğer güvenceler sağlanacağı ve 99. maddede mahkemelerin çalışması ve hâkimlerin faaliyeti için gerekli gider ve yollukların devlet tarafından sağlanacağı düzenlenmiştir.

4. Mahkemelerin kuruluşu ve çalışma şekli kanunla belirlenir”

⁷⁸⁴ 2010 tarihli Kırgızistan Anayasasında bu mevzuat 96. maddede yer almaktadır.

⁷⁸⁵ 2010 tarihli Kırgızistan Anayasasında bu mevzuat 94. maddede yer almaktadır.

⁷⁸⁶ 2010 tarihli Kırgızistan Anayasasında bu mevzuat 95. maddede yer almaktadır.

⁷⁸⁷ 2010 tarihli Kırgızistan Anayasasında bu mevzuat 98. maddede yer almaktadır.

Kırgızistan Anayasası'nın 96. maddesinde hâkimlerin, davranışlarında bir kusur bulunmadığı sürece, görevlerinde kalacağı ve imtiyazlarını kullanmaya devam edeceği belirtilmiştir. 96. maddenin 4. fıkrasında hâkimlerin geçici olarak görevden alınmasına, cezai ve diğer sorumluluklara tabi tutulmasına, Anayasa kanunuyla belirlenen şekilde Hâkimler Kurulu'nun muvafakati ile izin verileceği belirtilmiştir.

Kırgız Cumhuriyeti mahkemelerinin kararlarının kesinliği 101. maddede belirlenmiştir: “*Kırgız Cumhuriyeti mahkemelerinin kesin hüküm niteliği almış kararları tüm devlet organları, yerel yönetim organları, tüzel kişiler, sivil toplum örgütleri, yetkililer ve özel kişiler için bağlayıcıdır ve ülke çapında uygulanır*”.⁷⁸⁸

Hâkimlerin ve mahkemelerin faaliyetleri ve özyönetim organları ile ilgili düzenleme 103. maddenin 2. fıkrasında belirtilmiştir:⁷⁸⁹ “*Kırgız Cumhuriyetinde mahkeme özyönetim organları; Hâkimler Kurultayı, Hâkimler Konseyi ve Hâkimler Meclisidir. Hâkimler Kurultayı, mahkeme özyönetiminin en yüksek organıdır. Hâkimler Konseyi, hâkimler kurultayları arasında faaliyet gösteren, hâkimlerin haklarını ve yasal çıkarlarını koruyan, mahkeme bütçelerinin oluşumu ve uygulanmasını kontrol eden, hâkimlerin eğitimi ve meslek içi eğitimlerini organize eden, hâkimlere karşı disiplin yargılaması sorunlarını çözen, seçilmiş yargısal özyönetim organıdır. Hâkimler meclisi, temel yargısal özyönetim organıdır*” şeklindeki düzenlemeyle Kırgızistan Mahkemesinin üç ana organdan oluşacağını (Hâkimler Kurultayı, Hâkimler Konseyi ve Hâkimler Meclisi) ve bu organların fonksiyonlarının ne olduğu belirtilmiştir.

1978 Kırgız SSC Anayasası'nın “Mahkeme ve Tahkim” başlıklı 18. bölümündeki 150-162. maddelerinde mahkeme ve hâkimler ile ilgili hususlar düzenlenmiştir. Kırgız SSC Anayasası'nın 150. maddesinde “*Kırgız SSC'de adalet sadece mahkemeler tarafından yürütülür. Kırgız SSC mahkemeleri şunlardır: Kırgız SSC Yüksek Mahkemesi, bölge mahkemeleri, ilçe (şehir) halk mahkemeleri. Kırgız SSC mahkemelerinin faaliyetlerinin organizasyonu ve prosedürü, SSCB ve Kırgız SSC yasaları tarafından belirlenir*” şeklinde adaletin sadece mahkemeler tarafından sağlanacağı ve Kırgız SSC'nin mahkeme sisteminin nasıl olduğu düzenlenmiştir.

⁷⁸⁸ 2010 tarihli Kırgızistan Anayasasında bu mevzuat 100. maddede yer almaktadır.

⁷⁸⁹ 2010 tarihli Kırgızistan Anayasasında bu mevzuat 102. maddede yer almaktadır.

151. maddede “Kırgız SSC'deki tüm mahkemeler, hâkimler ve halk yargıçlarının seçimi temelinde oluşturulur. Bölge (şehir) halk mahkemelerinin halk yargıçları, bölge (şehir) vatandaşları tarafından genel, eşit ve doğrudan oy esasına göre gizli oyla beş yıllık bir süre için seçilirler. Bölge (şehir) halk mahkemelerinin halk yargıçları, vatandaşların iş veya ikamet yerlerindeki toplantılarında iki buçuk yıllık bir süre için açık oylama ile seçilir. Yüksek mahkemeler, ilgili halk milletvekillerinin Konseyleri tarafından beş yıllık bir süre için seçilir. Hâkimler ve halk yargıçları seçmenlere veya onları seçen organlara karşı sorumludur, onlara rapor verir ve kanunun öngördüğü şekilde geri çağırılabilirler” denilerek Kırgız SSC'nin mahkemelerinin oluşumu, hâkimlerin ve yargıçların seçimle ilgili hususları düzenlenmiştir.

Kırgız SSC Anayasası'nın 152. maddesinde “Kırgız SSC Yüksek Mahkemesi, Kırgız SSC'nin en yüksek yargı organıdır ve Kırgız SSC mahkemelerinin adli faaliyetlerini denetler. Kırgız SSC Yüksek Mahkemesi, Kırgız SSC Yüksek Konseyi tarafından seçilir ve Başkan, yardımcıları, üyeler ve halk yargıçlarından oluşur” şeklinde Yüksek Mahkemenin en yüksek ve davaları denetleyen bir organ olduğu ve mahkeme üyeleri hakkındaki hususlar düzenlemiştir.

Son olarak Kırgız SSC Anayasası'nın 153. maddesinde, “Tüm mahkemelerde medeni ve cezai davaların incelenmesi, ilk derece mahkemesinde - halk yargıçlarını katılımıyla - birlikte yürütülür. Halk yargıçları adaletin uygulanmasında hâkimin tüm haklarından yararlanırlar” denilerek mahkemelerde medeni ve cezai davalar yürütüleceği belirtilmiştir. Ayrıca bu maddede jüri benzeri bir yapının olduğu görülmektedir.

3. Özbekistan

Özbekistan Anayasasının “Devlet Yetkisinin Oluşumu” başlıklı 5. Bölümün “Özbekistan Cumhuriyetinde Yargı Yetkisi” başlıklı 22. kısmında 106-116. maddelerinde yargı erkiyle ilgili maddeler düzenlenmiştir.

Özbekistan Cumhuriyetinde yargı yetkisi ile ilgili 106. maddede “*Özbekistan Cumhuriyetinin yargı yetkisi, yasama ve yürütme organları, siyasi partiler, diğer toplumsal birliklerden bağımsız olarak faaliyet gösterir*” denilerek yargı bağımsızlığı vurgulanmıştır.

Madde 107 ise, “*Özbekistan Cumhuriyetinde yargı sistemi, Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi, Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek İktisat Mahkemesi, Karakalpakistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, Karakalpakistan Cumhuriyeti Yüksek İktisat Mahkemesinden, aynı süre için atanan bölge, Taşkent şehri hukuk ve ceza mahkemelerinden, il, ilçe, şehir, hukuk ve ceza, askeri ve iktisat mahkemelerinden oluşur. Mahkemelerin oluşturulması ve işleyişi kanunla belirlenir. Olağanüstü mahkemelerin kurulması yasaktır*” şeklinde mahkeme üyelerinin seçilme usulü ve yargı sistemi belirtilmiştir.

Özbekistan Cumhuriyeti’nde yargı bağımsızlığı ile ilgili olarak Anayasanın 112. maddesinde, “*Hâkimler bağımsızdır ve sadece kanuna tabidir. Yargı faaliyetlerine herhangi bir şekilde müdahale yapılması yasaktır ve kanuni sorumluluk gerektirir. Hâkimlerin dokunulmazlığı kanunla güvence altına alınır. Hâkimler devletin temsili organlarının milletvekilleri, senatörleri olamaz. Hâkimler siyasi partiye üye olamazlar, siyasi hareketlere katılamazlar, ayrıca bilimsel ve pedagojik faaliyet dışında herhangi ücretli faaliyette bulunamaz. Hâkimler görev süresi dolmadan önce, sadece kanunla belirtilen durumlarda görevlerinden uzaklaştırılabilirler*” şeklinde düzenlenmiştir.

Özbekistan Anayasası’nın 112. maddesinde, hâkimlerin görev süresi dolmadan önce, sadece kanunla belirtilen durumlarda görevlerinden uzaklaştırılabileceği belirtilmiştir. Özbekistan Anayasası’nda hâkimlerin ve mahkemelerin giderleri hakkındaki hususlar ayrı kanunlarla düzenlenmiştir. Özbekistan’da bu husus “Özbekistan Cumhuriyeti Mahkemeleri Hakkında”ki kanunun 63, 64 ve 65 ve devamı maddelerinde düzenlenmiştir. Bu maddelere bakıldığında, hâkimlerin atanması, görevden alınması, hukuki, ekonomik ve sosyal teminatlarına yer verildiği görülmektedir.

Sovyet dönemi Özbekistan'daki yargı bağımsızlığından da bahsetmek istiyoruz. 1978 Özbek SSC Anayasası'nın "Mahkeme ve Tahkim" başlıklı bölümün 162-174. maddelerde düzenlenmişti. Anayasanın 166. maddesinde, "*Hâkimler ve halk yargıçıları bağımsızdır ve yalnızca kanuna tabidir*" denilerek hâkimlerin bağımsız olduğu belirtilmiştir. 162. maddede "*Özbekistan Cumhuriyeti'nde adalet sadece mahkeme tarafından yürütülür. Özbekistan Cumhuriyeti mahkemeleri şunlardır: Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, Karakalpak ÖSSC Yüksek Mahkemesi, bölge, Taşkent şehri, ilçe (şehir) halk mahkemeleri. Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki mahkemelerin faaliyetleri teşkilatı ve üsülü SSCB ve Özbekistan Cumhuriyeti yasalarıyla belirlenir*" şeklinde Özbekistan'da adalet mahkeme tarafından yürütüleceği ve yargı sistemi belirtilmiştir.

Özbek SSC Anayasası'nın 163. maddesine göre ise, "*Özbekistan Cumhuriyeti'ndeki bütün mahkemeler, yargıçıların ve halk yargıçılarının seçimi esasına göre kurulur. Bölge (şehir) halk mahkemelerinin halk hâkimleri, ilçe (şehir) vatandaşları tarafından genel, eşit ve doğrudan oy esasına göre gizli oyla beş yıllık bir süre için seçilirler. Bölge (şehir) halk mahkemelerinin halk yargılayıcıları, vatandaşların iş veya ikamet yerlerindeki toplantılarında iki buçuk yıllık bir süre için açık oylama ile seçilir. Yüksek mahkemeler, halk milletvekillerinin ilgili Konseyleri tarafından beş yıllık bir süre için seçilir. Hâkimler ve halk yargıçıları, seçmenlere veya onları seçen organlara karşı sorumludur, onlara rapor verir ve kanunun öngördüğü şekilde geri çağrılabilirler*" şeklinde Mahkemelerin oluşumu ve süresi hakkında usuller düzenlenmiştir.

Yine Özbek SSC Anayasası'nın 164. maddesinde Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi, Özbekistan Cumhuriyeti'nin en yüksek yargı organı olduğu ve mahkemelerinin tüm yargı faaliyetlerini denetleyeceği belirtilmiştir. Aynı maddede Yüksek Mahkemesi, başkan, yardımcıları, üyeler ve halk yargıçılarından oluşan Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Konseyi tarafından seçileceği prosedürü de belirlenmiştir.

4. Türkmenistan

8 bölümden oluşan yürürlükteki Türkmenistan Cumhuriyeti Anayasasının 3. bölümü “Türkmenistan’da Yönetim Organları Sistemi” şeklindedir. 6 kısımdan oluşan bu bölümün 3. kısmında “Yargı Yetkisi” (96 - 108. maddeler) başlığı yer almıştır.

Türkmenistan’da yargı yetkisinin sadece mahkemelere ait olduğu ve yargı yetkisi, vatandaşların hak ve özgürlüklerini, kanun yoluyla gözetilen devlet ve toplum çıkarlarını korumayı amaçladığı 96. maddede düzenlenmiştir.

Türkmenistan Anayasası’nın 98. maddesinde “*Hâkimler bağımsızdır, sadece kanuna tabidir ve vicdani kanaatine göre hareket ederler. Hiç kimse hâkimlere karışamaz, hâkimlere müdahale edilmesi kanunla belirlenen yaptırımlara tabidir*” ifadeleri ile hâkimlerin bağımsız olduğu ve bağımsızlığın ihlal edilmesinin sorumluluk doğuracağı belirtilmiştir.

Anayasanın 97. maddesinde ise “*Yargı yetkisi, Türkmenistan Yüksek Mahkemesi ve kanunlarda gösterilen diğer mahkemeler tarafından yerine getirilir. Olağanüstü mahkemelerin ve mahkeme yetkisine sahip diğer kuruluşların oluşturulmasına izin verilmez*” şeklinde Yüksek Mahkeme’nin mahiyeti ve olağanüstü mahkemelerin kurulmasının kanunen yasak olduğu düzenlenmiştir.

99. maddede, hâkimlerin dokunulmazlığı ve 100. maddede ise hâkimlerin Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı belirtilmiştir.

Yine 101. maddede “*Hâkimler öğretmenlik ve bilimsel araştırmalar dışında, ödeme yapılan herhangi bir görev alamazlar*” denilerek hâkimlerin hâkimlik mesleği dışında görev alabilecekleri alan belirtilmiştir.

Son olarak, 108. maddede Mahkemelerin yetkileri, kuruluşu ve çalışma şekli kanunla belirleneceği ifade edilmiştir. Türkmenistan Anayasası’nda ise hâkimlerin görevden uzaklaştırmaları ile alakalı bir düzenleme bulunmamaktadır. Türkmenistan Anayasası’nın 108. maddesinde mahkemelerin yetkileri, kuruluşu ve çalışma şekli kanunla belirleneceği ifade edilmiş, ancak hâkimlerin azledilmeleri hususuna yer verilmemiştir. Türkmenistan Anayasası’nda hâkimlerin çeşitli teminatları ayrı kanunlarla düzenlenmiştir. Türkmenistan’da, “Türkmenistan Cumhuriyetinin Mahkemesi Hakkında”ki kanunun 51, 52, 53 ve devamı maddelerinde hâkimlerin bu ayrıcalığı

Özbekistan'dakine benzer şekilde düzenlenmiştir. Bu kapsamda, hâkimlerin atanması, görevden alınması, soruşturulması, mali ve görev teminatları söz konusu kanunda düzenlenmiştir.

1978 Türkmen SSC Anayasası'nın "Adalet ve Tahkim" başlıklı 18. bölümünün 151-163. maddelerinde yargı sistemi ve hâkimler hakkında maddeler düzenlenmiştir.

Türkmen SSC Anayasası'nın 151. maddesinde "*Türkmen SSC'de adalet sadece mahkemeler tarafından yürütülür. Türkmen SSC mahkemeleri, Türkmen SSC Yüksek Mahkemesi ve bölge mahkemeleridir. Aşkabat şehir mahkemesi, bölge (şehir) halk mahkemeleri. Türkmen SSC mahkemelerinin faaliyetlerine ilişkin organizasyon ve prosedür, SSCB ve Türkmen SSC yasaları tarafından belirlenir*" şeklinde Türkmen SSC'de adli işlerin sadece mahkeme tarafından yürütüleceği ve müttetik Cumhuriyetin yargı sisteminin yapısı düzenlenmiştir.

Türkmen SSC Anayasası'nın 152. maddesinde, "*Türkmen SSC'nin tüm mahkemeleri, hâkimlerin ve halk yargıçlarının seçimi temelinde oluşturulur. Bölge (şehir) halk mahkemelerinin halk hâkimleri, bölge (şehir) vatandaşları tarafından genel, eşit ve doğrudan oy esasına göre gizli oyla beş yıllık bir süre için seçilirler. Bölge (şehir) halk mahkemelerinin halk yargıçları, vatandaşların iş veya ikamet yerlerindeki toplantılarında iki buçuk yıllık bir süre için açık oylama ile seçilir. Yüksek mahkemeler, halk milletvekillerinin ilgili Konseyleri tarafından beş yıllık bir süre için seçilir. Hâkimler ve halk yargıçları, seçmenlere veya onları seçen organlara karşı sorumludur, onlara rapor verir ve kanunun öngördüğü şekilde geri çağrılabilirler*" şeklinde hâkimlerin ve yargıçların seçim ile görev alacağı ve görev süresi ile ilgili usuller düzenlenmiştir.

Madde 153'te Türkmen SSC'nin Yüksek Mahkemesi, ülkenin en yüksek yargı organı olduğu ve tüm mahkemelerin yargı faaliyetlerini denetleyeceği ifade edilmiştir. Ayrıca Türkmen SSC Yüksek Mahkemesinin Başkanının, yardımcılarının, üyelerinin ve halk yargıçlarının Türkmen SSC Yüksek Konseyi tarafından seçileceği belirtilmiştir.

154. maddede ise mahkemelerin tümünde medeni ve cezai davaların hâkimin tüm haklarından yararlanan halk yargıçlarının katılımıyla yürütüleceği düzenlenmiştir.

Son olarak, Türkmen SSC Anayasası'nın 155. maddesinde hâkimlerin bağımsız olduğu belirtilmiştir.

5. Değerlendirmemiz

Yargı bağımsızlığı ve yargının adli yargılama işlemlerinin dış faktörler tarafından müdahale olmadan yürütülmesi hukuk devletinin gerekli şartlarından biridir. Yargı bağımsızlığının ihlal edilmesi, Orta Asya'da uluslararası insan hakları standartlarının uygulanmasının önündeki en temel engellerden biridir. Yargı bağımsızlığının yeterince güvence altına alınmadığı bir ortamda, eleştirel karar verme kültürü ve insan haklarının korunması bir yanılsama olarak kalacaktır. Amerikan Barolar Birliği (ABA CEELI) tarafından yapılan son yargı reformu değerlendirmeleri ve BM Hâkimlerin ve Avukatların Bağımsızlığı Özel Raportörü'nün bölgedeki bazı ülkeler açısından yaptığı araştırmalar, yargı bağımsızlığı için yasal ortamın yetersiz olduğunu vurgulamaktadır. Bazı açılardan yargı gelişme gösterse de Sovyet zamanına göre çok fazla değişmedi.⁷⁹⁰ Ayrıca bu ülkelerde yargı yozlaşmasının yaygın olduğu ve hukuk sisteminin tüm kısımlarını etkilediği söylenmektedir. Bu durum ülkedeki genel hukuk kültürünün eksikliğini yansıtmaktadır.⁷⁹¹

Yargı bağımsızlığın tam manasıyla gerçekleşebilmesi için hâkimlere birtakım güvenceler verilmesi gerekir. Buna hâkimlik teminatı denir. Bu nedenle yargı bağımsızlığı, hâkimlik teminatı kavramıyla birlikte düşünülmesi gereken bir ilkedir. Türk Anayasası'nda 138. maddede yargı bağımsızlığı düzenlenmiştir. 139. ve 140. maddelerde ise hâkimlerin yaptıkları işlerde serbest ve tarafsız davranabilmeleri konusunda güvenceler belirtilerek hâkimlik teminatı hususu düzenlenmiştir. İlgili maddelerde hâkimlere birtakım güvenceler verilmiştir. Bu güvenceler; hâkimlerin azledilmeme teminatı, hâkimlerin 65 yaşından önce emekliliğe sevk edilmeme teminatı, mali ve diğer özlük haklarından yoksun bırakılmama teminatı, kendi isteği dışında idari göreve ve savcılık görevine atanmama teminatı ve yine kendi isteği dışında görev yerlerinin değiştirilmemesi teminatıdır.⁷⁹²

Yargılama işlemlerinin sadece mahkemelere ait olduğu Kazakistan Anayasası'nın 75. maddesinin 1. fıkrasında Kırgızistan Anayasası'nın 94. maddesinde ve Türkmenistan Anayasası'nın 97. maddesinde düzenlenmiştir. Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nda

⁷⁹⁰ Gerald Staberock, "A Rule of Law Agenda for Central Asia", 16.

⁷⁹¹ Gerald Staberock, "A Rule of Law Agenda for Central Asia", 16.

⁷⁹² Döner, *Türk Anayasa Hukuku*, 2. Baskı, 477-480.

ise her ne kadar yargı yetkisi konusu düzenlenmiş olsa da, yargılama işlemlerinin sadece mahkemelere ait olduğu hususunda mevcut bir düzenleme görünmemektedir.

Hâkimlerin bağımsızlığı Kazakistan Anayasası'nın 77. maddenin 1. fıkrasında, Kırgızistan Anayasası'nın 95. maddesinde, Özbekistan Anayasası'nın 112. maddesinde ve Türkmenistan Anayasası'nın da 98. maddesinde yer almıştır.

Hâkimlerin dokunulmazlığının kanunla güvence altına alınacağı Kırgızistan Anayasası'nda 95. maddede, Özbekistan Anayasası'nda 112. maddede ve Türkmenistan Anayasası'nda ise 99. maddede ifade edilmiştir. Kazakistan Anayasası'nda ise hâkimlerin dokunulmazlığı konusunda anayasal bir güvence öngörülmemiştir.

Yargı faaliyetlerine herhangi bir şekilde müdahale yapılmasının yasak olacağı ve aksi durumda kanuni sorumluluk getireceği Kazakistan Anayasası'nın 77. maddesinin 1. fıkrasında, Kırgızistan Anayasası'nın 95. maddesinin 3. fıkrasında, Özbekistan Anayasası'nın 112. maddesinde ve Türkmenistan Anayasası'nın ise 98. maddesinde düzenlenmiştir.

Hiç kimsenin, görülmekte olan bir dava hakkında, hâkimden rapor talep etme hakkına sahip olmaması hususu Kazakistan Anayasası'nın 77. maddesinin 2. fıkrasında ve Kırgızistan Anayasası'nın 95. maddesinin 3. fıkrasında düzenlenmiştir. Diğer iki ülkenin Anayasası'nda ise bu husus düzenlenmemiştir.

Bu ülkelerde genel olarak yargı sistemi birbirine benzemektedir. Örneğin, bu ülkelerde yargı sistemi Yüksek Mahkeme, yerel mahkemeler ve kanunla kurulan diğer mahkemelerden oluşur. Ancak Kırgızistan yargı sisteminde ayrıca Aksakal Mahkemeleri vardır. Bu Mahkemelerin amacı, tarafları uzlaştırmak ve hukuka aykırı olmamak kaydıyla davaları değerlendirmekten ibarettir. Özbekistan'da ise siyasi yapının farklılığı sebebiyle yargı sisteminde farklı bir husus vardır. Ülkede Anayasa mahkemesi tek olmasına rağmen Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi'nin yanı sıra, özerk konumda yer alan Karakalpakistan Cumhuriyeti'nin de Yüksek Mahkemesi vardır. Ayrıca diğer ülkelere farklı olarak Özbekistan'da Yüksek İktisat Mahkemesi vardır. (Karakalpakistan'da da aynı Mahkeme vardır.)

Yine aynı şekilde her ülkenin anayasalarında belirtildiği gibi olağanüstü mahkemelerin kurulması yasaktır. 94 maddede Kırgızistan Anayasası'nda yargı bağımsızlığı bölümünde ifade ettiğimiz gibi “Tabii Hâkim” ilkesinin önemi

vurgulanmıştır. Zira bu ilkeye göre, uyuşmazlık konusunda karar verecek merciin, yani mahkemenin bu uyuşmazlığın doğmasından önce yasal olarak belli olması gerekir. Bu hususun gözetilmediği durumlarda yargı bağımsızlığının ihlal edilme ihtimali vardır.⁷⁹³

Hâkimlerin kendi görevleri dışında kanunen izin verilmiş olan sınırlar da anayasalarda düzenlenmiştir. Bu husus hâkimlerin tarafsızlığını sağlamak ile alakalıdır. Zira aşağıda göreceğimiz gibi hâkimlerin, örneğin herhangi bir siyasi partiye üye olması, hâkimin tarafsızlığını ihlal edecek bir durumdur. Kazakistan Anayasası'nın 79. maddesinin 4. fıkrasında hâkimlerin eğitim, bilim vb. faaliyetler dışında başka ücretli görevlerde bulunamayacağı, girişimcilik faaliyeti yapamayacağı, ticari kurumların yönetim organı ve denetim kurulunda görev alamayacağı, Özbekistan Anayasası'nın 112. maddesinde hâkimlerin devletin temsili organlarının milletvekili, senatörü olamayacağı ve siyasi partiye üye olamayacağı, siyasi hareketlere katılamayacağı, ayrıca bilimsel ve pedagojik faaliyet dışında herhangi ücretli faaliyette bulunamayacağı ve Türkmenistan Anayasası'nın 110. maddesinde hâkimlerin öğretmenlik ve bilimsel araştırmalar dışında, ödeme yapılan herhangi bir görev alamayacağı düzenlenmiştir. Ancak Kırgızistan'da hâkimlerin tarafsızlığını etkileyecek hususların yasaklanmasını içeren bir anayasal düzenlenme mevcut değildir.

Kazakistan Anayasası'nın 82. maddesine göre, Yüksek Mahkeme Başkanı ve hâkimleri, Cumhuriyet Yüksek Yargı Kurulunun tavsiyesi üzerine Cumhurbaşkanının önerdiği kişiler arasından Senato tarafından seçileceği, yerel ve diğer mahkemelerin başkan ve hâkimleri Yüksek Yargı Kurulunun tavsiyesi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı düzenlenmiştir. Aynı maddenin 4. fıkrasında Yüksek Yargı Kurulu Başkanı, Parlamento Senatosu'nun onayı ile Cumhuriyet Başkanı tarafından atanacağı düzenlenmiştir.

Orta Asya Türk Devletlerinde yargının üst düzey makamlarının belirlenmesinde örneğin yüksek yargı seçiminde Cumhurbaşkanının etkin olması eleştirilen bu husus değildir. Buna karşın Kazakistan'da yerel hâkimlerin de yüksek yargı kurumunun önerisi ile Cumhurbaşkanı tarafından atanması siyasi açıdan yargı bağımsızlığını etki edebilir.

Kazakistan ve Kırgızistan Anayasalarında Yüksek Mahkeme ve yerel mahkemelerinin hâkimleri hangi usullerle atanacağı ayrıntılı olarak düzenlenmiştir.

⁷⁹³ Gözler, *Hukuka Giriş*, 470.

Türkmenistan Anayasası'nda ise ayrıntılı bir usul belirtilmeden sade bir üslup kullanılarak Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı belirtilmiştir. Özbekistan Anayasası'nda ise hâkimlerin atanma prosedürlerinin nasıl olacağı ise ayrı bir kanunla belirleneceği ifade edilmiştir.

Orta Asya Türk Cumhuriyet'lerinde SSCB döneminde ve yürürlükteki Anayasalarında çeşitli farklılıklar göze çarpmaktadır. Bunlardan biri, yargı sistemindeki temel farklılıktır. SSCB dönemindeki yargı sisteminde halk yargıçları kurumu mevcuttu. Bu kurum dört ülkenin yürürlükteki anayasalarında bulunmamaktadır. Halk yargıçları kurumu, işçileri devlet faaliyetlerine dâhil etmenin biçimlerinden biridir. Halk yargıçları, seçim gününe kadar 25 yaşını doldurmuş olan her SSCB vatandaşı arasından seçilebilir.⁷⁹⁴ Dolayısıyla halk yargıçlarının adli işlere zorunlu katılımı, Sovyet dönemindeki yargı sisteminin demokratik bir karakter arz ettiği şeklinde düşünülebilir. Bu kurum Kazak SSC Anayasası'nın 154. maddesinde, Kırgız SSC Anayasası'nın 153. maddesinde, Özbek SSC Anayasası'nın 165. maddesinde, Türkmen SSC Anayasası'nın 154. maddesinde düzenlenmiştir.

Diğer bir farklılık söz konusu devletlerin yeni anayasalarında sadece “mahkemeler” konusunda anayasal bir düzenleme mevcutken SSCB dönemi Anayasalarında mahkemelerin yanı sıra “tahkim”le ilgili düzenlemelerin de mevcut olmasıdır. Tahkimle ilgili düzenlemeler, Kazak SSC Anayasası'nın 163. maddesinde, Kırgız SSC Anayasası'nın 162. maddesinde, Özbek SSC Anayasası'nın 174. maddesinde, Türkmen SSC Anayasası'nın 163. maddesinde yer almıştır. Söz konusu SSCB Anayasası maddeleri *“İşletmeler, kurum ve kuruluşlar arasındaki ekonomik uyumsuzlukların çözümü, yetkileri dâhilinde devlet tahkim organları tarafından yürütülür”* şeklindedir.

Bu ülkelerin yürürlükteki Anayasalarındaki eski SSCB dönemindeki Anayasalarıyla kıyasladığımızda önemli farklılıklardan biri de hâkimlerin asıl görevleri dışında kanunen izin verilmiş olan sınırların yer almamasıdır. Örneğin, yürürlükteki anayasalarda siyasi partiye üye olma yasağı (yürürlükteki Özbekistan Anayasası) SSCB döneminde belirtilmemiştir. Bunun sebebi de Sovyet iktidarının tek partili bir sisteme sahip olduğu ve bütün ülkenin ancak tek partinin kurduğu stratejik programa göre yürütülmesi ve vatandaşların da bir başka alternatif parti kurma gibi hakkı olmamasıydı.

⁷⁹⁴“Narodnyye Zasedateli”.

Diğer bir neden olarak Sovyet döneminde özel sektörün olmamasını gösterebiliriz. Zira özel sektörün olmadığı bir yerde hakimlerin ticaret yapmasıyla alakalı bir yasaklama anlamsız olacaktır. Dört ülkenin yürürlükteki anayasalarında belirtildiği gibi hâkimlerin esas görevlerinin dışında tarafsızlığını etkileyecek hususların yasak olduğunu belirten maddeler SSCB dönemindeki anayasalarında yer almamıştır (örneğin: hâkimlerin esas görevi dışında başka ücretli görevlerde bulunamayacağı, girişimcilik faaliyeti yapamayacağı, ticari kurumların yönetim organı ve denetim kurulunda görev alamayacağı, milletvekili olamayacağı, siyasi hareketlere katılamayacağı, bilimsel ve pedagojik faaliyetlerde bulunup-bulunmayacağı, herhangi ücretli faaliyette bulunamayacağı).

Dört ülkenin iki dönem (SSCB dönemi Anayasası ve bağımsızlıktan sonraki dönemdeki yürürlükteki Anayasaları) Anayasalarındaki şaşırtıcı en önemli farklılık ise hakimlerin atanma prosedürleri ile ilgilidir. Bu ülkelerin yürürlükteki Anayasalarında hâkimler (Yüksek Mahkemenin ve yerel mahkemenin hâkimleri) Cumhurbaşkanı tarafından atanmaktayken, SSCB dönemindeki Anayasalarında halk hakimleri vatandaşlar tarafından seçilmektedir. Kazak SSC Anayasası'nın 152. maddesinde, Kırgız SSC Anayasası'nın 151. maddesinde, Özbek SSC Anayasası'nın 163. maddesinde ve Türkmen SSC Anayasası'nın 152. maddesinde yer alan düzenleme şu şekildedir: "*İlçe (il) halk mahkemelerinin halk hâkimleri, ilçe (şehir) vatandaşları tarafından genel, eşit ve doğrudan oya dayalı olarak gizli oyla beş yıllık bir süre için seçilirler. ...Yüksek mahkemeler, halk milletvekillerinin ilgili Konseyleri tarafından beş yıllık bir süre için seçilir*". Demokratik ilkelerinin sınırlandığı totaliter bir rejimde hâkimlerin vatandaşlar tarafından oylama temelinde seçilmesi demokrasinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Ancak kuvvetler ayrılığı ilkesi bakımından ve yargı bağımsızlığı açısından bu durum değerlendirildiğinde çok da olumlu bir tablo ile karşılaşmamaktayız. Zira hâkimlerin halk tarafından seçilmesi hâkimlerin tarafsızlığını gölgeleyebilecek bir durumdu. Ayrıca yargı ve yasama erkinin birbirinden ayrı olması gerekirken, bu durum kuvvetler ayrılığı ilkesine ters düşen bir durumdur.

E. KUVVETLER AYRILIĞI İLKESİ

1. Kazakistan

Kazakistan Anayasası'nın 2. maddesinin 1. fıkrasında “*Kazakistan Cumhuriyeti, başkanlık yönetim şekliyle üniter bir devlettir*” şeklinde devletin hükümet biçiminin başkanlık sistemi olduğu belirtilmiştir. Ayrıca üniter bir devlet olduğu da görülmektedir.

Kazakistan Anayasası kuvvetler ayrılığı rejimini benimsemiş bulunmaktadır. Kazakistan Anayasası'nda yasama, yürütme ve yargı organlarını ve anılan organların birbirleri ile olan ilişkilerini şu şekilde özetleyebiliriz:

Kazakistan Anayasası'nın 3. maddesinin 4. fıkrasına göre: “*Kazakistan Cumhuriyetinde devlet iktidarı bütündür ve yasama, yürütme ve yargı kollarına ayrılması ilkesine ve bunların etkileşimini sağlayan fren ve denge mekanizmasına uygun olarak Anayasa ve kanunlar temelinde kullanılır*” denilerek Kazakistan devlet sisteminin kuvvetler ayrılığı ilkesine göre şekillendiği belirlenmiştir.

Kazakistan 1993 Anayasası'nda Cumhuriyet'in yasama organının görevi üst organ Yüksek Konsey'ine aitti; 1995 Anayasası'nda ise, yasama organı fonksiyonları Senato ve Meclis'ten oluşturulan Parlamento'ya geçmiştir. Kazakistan Anayasası'nın “Parlamento” başlığını taşıyan 49. maddesinin 1. fıkrasında, “*Kazakistan Cumhuriyeti Parlamentosu, yasama işlevini yerine getiren, Cumhuriyetin en üst temsili organıdır*” olarak geçmektedir. Aynı başlığın 61. maddesinin 1. fıkrasında, “*Yasa teklifinde bulunma hakkı, Cumhurbaşkanı, Parlamento milletvekillerine ve Hükümete aittir ve sadece Mecliste kullanılabilir*” şeklinde ifade edilerek yasama yetkisi haklarının ait olduğu taraflar belirlenmiştir. 54. maddesinde ise Parlamento'nun “*Cumhuriyet referandumu konusunda talepte bulunur*” (m.54/2/3) denilerek yasamanın referandum hakkı belirtilmiştir.

Hükümet, Kazakistan Cumhuriyeti'nin yürütme organının en üst organıdır. Devlet organlarındaki tüm yönetici yetkililer, ülkede kamu idaresi tarafından yürütülen faaliyetlerde en yüksek yürütme organı olan Hükümete bağlıdırlar. Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti'nin yasal statüsü, 18 Ekim 1995 tarihli “Kazakistan Cumhuriyeti Hükümeti Hakkında” kanun uyarınca düzenlenmiştir. Ayrıca, hükümetin görev ve yetkileri ile ilgili olarak genel düzenleme Kazakistan Anayasası'nın 64. maddesinin 1.

fikrasında belirlenmiştir: *“Hükümet, Kazakistan Cumhuriyetinde yürütme yetkisini kullanır, yürütme organına başkanlık eder ve faaliyetlerini düzenler”*.

Yürütmenin genel ve düzenleyici kural koyma yetkisinin arttırılması 1995 Anayasası’nın en belirgin özelliklerinden biridir. Kazakistan Anayasası’nın “Devlet Başkanı” başlığını taşıyan 44. maddesinin 16. fıkrasında, devlet başkanına belirli şartlar altında “olağanüstü hal” ilan etme yetkisi verilmiştir. Aynı maddenin 17. fıkrasında ise Devlet Başkanına belirli şartlar altında sıkıyönetim yetkisi verilmiştir.

Kazakistan Anayasası’nın 45. maddesinin 1. fıkrasına göre Cumhurbaşkanı’nın kararnameler ve emirler çıkarma yetkisi belirlenmiştir. Cumhurbaşkanı’nın yetkileri arasında ayrıca Anayasa’nın değiştirilmesi hakkında referandum yapılması konusunda yetkisi bulunmaktadır.

Kazakistan Anayasası’nın 44. maddesinde Cumhurbaşkanı, *“Cumhurbaşkanına karşı doğrudan sorumlu ve hesap veren Hükümet kuruluşlarını kurar, fesheder ve yeniden yapılandırır, bu kurumların yöneticilerini atar ve görevden alır”* şeklinde ifade edilerek devlet başkanının Hükümeti feshetme yetkisi düzenlenmiştir.

Kazakistan Anayasası’nın 75. maddesinin 1. fıkrasında Kazakistan’de yargılama işleminin sadece mahkemelere ait olduğu belirtilmiştir. 76. maddenin 3. fıkrasında Mahkeme kararlarının Kazakistan genelinde bağlayıcı gücü olduğu ifade edilmiştir. Kazakistan Anayasası’nın 76. maddesinin 1. fıkrasında Kazakistan’de yargı yetkisinin Kazakistan Anayasası ve kanunlar temelinde ve uluslararası anlaşmalara uygun olarak yürütüleceği belirtilmiştir. Yukarıda görüldüğü gibi Kazakistan’da yasama, yürütme ve yargı fonksiyonları farklı organlar tarafından yürütülmektedir.

Devlet organlarının birbirini denetlemesi ve dengelemesine de değinmek istiyoruz. Cumhurbaşkanı’nın yetkilerinden en önemlilerinden biri Parlamento’yu fesih yetkisidir. Kazakistan Anayasası’nın 63. maddesinin 1. fıkrasında, *“Kazakistan Cumhurbaşkanı Parlamantonun Kameralarının Başkanları ve Başbakanla görüştüktan sonra, Parlamentoyu ve Parlamento Meclisini feshedebilir”* denilerek yürütmenin yasama üzerindeki denetleme yetkisi ifade edilmiştir.

Kazakistan Anayasası’nın 44. maddesinin 2. fıkrasında Cumhurbaşkanı’nın Cumhuriyet Parlamentosu ve Kamaraları için olağan ve olağanüstü seçim çağrısında

bulunma yetkisi tanınmıştır. Böylece devlet başkanının Parlamento’yu denetleme yetkisi kapsamında seçimlerin yenilenmesini isteme hakkı olduğunu görüyoruz.

Kazakistan Anayasası’nın 44. maddesinin 4. fıkrasına göre “*Parlamento Senatosunun onayı ile Anayasa Mahkemesi Başkanını, Merkez Bankası Başkanını, Yüksek Yargı Konseyi Başkanını, Cumhuriyet Başsavcısını ve Milli Güvenlik Kurulu Başkanını atar ve onları görevlerinden alır*” denilerek devlet başkanının üst yargı kurumlarındaki atamaları belirtilerek yargı erki üzerindeki gücü belirtilmiştir.

82. maddede ise yürütmenin yargı üzerinde yetkisi düzenlenmiştir. Bu maddeye göre, Kazakistan Cumhurbaşkanı Yüksek Mahkeme, yerel ve diğer mahkeme hâkimlerinin Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı düzenlenmiştir: “*1.Yüksek Mahkeme Başkanı ve hâkimleri, Cumhuriyet Yüksek Yargı Kurulunun tavsiyesi üzerine Cumhurbaşkanı’nın önerdiği kişiler arasından Senato tarafından seçilir. 2. Yerel ve diğer mahkemelerin başkan ve hâkimleri Yüksek Yargı Kurulunun tavsiyesi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından atanırlar*”.

Yine konumuz açısından önemli bir husus da yasamanın yürütmeyi denetimidir. Bu bağlamda Kazakistan Anayasası’nın 47. maddesinin 2. fıkrasında “*Cumhurbaşkanı, görevinin ifasıyla ilgili fiillerden ancak vatana ihanet halinde sorumludur ve bu nedenle Meclis tarafından görevden alınabilir. Suçlamaların getirilmesi ve soruşturulması kararı, milletvekillerinin en az üçte birinin inisiyatifiyle Meclis üye tamsayısının çoğunluğu tarafından alınabilir...*” şeklinde Cumhurbaşkanı ancak vatana ihanet halinde Meclis tarafından görevden alınacağı düzenlenmiştir. Dolayısıyla Meclisin, meclis soruşturması yoluyla devlet başkanını denetlemesi ve görevine son vermesi mümkündür.

Anayasanın 70. maddesinin 3. fıkrasında “*Parlamento, Hükümete güvensizlik oyu verirse, Hükümet Cumhurbaşkanı’na istifasını sunar*” şeklinde Parlamento’nun Hükümete karşı güvensizlik oyu ile Hükümet’i istifaya zorlama yetkisi de düzenlenmiştir. Aynı maddenin 4. fıkrasında Cumhurbaşkanı’nın on gün içinde istifanın kabul edilmesine veya geri çevrilmesine karar verileceği düzenlenmiştir. 5. fıkrasında istifanın kabul edildiği durumda, Hükümetin veya onun ilgili üyesinin yetkilerinin sona erdiği anlamına geleceği ve ayrıca Başbakanın istifasının kabulü tüm Hükümetin yetkilerinin sona ermesi anlamına geleceği düzenlenmiştir. 6. fıkrasında ise Hükümetin veya onun herhangi bir üyesinin

istifası kabul edilemediği durumda Cumhurbaşkanı onu görevini sürdürmekle görevlendireceği belirtilmiştir.

Son olarak, 78 maddeye göre, “*Mahkemeler, Anayasada öngörülen insan ve vatandaş hak ve özgürlüklerini ihlal eden kanunları ve diğer normatif hukuk düzenlemelerini uygulamazlar. Mahkeme, uygulanması gereken kanun veya diğer normatif hukuk düzenlemesinin Anayasada öngörülmüş insan hak ve özgürlüklerini zedelediğini tespit ederse, o, davaya ilişkin yargılamayı durdurur ve bu düzenlemenin Anayasaya aykırılığının belirlenmesi için Anayasa Mahkemesine başvurur*”⁷⁹⁵ şeklinde Mahkeme’nin insan ve vatandaş hak ve özgürlüklerini ihlal eden kanunları uygulamayacakları ve bununla ilgili ihlal tespit edildiği zaman Anayasa Mahkemesine başvuru yapılacakları belirtilmiştir. Dolayısıyla mahkemelerin kanunları ve diğer normatif hukuk düzenlemeleri üzerinde söz konusu şartlar altında denetleme yetkisi olduğu belirtilebilir.⁷⁹⁶

Kazak SSC Anayasası’nda yasama girişimi hakkının hangi devlet organları tarafına ait olduğu 101. maddede düzenlenmiştir: “*Kazak SSC Yüksek Konseyi’nde yasama girişimi hakkı, Kazak SSC Yüksek Konseyi Başkanlığı’na, Kazak SSC Bakanlar Kurulu’na, Kazak SSC Yüksek Konseyi’nin daimi ve diğer komisyonlarına, Kazak SSC Yüksek Konseyi milletvekillerine, Kazak SSC Yüksek Mahkemesine ve Kazak SSC Savcısına aittir. Cumhuriyet organları tarafından temsil edilen kamu kuruluşları da yasa teklifi hakkına sahiptir*”. Görüldüğü gibi, organik olarak bir yasama faaliyeti olan yasama teşebbüsünün Kazak SSC Yüksek Mahkemesine ve Kazak SSC Savcısına da verildiği görülmektedir. Bu durum kuvvetler ayrılığı ilkesi açısından sorunlu bir durumdur. Zira yargı organlarında bulunan kurum veya kişilere yasamanın asli görevlerinden bir kısmını yapabilme yetkisi verilmiştir.

⁷⁹⁵ 2022’den önce Kazakistan Anayasası’nın 78. maddesinde Anayasa Mahkemesi yerine Anayasa Konseyi geçmektedir: “*Mahkemeler, Anayasada öngörülen insan ve vatandaş hak ve özgürlüklerini ihlal eden kanunları ve diğer normatif hukuk düzenlemelerini uygulamazlar. Mahkeme, uygulanması gereken kanun veya diğer normatif hukuk düzenlemesinin Anayasada öngörülmüş insan hak ve özgürlüklerini zedelediğini tespit ederse, o, davaya ilişkin yargılamayı durdurur ve bu düzenlemenin Anayasaya aykırılığının belirlenmesi için Anayasa Konseyine başvurur*”.

⁷⁹⁶ Bkz. Oğurlu, “An Essay on Main Provisions of the Constitution of Republic of Kazakhstan on Organization of State and Administration”, 128.

109. ve 112. maddelerde Kazak SSC Yüksek Konseyi Başkanlığının diğer yetkileri düzenlenmiştir.⁷⁹⁷ 109. maddeye göre “Yüksek Konseyi Başkanlığı, Yüksek Konsey oturumları arasındaki dönemde ve bir sonraki olağan oturumda onayına sunarak: 1) Kazak SSC'nin mevcut yasama işlemlerinde değişiklikler yapar, 2) bölgeleri/illeri oluşturur ve kaldırır; 3) Kazak SSC Bakanlar Kurulunun teklifi üzerine, Kazak SSC Bakanlıklarını ve Kazak SSC Devlet Komitelerini kurar ve kaldırır, 4) Kazak SSC Bakanlar Kurulu Başkanının teklifi üzerine, Kazakistan SSC Bakanlar Kurulu üyesi olan kişileri görevden alır ve atar”.

Kazak SSC Anayasası'nın değiştirilmesi ise 172. maddede Kazak SSC Yüksek Konseyi'nin toplam üye tam sayısının en az üçte iki çoğunluğu tarafından kabul edilen bir kararla gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Dolayısıyla görüldüğü gibi Anayasa değişikliğinin Yüksek Konsey'e ait olduğu belirtilmiştir.

Yukarıdaki yetkilerine bakılırsa Yüksek Konsey'in hem yasama, hem yürütme yetkisini kullandığı görülmektedir. Bu durum kuvvetler birliğinin varlığını göstermektedir.^{798 799}

⁷⁹⁷ Kazak SSC Anayasası'nın 112. maddesine göre, “Kazak SSC Yüksek Konseyi, Kazak SSC Yüksek Konseyinin yürütülmesine ilişkin konuları önceden gözden geçirmek ve hazırlamak, Kazak SSC yasalarının ve Kazak SSC Yüksek Konseyi'nin ve Başkanlığının diğer kararlarının uygulanmasına yardımcı olmak, devlet organlarının ve kuruluşlarının faaliyetlerini denetlemek için milletvekilleri arasından daimi komisyonlar seçer. Kazak SSC Yüksek Konseyi, gerekli gördüğü zaman herhangi bir konuda soruşturma, denetim ve diğer komisyonları yaratır. Tüm devlet ve kamu kurumları, kuruluşları ve yetkilileri, daimi ve diğer komisyonların gereklerini yerine getirmeli, onlara gerekli materyalleri ve belgeleri sunmalıdır. Komisyon tavsiyeleri, devlet ve kamu kurumları, kurumlar ve kuruluşlar tarafından zorunlu incelemeye tabidir. Değerlendirmenin sonuçları veya alınan önlemler, öngörülen süre içinde komisyonlara bildirilmelidir” şeklinde diğer çeşitli görevler belirtilmiştir.

⁷⁹⁸ Romanenko Veronika Borisovna, “Razdeleniye Vlastey v Teorii i Praktike Konstitutsionalizma”, 173, <https://cyberleninka.ru/article/n/razdelenie-vlastey-v-teorii-i-praktike-konstitutsionalizma>, (Erişim Tarihi 26.12.2022); Bkz. Aynı yönde Magdilov M.M., “Nekotoryye Osobennosti Razvitiya Problemy Razdeleniya Vlastey”, (Erişim Tarihi 26.12.2022), http://www.rusnauka.com/10_NPE_2009/Pravo/43569.doc.htm; Bkz: Sovyet devleti teorisinde, dört ana işlevini yürüten devlet organlarına ayrılmıştı - yasama, merkezileştirilmiş planlama, idari yönetim ve kontrol. 1977 SSCB Anayasası'nda devlet gücünün en yüksek organı, SSCB Yüksek Konsey yasama yetkisini kullanan yasama organı ve “Yüksek Konsey'e karşı sorumlu ve hesap verebilir” olan en yüksek yürütme organı Bakanlar Kurulu'ndan oluşuyordu. 1977 SSCB Anayasası (m.6), KP'nin iktidar üzerindeki tekeli savunmuştu. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin reddi, Sovyet anayasacılığının, siyasi sürecin yürütülmesinin ve federasyon müttefik üyelerinin çıkarları koordinasyonunun normatif bir düzenleyicisi olmadığı gerçeğine yol açtı. Sovyet anayasaları, komünist ideale yönelmiş bir partiokrasinin aracıydı. Bir anayasa mahkemesinin olmadığı bir sistemde anayasa savcılık tarafından denetlendi. (Romanenko Veronika Borisovna, “Razdeleniye Vlastey v Teorii i Praktike Konstitutsionalizma”, 173.)

Kazak SSC Anayasası'nın 115. maddesinde Kazak SSC Bakanlar Kurulunun, yani Kazak SSC Hükümeti'nin Kazak SSC'deki devlet gücünün en yüksek yürütme ve idari organı olduğu ifade edilmiştir.

2. Kırgızistan

Kırgızistan Anayasası'nın 66. maddesinin 1. fıkrasında “*Cumhurbaşkanı, Kırgız Cumhuriyeti'nin devlet başkanı, en yüksek yetkilisidir ve yürütme yetkisinin elinde bulundurur*” şeklinde devletin başkanlık sistemi ile yönetileceği ifade edilmiştir. Bu bağlamda aşağıda Kırgızistan'da Kırgızistan yasama, yürütme ve yargısının Anayasadaki yetkileri ve bu kapsamda bunların ilişkileri incelenecektir.

Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 4. maddesinde “*Yasama, yürütme, yargı organlarına bölünmesi, bunların koordineli çalışması ve etkileşimi*” ifade edilerek Kırgız Cumhuriyeti'nin kuvvetler ayrılığı ilkesine göre yönetileceği belirtilmiştir.⁸⁰⁰

Kırgızistan Anayasası'nın “Yasama Yetkisi” başlığını taşıyan “Jogorku Keneş” bölümünün 76. maddesinin 1. fıkrasında, “*Jogorku Keneş —Kırgız Cumhuriyeti Parlamentosu — kendi yetkileri çerçevesinde yasama yetkisini ve kontrol işlevini kullanan yüksek temsili organdır*” denilerek yasama yetkisinin Jogorku Keneş —Kırgız Cumhuriyeti Parlamentosu'nda olduğu ifade edilmiştir.⁸⁰¹ Yasama önerisinde bulunma hakkına sahip organlar ise Kırgızistan Anayasası'nın 85. maddesinde belirlenmiştir. Bu maddeye göre, kanun önerisinde bulunma hakkına 10 bin seçmen (halk girişimi), Cumhurbaşkanı, Jogorku Keneş milletvekilleri, Bakanlar Kurulu Başkanı, kendi yetki alanına giren konularda Yüksek Mahkeme, Halk Kurultayı, kendi yetki alanına giren konularda Başsavcı sahiptir.⁸⁰² 2021 tarihindeki Kırgızistan Anayasası'nda 2010

⁸⁰⁰ 2010 tarihli Kazakistan Anayasasının 3. maddesinde Kırgız Cumhuriyetinde devlet hâkimiyetinin dayandığı ilkelerden biri kuvvetler ayrılığı olduğunu vurgular. Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasının 3. maddesinde: “*Kırgız Cumhuriyetinde devlet hâkimiyeti aşağıdaki ilkelere dayanır:*

1) *Halk hakimiyetinin üstünlüğü, genel halk oylamasıyla seçilen Jogorku Keneş ve Devlet Başkanı tarafından temsil ve gerçekleştirilme;*

2) *Kuvvetler ayrılığı*

3) *Devlet makamlarının, yerel yönetim organlarının halka karşı açıklığı ve sorumluluğu ve yetkilerini halkın çıkarına kullanmaları*

4) *Devlet makamları ve yerel yönetim organlarının işlev ve yetkilerinin ayrılması*” şeklinde Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasının dayandığı temel ilkelerden biri kuvvetler ayrılığı olduğu vurgulanmıştır.

⁸⁰¹ 2010 tarihli Kırgızistan Cumhuriyeti anayasasında bu mevzuat 70. maddenin 1. fıkrasında geçmektedir.

⁸⁰² Aynı madde 2010 tarihli Kırgızistan anayasasında 79. maddede yer almıştır ve kanun teklifinde bulunma hakkı sırası 2021 Anayasasına göre daha kısıtlıdır: “*Kanun teklifinde bulunma hakkına aşağıdakiler sahiptir: 1) 10 bin seçmen (halk girişimi), 2) Jogorku Keneş milletvekili, 3) Hükümet*”.

Anayasası'na göre kanun teklifinde bulunma hakkına sahip olan kişi ve kurumlar daha fazladır. 2010 Anayasasına göre kanun teklifinde bulunma hakkına sadece 10 bin seçmen, Jogorku Keneş milletvekilleri ve Hükümet sahipken, 2021 Kırgızistan Anayasası'nda bu listeye, Kırgızistan Cumhurbaşkanı, Bakanlar Kurulu Başkanı, Yüksek Mahkemeye, Halk Kurultayı ve Başsavcı da eklenerek genişletilmiştir.⁸⁰³

Kırgızistan Anayasası'nın 78. maddesinde Jogorku Keneş'in kendini feshetme kararı alabileceği ve bu kararın Jogorku Keneş milletvekillerinin üye tam sayısının en az üçte iki çoğunluğu tarafından kabul edilebileceği ve devlet başkanının, Jogorku Keneş'in kendini feshettiği günden itibaren beş gün içinde erken seçim kararı alacağı düzenlenmiştir.

2021 tarihli Kırgızistan Anayasası'na göre, Kırgızistan Cumhuriyeti'nin "Yürütme Yetkisi" başlıklı 3. bölümün 89. maddesinde: "*Kırgızistan Cumhuriyeti'nde yürütme yetkisi Cumhurbaşkanı tarafından yürütülmektedir. Bakanlar Kurulunun yapısı ve oluşumu Cumhurbaşkanı tarafından belirlenir. Bakanlar Kurulu Başkanı, Cumhurbaşkanlığı Yönetiminin başkanıdır*" şeklinde Kırgızistan Cumhuriyeti'nin yürütme yetkisinin başında Cumhurbaşkanı olduğu belirtilmiştir. 2010 tarihli Kırgızistan Cumhuriyeti'nin Anayasası'na göre ise yürütme yetkisinin hükümete ait olduğu belirtilmişti.⁸⁰⁴

Yasama ve yürütmenin birbiriyle ilişkisi ve denetlemesine değinmek gerekirse, Kırgızistan Anayasası'nın 64. maddesinin 1. fıkrasının 1. ve 2. bendinde devlet başkanı "*1) Bu Anayasada öngörölmüş durumlarda Jogorku Keneş seçimlerini belirler, bu*

⁸⁰³ 2010 tarihli Kazakistan Anayasasının 3 maddesinde Kırgız Cumhuriyetinde devlet hâkimiyetinin dayandığı ilkelere biri kuvvetler ayrılığı olduğunu vurgular. Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasının 3. maddesinde: "*Kırgız Cumhuriyetinde devlet hâkimiyeti aşağıdaki ilkelere dayanır:*

1) Halk hakimiyetinin üstünlüğü, genel halk oylamasıyla seçilen Jogorku Keneş ve Devlet Başkanı tarafından temsil ve gerçekleştirilme

2) Kuvvetler ayrılığı

3) Devlet makamlarının, yerel yönetim organlarının halka karşı açıklığı ve sorumluluğu ve yetkilerini halkın çıkarına kullanmaları

4) Devlet makamları ve yerel yönetim organlarının işlev ve yetkilerinin ayrılması" şeklinde Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasasının dayandığı temel ilkelere biri kuvvetler ayrılığı olduğu vurgulanmıştır.

⁸⁰⁴ 2010 tarihli Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası'na göre, Kırgızistan Cumhuriyeti "Yürütme Yetkisi" başlıklı 5. bölümün 83. maddesinin 1, 2. ve 3. fıkrasında Kırgızistan Cumhuriyetinin yürütme yetkisi hakkında mevzuatlar düzenlenmiştir: "*1. Kırgız Cumhuriyetinde yürütme yetkisi Hükümet, ona tabi olan bakanlıklar, devlet komiteleri tarafından kullanılır.*

2. Hükümet, Kırgız Cumhuriyeti yürütme yetkisinin yüksek organıdır.

3. Hükümete Başbakan başkanlık eder. Hükümet Başbakan, Başbakan yardımcıları, bakanlar ve devlet komiteleri başkanlarından oluşur. Hükümetin bünyesine, bakanlıklar ve devlet komiteleri dâhildir".

Anayasada öngörölmüş şekil ve durumlarda Jogorku Keneş için erken seçim yapılmasına ilişkin kararı alır. 2) Yerel meclislerin (keneşlere) seçimlerini belirler, kanunla öngörölmüş durumlarda ve şekilde yerel meclisleri fesheder” şeklinde devlet başkanının belli şartlarda seçimleri yenileyebileceği ve erken seçim yapılmasına ilişkin karar alacağı ve kanunla öngörölmüş durumlarda yerel meclisi feshedebileceği düzenlenmiştir.

Kırgızistan Anayasası’nın 73. maddesinin 1. fıkrasında Cumhurbaşkanı’nın cezai olarak soruşturma sonucunda görevden alınmasından sonra cezai sorumlu tutulabileceği düzenlenmiştir. Aynı maddenin 2. fıkrasında Devlet Başkanı’nın, Anayasa ve yasaların ihlali nedeniyle ve Jogorku Keneş’in veya yargının faaliyetlerine yasa dışı müdahale sebebiyle soruşturulabileceği ifade edilmiştir.

70. maddenin 2. fıkrasında Cumhurbaşkanı “*Anayasanın öngördüğü durumlarda Jogorku Keneş’e seçim çağrısı yapar; Anayasanın öngördüğü şekilde ve durumlarda Jogorku Keneş’e erken seçim çağrısı yapılmasına karar verir*” denilerek Jogorku Keneş seçimlerin ve erken seçimlerin yapılmasına karar verebileceği ifade edilmiştir.

Yargı yetkisi hakkındaki düzenlemeler 2021 Kırgızistan Anayasası’nın 4. bölümünde yer almaktadır. Kırgızistan Cumhuriyeti’nin yargılama yetkisinin sadece mahkemeler tarafından gerçekleşeceği (m.94/1) belirlenmiştir. 2021 tarihli Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası’nın 97. maddesinin 1. fıkrasında “Anayasa Mahkemesi, anayasal düzenin temellerini, insan ve vatandaşın temel hak ve özgürlüklerini korumak, Anayasa’nın üstünlüğünü ve doğrudan işleyişini sağlamak amacıyla anayasal işlemler yoluyla anayasal denetim yapan en yüksek yargı organıdır” şeklinde ülkede anayasal denetimini gerçekleştiren organın Anayasa Mahkemesi olduğu belirtilmiştir. 95. maddede Anayasa Mahkemesi ve Yüksek Mahkeme Başkanlarının, Yargıçlar Kurulunun teklifi ve Jogorku Keneş’in onayı ile Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı ve yerel mahkemelerin yargıçlarının, Adalet Konseyi’nin teklifi üzerine Cumhurbaşkanı tarafından atanacağı düzenlenmiştir. Böylece yürütmenin yargı üzerinde yetkisi olduğunu görmekteyiz. Anayasanın 94. maddesinin 3. fıkrasında ise Kırgız Cumhuriyeti’nin yargı sisteminin Anayasa ve kanunlarla kurulacağı belirtilmiştir. Dolayısıyla söz konusu hükümde yasamanın yargının faaliyetlerinin çerçevesini Anayasa ve kanunlara göre yürütüleceği görölmektedir. Kırgızistan Anayasası’nın 97. maddesinin 5. fıkrasında “*Anayasa Mahkemesi tarafından kanunların veya hükümlerinin anayasaya aykırılığının tespit*

edilmesi, bunların Kırgızistan Cumhuriyeti topraklarındaki geçerliliğini ortadan kaldırır ve ayrıca kanunlara veya bunların anayasaya aykırı olduğu kabul edilen hükümlerine dayanan diğer düzenleyici yasal düzenlemelerin geçerliliğini ortadan kaldırır” şeklinde AYM tarafından kanunların ve diğer normatif düzenlemelerin Anayasaya aykırı olduğu tespit edildiğinde bunların geçersiz olacağı ifade edilmiştir.

1978 Kırgız SSC Anayasası’nın “Kırgız SSC Devlet Yönetiminin Yüksek Kurumları” başlıklı 5. bölümünde Kırgız SSC’nin yüksek yönetim organları ile ilgili maddeler yer almıştır.

Kırgız SSC Anayasası’nda yasama girişimi hakkının hangi devlet organları tarafından yapılabileceği 101. maddede düzenlenmiştir: *“Kırgız SSC Yüksek Konseyi’nde yasama girişimi hakkı, Kırgız SSC Yüksek Konseyi Başkanlığı’na, Kırgız SSC Bakanlar Kurulu’na, Kırgız SSC Yüksek Konseyi’nin daimi ve diğer komisyonlarına, Kırgız SSC Yüksek Konseyi milletvekillerine, Kırgız SSC Yüksek Mahkemesine ve Kırgız SSC Savcısına aittir. Cumhuriyet organları tarafından temsil edilen kamu kuruluşları da yasama girişimi hakkına sahiptir”.*

109. ve 112. maddelerde Kırgız SSC Yüksek Konseyi Başkanlığının diğer yetkileri düzenlenmiştir.⁸⁰⁵ 109. maddeye göre *“Yüksek Konseyi Başkanlığı, Yüksek Konsey oturumları arasındaki dönemde ve bir sonraki olağan oturumda onayına sunarak: 1) Kırgız SSC’nin mevcut yasama işlemlerinde değişiklikler yapar, 2) Bölgeleri/illeri oluşturur ve kaldırır; 3) Kırgız SSC Bakanlar Kurulunun teklifi üzerine, Kırgız SSC Bakanlıklarını ve Kırgız SSC Devlet Komitelerini kurar ve kaldırır, 4) Kırgız SSC Bakanlar Kurulu Başkanının teklifi üzerine, Kırgız SSC Bakanlar Kurulu üyesi olan kişileri görevden alır ve atar”.*

Kırgız SSC Anayasası’nın değiştirilmesi ise 172. maddede Kırgız SSC Yüksek Konseyi’nin toplam üye tam sayısının en az üçte iki çoğunluğu tarafından kabul edilen bir

⁸⁰⁵ Kırgız SSC Anayasası’nın 112. maddesine göre *“Kırgız SSC Yüksek Konseyi, Kırgız SSC Yüksek Konseyinin yürütülmesine ilişkin konuları önceden gözden geçirmek ve hazırlamak, Kırgız SSC yasalarının ve Kırgız SSC Yüksek Konseyi’nin ve Başkanlığının diğer kararlarının uygulanmasına yardımcı olmak, devlet organlarının ve kuruluşlarının faaliyetlerini denetlemek için milletvekilleri arasından daimi komisyonlar seçer. Kırgız SSC Yüksek Konseyi, gerekli gördüğü zaman herhangi bir konuda soruşturma, denetim ve diğer komisyonları yaratır. Tüm devlet ve kamu kurumları, kuruluşları ve yetkilileri, daimi ve diğer komisyonların gereklerini yerine getirmeli, onlara gerekli materyalleri ve belgeleri sunmalıdır. Komisyon tavsiyeleri, devlet ve kamu kurumları, kurumlar ve kuruluşlar tarafından zorunlu incelemeye tabidir. Değerlendirmenin sonuçları veya alınan önlemler, öngörülen süre içinde komisyonlara bildirilmelidir”* şeklinde diğer çeşitli görevler belirtilmiştir.

kararla gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Dolayısıyla görüldüğü gibi Anayasa değişikliği Yüksek Konsey'e ait olduğu belirtilmiştir.

Yukarıdaki yetkilerine bakılırsa Yüksek Konsey'in hem yasama, hem yürütme yetkisini kullandığı görülmektedir. Bu durum kuvvetler birliğinin varlığını göstermektedir.⁸⁰⁶

Kırgız SSC Anayasası'nın 115. maddesinde Kırgız SSC Bakanlar Kurulunun, yani, Kırgız SSC Hükümeti'nin, Kırgız SSC'deki devlet gücünün en yüksek yürütme ve idari organı olduğu belirtilmiştir.

3. Özbekistan

8 Aralık 1992'de kabul edilmiş Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 89. maddesindeki “*Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı devletin başıdır ve kamu makamlarının koordineli işleyişini ve etkileşimini sağlar*” şeklindeki hüküm ile aşağıdaki belirteceğimiz Cumhurbaşkanı yetkileri birlikte değerlendirildiğinde, Özbekistan Cumhuriyetinin başkanlık hükümet sistemine sahip olduğu sonucuna varılmaktadır.

Özbekistan Anayasası'nın 11. maddesinde, “*Özbekistan Cumhuriyeti'nin devlet sistemi yasama, yürütme ve yargı ayrılığı ilkesine dayanır*” şeklindeki ifadelerle Özbekistan Anayasası'nda kuvveler ayrılığı ilkesinin varlığı belirtilmiştir.

Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası'nın “Ali Meclisi” başlıklı bölümünün, 76. maddesinde, “*Özbekistan Cumhuriyetinin Âli Meclisi, yüksek devlet temsili organı olup yasama yetkisini kullanır. Özbekistan Cumhuriyetinin Âli Meclisi iki kamaradan – yasama kamarası (alt kamara) ve Senatodan (üst kamara) oluşur*” şeklinde Özbekistan Cumhuriyeti'nin en yüksek yasama organının iki meclisten oluşan Ali Meclis olduğu belirlenmiştir. Özbekistan Anayasası'nın 83. maddesinde yasa önerisinde bulunma

⁸⁰⁶ Romanenko Veronika Borisovna, “Razdeleniye Vlastey v Teorii i Praktike Konstitutsionalizma”, 173; Bkz. Aynı yönde Magdilov M.M., “Nekotoryye Osobennosti Razvitiya Problemy Razdeleniya Vlastey”, Sovyet devleti teorisinde, dört ana işlevini yürüten devlet organlarına ayrılmıştı - yasama, merkezileştirilmiş planlama, idari yönetim ve kontrol. 1977 SSCB Anayasası'nda devlet gücünün en yüksek organı, SSCB Yüksek Konsey yasama yetkisini kullanan yasama organı ve “Yüksek Konsey'e karşı sorumlu ve hesap verebilir” olan en yüksek yürütme organı Bakanlar Kurulu'ndan oluşuyordu. 1977 SSCB Anayasası (m.6), KP'nin iktidar üzerindeki tekeli savunmuştu. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin reddi, Sovyet anayasacılığının, siyasi sürecin yürütülmesinin ve federasyon müttefik üyelerinin çıkarları koordinasyonunun normatif bir düzenleyicisi olmadığı gerçeğine yol açtı. Sovyet anayasaları, komünist ideale yönelmiş bir partiokrasinin aracıydı. Bir anayasa mahkemesinin olmadığı bir sistemde anayasa savcılık tarafından denetlendi. (Romanenko Veronika Borisovna, “Razdeleniye Vlastey v Teorii i Praktike Konstitutsionalizma”, 173.)

hakkına sahip kurum ve kişiler belirtilmiştir. Buna göre “Yasa önerisinde bulunma hakkı; *Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Karakalpakistan Cumhuriyetinin en yüksek temsili organına, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama kamarasının milletvekillerine, Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kuruluna, Anayasa Mahkemesine, Yüksek Mahkemeye, Yüksek İktisat Mahkemesine, Özbekistan Cumhuriyeti Başsavcısına aittir*”.

Özbekistan Anayasası’nın “Bakanlar Kurulu” başlıklı bölümünün, 98. maddesinde, “Yürütme yetkisi, *Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu tarafından yerine getirilir. Özbekistan Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu, Özbekistan Cumhuriyeti Başbakanı, onun yardımcıları, bakanlar, devlet komiteleri başkanlarından oluşur. Karakalpakistan Cumhuriyetinin hükümet başkanı, Bakanlar Kurulunun bir üyesidir*” şeklinde ifade edilerek yürütme yetkisinin Bakanlar Kurulu’na ait olduğu belirtilmiştir.

Özbekistan Anayasası’nın 89. maddesinde “*Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı devletin başıdır ve kamu makamlarının koordineli işleyişini ve etkileşimini sağlar*” şeklinde ifade edilerek yürütmenin başının Cumhurbaşkanı olduğu belirtilmiştir.

Bu aşamada yürütmenin yasamayı denetiminden bahsetmek yerinde olur. 95. maddede, Cumhurbaşkanının yetkilerinden biri olarak *Âli Meclisi* fesih yetkisi geçmektedir: “...*Cumhurbaşkanı, Anayasa Mahkemesinin onayına dayanarak aldığı kararla, Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi Yasama kamarasını ve Senatoyu feshedebilir. Özbekistan Cumhuriyetinin Âli Meclisi Yasama kamarası ve Senatosunun feshi durumunda üç ay içinde yeni seçimler yapılır. Olağanüstü durumlarda Âli Meclisin Yasama kamarası ve Senato feshedilemez*”.

Özbekistan’da kuvvetler ayrılığı açısından yargının yasamayı ve yürütmeyi denetiminden de bahsetmek faydalı olur. Bu kapsamda, Anayasa’nın 109. maddesinde *Özbekistan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi “1) Özbekistan Cumhuriyeti kanunlarının ve Özbekistan Cumhuriyeti Âli Meclisi kamaralarının kararlarının, Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının kararname, karar ve emirlerinin Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasına uygunluğunu tespit eder, hükümet kararları, yerel yönetim organlarının kararları, eyaletler arası sözleşme ve Özbekistan Cumhuriyeti’nin diğer yükümlülükleri denetler*”. Ayrıca, Anayasa madde 108’de “*Özbekistan Cumhuriyeti*

Anayasa Mahkemesi, yasama ve yürütme erki tasarruflarının anayasaya uygunluğuna ilişkin davaları inceler”, denilerek Anayasa Mahkemesinin yasama ve yürütme erki yetkilerinin Anayasaya uygun olup olmadığını denetleme yetkisini belirtmiştir.

SSCB dönemi Özbekistan’da yasama, yürütme ve yargı yetkileri bağlamında kuvvetler ayrılığına da değinmek istiyoruz. 1978 Özbek SSC Anayasası’nda yasama girişimi hakkına sahip organlar hakkındaki bilgiler 105. maddede düzenlenmiştir: *“Kazak SSC Yüksek Konseyi’nde yasama girişimi hakkı, Özbek SSC Yüksek Konseyi Başkanlığı’na, Özbek SSC Bakanlar Kurulu’na, Karakalpak Özerk Cumhuriyeti, en yüksek devlet gücü organı tarafına, Özbek SSC Yüksek Konseyi’nin daimi ve diğer komisyonlarına, Özbek SSC Yüksek Konseyi milletvekillerine, Özbek SSC Yüksek Mahkemesine ve Özbek SSC Savcısına aittir. Cumhuriyet organları tarafından temsil edilen kamu kuruluşları da yasama girişimi hakkına sahiptir”*.

113. maddede Yüksek Konsey’in yetkileri sayılmıştır: *“Yüksek Konseyi Başkanlığı, Yüksek Konsey oturumları arasındaki dönemde ve bir sonraki olağan oturumda onayına sunarak: 1)Kazak SSC’nin mevcut yasama işlemlerinde değişiklikler yapar, 2) Bölgeleri/illeri oluşturur ve kaldırır; 3) Özbek SSC Bakanlar Kurulunun teklifi üzerine, Özbek SSC Bakanlıklarını ve Özbek SSC Devlet Komitelerini kurar ve kaldırır, 4) Özbek SSC Bakanlar Kurulu Başkanının teklifi üzerine, Özbek SSC Bakanlar Kurulu üyesi olan kişileri görevden alır ve atar”* şeklinde Yüksek Konsey Başkanlığının bazı yetkileri düzenlenmiştir.

Özbek SSC Hükümeti’ne Özbek SSC’nin diğer kurum ve kuruluşlarının başkanları SSC Bakanlar Kurulu Başkanı’nın teklifi üzere Yüksek Konsey tarafından onaylayacağı 116. maddede yer almıştır. 117. maddede ise Özbek SSC Bakanlar Kurulunun faaliyetleri hakkında Yüksek Konsey’e düzenli şekilde rapor vereceği düzenlenmiştir.

Özbek SSC Anayasası’nın 83. Maddesinde *“Özbekistan Cumhuriyeti Anayasasının değiştirilmesi, Özbekistan Cumhuriyeti Yüksek Konseyinin milletvekili tam sayısının en az üçte ikisinin çoğunluğuyla kabul ettiği bir kararla gerçekleştirilir”* şeklinde Anayasa değişimindeki şartlar belirtilmiştir. Dolayısıyla görüldüğü gibi Anayasa değişikliği Yüksek Konsey’e ait olduğu belirtilmiştir.

Yukarıdaki yetkilerine bakılırsa Yüksek Konsey'in hem yasama, hem yürütme yetkisini kullandığı görülmektedir. Bu durum kuvvetler birliğinin varlığını göstermektedir.⁸⁰⁷

Özbek SSC'nin Bakanlar Kurulu – Özbek SSC Hükümeti – Özbek SSC'nin Cumhuriyeti devlet gücünün en yüksek yürütme ve idari organı olduğu 119. maddede ifade edilmiştir.

4. Türkmenistan

Türkmenistan Anayasası'nın 68. maddesinde *“Türkmenistan Devlet Başkanı, Türkmenistan'ın en yüksek yetkilisi olan devlet başkanı ve yürütme organıdır, Türkmenistan'ın devlet bağımsızlığının ve daimi tarafsızlık statüsünün, toprak bütünlüğünün, Anayasaya uygunluğunun, insan ve vatandaşın hak ve özgürlüklerinin ve uluslararası yükümlülüklerin yerine getirilmesinin garantörü olarak hareket eder”* şeklinde Türkmenistan'ın en yüksek yetkilisi olan devlet başkanı olduğu ifade edilerek devletin başkanlık sistemiyle yürütüldüğü vurgulanmıştır.

Yürürlükteki Türkmenistan Anayasası'nın 6. maddesine göre, *“Devlet hâkimiyeti, kuvvetler ayrılığı ilkesi temelinde, yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerine bölünür ve birbirinden bağımsız ve birbirini dengeleyici şekilde hareket ederler”* şeklinde Türkmenistan Anayasası'nda kuvvetler ayrılığı ilkesinin mevcut olduğu vurgulanmıştır. Bu kapsamda aşağıda yasama, yürütme ve yargı organlarının yetkileri ve birbiriyle ilişkileri Anayasa maddeleri bağlamında ele alınacaktır.

Türkmenistan Anayasası'nın “Türkmenistan Milli Gengeş” başlıklı bölümünün 77. maddesinde, *“Türkmenistan Milli Gengeş'i (Parlamento), yasama yetkisini kullanan temsili bir organdır. Türkmenistan Milli Gengeş'i iki kamaradan oluşur - Halk*

⁸⁰⁷ Romanenko Veronika Borisovna, “Razdeleniye Vlastey v Teorii i Praktike Konstitutsionalizma”, 173, Bkz. Aynı yönde Magdilov M.M., “Nekotoryye Osobennosti Razvitiya Problemy Razdeleniya Vlastey”, Sovyet devleti teorisinde, dört ana işlevini yürüten devlet organlarına ayrılmıştı - yasama, merkezileştirilmiş planlama, idari yönetim ve kontrol. 1977 SSCB Anayasası'nda devlet gücünün en yüksek organı, SSCB Yüksek Konsey yasama yetkisini kullanan yasama organı ve “Yüksek Konsey'e karşı sorumlu ve hesap verebilir” olan en yüksek yürütme organı Bakanlar Kurulu'ndan oluşuyordu. 1977 SSCB Anayasası (m.6), KP'nin iktidar üzerindeki tekeli savunmuştu. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin reddi, Sovyet anayasacılığının, siyasi sürecin yürütülmesinin ve federasyon müttefik üyelerinin çıkarları koordinasyonunun normatif bir düzenleyicisi olmadığı gerçeğine yol açtı. Sovyet anayasaları, komünist ideale yönelmiş bir partiokrasinin aracıydı. Bir anayasa mahkemesinin olmadığı bir sistemde anayasa savcılık tarafından denetlendi. (Romanenko Veronika Borisovna, “Razdeleniye Vlastey v Teorii i Praktike Konstitutsionalizma”, 173.)

Maslakhati ve Meclis” denilerek Milli Gengeş’in iki kamaralı sistemden oluştuğu ve Türkmenistan’ın en yüksek yasama organı olduğu belirtilmiştir.

Türkmenistan Anayasası’nın 83. maddesinde yasama teklifinde bulunma yetkisine sahip organlar hakkında bilgi verilmektedir. 83. maddede, “*Yasa önerisi hakkı Türkmenistan Devlet Başkanına, Halk Maslahattı üyelerine, Meclis milletvekillerine, Türkmenistan Bakanlar Kuruluna ve Türkmenistan Yüksek Mahkemesi’ne aittir*” şeklinde yasama teşebbüsünde bulunma hakkına sahip olan taraflar belirlenmiştir.

82. maddede, “*Türkmenistan Milli Gengeş’in onay vermesi şartıyla, belirli konularda kanun çıkarma hakkı Türkmenistan Devlet Başkanı’na devredilebilir*. Fakat aynı maddeye göre bazı konularda devir mümkün değildir. Bunlar ise Anayasanın kabulü ve değiştirilmesi, ceza ve idari mevzuat ile yargılama usulü ile ilgili konulardır.

Türkmenistan “Devlet Başkanı” başlıklı bölümün, 68. maddesinde “*Türkmenistan Devlet Başkanı, devletin ve yürütme organının başı ve Türkmenistan’ın en yüksek görevli kişisidir. O Türkmenistan’ın devlet bağımsızlığının ve tarafsızlığının, toprak bütünlüğünün, Anayasaya saygının ve uluslararası yükümlülüklerin yerine getirilmesinin güvencesi olarak hareket eder*” şeklinde Türkmenistan Cumhurbaşkanının devletin yürütme organının başı olduğu vurgulanmaktadır.

Türkmenistan Bakanlar Kurulu başlıklı bölümün 91. maddesinde, “*Bakanlar Kurulu, yürütme ve idare organıdır. Türkmenistan Devlet Başkanı, Türkmenistan Bakanlar Kurulunun başkanıdır*” ve 92. maddede, “*Bakanlar Kurulu Bakanlar Kurulu Başkan Yardımcıları ve Bakanlardan oluşur. Türkmenistan Cumhurbaşkanı, merkezi yürütme organlarının başkanı olan diğer kişileri Bakanlar Kuruluna dâhil edebilir*” ifadeler ile yürütme yetkisinin Cumhurbaşkanı başkanlığında Bakanlar Kurulu’na ait olduğu belirtilmiştir.

Türkmenistan’da yasamanın feshi ve seçimlerin yenilenmesi hususuna da değinmekte fayda var. Türkmenistan Anayasası’nın 79. maddesine göre, “*Milli Gengeş aşağıdaki durumlarda süresinden önce feshedilebilir: 1) Ulusal referandumda alınan bir kararla, 2) Milletvekili üyelerinin tam sayısının en az üçte ikisinin çoğunluğuyla alınan bir kararla (kendi kendini feshetme), 3) Altı ay içinde Milli Gengeş’in yönetim organlarının teşkil edilememesi durumlarda Türkmenistan Devlet Başkanı tarafından*” şeklinde devlet başkanının yasama erkini feshetme etkisi yer almıştır.

Ayrıca Anayasa'nın 71. maddesinin 13. fıkrasında Devlet Başkanının yasama üzerindeki yetkilerinden bahsedilmiştir. 71. maddenin 13. fıkrasında *“Türkmenistan Cumhurbaşkanı referandum tarihini belirler, Türkmenistan Milli Gengeş kamaralarını planlanandan önce toplantıya çağırma hakkına sahiptir”* şeklinde Türkmenistan Cumhurbaşkanı Milli Gengeş kamaralarını planlanandan önce toplantıya çağırması yürütmenin yasama üzerindeki yetkisi ifade edilmiştir.

Yasamanın yürütmeyi denetleme araçlarından bahsetmek gerekirse, Anayasanın 75. maddesine göre *“Türkmenistan Cumhurbaşkanı tarafından Anayasanın ve yasaların ihlal edilmesi durumunda Türkmenistan Milli Gengeş, Türkmenistan Cumhurbaşkanına güvensizliğini ifade edebilir”*. Bu kapsamda Anayasanın ilgili maddelerine göre Anayasa'da belirtilen usul takip edilip tamamlandıktan sonra Türkmenistan Devlet Başkanı'nın görevden alınması konusu ulusal referanduma sunulur. Görüldüğü gibi, yasama, yürütme yerinde denetim ve görevi sonlandırma yetkisine sahiptir. Yasamanın yürütmeyi denetim araçlarından olan soru usule de düzenlenmiştir. Anayasa'nın 84. maddesine göre *“Halk Maslahatı üyesi ve bir Meclis milletvekili, Bakanlar Kuruluna, bakanlara ve diğer devlet organlarının başkanlarına sözlü ve yazılı soru sorma hakkına sahiptir”* şeklinde yasamanın bu yetkisi ifade edilmiştir.

Türkmenistan'da yargı yetkisi ile ilgili hükümler 96-108. maddelerde düzenlenmiştir. Türkmenistan Cumhuriyeti'nde yargı yetkisinin sadece hâkimlere ait olduğu anayasada düzenlenmiştir. Bu ülkede kanunların Anayasaya uygunluğunun yargısal denetimi bulunmamaktadır. Bu denetim siyasi organ olan Milli Gengeş'in bir kamarası olan “Meclis” tarafından yapılmaktadır.

Bu aşamada Türkmenistan'ın SSCB dönemindeki yasama, yürütme, yargı yetkisi ile konumuz açısından kuvvetler ayrılığın değerlendirmek istiyoruz. Türkmen SSC Anayasası'nın 97. maddesinde *“Türkmen SSC'deki en yüksek devlet gücü organı, Türkmen SSC Yüksek Konseyi'dir. Türkmen SSC Yüksek Konseyi, SSCB Anayasası ve bu Anayasa ile Türkmen SSC'nin yönetimine atfedilen tüm sorunları çözme yetkisine sahiptir. Türkmen SSC Anayasasının kabul edilmesi ve değişiklik yapılması, Türkmen SSC'nin ekonomik ve sosyal kalkınması için devlet planlarının onaylanması, Türkmen SSC'nin devlet bütçesinin onaylanması ve bunların uygulanmasına ilişkin raporların onaylanması; kendisine karşı sorumlu organların oluşumu sadece Türkmen SSC Yüksek*

Konseyi tarafından gerçekleştirilir. Türkmen SSC'nin kanunları, Türkmen SSC Yüksek Konseyi tarafından veya Kazak SSC Yüksek Konseyi'nin kararı ile halk oylamasıyla (referandum) kabul edilir” şeklinde Türkmen SSC Yüksek Konseyi’nin devletin en yüksek organı olduğu ve Yüksek Konsey’in ülke Anayasası’nın kabul edilmesi, değişiklik yapılması ve referandumun gerçekleşmesi ile ilgili karar alabileceği düzenlenmiştir.

Türkmen SSC Anayasası’nın 101. maddesinde kimlerin yasa teklifinde bulunma yetkisine sahip olduğu belirtilmiştir. Buna göre, *“Türkmen SSC Yüksek Sovyeti’nde yasama girişimi hakkı, Türkmen SSC Yüksek Sovyeti Başkanlığı’na, Türkmen SSC Bakanlar Kurulu’na, Türkmen SSC Yüksek Sovyeti’nin daimi ve diğer komisyonlarına, Türkmen SSC Yüksek Sovyeti milletvekilleri, Türkmen SSC Yüksek Mahkemesi, Türkmen SSC Savcısına aittir”.*

Yine diğer Orta Asya Türk Devletlerinde olduğu gibi yasama, yürütme ve yargı yetkilerinin bazılarını da elinde bulunduran Yüksek Konsey’in burada da olduğunu görüyoruz. Anayasa’nın 109. ve 112. maddelerinde Türkmen SSC Yüksek Konseyi Başkanlığının diğer yetkileri düzenlenmiştir.⁸⁰⁸ 109. maddeye göre *“Yüksek Konseyi Başkanlığı, Yüksek Konsey oturumları arasındaki dönemde ve bir sonraki olağan oturumda onayına sunarak: 1) Türkmen SSC’nin mevcut yasama işlemlerinde değişiklikler yapar, 2) bölgeleri/illeri oluşturur ve kaldırır; 3) Türkmen SSC Bakanlar Kurulunun teklifi üzerine, Türkmen SSC Bakanlıklarını ve Türkmen SSC Devlet Komitelerini kurar ve kaldırır, 4) Türkmen SSC Bakanlar Kurulu Başkanının teklifi üzerine, Türkmen SSC Bakanlar Kurulu üyesi olan kişileri görevden alır ve atar”.*

Türkmen SSC Anayasası’nın değiştirilmesi ise 172. maddede Türkmen SSC Yüksek Konseyi’nin toplam üye tam sayısının en az üçte iki çoğunluğu tarafından kabul

⁸⁰⁸ Türkmen SSC Anayasası’nın 112. maddesinde, *“Türkmen SSC Yüksek Konseyi, Türkmen SSC Yüksek Konseyinin yürütülmesine ilişkin konuları önceden gözden geçirmek ve hazırlamak, Türkmen SSC yasalarının ve Türkmen SSC Yüksek Konseyi’nin ve Başkanlığının diğer kararlarının uygulanmasına yardımcı olmak, devlet organlarının ve kuruluşlarının faaliyetlerini denetlemek için milletvekilleri arasından daimi komisyonlar seçer. Türkmen SSC Yüksek Konseyi, gerekli gördüğü zaman herhangi bir konuda soruşturma, denetim ve diğer komisyonları yaratır. Tüm devlet ve kamu kurumları, kuruluşları ve yetkilileri, daimi ve diğer komisyonların gereklerini yerine getirmeli, onlara gerekli materyalleri ve belgeleri sunmalıdır. Komisyon tavsiyeleri, devlet ve kamu kurumları, kurumlar ve kuruluşlar tarafından zorunlu incelemeye tabidir. Değerlendirmenin sonuçları veya alınan önlemler, öngörülen süre içinde komisyonlara bildirilmelidir”* şeklinde diğer çeşitli görevler belirtilmiştir.

edilen bir kararla gerçekleştirileceği belirtilmiştir. Dolayısıyla görüldüğü gibi Anayasa değişikliği Yüksek Konsey'e ait olduğu belirtilmiştir.

Yukarıdaki yetkilerine bakılırsa Yüksek Konsey'in hem yasama, hem yürütme yetkisini kullandığı görülmektedir. Bu durum kuvvetler birliğinin varlığını göstermektedir.⁸⁰⁹

Türkmen SSC Anayasası'nın 115. maddesinde Türkmen SSC Bakanlar Kurulunun, yani, Türkmen SSC Hükümeti'nin Türkmen SSC'deki devlet gücünün en yüksek yürütme ve idari organı olduğu ifade edilmiştir.

Türkmen SSC Hükümeti'ne Türkmen SSC'nin diğer kurum ve kuruluşlarının başkanları SSC Bakanlar Kurulu Başkanı'nın teklifi üzere Yüksek Konsey tarafından onaylayacağı 116. maddede yer almıştır. 117. maddede ise Türkmen SSC Bakanlar Kurulunun faaliyetleri hakkında Yüksek Konsey'e düzenli şekilde rapor vereceği ifade edilmiştir.

5. Değerlendirmemiz

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin kuvvetler ayrılığı ilkesini sırasıyla dört ülkenin hükümet sistemi, yasama yetkisi, yürütme yetkisi, yargı yetkisi, yasamanın yürütmeyi ve yargıyı denetlemesi, yürütmenin yasamayı ve yargıyı denetlemesi ve yargının yasamayı ve yürütmeyi denetlemesi konuları bağlamında değerlendirmeye tabii tutacağız.

Öncelikle bu ülkelerin anayasalarında kuvvetler ayrılığı ilkesinin varlığı belirtilmiştir. Bu husus Kazakistan Anayasası'nın 3. maddesinin 4. fıkrasında, Kırgızistan Cumhuriyeti Anayasası'nın 4. maddesinde, Özbekistan Anayasası'nın 11. maddesinde ve Türkmenistan Anayasası'nın 6. maddesinde ifade edilmiştir.

⁸⁰⁹ Romanenko Veronika Borisovna, "Razdeleniye Vlastey v Teorii i Praktike Konstitutsionalizma", 173, Bkz. Aynı yönde Magdilov M.M., "Nekotoryye Osobennosti Razvitiya Problemy Razdeleniya Vlastey", Sovyet devleti teorisinde, dört ana işlevini yürüten devlet organlarına ayrılmıştı - yasama, merkezileştirilmiş planlama, idari yönetim ve kontrol. 1977 SSCB Anayasası'nda devlet gücünün en yüksek organı, SSCB Yüksek Konsey yasama yetkisini kullanan yasama organı ve "Yüksek Konsey'e karşı sorumlu ve hesap verebilir" olan en yüksek yürütme organı Bakanlar Kurulu'ndan oluşuyordu. 1977 SSCB Anayasası (m.6), KP'nin iktidar üzerindeki tekeli savunmuştu. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin reddi, Sovyet anayasacılığının, siyasi sürecin yürütülmesinin ve federasyon müttefik üyelerinin çıkarları koordinasyonunun normatif bir düzenleyicisi olmadığı gerçeğine yol açtı. Sovyet anayasaları, komünist ideale yönelmiş bir partiokrasinin aracıydı. Bir anayasa mahkemesinin olmadığı bir sistemde anayasa savcılık tarafından denetlendi. (Romanenko Veronika Borisovna, "Razdeleniye Vlastey v Teorii i Praktike Konstitutsionalizma", 173.)

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Anayasalarında ülkelerin yönetim şeklinin başkanlık sistemi olduğu vurgulanmıştır: Kazakistan Anayasası'nın 2. maddesinin 1. fıkrasında, Kırgızistan Anayasası'nın 66. maddenin 1. fıkrasında, Özbekistan Anayasası'nın 89. maddesinde ve Türkmenistan Anayasası'nın 68. maddesinde yer almaktadır.

Söz konusu düzenlemelerde dikkati çeken hususlar şunlardır. Her ülkede yasa çıkarma yetkisini Cumhurbaşkanı da kullanabilmektedir. Ayrıca Kırgızistan Anayasası'nda diğer ülkelerden farklı olarak 10 bin seçmenin yasa teklif etme yetkisinin olduğunu görmekteyiz. Bu durum Kırgızistan'da demokrasi türleri açısından yarı doğrudan demokrasiye yaklaşımını göstermektedir. Dikkati çeken diğer husus ise Kazakistan hariç diğer ülkelerde yargı organlarının da yasa teklifinde bulunma yetkisidir. Bu durum ise kuvvetler ayrılığı açısından olumlu bir durum değildir. Zira yasama kuvvetinin en temel yetkilerinden birisinin yargı organlarınca kullanılması kuvvetler ayrılığını ihlal eder. Yasa teklifinde bulunma yetkisi bakımından kuvvetler ayrılığı ilkesine en uygun hareket eden Kazakistan'dır.

Kuvvetlerin birbirini denetlemesi bakımından ülkelere bakılırsa, Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinden en önemlilerinden biri Parlamento'yu fesih yetkisidir. Kazakistan Anayasası'nın 63. maddesinin 1. fıkrasında Kazakistan Cumhurbaşkanı belirli şartlar altında Meclisini feshedebileceği, Kırgızistan Anayasası'nın 64. maddesinin 1. fıkrasının 1. ve 2. bendinde Devlet Başkanı'nın, Jogorku Keneş'in belli şartlarda seçimleri belirleyeceği ve erken seçim yapılmasına ilişkin karar alacağı ve kanunla öngörülmüş durumlarda yerel meclisi feshedebileceği, Özbekistan Anayasası'nın 95. maddesinde, Âli Meclisi Yasama kamarasını ve Senatoyu feshedebileceği ifade edilerek yürütmenin yasama üzerindeki yetkisi ifade edilmiştir.

Yasamanın yürütmeyi denetleme araçları çok çeşitlidir. Bunlardan bazılarını Türk Devletlerinde uygulandığını görüyoruz. Özellikle başkanlık sistemine uygun olan meclis soruşturması ile soru usulünün daha fazla uygulandığı görülmektedir.

Yasamanın yürütme üzerindeki yetkileri açısından ülkeleri burada değerlendirmek gerekir. Kazakistan Anayasası'nın 47. maddesinin 2. fıkrasında Cumhurbaşkanı ancak vatana ihanet halinde Meclis tarafından görevden alınacağı düzenlenmiştir. Dolayısıyla yargı erkinin bu kapsamda yürütmenin başı olan devlet

başkanının denetleme yetkisi düzenlenmiştir. Kırgızistan Anayasası'nın 73. maddesinin 1. fıkrasında Cumhurbaşkanı'nın görevden alınmasından sonra cezai sorumluluğu olabileceği düzenlenmiştir. Aynı maddenin 2. fıkrasında Başkan, Anayasa ve yasaların ihlali nedeniyle ve Jogorku Keneş'in yetkilerine, yargının faaliyetlerine yasa dışı müdahale sebebiyle görevden alınabileceği ifade edilmiştir. 80. maddenin 6. fıkrasında Jogorku Keneş, Anayasanın öngördüğü şekilde Başkana karşı suçlamalarda bulunur; Başkanın görevden alınmasına karar verir. Türkmenistan Anayasası'nın 75. maddesinde Türkmenistan Cumhurbaşkanı'nın Milli Gengeş milletvekillerinin toplam üye sayısının en az üçte ikisinin talebi üzerine güvensizlik beyan edilebilir. Bu değerlendirilme yasamanın yürütme üzerindeki yetkisi olarak yorumlanabilir. Türkmenistan'ın "Devlet Başkanı Hakkında" Kanunun 16. maddesinin 3. fıkrasında Cumhurbaşkanı tarafından Türkmenistan Anayasası ve kanunlarının ihlali durumunda Halk Maslahatı, Devlet Başkanına güvensizlik beyan edebilir ve Türkmenistan Anayasasında öngörülen şekilde görevden alınması konusunu gündeme getirebileceği ifade edilmiştir.⁸¹⁰ Özbekistan Anayasası'nda Cumhurbaşkanı'nın güvensizlik veya meclis soruşturması yoluyla görevden el çektirilmesine ilişkin bir hüküm bulunmamaktadır.

SSCB dönemindeki dört ülke anayasalarında Yüksek Konseyi'n en yüksek devlet organı olduğu, Kazak, Kırgız, Türkmen SSC Anayasalarında 97. maddede ve Özbek SSC Anayasası'nın 101. maddesinde düzenlenmiştir. SSCB döneminde yasama teklifi hakkı Kazak, Kırgız, Türkmen SSC Anayasalarında 101. maddede ve Özbek SSC Anayasası'nın 106. maddesinde belirtilmiştir. Burada dikkat çeken husus, organik olarak bir yasama faaliyeti olan yasama teşebbüsünün Yüksek Mahkemesine ve Savcısına da verildiğidir. Bu durum kuvvetler ayrılığını ihlal eden bir durumdur. Zira yargı organlarında bulunan kurum veya kişilere yasamanın asli görevlerinden bir kısmını yapabilme yetkisi verilmiştir.

SSCB dönemindeki dört ülke anayasalarında; Kazak SSC, Kırgız SSC ve Türkmen SSC Anayasalarının 115. maddelerinde, Özbek SSC Anayasası'nın 119. maddesinde Bakanlar Kurulunun, devlet gücünün en yüksek yürütme ve idari organı olduğu ifade edilmiştir.

⁸¹⁰ Закон Туркменистана О Президенте Туркменистана, (Erişim Tarihi 06.12.2022), <http://www.turkmenbusiness.org/content/zakon-turkmenistana-o-prezidente-turkmenistana>

SSCB ülkelerinin Anayasalarında Yüksek Mahkemesinin en yüksek yargı olduğunu ve tüm mahkemeleri denetleyeceği belirtilmiştir. Bu husus Kazak SSC, Kırgız SSC ve Türkmen SSC Anayasalarının 153. maddelerinde Özbek SSC Anayasası'nın 162. maddesinde düzenlenmiştir.

Neticede SSCB dönemindeki anayasaları değerlendirdiğimizde kuvvetler ayrılığı ilkesinin mevcut olmadığını söyleyebiliriz. Yüksek Konsey'in yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin birçok yetkisini elinde topladığını görmekteyiz. Örneğin, kanunların Anayasaya uygunluğunun denetlenmesi ve kanunların yorumlanması yargı organına ait olması gereken bir yetkidir. Yine yürütmeye ait birçok husus, Yüksek Konsey bünyesinde yer almaktadır. Dolayısıyla kuvvetler ayrılığı bakımından SSCB dönemindeki devlet yönetiminde daha çok Yüksek Konsey merkezli kuvvetler birliği görüldüğünü söyleyebiliriz. Sovyet anayasacılığı, hukuk devletinin önemli unsuru olan kuvvetler ayrılığı ilkesini reddetti. Bu inkârın temeli, güçlerin konsantrasyonunu/birliğini destekleyen Marksist teorisiydi. Bu nedenle, Marksizm, sosyalist bir devlette kuvvetler ayrılığına duyulan ihtiyacı reddeder. Çünkü bu ilke, halkın temsil gücüne kısıtlamalar getirir.⁸¹¹

⁸¹¹ Romanenko Veronika Borisovna, "Razdeleniye Vlastey v Teorii i Praktike Konstitutsionalizma", 173; Bkz. Aynı yönde Magdilov M.M., "Nekotoryye Osobennosti Razvitiya Problemy Razdeleniya Vlastey", Sovyet devleti teorisinde, dört ana işlevini yürüten devlet organlarına ayrılmıştı - yasama, merkezileştirilmiş planlama, idari yönetim ve kontrol. 1977 SSCB Anayasası'nda devlet gücünün en yüksek organı, SSCB Yüksek Konsey yasama yetkisini kullanan yasama organı ve "Yüksek Konsey'e karşı sorumlu ve hesap verebilir" olan en yüksek yürütme organı Bakanlar Kurulu'ndan oluşuyordu. 1977 SSCB Anayasası (m.6), KP'nin iktidar üzerindeki tekeli savunmuştu. Kuvvetler ayrılığı ilkesinin reddi, Sovyet anayasacılığının, siyasi sürecin yürütülmesinin ve federasyon müttefik üyelerinin çıkarları koordinasyonunun normatif bir düzenleyicisi olmadığı gerçeğine yol açtı. Sovyet anayasaları, komünist ideale yönelmiş bir partiokrasinin aracıydı. Bir anayasa mahkemesinin olmadığı bir sistemde anayasa savcılık tarafından denetlendi. (Romanenko Veronika Borisovna, "Razdeleniye Vlastey v Teorii i Praktike Konstitutsionalizma", 173.)

SONUÇ

Hukuk devleti konusu bilimsel literatürde çok araştırılmasında rağmen bu kavramın herkes tarafından kabul edilen ortak bir tanımı yoktur. Bu kavramın akademik literatürde terminolojik karşılığı da farklıdır. Hukuk devleti kavramı İngiltere’de “the rule of law”, Almanya’da “rechtsstaat”, Amerika’da “due process”, İngiliz-Amerikan hukuk dilinde “state of law” ve Fransızcada ise, “etat de droit”, Rusya’da “pravovoe gosudarsvo”, Kazakçada ise “hukuktık memleket” olarak bilinmektedir.

Hukuk devleti tanımı farklı dilde farklı ifade edilmesine rağmen kavramsal içeriği benzerdir. Fakat yine de birebir aynı anlamı da vermemektedir. Örneğin, hukuk devleti, Almanya’da hukuk devleti, İngiltere ve ABD’de hukuk egemenliği ve Fransa’da ise hukukun üstünlüğü olarak bilinmektedir. Modern dünyamızda gelişmeyi ve refaha ulaşmayı hedefleyen devletlerin tercih ettiği model olarak “hukuk devleti” kavramının kökeni Antik Çağa dayanmaktadır. Toplumu belirli bir kurallara bağlayan düzenin, ilk kayıtlı örneği Eski Mezopotamya’da görülmüştür ve farklı evrimlerden geçerek bugünkü hukukun üstünlüğünü sağlayan hukuk devleti düzenine ulaşmıştır. Kanunların gelişiminde büyük katkısı olan eski uygarlıklar ve devletler, çeşitli dönemsel değişimler ve gelişimlerden geçerek günümüz hukuk sistemine büyük katkı sağlamıştır.

Hukuk devleti, “hukuk” ve “devlet” kavramlarından oluşmuştur. Bu iki kavramın, yani, hukuk ve devletin birbirine bağlı ve etkileşimli, birbirinin olmazsa olmaz unsurları olduğunu söyleyebiliriz. Örneğin, hukuksuz bir devletin olamayacağı gibi, devletin/toplumun olmadığı bir ortamda da hukuk olamaz. Bu konu çerçevesinde de tartışılmalı teoriler mevcuttur.

Devleti, kralın bir mülkü olarak savunan mülk devleti, daha sonra “Hazine Teorisi”nin ortaya çıkışıyla beraber polis devleti süreçlerinden geçerek hukuk devleti aşamasına ulaşan bu devlet modeli ilk olarak Almanya’da temelli oluşturulmuş ve daha sonra Fransa’da ve sonraki süreçlerde tüm Avrupa ülkelerinde yayılmıştır.

Hukuk devleti anlayışı, şekli hukuk devleti ve maddi hukuk devleti olarak iki farklı açıdan değerlendirilebilir. Şekli hukuk devleti, daha ziyade devletin hukuki denetimi, yargı bağımsızlığı, kuvvetler ayrılığı ve hukuki güvenlik gibi dışsal ve kurumsal ilkelere dayanmaktadır. Maddi hukuk devleti ise, özellikle kuralların adil, insan onuruna ve insan haklarına uygun bir şekilde düzenlenip uygulanmasını kapsar.

Bir devletin hukuk devleti sıfatını taşıması için olmazsa olmaz unsurları tarihi süreç içerisinde farklı düşünürler tarafından çeşitli versiyonlarda belirtilmiştir. 19. yüzyılda hukuk devleti ilkelerinin kavramsal çerçevesi belirlenerek bu unsurlar temel ve ek ilkeler olarak sınıflandırılmıştır. Hukuk devleti temel ve ek ilkelerinin sınıflandırılmasında da düşünürler hemfikir değillerdir. Bir grup düşünüre göre bazı unsurlar (örneğin sivil toplum) temel ilkelere yer alması gerekmektedir, diğer görüşe göre temelde değil ek ilkeler sınıfında yer almaktadır. Bu çerçeveye göre hukuk devleti, “despotik veya teokrasinin karşıtı” bir devlet olarak sıfatlandırılmıştır. Hukuk devletinin gerekleri farklı düşünürlere göre farklı içeriğe sahip olsa da asgari gerekleri, “hukuki güvenlik, insan haklarının korunması, kanun önünde eşitlik, bağımsız yargı ve kuvvetler ayrılığı ilkeleridir”.

Hukuk devletinin en önemli gereklerinden hukuki güvenlik ilkesinin çok sayıda tanımlaması mevcuttur ve kısaca bu kavram, kuralların belirliliğini, istikrarlılığını ve öngörülebilirliğini ifade eder. Hukuki belirlilik, kurallarının açık, net ve anlaşılır olması, kuralların ilan edilmesi şeklinde tanımlanabilir. Hukuk kurallarının istikrarlı olması ise kuralların gereğinden fazla sıklıkla değiştirilmemesi gerektiğini ifade eder. Hukuki öngörülebilirlik ise kuralların vatandaşlara ulaşılabilir olması ve kurallar hakkında yeterli bilgiye sahip olmasını sağlar.

Hukuk devletinin diğer bir ilkesi olan insan haklarının korunması ilkesi ise, her ne kadar maddi hukuk devletinin bir unsuru olsa da, hukuk devletinin tam anlamıyla yaşama geçirilmesi açısından hayatidir. Bu ilke, öncelikle temel insan haklarının anayasalarda güvence altına alındığı ve uygulamada da gerçekleştirildiği bir devlet sistemini gerekli kılar.

Bir başka hukuk devleti ilkesi olan kanun önünde eşitlik ilkesi, hukuki güvenlik ve insan hakları kapsamında yapılan ve ilan edilen kuralların, herkese herhangi bir ayrımcılık yapılmaksızın eşit şekilde uygulanmasını ifade eder.

Bağımsız yargı ilkesi de hukuk devletinin bir gereği olarak, öncelikle yargı kurumlarının ve hâkimlerin anayasal teminatlara sahip olmasını, atama, görev süreci ve süresi gibi hususlar açısından ekonomik, coğrafi, hukuki ve benzeri teminatlara sahip olmasını gerektirir. Böylece, yargıç karar verme sürecinde hiçbir etki altında kalmaksızın bağımsız olmasını ve adil yargılama ilkelerine uygun hareket etmesini sağlar. Son olarak,

kuvvetler ayrılığı ilkesi ise yasama, yürütme ve yargı organlarının ayrı olması ve iktidarın tek elde toplanmamasını, bu devlet organlarının birbirini denetlemesini ve dengelemesini gerektirir.

Bağımsızlıktan bu yana Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin anayasalarına baktığımızda bağımsızlıkla birlikte öncelikle yeni anayasalar yapıldığı görülmektedir. Sonrasında çeşitli dönemlerde anayasalarda değişiklikler yapılmış ve bazı ülkelerde (Özbekistan ve Türkmenistan hariç) anayasaların baştan itibaren yeniden düzenlendiği görülmüştür. Orta Asya Türk Devletleri anayasaları açısından hukuk devletinin beş ilkesini (hukuki güvenlik, insan hakları, hukuk önünde eşitlik, bağımsız yargı, erkler ayrılığı) ayrı ayrı üzerinde değerlendirdiğimizde ortak benzerlikler ve farklılıklar görmekteyiz.

Hukuki güvenlik ilkesini söz konusu Anayasalar açısından değerlendirdiğimizde (hukuki güvenliğin alt ilkeleri olan hukuki belirlilik, hukuki istikrar ve hukuki öngörülebilirlik açısından) çok olumlu bir tabloyla karşılaşmamaktayız. Bu ülkelerin anayasalarında hukuki belirlilik açısından anayasa metninde terimlerin yanlış kullanılması, metin cümlelerin bozuk olması gibi eksiklikler bulunmaktadır.

Hukuki istikrar açısından söz konusu ülkeleri değerlendirdiğimizde Özbekistan ve Türkmenistan'ın anayasalarının kısmen daha olumlu görmekteyiz. Zira Özbekistan ve Türkmenistan bağımsızlığını kazandıktan sonraki ilk anayasalarıyla devam ederken Kazakistan iki kere yeni Anayasa kabul etmiş, Kırgızistan ise dört kere yeni anayasa kabul etmiş olduğunu görmekteyiz. Bu ülkelerin anayasalarında bugüne kadar çeşitli tarihlerde değişiklikler yapılarak bu durum ülkelerdeki siyasi ve hukuki istikrarsızlığı göstermektedir. Hukuk kurallarının istikrarlılığı ilkesi açısından değerlendirildiğimizde anayasa değişikliklerinin iktidar lehine bir araç olarak kullanıldığını ve bunun Orta Asya Türk Devletleri bakımından önemli bir sorun olduğunu görmekteyiz.

Bu ülkelerin yürürlükteki Anayasalarındaki insan ve vatandaş hak ve özgürlükleri SSCB dönemindeki Anayasalarıyla kıyaslandığında daha geniş ve kapsamlı olduğu görülmektedir. SSCB dönemindeki anayasalarda bulunmayıp Orta Asya Türk Devletlerinin yürürlükteki anayasalarında bulunan haklar vardır. Bunlar, herkesin özgürce seyahat etme, yerleşme yeri ve ikametgâhını seçme hakkı, ülke sınırları dışına çıkma hakkı, insan üzerinde tıbbi, biyolojik ve psikolojik deney yapılması yasaklığı, hiç

kimsenin mahkeme kararı ve yalnızca kanunla belirlenen esas ve usul dışında, tutuklanamayacağı, gözaltına alınamayacağı ve özgürlüğünden yoksun bırakılamayacağı gibi maddelerdir. Ayrıca SSCB dönemindeki anayasalarında vatandaşın devlete karşı yükümlülüklerin daha ağırlıklı olduğu fark edilmiştir. Yürürlükteki anayasalarda, devletin en kıymetli hazinesinin insan olduğu belirtilmekteyken, SSCB dönemindeki anayasalarda sınıfsız komünist bir toplum inşa etmeyi hedeflendiği belirtilmiştir. Bu durum SSCB’de önceliğin insan değil toplum, yani devlet olduğunu göstermektedir.

Bu ülkelerde insan hakları açısından bazı hususlar eski Sovyet Anayasası mirasının gölgesi altında kalmıştır. Örneğin, diğer bir devletin vatandaşlığını tanınması bakımından ülkelerin (Kırgızistan hariç) SSCB dönemindeki gibi tek vatandaşlık kabul ettiğini görmekteyiz. Özbekistan’da ölüm cezasının uygulanmasını SSCB dönemindeki bir etkisi olarak değerlendirebiliriz. SSCB dönemi Anayasalarındaki tek partili sistemden farklı olarak Orta Asya Türk Devletlerinin yürürlükteki Anayasalarında, vatandaşların siyasi partileri kurma hakkı belirlenerek siyasi çoğulculuğa izin verildiğini görmekteyiz. Ayrıca son olarak Sovyetler Birliği’nde hukuk, Komünist Parti’nin bir aracı olduğunu ve Anayasalarda özgürlükler bulunmasında rağmen büyük ölçüde uygulanmadığını belirtebiliriz.

Ülkelerin yürürlükteki Anayasalarını kıyasladığımızda ve SSCB anayasalarının sosyalist bir yapıya sahip olduğu için sosyal hakların daha çok olduğunu görebiliriz. Ayrıca, bu ülkelerin yürürlükteki Anayasalarında herkes kendi ana dilini, kültürünü yaşama hakkı düzenlenmiş, SSCB döneminde ise enternasyonalizm ideolojisine dayanan bir siyaset, anayasaya yansımıştır. Kısaca, Sovyet rejimindeki insan hakları bu ülkelerin yürürlükteki hukuk sistemiyle karşılaştırdığımızda insan hakları, özgürlük, mülkiyet, serbest dolaşım ve diğer temel hakların daha güvencesiz olduğu görülmektedir. Orta Asya Türk Cumhuriyetleri’nin bağımsızlık sonrası dönemindeki anayasalarında bulunup SSCB dönemindeki anayasalarında bulunmayan eşitlikle ilgili maddeler vardır. Devletin tüm mülkiyet türlerinin eşitliği sağlanacağı, kamu derneklerinin ve toplumsal birliklerin kanun önünde eşitliği, dini kurumlar ve örgütlerin kanun önünde eşitliği, vatandaşların devlet memuriyetine girmede haklarının eşitliği gibi haklar SSCB dönemindeki anayasalarında bulunmamaktadır. Bu hakların eksikliği sosyalist devletlerde mülkiyetin sadece kamuya ait olduğundan kaynaklanmaktadır. Dinî kurumlar ve onların kanun önünde eşitliği SSCB anayasalarında bulunmayan ancak bağımsızlık sonrası dönemdeki

anayasalarında mevcut maddelerdir. Sovyet döneminde dinin yasak olduğu, inanç ve ibadet özgürlüğü olmadığı bir sistemde dini kuruluşların olması da mümkün değildi. Sovyet dönemindeki anayasalarında sivil toplumu oluşturan kamu dışı kuruluşlarla ilgili maddeler de eksiktir.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Anayasalarında yönetim şekli başkanlık sistemi olduğu ve kuvvetler ayrılığı ilkesinin varlığı vurgulanmıştır. Dört ülkede yasama işlevini yerine getiren yasama organları, Kazakistan'da Senato ve Meclis kamaralarından oluşan Parlamento, Kırgızistan'da Jogorku Keneş'e, Özbekistan'da Senatodan ve Yasama kamarasından (kanadından) oluşan Âli Meclis ve Türkmenistan'da Halk Maslahatı ve Meclis kamaralarından oluşan Milli Gengeş'tir. Dört ülkedeki ortak nokta yasa teklifi konusunda Cumhurbaşkanı'nın yetkili olmasıdır. Farklılık olarak ise Kırgızistan'da yasama teklifinde bulunma hakkında sahipler sırasında 10 bin seçmenin olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda ifade edilecek son husus, üç ülkede (Kazakistan hariç) yargı organlarının da yasa teklifinde bulunma yetkisinin olduğudur. Bu durum kuvvetler ayrılığı açısından olumlu bir durum olarak değerlendirilemez. Bu açıdan Kazakistan'ı yasa önerisinde bulunma yetkisi bakımından kuvvetler ayrılığı ilkesine göre en uygun hareket eden ülke olarak değerlendirilebilir.

Başkanlık sisteminin uygulandığı Orta Asya Türk Devletlerinden Kazakistan Anayasası'nda yürütme yetkisini Cumhurbaşkanı tarafından oluşturulan Hükümetin kullanacağı; Kırgızistan Anayasası'nda yürütme yetkisinin Cumhurbaşkanı tarafından kullanılacağı ve Bakanlar Kurulu'nun oluşumunun Cumhurbaşkanı tarafından belirleneceği; Özbekistan Anayasası'nda Devlet Başkanının oluşturduğu Bakanlar Kurulu tarafından yürütme yetkisinin kullanılacağı; Türkmenistan Anayasası'nda ise Devlet Başkanının, devletin ve yürütme erkinin başı olduğu ifade edilmiştir.

Kanunların anayasaya uygun olup olmadığı denetleyecek kurum olan Anayasa Mahkemesi'nin oluşumu ve gelişimi bu ülkelerde farklı boyuttadır. Bu dört ülkeden Anayasa Mahkemesi konusunda en tecrübeli olan ülke Özbekistan'dır. Kazakistan'da 1993 ve 1995 yılları arasında Anayasa Mahkemesi vardı. 1995 Anayasası ile birlikte bu kurum yerine daha siyasi bir kurum olan Anayasa Konseyi, mahkemenin işlevini yerine getiriyordu. 2022 Anayasa değişikliği ile tekrardan Anayasa Mahkemesi kurulmuştur. Bu durum ülkenin hukuk sisteminde olumlu bir gelişme sağladığını gösterir. 2021

Kırgızistan Anayasa değişikliğine kadar kanunların anayasaya uygunluğunu denetimini Yüksek Mahkeme'ye bağlı bir Anayasal Daire tarafından yürütülüyordu. 2021 Anayasası ile bağımsız bir Anayasa Mahkemesi kurularak kuvvetler ayrılığı ilkesin açısından bir ilerleme oluşmuştur. Türkmenistan'da ise Anayasa Mahkemesi adında ayrı bir kurum yoktur, bu faaliyetleri yasama organı olan Milli Gengeş'in alt kamerası olan Meclis yürütmektedir. Kanunların ve diğer normatif düzenlemelerin anayasaya uygun olup olmadığını denetleme açısından dört ülkeyi değerlendirdiğimizde Özbekistan Anayasa Mahkemesinin tecrübe açısından en ileride olduğunu söyleyebiliriz. Bir sonraki sıraya ayrı kurum değil farklı bir organın (Yüksek Mahkeme'nin) bünyesinde bulunarak 2021'e kadar bu faaliyeti yürüten Kırgızistan'ı yerleştirebiliriz. Bu konuda en son sırada ise anayasal denetimde hukuk devleti koşullarını karşılamayan ülke olarak Türkmenistan yer almaktadır.

Orta Asya Türk Cumhuriyetleri'nin SSCB dönemi ve yürürlükteki anayasalarını karşılaştırmalı olarak değerlendirdiğimizde Sovyet dönemi anayasalarında kuvvetler ayrılığı ilkesinin eksik olduğu kanaatindeyiz. Üst organ olan Yüksek Konsey'in yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerinin bazı yetkilerini elinde topladığını görmekteyiz. Örneğin, yürürlükteki anayasalarda kanunların Anayasaya uygunluğunun denetlenmesi ve kanunların yorumlanması yargı organına aitken, Sovyet dönemi anayasalarında bu yetki Yüksek Konsey'e aittir. Aynı şekilde yürütmeye ait görevler de Yüksek Konsey bünyesinde bulunmuştur. Böylece SSCB dönemindeki Anayasalarda kuvvetler ayrılığı değil Yüksek Konsey merkezli kuvvetler birliğinin var olduğu değerlendirmesini yapmak mümkündür.

Dört ülkelerin (Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan) anayasaları birçok kez değiştirilmesine rağmen gerçekleştirilen reformlar amaçlanan neticeleri elde edemese de bu ülkelerin gerek SSCB dönemine göre gerekse bağımsızlığın hemen sonrasındaki döneme göre hukuk devleti, insan hakları ve demokrasi açısından bir ilerleme kaydettiği gözlemlenmektedir. Belirtmek gerekir ki bağımsızlıktan sonra bu ülke anayasalarında hukuk devleti ilkelerinin oluşumu ve gelişimi açısından olumlu gelişmeler elde etmiş ve hukuk devletine yönelik yavaş da olsa ilerleme olduğunu söyleyebiliriz. Bir ülkenin hukuk sisteminin yenilenmesi iç ve dış faktörlere bağımlı olduğundan, bu ülkelerin hukuk sistemindeki tarihi geçmişini göz ardı etmek mümkün değildir. Ülkelerin siyasi tarihi ve geçmiş rejimde uygulanan hukuk sisteminden kısa sürede kopmak mümkün

değildir. Adı geçen ülkelerde Sovyet hukuk sistemi mirasının kalıntılarını görmekte isek de ülkelerde yapılan hukuk reformlarının, uluslararası hukuk standartlarına ayak uydurarak hukuk devletini oluşturma çabası olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Agdarbekov, T.A., Agdarbekova Z.T., Danişbayeva M.S., *Memleket jane Hukuk Teoriyası*. Türkistan: Turan Baspası, 2012.
- AIHM, Amuur&Fransa Kararı, 19776/92, 25.06.1996.
- AIHM, Büyük Daire, Brumărescu&Romanya, 28342/95, 28.10.1999.
- AIHM, (Büyük Daire), Stafford v. Birleşik Krallık, 28.05.2002, 46295/99.
- Akad, Mehmed, Dinçkol Bihterin Vural ve Bulut Nihat, *Genel Kamu Hukuku*. 16. Baskı, İstanbul: Der Yayınları, 2020.
- Akad, Mehmet, “Hukuk ve Devlet”. *Kadir Has Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. C. 2, S. 2., 2014.
- Akı, E. İrem. “Hukukun İç Ahlâkı: Lon L. Fuller’ın Görüşleri Çerçevesinde Bir İnceleme”. *AÜHFD*, C. 64, S. 1., 2015.
- Akşin, Sina. “Eski Yunan Yargı Sistemi: MÖ IV. Yüzyılda Atina’da Yargıçlar ve Mahkemeler”. *TBB Dergisi*, S. 123, 2016.
- Aktaş, Sururi. *Eleştirel Hukuk Çalışmaları*. 2.Baskı, İstanbul: XII Levha Yayını, 2011.
- Aktaş, Sururi. “Hukuk Devleti İdealine Felsefi Bir Bakış”. *YBHD*. Y. 5, Sayı 2020/1.
- Akyıldız, Ali. *Hukuk Devleti, Yargı Bağımsızlığı ve Danıştay*. Ankara: Anıttepe Yayıncılık, 2009.
- Alan, Nuri. (Demokratik) Hukuk Devleti ve Anayasa. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, C. 58, S. 1., 2003.
- Alekseev, S.S.. *Teoriya Gosudarsva i Prava*., 3-e izdanie, İzdatelstvo Norma, 2009.
- Anayurt, Ömer. *Anayasa Hukuku, Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)*. Birinci Baskı, Ankara: Seçkin, 2018.
- Anayurt, Ömer. *Anayasa Hukuku Genel Kısım (Temel İlkeler, Kavram ve Kurumlar)*. 3. Baskı, Ankara: Seçkin Yayınevi, 2020.
- Araslı, Utkan. *Anayasa Mahkemesi İptal Kararları Açısından Anayasal Temel İlke ve Kavramlar*. Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları, 2015.
- Arıkan, Abdullah. “Vergi Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi”, Doktora Tezi, Trabzon, Aralık, 2021.
- Atar, Yavuz. *Türk Anayasa Hukuku*. 11. Baskı, Ankara: Seçkin Yayınevi, 2017.
- Atar, Yavuz. *Türk Anayasa Hukuku*. 12. Baskı, Ankara: Seçkin Yayınevi, 2018.
- Atay, Ender Ethem. “İnsan Haklarının Gerçekleştirilme Şartı Olarak Hukuk Devleti”. *Polis Dergisi*, Y. 9, S. 36, 2003.
- Atay, Ender Ethem. “Yargı Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı İlkesi Işığında Danıştay”. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XVII, Sa. 1-2., 2013.
- Atay, Ender Ethem. *İdare Hukuku*. 6. Baskı, Ankara: Turhan Kitabevi, 2018.
- Avcı, Mustafa. *Türk Hukuk Tarihi*. 7. Baskı, Konya, 2018.
- AYM, 28.02.1989, E.1988/32, K.1989/10, RG, 22.06.1989.
- Bourdieu, Pierre. *Devlet Üzerine, Goleege De Franse Dersleri (1989-1992)*, Çev. Aslı Sümer, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınevi, 2016.
- Bozkurt, H. Argun. “Antik Yunan’da Hukuk ve Mitoloji”, *Hukuk Gündemi*, February 4, 2017.

- Caniklioğlu, Meltem. “Hukuk Devletinde Siyasi İktidar ve Yargının Karşılıklı Konumu-İlişkileri”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 10, S. 1, 1997.
- Cassirer, Ernst. *Devlet Efsanesi*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları, 1993.
- Chevallier, Jacques. *Hukuk Devleti*, Çev. Ertuğrul Cenk Gürcan, Ankara: İmaj Yayınevi, 2010.
- Cin, Halil, Akyılmaz Gül, *Türk Hukuk Tarihi*. 9. Baskı, Konya, 2017.
- Çağlayan, Sezai. Doğan Muharrem, Egemenlik Üzerine Politik ve Hukuki Açından Bir İnceleme: “Devlet Egemenliği” mi, “Birey Egemenliği” mi?, Kocaeli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 5, Sayı: 10, 2014.
- Çin, Selim. “Demokrasi ve Hukuk Devleti İkilemi”. 1. Baskı, Ankara: Astana Yayınları, 2019.
- Çınar, M. Fatih. “Kuvvetler Ayrılığı İlkesi ve Anayasa Mahkemesinin Yorumu (Karşılaştırmalı Anayasa İncelemesi)”, IBAD Sosyal Bilimler Dergisi, (5), Güz/Fall, 2019.
- Clark, David. *The Many Meanings of the Rule of Law, Law, Capitalism and Power in Asia, the Rule of Law and Legal Institutions*, Edited by, Kanishka Jayasuriya, London: Routledge, 1999.
- Cormick, McCormick. *Karşılaştırmalı Siyaset ve Yönetim Sistemleri*. Ankara: Felix Kitap, 2020.
- Coşkun, Vahap. *İnsan Hakları: Kaynağı, Felsefi Temelleri ve Gelişimi, İnsan Hakları ve Demokratikleşme Süreci*, Ed. İhsan Dağı, Emre Gökalp, 4. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Çağrı, Erhan. Siyasi Tarih-I. Ed. Erhan, Ç. ve diğerleri, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 2012.
- Dore, Fatma. “Lykurgos: Rousseau’nun Model Yasacısı”, *Felsefelogos*, S. 61, 2016.
- Döner, Ayhan. *İnsan Haklarının Uluslararası Alanda Korunması ve Avrupa Sistemi*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2003.
- Döner, Ayhan. *Türk Anayasa Hukuku*. 2. Baskı, Ankara: Yetkin Yayınları, 2022.
- Durdu, Zafer. “Siyasal Kültür, Modern Devlet ve Demokrasinin Demokratikleşmesi”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt 11, Sayı: 61, 2018.
- Durkal, Eroğlu Müzeyyen. “İdarenin Sorumluluğunun Ortaya Çıkışı ve Temeli”. *Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* C. XXIII, S. 1., 2019.
- Düvenci, Serhat. “Devletin Köken Teorileri Açısından Devleti Doğuran Etmenler: Çeşitli Uygarlıklar ve Topluluklar Üzerinden Bir Değerlendirme”. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, Cilt: 1, Sayı: 2, Ağustos, 2018.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin. *Anayasa Hukuku*. Ankara, Yetkin Yayınları, 2015.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin. “Roma İmparatorluğunun Devlet Felsefesi ve Osmanlı Devleti (Stoa’cı Seneca ve Önceki Kamu Hukukumuz Açısından”. *Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Sayı : 6., 1993.
- Friedrich, August, Hayek Von. *The Constitution of Liberty*. Routledge, London, 1990.
- Friedrich, August, Hayek Von. *Siyasi Bir İdeal Olarak Hukuk Devleti, Hukuk Devleti Hukuki Bir İlke Siyasi Bir İdeal*. Der: Ali Rıza Çoban, Bilal Canatan ve Adnan Küçük, Ankara: Adres Yayınları, 2008.

- Galip, R. Okandan. “Devletin Şahsiyetinin Müessese Fikriyle İzahı”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, C. 16, S. 1-2, 2011.
- Gedik, Ömer. “Anayasa Mahkemesi Kararlarının Yorum Yöntemleri Açısından İncelenmesi”. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.
- Gerald, L. Neuman. *Rule of Law ve Rechtsstaat İlkeleri, Hukuk Devleti Hukuki Bir İlke Siyasi Bir İdeal*. Der. Ali Rıza Çoban, Bilal Canatan ve Adnan Küçük, Ankara: Adres Yayınları, 2008.
- Gerven, Van. *The European Union, A polity of States and Peoples*. California: Stanford University Press, 2005.
- Gönenç, Levent. “Yargının Bağımsızlığı ve Tarafsızlığı”. *Tepav Anayasa Çalışma Metinleri*, 2011.
- Gözler, Kemal. Anayasa Hukukunun Genel Esasları. Ders Kitabı, 1. Baskı, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2010.
- Gözler, Kemal. Türk Anayasa Hukukuna Giriş. 8. Baskı, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2013.
- Gözler, Kemal. Türk Anayasa Hukuku Dersleri. 21. Baskı, Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2017.
- Gözler, Kemal. *Hukuka Giriş*. 6. Baskı, Bursa, 2009.
- Gözler, Kemal, Kaplan Gürsel. *Kısa İdare Hukuku*. Bursa: Ekin Basım Yayın Dağıtım, 2011
- Gözler, Kemal. “Devlet’ Kelimesi Üzerine İkinci Deneme: 'Mülk', 'Dırjava' ve 'Gosudarstvo' Kelimeleri Hakkında Bazı Düşünceler”. *Türkiye Günlüğü*, Sayı 130, Bahar, 2017.
- Günday, Metin. *İdare Hukuku*. Ankara: İmaj Yayınları, 1997.
- Güriz, Adnan. *Hukuk Başlangıcı*. 15. Baskı, Ankara, 2013.
- Güriz, Adnan. *Hukuk Felsefesi*. On Birinci Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2015.
- Hatemi, Hüseyin. *Hukuk Devleti Öğretisi*. İstanbul: İşaret Yayınevi, 1989.
- Homerios. *İlyada IX.*, Çev. A. Erhat & A. Kadir, 20. Basım, İstanbul: Can Yayınları, 2005.
- İba, Şeref. *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2018.
- İbrayeva, Assel. *Teoriya Gosudarsva i Prava*. Almatı, 1995.
- İnceoğlu, Sibel. “Hukuk Devletinin İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Türk Anayasa Mahkemesi Kararlarında Tezahürü: Karşılaştırmalı Bir Çalışma”, *Anayasa Hukuku Dergisi*, C. 4, S. 7., 2015.
- İsmayılov, İlyas. *Hukuk Devleti*. İstanbul: Yayınevi, 2015.
- İşık, Adem. “İlk Şehirler ve Yazılı Medeniyete Geçiş”, *Mavi Atlas*, 6(2)/2018.
- Jumanaliyev, T., *İstorya Kirgızistana v Shamah i Kommentariyah*. Bishkek, 2012.
- Kaboğlu, İbrahim. *Anayasa Hukuku Dersleri (Genel Esaslar)*. 11.Bs., İstanbul: Legal Yayıncılık, 2016.
- Kaboğlu, İbrahim. “Sosyal Haklar: Torbala ve Öğüt”, *Birgün*, 23.12.2010.
- Kalabalık, Halil. *İnsan Hakları ve Kamu Özgürlükleri*. Ed. Nazmiye Özenbaş Boydağ, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2018.

- Karagöz, Betül. “Mutlakîyetçi Devletten Hukuk Devleti’ne Hukuk Devleti’nden Dünya-Sistemi’ne: Sivil Uygarlığın Kurumsallaşma Süreci”. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.
- Kaya, Semih Batur. “Hukuk Devleti, Demokrasi ve Anayasacılık Ekseninde Anayasa Yargısı ve Yargısal Aktivizm”. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. XIX, S. 3., 2015.
- Keser, Hayri. “Türk Anayasa Yargısında Hukuk Devleti İlkesi”. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2005.
- Khairmukhanmedov, Nurbek. “Kazakistan Cumhuriyeti’ndeki Başkanlık Sisteminin Yapısal Özelliği ve Sorunları”. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3 (5), 2017.
- Köküsarı, İsmail. *Anayasa Hukukunda Hukuki Güvenlik İlkesi*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2015.
- Krygier, Martin. “Rule of Law (and Rechtsstaat)”, *International Encyclopedia of the Social&Behavioral Sciences*, 2nd edition, Volume 20, Oxford 2015, 780–787.
- Kutlu, Mustafa Talat. “Hukuksal Romantizm”, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, Cilt: 24, Sayı: 97, Kasım, 2011.
- Küçük, Eşref. “Eski Roma’da Cumhuriyet Dönemi Halk Meclisleri ve Yasa Yapım Süreçleri”, *Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S. 1., 2017.
- Linz, Juan, Stepan Alfred, *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe*, Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996.
- Manov, G.N., *Teoriya Gosudarstva i Prava*. Ed: Manov, G.N., Moskva: Bek Yayınevi, 1996.
- Maymakov, G., *Kazakistan Respublikasının Sayasi-Hukuktık Tarihi*. Almatı: Gılım Baspası, 2000.
- Metin, Yüksel. “Türkiye’de Yargı Bağımsızlığına İlişkin Kimi Sorunlar ve Çözüm Önerileri”, *Anayasa Yargısı*, S. 27, 2010.
- Muhayev, R.T., Zemshov, A.V. *Politologiya v Shemah, Konspekt Leksii*. Moskva: Prior-İzdat, 2003.
- Mustafa, Bayram Mısır. “Hukuk ve Devlet Özdeşliğinin Ötesinde Kamu Hukuku”, *Ankara Barosu Dergisi*, 2013.
- Niazaliev, O., “Failed Democratic Experience in Kyrgyzstan: 1990-2000”. A Thesis Submitted to The Graduate School of Social Sciences of Middle East Technical University, 2004.
- Oğurlu, Yücel. “An Essay on Main Provisions of The Constitution of Republic of Kazakhstan on Organization of State and Administration”. *Erzincan Binalı Yıldırım Üniversitesi, Hukuk Fakültesi Dergisi (EBYÜ-HFD)*, Cilt V, sayı: 1-4, 2001.
- Oğurlu, Yücel. *İdare Hukukunda Kazanılmış Haklara Saygı ve Haklı Beklentiler Sorunu*. Birinci Baskı, Ankara: Seçkin, 2003.
- Oğurlu, Yücel. *İdare Hukukunda “E-Devlet” Dönüşümü ve Dijitalleşen Kamu Hizmeti*. 1. Baskı, İstanbul: XII Levha, 2010.

- Oktay, Cemil. *Çoğulcu Kurumsallaşmış Yarı Başkanlık Rejimi: Fransa, Karşılaştırmalı Siyasal Sistemler*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Fakültesi Yayınları, 2014.
- Onar, Sıddık Sami. *İdare Hukukunun Umumi Esasları*. Üçüncü Baskı, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1967.
- Özaltın, Oğuzhan. “Türkiye’de Kamu Yönetimi Açısından Hukuk Devleti Algısının Ölçümü”, *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi Dergisi*, 54(4). 2019.
- Özbudun, Ergun. *Türk Anayasa Hukuku*. 2017 Anayasa değişikliklerine göre gözden geçirilmiş 18. Basım, Ankara: Yetkin Yayınları, 2018.
- Özcan, Mehmet Tevfik. *Modern Toplum ve Hukuk Devleti*. 2. Baskı, İstanbul: Tekin Yayınevi, 2017.
- Özdemir, M. Burak. “Durgun Fatih, Antikitenin Öğrettikleri: Yeni Çağ Avrupa Düşüncesinde Yeni Stoacılık”. *İnsan ve Toplum*, C.1, S. 1., 2011.
- Pamir, Aybars. “Eski Orta-Asya Türk Hukuku’nda Kurultay Müessesesi”. *Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, S.3. 2015.
- Ploskih, B.M., *İstoriya Kirgızov i Kirgızistana*. Ed. Ploskih, B.M., Bishkek: “İlim” Yayınevi, 2003.
- Rosenfeld, Michel. “Hukukun Üstünlüğü ve Anayasal Demokrasinin Meşruiyeti”. Çev.: Volkan Aslan, *Hukuk Kuramı*, C. 1, S. 2, Mart-Nisan, 2014.
- Ruhi, M. Emin. *Doğrudan Demokrasi, (e-Demokrasi)*. Ankara: Seçkin Yayınevi, 2005
- Sami, Şemseddin. *Kâmûs-ı Türkî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 2017.
- Sancar, Mithat. *Devlet Akli Kısılcancında Hukuk Devleti*. 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Sapargaliyev, G., *Kazakistan Respublikasının Konstitusyalık Hukuku*. Almatı: Jeti Jargı, 2013.
- Sır, Onur. “Hukuk Devleti Açısından Kanunların Anayasaya Uygunluğunun Yargısal Denetimi”. Doktora Tezi, DEU, 2010.
- Tabanov, S.A., Orazova, A.A., Kurdeli Zamannın Ötpeli Kazanderdegi Kazak Koğamı Ata Zandarının (Konstitusyalarının) Tarihi-Hukuktuk Sabaktastığı. Jeti Jargı, Almatı, 2010.
- Taciser, Sivas. *Uygarlık Tarihi*. Ed. Sivas, T. 4. Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi, 2015.
- Tanör, Bülent, Yüzbaşıoğlu Necmi, *1982 Anayasasına göre Türk Anayasa Hukuku*. 9. Baskı, İstanbul: Beta Yayınevi, 2009.
- Teziç, Erdoğan. *Anayasa Hukuku*. 13. Baskı, İstanbul: Beta Yayınevi, 2009.
- Tiedemann, Paul. “Almanya’da Şekli Hukuk Devleti İlkesi”. Çev. Erdal Yerdelen, *Hukuk Köprüsü*, C. 6, S. 11, 2016.
- Troper, M. (2005). “Sınırlı İktidar, Hukuk Devleti ve Demokrasi”, Ed. Ozan Ergül, *Demokrasi ve Yargı Sempozyumu*, Ankara, 04-05-06 Ocak.
- Troper, M., *Hukuki Devlet Kuramı Üstüne, Devlet Kuramı*, Derleyen Cemal Bali Akal, Bir Devlet Kuramı İçin Giriş, Ankara: Dost Kitabevi, 2005.
- Turan, Hüseyin. “Adil Yargılanma Hakkının İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi’ndeki Yeri ve Önemi”, *TBB Dergisi*, S. 84., 2009.

- Uygun, Oktay. *Devlet Teorisi*. İstanbul: Onikilevha Yayınevi, 2017.
- Üçok, Coşkun, Mumcu Ahmet ve Bozkurt Gülnihal, *Türk Hukuk Tarihi*. 17.bs., Ankara, 2015
- Ülgen, Pınar. “Ortaçağ Avrupa’sında Feodal Sisteme Genel Bir Bakış”, *Mukaddime*, Sayı 1., 2010.
- Venedik Komisyonu Tarafından 106. Genel Kurul Toplantısında Kabul Edilen Hukuk Devleti Kontrol Listesi, (çev. Av. Gizem Günaydın).
- Vergin, Nur. *Siyasetin Sosyolojisi*. İstanbul: Altan Basım Ltd., 2008.
- Yaltı, Başar. “Hukuk Devleti Perspektifinden Avukatların “Adil Yargılama” Algısı”. Doktora Tezi, İÜ., 2018.
- Yaşar, Hasan Nuri. “İdarenin Sorumluluğu Üzerine Düşünceler”. *İÜHF*, C. LXVI, S.1, Y., 2008.
- Yayla, Atilla. *Demokrasinin Kavramsal ve Kurumsal Temelleri, İnsan Hakları ve Demokratikleşme Süreci*. Ed. İhsan Dağı, Emre Gökalp, 4.Baskı, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2014.
- Yıldız, Hayrettin. “Hukuk Devletinin Gelişim Süzrecinde Mülk Devleti ve Polis Devleti”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.15, S. 2, 2013.

İnternet Kaynakları

- Andrey Medushevskiy, “Konstitusionnaya Reforma v Turkmenistane: Perekhod k demokratii İli Modernizatsiya Avtoritarizma?”. Erişim Tarihi 03.10.2022, <https://cyberleninka.ru/article/n/konstitusionnaya-reforma-v-turkmenistane-perehod-k-demokratii-ili-modernizatsiya-avtoritarizma>
- Anna Yuranets, “Po Stopam Niyazova: v Turkmenii Sozdadut Dvukhpalatnyy Parlament v Turkmenii Posle Konstitusionnoy Reformy Poyavitsya Dvukhpalatnyy Parlament”. Erişim Tarihi 14.09.2021. https://www.gazeta.ru/politics/2020/09/25_a_13268191.shtml
- Avrupa Konseyi Statüsü. Erişim Tarihi 22.11.2021. https://inhak.adalet.gov.tr/Resimler/Dokuman/2712020093815001_tur.pdf
- Avrupa Birliği Temel Haklar Bildirgesi. Erişim Tarihi 28.11.2022. <https://www.avrupa.info.tr/tr/avrupa-birligi-temel-haklar-bildirgesi-708#:~:text=Avrupa%20halklar%C4%B1%2C%20aralar%C4%B1nda%20daha%20yak%C4%B1n,ve%20dayan%C4%B1%C5%9Fma%20%C3%BCzerine%20in%C5%9Fa%20edilmi%C5%9Ftir>
- Cengiz Otacı, “Öngörülebilirlik Bağlamında Ceza Hukuku İçtihatları ve İçtihatların Sağlaması Gereken Hukuki Güvenlik”. Erişim Tarihi 05.10.2021. <http://hfsa-sempozyum.com/wp-content/uploads/2019/01/HFSA27-Otac%C4%B1.pdf>
- “Constitution Of The Republic Of Kazakhstan, The Amendments and Additions Made by Law of the Republic of Kazakhstan” Dated on October 7, 1998, Law of the Republic of Kazakhstan dd. May 21, 2007, Law of the Republic of Kazakhstan dated on February 2, 2011, Law of the Republic of Kazakhstan dated on March 10, 2017. In accordance with the Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated on September 6, 1995 № 2454 «Of the Constitution of the Republic of Kazakhstan». Erişim Tarihi 20.06.2021. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1017178#activate_doc=2

- Derbysheva Yekaterina Aleksandrovna, “Printsip Pravovoy Opredelennosti: Ponyatiye, Aspekty, Mesto v Sisteme Printsipov Prava”. Dissertatsiya na Soiskaniye Uchenoy Stepeni Kandidata Yuridicheskikh Nauk. Yekaterinburg – 2020. Erişim Tarihi 02.01.2023. https://usla.ru/science/dissovet/file/base/1/493/dissert_dl.pdf?d=2
- Emre Can, “İdari İşlemin Şekil Unsuru”. (İstanbul, On İki Levha Yayıncılık, 2016). Erişim Tarihi 02.01.2023. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET001108.pdf>, 58
- Esqali Salamatov, “Mağinasız Audarmanın Saldarı”. Erişim Tarihi 02.09.2021. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32173275#pos=6;-116
- Fatma Karakaş Doğan, “Uluslararası Düzenlemeler Işığında Mağdur Haklarının ve Suç Mağdurlarına Yardım Hakkında Kanun Tasarısının Değerlendirilmesi”. Erişim Tarihi 12.10.2020. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/813324>
- Fransız Cumhuriyeti Anayasa. Erişim Tarihi 22.11.2022. https://mahmudcelaleddinoktenaihl.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/44/10/761717/dosyalar/2019_10/13124433_Fransa_AnayasasY.pdf
- Gerald Staberock, “A Rule of Law Agenda for Central Asia”. Erişim Tarihi 13.09.2021. <http://projects.essex.ac.uk/ehrr/v2n1/staberock.pdf>
- Hukuk Devleti Akademisi, Erişim Tarihi 20.03.2021. <http://www.stgm.org.tr/tr/icerik/detay/hukuk-devleti-akademisi>
- İnsan Haklarının Evrensel Bildirgesi, Erişim Tarihi 12.12.2022. <https://www.hsk.gov.tr/Eklentiler/Dosyalar/9a3bfe74-cdc4-4ae4-b876-8cb1d7eeae05.pdf>
- İspanya Anayasası. Erişim Tarihi 20.11.2022. https://mahmudcelaleddinoktenaihl.meb.k12.tr/meb_iys_dosyalar/44/10/761717/dosyalar/2019_10/13124433_Yspanya_AnayasasY.pdf
- İtalyan Anayasası. Erişim Tarihi 22.11.2022. <https://hukukbook.com/italya-cumhuriyeti-anayasasi/>
- İslam Roziyev, “V Kyrgyzstane Sobirayutsya Otmenit' Mnozhestvo Zakonov İ Napisat' Novyye. Ob “Yasnyayem, Chto Proiskhodit i Prichem Zdes' Gil'otina”. Erişim Tarihi 15.09.2021. <https://kloop.kg/blog/2021/05/05/v-kyrgyzstane-sobirayutsya-otmenit-mnozhestvo-zakonov-i-napisat-novye-obyasnyaem-chto-proishodit-i-prichem-zdes-gilotina/>
- Khaitov: “Tsel' Konstitutsionnoy Reformy V Turkmenistane — Perekhod K Dvukhpalatnoy Sisteme”. Erişim Tarihi 18.09.2021. <https://sng.fm/12923-haitov-cel-konstitucionnoj-reformy-v-turkmenistane-perehod-k-dvuhpalatnoj-sisteme.html>
- “Kak Menyalas' Konstitutsiya Uzbekistanaza Posledniye 26 let”. Erişim Tarihi 10.04.2021. <https://kun.uz/ru/news/2018/12/08/kak-menalas-konstitucia-uzbekistana-za-poslednie-26-let>
- Kazakistan Respublikası Konstisitusyası. Erişim Tarihi 10.06.2022. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029&pos=5;-96#pos=5;-96
- Khaydarali Yunusov, “Olimjon Sobir, The Development of Legal Systems of Central Asian States”. Erişim Tarihi 13.09.2021. <https://www.ssoar.info/ssoar/bitstream/handle/document/41303/ssoar->

- studeuropene-2014-2-yunusov_khaydarali-The_Development_of_Legal_Systems.pdf?sequence=1&isAllowed=y&lnkname=ssoar-studeuropene-2014-2-yunusov_khaydarali-The_Development_of_Legal_Systems.pdf
- “Khronologiya Vyborov Prezidenta Kazakhstana”. Erişim Tarihi 15.11.2021. <https://ru.sputnik.kz/spravka/20190319/9203775/hronologiya-vybory-prezident-kazakhstan.html>
- Konstitutsiya (Osnovnoy zakon) Kazakhskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki ot 20 aprelya 1978 goda. Erişim Tarihi 15.05.2020. https://ru.wikisource.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D1%8F_%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B9_%D0%A1%D0%A0_1978_%D0%B3%D0%BE%D0%B4%D0%B0
- Konstitutsiya Kirgizskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki, g.Frunze ot 20 aprelya 1978 goda. Erişim Tarihi 14.04.2020. Konstitutsiya Kirgizskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki. (minjust. gov.kg)
- Konstitutsiya Kyrgyzskoy Respubliki. Erişim Tarihi 07.09.2021. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru>
- Konstitutsiya Kyrgyzskoy Respubliki, Prinyata Referendumom (Vsenarodnym Golosovaniyem) 11 Aprelya 2021 goda, (Vvedena v Deystviye Zakonom Kyrgyzskoy Respubliki ot 5 Maya 2021 goda). Erişim Tarihi 07.09.2021. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/112213?cl=ru-ru>
- Konstitutsiya Respubliki Kazakhstan (Prinyatana Respublikanskom Referendume 30 Avgusta 1995 goda) (S Izmeneniyamii Dopolneniyami po Sostoyaniyuna 23.03.2019 g.). Erişim Tarihi 20.06.2021. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029
- Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) Respubliki Uzbekistan, Prinyata 19.04.1978 g. Na Vneocherednoy Shestoy Sessii Verkhovnogo Soveta Respubliki Uzbekistan Devyatogo Sozyva. Erişim Tarihi 17.08.2021. [https://nrm.uz/contentf?doc=391018_konstituciya_\(osnovnoy_zakon\)_respubliki_uzbekistan_\(prinyata_19_04_1978_g_na_vneocherednoy_shestoy_sessii_vs_ru_z_devyatogo_sozyva\)](https://nrm.uz/contentf?doc=391018_konstituciya_(osnovnoy_zakon)_respubliki_uzbekistan_(prinyata_19_04_1978_g_na_vneocherednoy_shestoy_sessii_vs_ru_z_devyatogo_sozyva))
- Konstitutsiya Respubliki Uzbekistan ot 8 dekabrya 1992 goda (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyuna 08.02.2021 g.). Erişim Tarihi 03.12.2020. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30433237
- Konstitutsiya (Osnovnoy Zakon) Turkmeniskoy Sovetskoy Sotsialisticheskoy Respubliki (13 Aprelya 1978 G.), Prinyata Na Vneocherednoy Devyatoy Sessii Verkhovnogo Soveta Turkmeniskoy SSR Devyatogo Sozyva 13 Aprelya 1978. Erişim Tarihi 10.08.2020. g., <https://nodussr.ru/konstituciya-turkmenskoj-ssr>
- Konstitutsiya SSSR 1977 goda. Erişim Tarihi 10.05.2021. <http://www.rusconstitution.ru/library/constitution/articles/1225/>
- Konstitutsiya Turkmenistana (Novaya Redaktsiya) (S Izmeneniyamii Dopolneniyamipo Sostoyaniyuna 25.09.2020 g.). Erişim Tarihi 12.28.2020. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31337929
- “Konstitutsiyu Uzbekistana Izmenili” 06.03.2019. Erişim Tarihi 04.04.2021. Sputnik Узбекистан (sputniknews.ru),

- “Konstitutsionnoye Pravo: Itogi Razvitiya, Problemyi Perspektivy”. Sbornik . Otv. Red. Avak'yan S.A. Sbornik Materialov Mezhdunarodnoy Nauchnoy Konferentsii, 16-Mart 2017 MGU Im. M. V. Lomonosova, Yuridicheskii Fakul'tet, Moskva, 2017. Erişim Tarihi 06.06.2021.
https://books.google.com.tr/books?id=nKdCDwAAQBAJ&pg=PT284&lpg=PT284&dq=27+%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D0%B1%D1%80%D1%8F+1995+%D0%B3.+%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5+%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B9+t%C3%BCrkmenistana&source=bl&ots=V40rObbnNM&sig=ACfU3U3Nywbc2VEFAbd7bqo_iHydn7y7Vg&hl=tr&sa=X&ved=2ahUKEwikipbU0_7yAhXO-KQKHbJtBP sQ6AF6BAgLEAM#v=onepage&q=27%20%D0%B4%D0%B5%D0%BA%D0%B0%D0%B1%D1%80%D1%8F%201995%20%D0%B3.%20%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5%20%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B8%D1%82%D1%83%D1%86%D0%B8%D0%B9%20t%C3%BCrkmenistana&f=false
- Konstitutsionnoye Pravo, Uchebnik, Pod Red. Kh.S.Islamkhodzhayeva, Tashkentskiy Gosudarstvennyy Yuridicheskiiy Universitet, Tashkent, 2016. Erişim Tarihi 15.09.2021. <http://files.tsul.uz/student/27.pdf>
- Konstitutsionnyy Zakon Turkmenistana o Vnesenii Izmeneniy i Dopolneniy v Konstitutsiyu Turkmenistana. Erişim Tarihi 06.06.2021. <https://www.parahat.info/law/02ic>
- “Konstitutsionnyye Reformy na Sovremennom Etape”. Erişim Tarihi 12.09.2021. <https://e-history.kz/ru/history-of-kazakhstan/show/9323/>,
- “Konstitutsionnyy Sovet Priznal Vneseniye Izmeneniy v Konstitutsiyu RK Sootvetstvuyushchim Osnovnomu Zakonu”. Erişim Tarihi 01.07.2021. https://www.kt.kz/rus/state/konstitutsionnyy_sovet_priznal_vnesenie_izmeneniy_v_1377882149.html
- Magdilov M.M., “Nekotoryye Osobennosti Razvitiya Problemy Razdeleniya Vlastey”. Erişim Tarihi 26.12.2022. http://www.rusnauka.com/10_NPE_2009/Pravo/43569.doc.htm
- Mat'ye B., Maslo T.S., “Problemy Printsipa Yuridicheskoy Bezopasnosti”. Erişim Tarihi 24.12.2022. <https://elib.bsu.by/bitstream/123456789/241690/1/3-8.pdf>
- Mehpare Çaptuğ, “Hukuki Güvenlik İlkesinin Kavramsal Gelişimi”. Erişim Tarihi 24.12.2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1844526>.
- Mezhdunarodnyye Dogovory po Pravam Cheloveka, 26 April 2019. Erişim Tarihi 15.09.2021. <http://docstore.ohchr.org/SelfServices/FilesHandler.ashx?enc=FhOD6sgqgzAhFXD9F%2FeKaFMm83LbFY75RhkIFGrig%2B4cIKWbLH80GfOAehAeWgQ4WeLOMcUaubmY%2FvM9SwCzkgQC3hiqx9NEJtPyh60Y0jhpbdDNtr6KsYO3g760uptG>
- “Metod Gil'otiny: Analiz i Praktika Yego Primeneniya, Central Asian Republics”. U.S. Agency for International Development Central Asia Regional Mission, Almaty, Kazakhstan. 2007. Erişim Tarihi 19.09.2021. <https://www.namsb.tj/phocadownload/beilibrary/usaidsbeiguillotinethodtj.pdf>

- Michelle Brandt, Jill Cottrell, Yash Guy, Anthony Regan, “Razrabotka i Reforma Konstitutsii: Vybor Protsessa, Izdatel'stvo Interpeace”. Noyabr', 2011. Erişim Tarihi 15.09.2021. https://www.interpeace.org/wp-content/uploads/2015/07/2015_06_25_Constitution-Making_Handbook_Russian.pdf
- “Ministerstvo Yustitsii Nachalo Vnedreniye Metoda “Regulyatornoy Gil'otiny”. Erişim Tarihi 15.09.2021. <https://podrobno.uz/cat/economic/ministerstvo-yustitsii-nachalo-vnedrenie-metoda-regulyatornoy-gilotiny/>
- Murat Ukuşov, “25 let Konstitutsii Kyrgyzstana”. Erişim Tarihi 07.09.2021. <https://center.kg/article/190>
- Narodnyy Sud SSSR. Erişim Tarihi 01.11.2022. [https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4_\(%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0\)](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%8B%D0%B9_%D1%81%D1%83%D0%B4_(%D0%A1%D0%A1%D0%A1%D0%A0))
- “Narodnyye Zasedateli”. Erişim Tarihi 10.11.2022. <https://www.booksite.ru/fulltext/1/001/008/080/169.htm>
- O Konstitutsii. Erişim Tarihi 05.05.2021. Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası (constitution.uz).
- O Sudakh Aksakalov. Erişim Tarihi 10.11.2022. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/1070>
- Ob Istochnikakh Ofitsial'nogo Opublikovaniya Normativnykh Pravovykh Aktov Kyrgyzskoy Respubliki, ot 26 Fevralya 2010 goda, №117. Erişim Tarihi 06.05.2021. <http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/92072?cl=ru-ru>
- Ob Ombudsmene. Erişim Tarihi 25.10.2022, <https://ombudsman.gov.tm/about-us.html>
- Olga Sukhareva, “Pravovaya Opredelennost' Kak Printsip Zakonodatel'noy Deyatel'nosti na Primere Ispanii”. Erişim Tarihi 16.05.2021. https://lomonosov-msu.ru/archive/Lomonosov_2007/25/rebeldechi@gmail.com.pdf
- OON, Mejdunarodnye Dogovory po Pravam Cheloveka, Obshii Bazovyi Dokument, Yavlyaushisya Sostavnoi Chastyu Dokladov Gosudarstv-Uchastnikov, Kazahstan, 4. Yanvar, 2019. Erişim Tarihi 25.05.2021. <https://undocs.org/ru/HRI/CORE/KAZ/2019>
- Organy Ofitsial'nogo Opublikovaniya Kazakhstana. Erişim Tarihi 03.07.2021. <http://kz.spinform.ru/organi.html>
- Organy Ofitsial'nogo Opublikovaniya Uzbekistana. Erişim Tarihi 20.02.2021. <Http://Uz.Spinform.Ru/Organi.Html>
- “Osobennosti Sudebnoy Vlasti”. Erişim Tarihi 11.06.2021. <http://www.hyno.ru/tom2/1660.html>
- Ostapovich İ.Y., “Teoreticheskie Problemy Otrasei Prava, Tolkovanie Norm Konstitutsii Organami Ohrany Konstitutsii Respubliki Berlarus, Respubliki Kazahstan i Rossiiskoi Federatsii”. №2 (111), Fevral, 2016, s.1 (40). Erişim Tarihi 09.02.2021. <https://cyberleninka.ru/article/v/tolkovanie-norm-konstitutsii-organami-ohrany-konstitutsii-respubliki-belarus-respubliki-kazahstan-i-rossiyskoy-federatsii>
- Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası. Erişim Tarihi 02.12.2020. https://www.turkpa.org/tr/content/documents/publications/614_trk_dili_konuan_lkelerin_anayasalar

- Özbekistan Cumhuriyeti Anayasası. Erişim Tarihi 10.10.2022.
<https://lex.uz/acts/35869?ONDATE=01.07.2004%2000#96318>
- “Pochti 1900 Resheniy Pravitel'stva Utratili Silu”. Erişim Tarihi 17.09.2021.
<https://www.gazeta.uz/ru/2021/02/23/documents/>
- “Popravki v Konstitutsiyu”. Erişim Tarihi 01.07.2021.
<https://www.parlam.kz/ru/answers/64>
- “Popravki v Konstitutsiyu Vstupili v Silu”. Prezident Podpisal Zakon o Vnesenii Popravok v Konstitutsiyu. Erişim Tarihi 10.10.2022.
<https://www.gazeta.uz/ru/2014/04/17/constitution/#!>
- “Prezident Turkmenii Odobril Vazhnyye Popravki k Konstitutsii”. Erişim Tarihi 14.09.2021. <https://www.dw.com/ru/prezident-turkmenii-odobril-vazhnyye-popravki-k-konstitucii/a-55058117>.
- «Regulyatornaya Gil'otina»: Chto Ostavit' v Zakonodatel'stve, a ot Chego Otkazat'sya?”. Erişim Tarihi 16.09.2021. <https://www.minjust.uz/ru/press-center/news/100782/>
- Rico Isaacs, “The EU’s Rule of Law Initiative in Central Asia”. No. 9 - August 2009. Erişim Tarihi 13.09.2021. <https://core.ac.uk/download/pdf/5083904.pdf>
- Rogov İ.İ., “Hukuk Devletin Oluşumunda Kazakistan Anayasa Konseyi’nin Öncelikleri, AnayasaYargısı”. (Cilt 28, Sayı 1, 2012), Erişim Tarihi 07.09.2021. <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php>
- Rogov İ.İ., “Kazakhstani OON: Novyy Uroven' Partnerstva”. Erişim Tarihi 25.06.2021. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31286949#pos=8;5
- Romanenko Veronika Borisovna, “Razdeleniye Vlastey v Teorii i Praktike Konstitutsionalizma”. Erişim Tarihi 26.12.2022. <https://cyberleninka.ru/article/n/razdelenie-vlastey-v-teorii-i-praktike-konstitutsionalizma>
- “Rukovodstvo Turkmenistana Obsuzhdayet Vopros Izmeneniya Konstitutsii”. Erişim Tarihi 14.09.2020. <https://rus.azathabar.com/a/30310854.html>
- Selman Özdemir, “Hukuk Güvenliği ve Hukuki İstikrar”, Mahalli İdareler Dergisi, sayı: 72 (220), Aralık, 2018. Erişim Tarihi 20.03.2022. https://www.academia.edu/38038262/HUKUK_G%C3%9CVENL%C4%B0%C4%9E%C4%B0_VE_HUKUK%C3%8E_%C4%B0ST%C4%B0KRAR
- Serik Seydumanov, “Referandum Süreci ve “Yeni Kazakistan”. Erişim Tarihi 01.08.2022. <https://dergipark.org.tr/tr/download/issue-file/60029>
- “Senat Odobril Popravki v Konstitutsiyu”. Erişim Tarihi 03.03.2021. (gazeta.uz),
- “Skol'ko Raz Menyalas' Konstitutsiya Kyrgyzskoy Respubliki?”. Istochnik: Gazeta «Polit Klinika» №27 ot 01.09.2016. Erişim Tarihi 08.09.2021. https://www.gezitter.org/politic/53075_skolko_raz_menyalas_konstitutsiya_kyrgyzskoy_respubliki/
- “Skol'ko Zakonov Bylo Prinyato v Kazakhstane za Gody Nezavisimosti”. Erişim Tarihi 07.09.2021. <https://lsm.kz/skolko-zakonov-bylo-prinyato-v-kazakhstane-za-gody-nezavisimosti-infografika>
- “Smertnaya Kazn' v Rossii”. Erişim Tarihi 28.06.2021. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BC%D0%B5%D1%80%D1%82%D0%BD%D0%B0%D1%8F_%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%BD%D1%8C_%D0%B2_%D0%A0%D0%BE%D1%81%D1%81%D0%B8%D0%B8

- Srok Polnomochiy Prezidenta Turkmenii Budet Uvelichen do 7 let. Erişim Tarihi 06.06.2021. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30182231#pos=3;-86
- “Strategies of Legitimation in Central Asia: Regime Durability In Turkmenistan”.
- Abel Polese, Donnacha Ó Beacháin, & Slavomír Horák, Erişim Tarihi 15.09.20210. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13569775.2017.1331391>
- Sudebnaya Sistema Strany, Erişim Tarihi 10.03.2021. <https://medialaw.asia/document/7514-7518>
- Şapak Unzila, “Konstituciya jane Quqiq Üstemdigi”, Roceedings of the International Scientific and Practical Conference «Formation and Strengthening of the Professional Legal Culture of Public Servants in the Republic of Kazakhstan in Light of Modernization of Public Consciousness». Erişim Tarihi 14.06.2021. Dedicated to the 25th Anniversary of the Constitution of the Republic of Kazakhstan. <https://www.enu.kz/downloads/oktyabr-2020/1-sent-sbornik.pdf>
- Şeref İba, “Kırgızistan’ın Anayasa Serüveni ve Jogorku Keneş”. Avrasya Etüdleri. 2009, Sayı:36. Erişim Tarihi 07.09.2021. <https://www.acarindex.com/pdfs/193880>
- Toktosun Şambetov, “Kak v Proekte Konstitutsii Izmenilis' Polnomochiya i Obyazannosti Prezidenta”. Erişim Tarihi 07.09.2021. <https://rus.azattyk.org/a/kak-v-proekte-konstitutsii-izmenilis-polnomochiya-i-obyazannosti-prezidenta/31075817.html>
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri, Erişim Tarihi 08.08.2020. <https://sozluk.gov.tr/>
- Türk Cumhuriyetleri Anayasaları. Erişim Tarihi 10.05.2020. https://www.turkpa.org/tr/content/documents/publications/614_trk_dili_konuan_lkelerin_anayasalar
- Türkiye Emekliler Derneği Kararı, §. 45. Erişim Tarihi 10.03.2022. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/980895>
- Türkmenistan Anayasası. Erişim Tarihi 06.06.2021. https://www.turkpa.org/tr/content/documents/publications/614_trk_dili_konuan_lkelerin_anayasalar
- Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan o Strategii Deystviy po Dal'neyshemu Razvitiyu Respubliki Uzbekistan, 7 Fevralya 2017 g. Erişim Tarihi 17.09.2021. <https://lex.uz/docs/3107042#3108077>
- Ukaz Prezidenta Respubliki Uzbekistan o Gosudarstvennoy Programme po Realizatsii Strategii Deystviy po Pyati Prioritetnym Napravleniyam Razvitiya Respubliki Uzbekistan V 2017 — 2021 Godakh v “God Aktivnykh Investitsiy i Sotsial'nogo Razvitiya”. Erişim Tarihi 17.09.2021. <https://lex.uz/ru/docs/4168757>
- Ukaz Prezidenta Respubliki Kazakhstan o Chlenstve Respubliki Kazakhstan v Yevropeyskoy Komissii za Demokratiyu Cherez Pravo (S Izmeneniyami ot 17.11.2020 g.). Erişim Tarihi 15.06.2021. https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36490297
- “Uznayte Status Ratifikatsii po Strane ili Dogovoru”. Erişim Tarihi 13.09.2021. https://tbinternet.ohchr.org/_layouts/15/TreatyBodyExternal/Treaty.aspx?CountryID=89&Lang=RU
- “V Uzbekistane Planiruyut Otmenit' 2000 Normativno-Pravovykh Aktov”. Erişim Tarihi 15.09.2021. <https://kun.uz/ru/news/2019/12/15/v-uzbekistane-planiruyut-otmenit-2000-normativno-pravovykh-aktov>

- “Vstupleniye v Silu...” i “Vvedeniye v Deystviye...” Normativnykh Pravovykh Aktov Respubliki Kazakhstan. Erişim Tarihi 05.07.2021. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1034300#pos=37;-59
- William Partlett, “Kyrgyzstan’s 2021 Constitution: A Brief Comparative and Historical Analysis”. U of Melbourne Legal Studies Research Paper No. 944, 27 Apr 2021. Erişim Tarihi 08.09.2021. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3834766
- Yargı Etiğine İlişkin Uluslararası Temel Standartlar. Türkiye’de Yargı Etiğinin Güçlendirilmesi Projesi. Erişim Tarihi 12.02.2021. <https://rm.coe.int/16806b7793>
- Zakon Respubliki Kazakhstan o Pravovykh Aktakh (S izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 12.01.2022 g.). Erişim Tarihi 10.02.2022. https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=37312788#pos=898;-56
- Zakon Respubliki Uzbekistan o Vnesenii Izmeneniya v Stat'yu 77 Konstitutsii Respubliki Uzbekistan. g. Tashkent, 28 Dekabrya 1993 g., № 989-XII. Erişim Tarihi 15.09.2021. <https://lex.uz/docs/47931>
- Zakon Respubliki Uzbekistan o Vnesenii Izmeneniy i Dopolneniy V Otdel'nyye Stat'i Konstitutsii Respubliki Uzbekistan (Stat'ı 78, 80, 93, 96 I 98). Erişim Tarihi 10.10.2022. <https://lex.uz/docs/1773893>
- Zakon Respubliki Uzbekistan o Vnesenii Popravok v Stat'ı Konstitutsii Respubliki Uzbekistan (Stat'ya 89, Punkt 15 Stat'ı 93, Chast' Vtoraya Stat'ı 102). Erişim Tarihi 10.10.2022. <https://lex.uz/docs/1164976>
- Zakon Turkmenistana o Pravovykh Aktakh. Erişim Tarihi 06.06.2021. <https://www.parahat.info/law/parahat-info-law-02aa>
- Zakon Turkmenistana O Prezidente Turkmenistana. Erişim Tarihi 06.12.2022. <http://www.turkmenbusiness.org/content/zakon-turkmenistana-o-prezidente-turkmenistana>
- “Zakonodatel'naya Aktivnost', Stabil'nost' Zakonodatel'stva i Kachestvo Pravovoy Sredy: Sravnitel'nyy Analiz Postsotsialisticheskikh Stran”. Erişim Tarihi 07.09.2021. <https://enforce.spb.ru/products/policy-memo/3219-2010-maj>
- “Zakony v Kazakhstane - Budut Razrabatyvat' po-Novomu”. Erişim Tarihi 06.09.2021. https://forbes.kz/process/zakonyi_v_kazahstane_budut_razrabatyivat_po-novomu/

EKLER

Etik Kurul Onayı

Bu çalışma için etik kurul onayı Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi İnsan Araştırmaları Etik Kurulu'nun (Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu)..../..../.....tarihli ve.....numaralı kararı ile alınmıştır.

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad:	Meiramkul İSSAYEVA
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi
Fakülte	Hukuk Fakültesi
Bölümü	Hukuk
Yüksek Lisans	
Üniversite	Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi
Enstitü Adı	Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	Politoloji Bölümü
Programı	Yüksek Lisans
Makale ve Bildiriler (Varsa)	
1. “Jahandanu Jönindegi Kozkarastar Evoluysyası”, HABARSHI/VESTNIK, “Aleumettanu Jane Sayasi Gılımдар” Seryası, Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi Jurnalı, №1 (25), Almatı, 2009. ss.68-72. 2. “Jahandanu Prossesindegi Halıkaralık Uyımdardın Missyasının Özgeruı”, HABARSHI/VESTNIK, “Aleumettanu Jane Sayasi Gılımдар” Seryası, Abay Kazak Milli Pedagoji Üniversitesi Jurnalı, №4 (32), Almatı, 2010. ss.92-96. 3. “Halıkaralık Ekonomikanın Jahandanuındagi Transulttik Korporasyalardın Roli”, Kazakh Ablai Khan University Of İnternational Relation and World Languages, “Materials Of İnternational Scientific-Theoretic Conference Devoted To 20th Anniversary Of The İndependence Of The Rok “Word Politic And Kazakhstan: Problems An Perspektives”, Almatı, Mayıs 18 th, 2011, ss.486-490. 4. “Jahandanu Urdisindegi Halıkaralık Uımdardın Roli”, Kazakh Ablai Khan University Of İnternational Relation and World Languages, “Materials Of İnternational Scientific-Theoretic Conference Devoted To 20th Anniversary Of The İndependence Of The Rok “Word Politic And Kazakhstan: Problems An Perspektives”, Almatı, Mayıs 18 th, 2011, ss.490-493. 5. “Jahandanu Urdisindegi Kazakstannın Ustangan Sayasi Bağıtı”, Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov, , “Materials Of İnternational Scientific-Theoretic Conference Fundamental Scinses Are Base Of Future Medicine”, Almatı, 4 December, (Yazarlar: İlgidayeva SM., Rsaldina G.T.), 2012, ss.201-205.	

6. “Türkiye ve Kazakistan Arasındaki Yüksek Düzeydeki Stratejik İşbirliği Konseyinin 2. Toplantısının Ardından Yeni Sinerji Ortak Ekonomik Programına Kısa Bir Bakış” (Brief Look on the New Sinergy Joint Economic Program after 2nd Meeting of High-Level Strategic Cooperation Council between Turkey and Kazakhstan), Akhmet Yassawi University, EURASIA OUTLOOK 2015. ECONOMİK, SOSYAL AND POLİTİKAL PERSPEKTİVES İN EURASİA. Editörler: Nevzat ŞİMŞEK, Lidya PARHOMCHİK, Hayal Ayça ŞİMŞEK, Almati, January 2016, ss.191-196.
7. “Kazakistan’da Yapılan Cumhurbaşkanlığı Seçimi ve Parlamenter Sistemdeki Gelişimler” (Current Prezidental Elections and Parliamentary System Development in Kazakhstan), Akhmet Yassawi University, EURASIA OUTLOOK 2015. ECONOMİK, SOSYAL AND POLİTİKAL PERSPEKTİVES İN EURASİA. Editörler: Nevzat ŞİMŞEK, Lidya PARHOMCHİK, Hayal Ayça ŞİMŞEK, Almati, January 2016, ss.299-304.
8. “Konsolidasya Kazakistanskogo Obshestva Pered Vyzovami Globalizatsii”, Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov, “The Main Goal Of The “Mangilik El” İdea-Common Aim And Common Future” Materials Of İnternational Scientific and Practical Conference”, (Yazarlar: Rsaldina G.T., Toktarov E.B.), Almati, 2016, ss.156-163.
9. “Kazak Alfabetesinin Değişim Tarihi”, Uluslararası Türkçe Tarihî Metin 16. “Kazak Hanlığı Döneminde Geleneksel Hukuk Kurallarının Kazak Topluluğunda Oynadığı Rol”, Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 26-28 Eylül 2019, Van/Türkiye, www.utas.yyu.edu.tr
10. “Sivil Toplum Örgütlerinin Demokrasiye Katkıları: Kazakistan Örneği”, II. Uluslararası Türk Dünyası Stratejik Araştırmalar Kongresi (TUDSAK-2019), 27-30 Ekim 2019, Antalya/Türkiye, <https://tudsak.com/>
11. “Hukuk Devletinde Demokrasi”, 1.Ulusal Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Kongresi, Kafkas Üniversitesi, 5-7 Mart 2020, Kars/Türkiye, <https://kafkassbkykongresi.com/>
12. “Hukuktik Memleket Tusiniginin Kaliptasui Jane Damui, VII. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, 20-23 Ekim 2020, Niğde/Türkiye, www.utudas.org
13. “Hukuk Devletinin Temel ve Ek İlkeleri”, 2. Uluslararası Türkoloji Araştırmaları Sempozyumu, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, 25-26 Kasım 2020, Van/Türkiye, www.utas.yyu.edu.tr
14. “Democratic Freedom”, (Yazarlar: Makpal JEKEBAYEVA), BULLETIN of Ablai Khan KazUIRandWL series «INTERNATIONAL RELATIONS and REGIONAL STUDIES», Number 3 (45) 2021, 71-84p.
15. “Социальное партнерство в Казахстане: механизмы взаимодействия государства с неправительственными организациями при решении социальных вопросов”, (Мерей Муратова, Мейрамкул Исаева), Том 100 № 4 (2021), <http://journal-ks.kisi.kz/index.php/ks/issue/view/35>
16. “Prerequisites For The development of the Rule Of Law In Kazakhstan”, (Yazarlar: Makpal JEKEBAYEVA), Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 9. Sayı, 2022, Haziran, Türkiye. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>
17. “Signs of Civil Society”, (Yazarlar: Makpal JEKEBAYEVA, Meray MURATOVA), Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi”, 9. Sayı, 2022, Haziran, Türkiye. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/atdd>

KİTAP VE KİTAP BÖLÜMLERİ

1. Ed. Prof. Dr. Haydar EFE, “ERZİNCAN’DA SOSYAL DAMGA, KİMLİK VE YOKSULLUK”, Siyasal Kitabevi, ANKARA, 2019. s. 197-209.

<https://www.siyasalkitap.com/doc/28>

KİTAP CEVİRİLERİ

1. Editörler: Nevzat ŞİMŞEK, Lidya PARHOMCHİK, Hayal Ayça ŞİMŞEK, “OUTLOOK 2015. ECONOMİK, SOSYAL AND POLİTİKAL PERSPEKTİVES İN EURASİA”. Çevir. Aidarbek AMİRBEK, Meiramkul İSSAYEVA. Almati, January 2016. (Türkçeden Kazakçaya)

